

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

Число 5

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ**

Випуск 10

Об'єднаний випуск

У 2-х частинах

КИЇВ - 2000

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ.**

Число 5 ;

**ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ.**

Випуск 10 :

Об'єднаний випуск

**ЗБІРКИ НАУКОВИХ ПРАЦЬ НА ПОШАНУ
АКАДЕМІКА ВАЛЕРІЯ АНДРІЙОВИЧА
СМОЛІЯ.**

(З нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від
дня народження).

У 2-х частинах

Частина перша: Джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

КИЇВ - 2000

113063

УДК 930.1 (477)
ББК 63.2 (4Укр)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики
[Число 5]/Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]: Збірка
наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У
2 ч. / Відп.ред. М.Ф.Дмитрієнко, Ю.А.Пінчук. К.: НАН України. Ін-
т історії України, 2000. Ч.1. 459с.

Збірка наукових праць присвячена видатному історик
України, академіку НАН України В.А.Смолю з нагоди 25-
річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження.
Висвітлюються життєвий та творчий шлях академіка Смо-
ля, його науковий доробок, актуальні проблеми української
історії, історіографії, джерелознавства та спеціальних істо-
ричних дисциплін. Для науковців, викладачів, аспірантів,
студентів, усіх, хто цікавиться українською історією.

Редакційна колегія: д.і.н. М.Ф.Дмитрієнко, д.і.н. Ю.А.Пінчук
(відп.редактори), д.політ.н. К.В.Балабанов, к.ф.н. Я.І.Дзира, д.і.н.
Л.А.Дубровіна, член-кореспондент НАН України, д.і.н. М.Ф.Кот-
ляр, академік НАН України, д.і.н. І.Ф.Курас, д.і.н. С.В.Кульчиць-
кий, член-кореспондент НАН України, д.і.н. В.М.Литвин, член-ко-
респондент НАН України, д.і.н. О.П.Реснт, к.і.н. О.С.Рубльов, ака-
демік НАН України, д.і.н. П.Т.Тронько, к.і.н. Ю.К.Савчук,
к.і.н. О.В.Ясь

Відповідальні секретарі: к.і.н. Ю.К.Савчук, к.і.н. О.В.Ясь

Рецензенти: Н.І.Миронець - доктор історичних наук, професор,
А.Г.Слюсаренко - доктор історичних наук, професор,
В.С.Чишко - доктор історичних наук.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою влас-
ну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколе-
гії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та
відомостей.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'яз-
кове.

ISBN 966-02-1670-X

© Інститут історії України
НАН України
© Автори

113063

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

ВІД РЕДАКТОРІВ

1 січня 2000 року виповнилося 50 років від дня народження видатного українського історика, директора Інституту історії України НАН України В.А.Смолія.

Академік НАН України В.А.Смолій здолав великий шлях у науці та в житті. Він започаткував розробку ряду важливих напрямків в українській історичній науці, виховав багато фахівців з різних галузей та дисциплін національної науки. Під керівництвом Валерія Андрійовича Смолія Інститут історії України НАН України здійснює розробку фундаментальних проблем української історії, серед яких проблеми національної історіографії, джерелознавства, комплексу спеціальних історичних дисциплін та ряд інших.

Великий науковий досвід та ерудиція, неабиякий талант організатора дозволяє академіку Смолію успішно керувати всіма структурними підрозділами Інституту, які проводять дослідження різних періодів історії України і належать до багатьох галузей національної науки. Варто підкреслити, що академік Смолій здійснює координацію науково-дослідної діяльності Інституту з багатьма науковими інституціями, вищими навчальними закладами та дослідницькими товариствами і осередками як в Україні, так і за її межами.

Його ім'я добре відоме як українським науковцям, так і колегам-дослідникам з багатьох країн світу завдяки ґрунтовним науковим студіям, які вирізняються новизною порушених проблем, оригінальним стилем викладу, високим методологічним та теоретичним рівнем, ґрунтовною джерельною базою.

За ініціативи та особистої підтримки академіка В.А.Смолія в Інституті історії України НАН України було

відновлено та започатковано ряд фахових видань, в яких розглядаються та висвітлюються актуальні проблеми сучасної історичної науки. Серед них такі видання, як "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" та "Історіографічні дослідження в Україні". У названих фахових виданнях науковцями Інституту історії України НАН України було відроджено традицію вшанування колег-істориків, як тих, що відійшли у вічність, так і вчених-сучасників.

Продовжуючи цю наукову традицію, співробітники відділів спеціальних історичних дисциплін та української історіографії Інституту історії України НАН України та колеги-науковці з усіх регіонів нашої Батьківщини підготували збірку наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія.

Наукові розвідки, які вміщені в об'єднаному випуску двох відділів, охоплюють найрізноманітніші проблеми з історіографії, джерелознавства та комплексу спеціальних історичних дисциплін (СІД). Вони присвячені вивченню джерельних комплексів та окремих видів джерел, пам'яток історичної думки та історіографії певних проблем, специфічних носіїв інформації та відповідних дисциплін, які їх досліджують, та комплексу СІД в цілому, життєпису визначних вчених-істориків та історії часописів, наукових товариств й інституцій, актуальним теоретичним та методологічним проблемам української історіографії, як-то проблема схеми та періодизації національної історії, дисциплінарна інституціоналізація історіографії тощо. Характерними особливостями об'єданого випуску збірки наукових праць є, по-перше, участь в ньому як відомих учених, так і молодих дослідників; по-друге, широке представництво науковців з багатьох регіонів України; по-третє, розмаїття наукових дисциплін і галузей, репрезентованих у розвідках.

Вшановуючи особу визначного вченого України академіка В.А.Смолія, автори та редколегія, насамперед, хочуть віддати належне як науковим, так і суто людським чеснотам ювіляра. За славетною традицією наших пращурів, бажаємо Вам, Валерію Андрійовичу, многіє літа насиче-

---

ного видатними здобутками та щасливого життя, нових творчих звершень та успіхів у розбудові історичної науки на славу нашої незалежної України.

Марія Дмитрієнко

Юрій Пінчук

ЗАВЖДИ У ПОШУКУ НОВОГО (АКАДЕМІКУ В.А. СМОЛІУ - 50).

У житті кожної людини є такі рубіжні моменти, які несамохіть примушують, бодай на хвилину, зупинитися, окинути поглядом пройдений шлях, оцінити його, подумки зазирнути у день прийдешній, визначити своє місце в ньому. Першим таким порогом є 50-річний ювілей, який у цьому році відзначає дійсний член Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії України НАН України В.А. Смолій.

Народився він у родині службовців у с. Авратині Волоцького району на Хмельниччині у перший день 1950 р. П'ять років по закінченню війни ще по всьому відчувалися її гіркі наслідки. То ж статків особливих сім'я не мала, а шматку хліба знали ціну не тільки ті, хто його заробляв, а й менші члени родини. Тому до всього ставилися з якоюсь особливою зосередженістю й відповідальністю, чи йшлося про навчання у школі, чи то про громадські й батьківські доручення. Давалося взнаки й те, що батьки, справжні українські інтелігенти, змалку прищеплювали двом своїм синам шанобливе ставлення до людей і результатів їх праці. Батько - Андрій Йосипович - пройшов важкими дорогами війни і, завжди одягаючи по святах ордени та медалі, згадував бойових друзів та розповідав про ще свіжі в пам'яті події. Мати - Людмила Степанівна - прагнула творити родинне тепло і переносила його на своїх шкільних вихованців, яким віддала все життя.

Батьки зуміли передати дітям багатство своїх душ, віру в людей, життєвий оптимізм: старший з братів, Борис, став медиком, а молодший, Валерій, готувався до вчительської професії. Вже у школі вони виявили потяг до знань, свідченням чого є золота медаль Валерія Смолія. Ця перша скромна відзнака і донині надзвичайно йому дорога, адже то був перший його серйозний успіх, яким він ніби дякував батькам за турботи й піклування в юнацькі роки. Та й у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті,

вже студентом історичного факультету, В. Смолій виявив не тільки неабиякі здібності, але й наполегливість у навчанні, прагнення дійти до суті подій та фактів складних перипетій історії, дати їм власну оцінку, неординарно інтерпретуючи перебіг історичного процесу, за що й отримав диплом з відзнакою.

Як і в багатьох інших наших колег, шлях Валерія Андрійовича у велику науку пролягав через класні кімнати середньої школи й вузівські аудиторії, де відточувалася педагогічна майстерність, здобувався досвід стосунків з учнівською, студентською молоддю. Справжньою школою для майбутнього науковця стало навчання в аспірантурі Інституту історії АН УРСР, куди асистент кафедри загальної історії Ніжинського педінституту В. Смолій вступив у 1972 р. Він й досі згадує не раз той душевний трепет, з яким уперше переступив поріг провідної наукової історичної установи республіки. Чи міг тоді він мріяти, що згодом докладе рук до її розвитку й становлення вже в незалежній Україні?

А тоді були успішно складені іспити і радісна звістка про зарахування до аспірантури Інституту історії АН УРСР з відривом від виробництва. Здійснилася давня мрія: зосередитися на суто науковій діяльності й реалізувати творчі задуми й певні набутки. Адже, ще готуючи дипломну працю, випускник вузу виявив нахил до пошукової й аналітичної роботи з архівними джерелами. Захист "дипломної" вже тоді показав, що йдеться про підкріплені серйозним потенціалом і самостійністю багатообіцяючі напрями дослідження. А викладання у вузі лише зміцнило переконання в необхідності поглибленого опрацювання великого комплексу документальних матеріалів з обраної теми. Так склалося, що науковий інтерес В.А. Смолія визначився відразу і назавжди - це середньовічна історія України - доба, в якій водночас переплелися героїзм і трагедія, злет духу народу, що творив свою культуру, відбувся останній, найвищий сплеск національних і державотворчих зусиль перед століттями поневолення, денационалізації й розпорошення українства. Поступово, осягаючи всю складність обраних проблем, визначенням яких займався молодий науковець, він підготував низку ці-

кавих публікацій і в 1975 р. достроково, тобто до завершення терміну перебування в аспірантурі, захистив кандидатську дисертацію на тему: "Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави". І сьогодні Валерій Андрійович з теплотою і повагою згадує своїх перших вчителів на науковій ниві, поважних і знаних учених, докторів історичних наук - професора В.А. Дядиченка і члена-кореспондента НАН України Ф.П. Шевченка.

Здібного молодого дослідника по закінченні аспірантури залишили в Інституті, де він працював молодшим, а з 1979 р. - старшим науковим співробітником відділу історії феодалізму. У той період, ще перебуваючи в аспірантурі, В.А. Смолій активно включається до написання II тому багатотомної "Історії Української РСР". Протягом 1975-1978 рр. він підготував до друку ряд параграфів до тому загальним обсягом понад 12 друкованих аркушів. Спочатку він працював у складі редакційної групи, а згодом як член редколегії II тому. За сумлінну участь у підготовці макетів "Історії Української РСР" науковець отримав подяку дирекції Інституту. За коротким записом про це у трудовій книжці - багаторічна копітка праця, наполегливе шліфування кожного рядка, вибір та розміщення ілюстрацій, карт, складання хронологічної таблиці тощо.

З 1976 р. В.А. Смолієм розпочато роботу над індивідуальною плановою темою "Антифеодальні рухи на Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі в першій половині XVIII ст.". Результати інтенсивних досліджень апробовано ним у численних публікаціях, які дістали позитивне схвалення спеціалістів, викладачів, широкого читачького загалу. За цикл праць з дослідження проблем українсько-російських зв'язків, антифеодального та визвольного руху на Правобережній Україні у XVIII ст. Президія Академії Наук республіки у лютому 1978 р. нагородила В.А. Смолія Медаллю АН УРСР та премією для молодих учених, а 1981 р. - Почесною грамотою АН УРСР.

Водночас В.А. Смолій активно включається у громадську роботу, виступає як талановитий пропагандист історичних знань у засобах масової інформації як лектор, член

методичної ради Київського обласного товариства "Знання".

І все ж головна його увага зосереджувалася на наукових питаннях, розробку яких вважав сенсом свого життя. На початку 80-х років В.А. Смолій у складі редакційної колегії й авторського колективу взяв участь у підготовці трьохтомного академічного видання "Історія Києва". Розширюється світогляд, зростає ерудиція і стає ширшим коло наукових інтересів дослідника, до яких увійшли логічними складовими питання економіки та політики, антифеодальної боротьби та визвольного руху, суспільно-політичної думки в Україні доби пізнього середньовіччя й раннього нового часу, становлення національного етносу та розвитку його культури, перебігу державотворчого процесу в Україні XVII - XVIII ст. Разом з іншими науковцями В.А. Смолій готував довідки про час заснування цілого ряду міст на наших теренах, зокрема, Богуслава, Житомира, Луцька, Нікополя та ін. Окремою важливою ділянкою роботи стало рецензування монографій, кандидатських і докторських дисертацій.

Не шукаючи торованих шляхів у науці, Валерій Андрійович у 80-ті роки зосереджує увагу на дослідженні складної та водночас багатообіцяючої при її розробці проблеми, що передбачала вивчення, свідомості різних верств українського суспільства доби пізнього феодалізму. Підсумком багаторічного наукового пошуку стала монографія "Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII - XVIII ст.", що побачила світ у 1985 р. У вітчизняній історіографії це була перша масштабна ретроспектива детального розгляду суспільних поглядів різних соціальних груп, втілених у письмових документах та усній народній творчості, подана у широкому історичному контексті. Того ж року набула завершеного вигляду й докторська дисертація - "Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні: Друга половина XVII - XVIII ст.", захист якої викликав чималий інтерес і позитивні відгуки широкої наукової громадськості.

Не зупиняючись на вже досягнутих значних наукових рубежах, В.А. Смолій постійно прагне рухатися вперед.

Розширюється спектр досліджуваних ним питань (повстання 1657 - 1658 рр. під проводом Максима Пушкаря, діяльність наказного гетьмана Максима Кривоноса у 1648 р., історія Києва XII ст. та ін.), а також хронологічні межі проблем, що становлять науковий інтерес. Набутий досвід дозволяє кваліфіковано підійти до постановки та вирішення низки складних історіографічних питань.

Кінець 80-х років позначився активним переосмисленням вченими-суспільнознавцями методологічних засад, признання фундаментальної науки в сучасному суспільстві. Криза радянського суспільства спричинила кризові явища і в науковій сфері. Подолати її можна було тільки завдяки неординарній і водночас глибокопродуманій перебудові, суттєвій корекції взаємин між науковим світом (який упродовж багатьох десятиліть страждав від диктату партійної цензури та цілої низки заборон, що "пояснювались" неактуальністю вивчення середньовічного світу) і владними структурами.

Очолити у 1986 р. відділ історії феодалізму (з 1991 р. - історії України середніх віків), Валерій Андрійович ініціював і забезпечив його перетворення на базовий відділ Інституту. Саме завдяки його зусиллям тут склалася сучасна медієвістична школа. Однією з тенденцій її становлення стала підвищена увага до проблем української державності XVII ст. Саме під цим кутом зору у працях В.А. Смолія розглянуто такі історичні постаті, як Петро Сагайдачний, Іван Мазепа, Максим Залізняк. У цьому ж ключі дослідник подає власну інтерпретацію шляхів та особливостей процесу формування української нації.

Нові грані наукової творчості В.А. Смолія відкрилися у серії нарисів про історичні погляди М. Грушевського, С. Юшкова, В. Антоновича, О. Єфименка, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, Д. Багалія, В. Липинського. Ним організовано перевидання української історичної класики: 20-томного зібрання праць академіка Д.І. Яворницького, багатомної "Історії України-Руси" академіка М.С. Грушевського, серій "Історичні романи й повісті", "Пам'ятки історичної думки" та ін.

В.А.Смолій є відповідальним редактором чи заступни-

ком відповідального редактора близько 100 колективних та індивідуальних монографій, збірників наукових праць, перевидань історіографічної спадщини. Окремою сферою застосування його наукових зусиль стало відродження національної археографічної спадщини. За його редакцією опубліковано твори Г.Л. де Боплана, Ф. Софоновича, О. Рігельмана, М. Бантиш-Каменського, ряд збірників документів і матеріалів, інших джерел з історії України середньовічної доби. В.А. Смолій став засновником і головним редактором популярної серії "Історія України в прозових творах і документах". Він є заступником голови Археографічної комісії НАН України з часу відновлення її діяльності у 1989 р. При цьому науковець виявив непересічні організаторські здібності, здатність мислити широко й нетривіально, знаходити оригінальні рішення. А за цим всім стоїть велика праця, здобутий досвід і такі властивості характеру, як відкритість, вміння слухати опонента, шукати і знаходити раціональні зерна навіть у працях початківців, поважати думку інших. Корегувати плани науково-дослідницької роботи, виходячи з актуальних завдань історичної науки і, водночас, залишатись приємною у спілкуванні людиною, не зважаючи на високі посади та наукові ранги.

Визнанням непересічних наукових здобутків і організаторських здібностей В.А. Смолія стало призначення його у 1991 р. заступником директора з наукової роботи Інституту історії України, а вже через два роки - у грудні 1993 р. - він очолив головну наукову історичну установу.

Це був складний період в житті відродженої держави. Час вимагав пошуку нових форм і напрямів розвитку фундаментальних досліджень. В.А. Смолій генерував ідеї, що мали повернути науці її іманентні функції. Він став одним з авторів новітньої концепції історії України, започаткувавши дискусію з питань методології історичного пошуку. Далеко не всі колеги-історики змогли відразу дотягнутися до планки, піднятої на висоту справжньої академічної науки. Але, виявляючи тактовність, гнучкість у поєднанні з вимогливістю, директор установи зумів переконати співробітників Інституту в необхідності виходу на новий рівень досліджень. Як і належить справжньому ке-

рівнику, почав "ламати кригу" сам, подаючи приклад підлеглим. Результатом інтенсивних пошуків, роздумів, величезної за обсягом праці з документальними джерелами стали монографії, створені у співавторстві з давнім однодумцем, професором Кам'янець-Подільського педагогічного університету, д.і.н. В.С. Степанковим, - "Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет" (К., 1993; 2-ге вид. К., 1995), "Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації" (К., 1997), "Українська національна революція XVII ст. (1648 - 1676 рр.)" (К., 1999), що стали помітним явищем вітчизняної історіографії та культурного життя в країні, дістали визнання громадськості. Його перу належать базові підручники з історії України для середньої школи, шкільні програми, навчальні посібники. Ним упорядковано декілька книг для читання та навчальних хрестоматій з історії українського народу.

Улюбленим дітищем Валерія Андрійовича є створений ним на базі відділу історії України середніх віків науково-дослідний інститут козацтва, що став координаційним центром з історії та генези Українського козацтва. Під його егідою відбувся ряд наукових форумів, у яких взяли участь не тільки відомі вітчизняні, а й зарубіжні вчені, початкуючі науковці, вчені з вузів, архівів, музеїв. Все це створило в Інституті клімат наукового співробітництва, доброзичливості, щирості, широко розгорнулась співпраця вчених різних установ.

За видатні успіхи в дослідженні історії України й розвитку вітчизняної історичної науки 1992 р. В.А. Смолія було обрано членом-кореспондентом, а 1995 р. - дійсним членом (академіком) Національної академії наук України.

Вболіваючи за долю сучасної фундаментальної науки в країні, Валерій Андрійович веде активну роботу в галузі координації і розвитку історичних досліджень, налагодження та зміцнення міжнародних наукових зв'язків. Він очолює Наукову координаційну раду з проблем історичної науки, Українську філію Міжнародного наукового товариства по вивченню XVIII ст., є президентом Національного комітету по вивченню країн Південно-Східної Європи, віце-президентом Національного комітету істориків України, головою Ради з питань вивчення наукової спадщини та політичної ді-

яльності академіка М.С. Грушевського. Як голова експертної ради ВАК України, голова спеціалізованої Вченої ради по захисту дисертацій в Інституті історії України, член спецрад Київського та Дніпропетровського університетів, академік В.А. Смолій домагається підвищення науково-теоретичного рівня дисертаційних досліджень. За його ініціативою в багатьох вузівських установах країни створено регіональні центри Інституту історії України, що сприяє істотному піднесенню рівня викладання історичних дисциплін у вищій школі нашої держави.

Останнім часом можливості для творчих контактів, обміну досвідом між вченими різних держав та регіонів країни обмежені браком коштів. Та, попри всі труднощі, академік В.А. Смолій прагне не допустити самоізоляції вітчизняної науки, а відтак - її провінціалізації. Ряд наукових конференцій, читань, семінарів (у тому числі й міжнародних), організованих за його ініціативою, відрядження наукової молоді до зарубіжних архівів, а також стажування - все це вимагає неабияких зусиль директора Інституту.

Роль своєрідного інформаційного мосту виконує очолюваний ним "Український історичний журнал", який змінив не тільки зовнішній вигляд, але і внутрішній зміст. Базуючись на кращих традиціях цього єдиного профільного періодичного видання в Україні, новий головний редактор перетворив його на полігон апробації новітніх концепцій та ідей, що визначають напрями розвитку історичної науки на кілька років вперед, власне - на перспективу.

Окремо слід сказати про підготовку наукових кадрів. Валерій Андрійович часто присутній на вступних екзаменах до аспірантури, постійно тримає в полі зору роботу аспірантів, допомагає їм у всіх питаннях, пов'язаних з науковими відрядженнями, публікацією результатів досліджень. Для цього в Інституті працює Рада молодих вчених, видається спеціальний збірник їх праць.

Працями високого рівня засвідчують свою приналежність до наукової школи В.А. Смолія відомі в Україні та далеко за її межами доктори історичних наук В.С. Степанков, О.Ф. Сидоренко, В.М. Ричка, П.М. Сас, В.О. Щербак, О.І. Гуржій, 14 кандидатів історичних наук, поміж яких такі молоді вчені як О.В. Русіна, Т.В. Чухліб, А.О. Гурбик, В.М.

Горобець та інші. Саме в цих особистостях історична школа академіка В.А. Смолія знайшла не лише гідних адептів та інтерпретаторів, а перш за все талановитих дослідників, здатних на самостійний пошук перспективної наукової проблематики з досить високим евристичним потенціалом.

В результаті багаторічних пошуків склалася оригінальна методологічна концепція, що сприяла формуванню наукової школи академіка В.А. Смолія Її основні засади викладені в численних працях останніх років. Широкий читачський загал дістав змогу ознайомитися з ними в спеціальних публікаціях, вміщених у часописах "Освіта", "Урядовий кур'єр" та ін. Сьогодні наукова школа академіка В.А. Смолія визнана в Україні й далеко за її межами.

Сучасні умови вимагають від керівника наукової установи особливих якостей і серед них не останню роль відіграють здатність передбачити тенденції розвитку науки й пропонувати адекватні засоби вирішення поставлених завдань.

Ще на початку 90-х років Валерій Андрійович говорив про необхідність створення в Інституті власної видавничої бази. Сьогодні це - реальність. Якщо колись науковці по 3 - 5 років очікували виходу своєї наукової продукції, то тепер монографії обсягом 10, а то і 20 друкованих аркушів виходять у світ зусиллями Інституту: комп'ютерно-видавничий відділ працює з повним навантаженням, а кожна науково-вартісна праця вже протягом року знаходить свого читача. Що може бути кращим стимулом для справжнього вченого, як не швидкий, позбавлений тупцювань порогами видавництва вихід його книг? Крім того, кожен відділ дістав можливість видавати власний тематичний збірник праць, у якому друкуються також статті провідних науковців та викладачів вищих навчальних закладів з усіх куточків України, а Інститут, сприяючи цьому, став центром, до якого прикуті погляди наукового світу України та країн зарубіжжя.

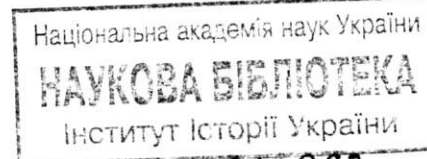
Незважаючи на всі труднощі, Інститут історії України Національної Академії Наук під керівництвом В.А. Смолія не лише зберіг, але й примножив славні традиції про-

відної наукової установи у галузі фундаментальних досліджень з історії. Вони ґрунтуються на відомих історичних школах академіків П.Т. Тронька і В.А. Смолія, Ю.Ю. Кондуфора і М.І. Супруненка, членів-кореспондентів НАН України В.І. Клокова, М.Ф. Котляра, І.М. Мельникової, Ф.П. Шевченка та інших вчених. Високий авторитет інституту виявляється і в тому, що його науковці опублікували двохтомне академічне видання "Історія України: нове бачення" (1995-1996 рр.), його співробітники постійно здійснюють експертизу різних законопроектів та рішень державних органів, готують різноманітні довідкові матеріали для Верховної Ради і Кабінету Міністрів України.

Нові грані особистості В.А. Смолія розкрилися в період його діяльності на посаді віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики (1997-1999 рр.). Висока державна посада вимагала не лише знання механізму виконавчої влади у такій складній сфері, але й вироблення виправданих, обґрунтованих, зважених рішень, спрямованих на перспективу. Та це не вплинуло на кредо В.А. Смолія, який послідовно проводив лінію на гуманізацію суспільства, створення такого соціокультурного, міжетнічного, міжконфесійного клімату, який максимально відповідав би інтересам і держави і кожної людини, гармонізував стосунки між ними. При цьому він залишався вченим, у всьому покладаючись не на емоції та політичні пристрасті, а ставлячи понад усе здоровий глузд, доцільність і суспільну користь.

Не полишаючи керівництва Інститутом історії України і в цей час, Валерій Андрійович постійно тримав у полі зору перспективи розвитку наукових досліджень, проблеми колективу науковців. Він ініціював роботу над 5-томною "Енциклопедією історії України", що виконується як державне замовлення. Протягом 1998 - 2000 рр. вийшло 15 томів унікального видання - серії наукових праць під загальною всеохоплюючою назвою "Україна кризь віки", до якої залучено провідних українських вчених. Ідея і загальне керівництво проекту належить також В.А. Смолію, який зумів об'єднати різних за поглядами і досвідом фахівців єдиним задумом і довести його до логічного завершення.

Науковий загал, громадськість, держава високо ціну-

113063

Науковий загал, громадськість, держава високо цінують внесок академіка В.А. Смолія у розвиток вітчизняних історичних досліджень. В 1996 р. його нагороджено "Відзнакою Президента України", 1998 р. присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України. За видатні успіхи у науковій, громадській та державній діяльності В.А. Смолій удостоєний високої державної нагороди ордена Ярослава Мудрого V ступеня та церковного ордену Св. Володимира.

Сьогодні ювіляр сповнений творчих задумів і переконаний, що лише наполегливою працею можна досягти нових рубежів, допомогти нашій державі посісти гідне місце у світовому співтоваристві.

Що ж, нехай йому щастить у всіх започаткованих справах! Щиро вітаючи ювіляра, колектив наукової установи зичить йому добра і щастя, нових видатних праць з проблем його рідної медієвістики.

О.П. Ресит

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ДЖЕРЕЛА

Валерій Степанков

УНІВЕРСАЛИ ТА НАКАЗИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ У СЕРЕДИНІ XVII СТ. (1648-1657 рр.)

У вітчизняній та зарубіжній історіографії неодноразово відзначалася важлива роль корпусу документів створених за участю Б.Хмельницького для дослідження національно-визвольних змагань українців у середині XVII ст. Завдяки копійчій праці вчених, у 1901 та 1998 рр. здійснено фундаментальні публікації виявлених листів, універсалів, наказів, матеріалів дипломатичного характеру тощо¹, які істотно полегшують не лише подальшу роботу науковців у пошуку невідомих документів, але й у розробці джерелознавчих студій. Враховуючи відсутність матеріалів центральних установ, полкових і сотенних канцелярій (вони загинули у другій половині XVII - на початку XVIII ст.) у висвітленні процесів державотворення, внутрішньої і зовнішньої політики уряду, саме документи гетьмана набувають виняткової цінності, оскільки дозволяють у головнішому досягти "адекватного та всебічного відтворення з оптимальною повнотою реальних об'єктивних процесів, явищ і фактів минулого"².

І.Бутич, І.Крип'якевич, Ф.Ткач й особливо Ю.Мицик у своїх роботах провели формулярно-клаузальний аналіз універсалів і наказів Богдана Хмельницького, з'ясували їх місце у всьому корпусі документів гетьмана та значимість для вивчення соціально-економічної і зовнішньої політики уряду³. Помітно менша увага приділялася дослідженню цих актів як джерела висвітлення діяльності органів влади. Тому у даній публікації робиться спроба пунктирно (через брак інформації) окреслити їх роль у з'ясуванні порушеної проблеми.

"Наказ послам від Війська Запорозького" до короля від

"Наказ послам від Війська Запорозького" до короля від 12 червня 1648 р., а також "закличні універсали" Б.Хмельницького весною цього ж року до населення України (на жаль, вони не автентичні; збереглися у дещо переробленій формі) засвідчують величезні зловживання з боку польських органів влади. "Державці" й урядовці, як зазначалося у "наказі", "маючи над нами владу, не так з нами, як годилося б з людьми рицарськими і слугами й.к.м., а ще гірше, ніж з своїми невільниками, поводяться, таких збитків і насамперед кривд завдають нам, що ми не тільки своїм майном, але й собою невільні розпоряджатися"⁴. У "закличному універсалі", віднайденому серед матеріалів сучасника подій, львівського міщанина Самійла Кушевича, вони обвинувачувалися у намірах обмежити міське, ліквідувати козацьке й залишки селянського самоврядування: "поляки поклали собі святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядовців, як і деінде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам по праву, лише на те, аби силою могли затримувати міста"⁵.

Саме універсали містять унікальну інформацію про розробку й прийняття Б.Хмельницьким на початку революції 1648 - 1676 рр. "Статей про устрій Війська Запорозького", на існування яких першим звернув увагу Ю.Мицик⁶. Аналіз скупих даних дає підстави висловити міркування, що вони виконували функції не лише першого військового статуту української армії (що вже само по собі мало велике значення), але й, можливо, окреслювали основні повноваження полкових і сотенних органів влади. Вперше зустрічаємо згадку про даний акт в універсалі гетьмана від 12 липня 1648 р. прилуцькому сотникові й отаманові про покарання нападників на Прилуцький Густинський монастир. "Прето розкасуем пану сотнику й атаманови прилуцькому, - наказувалося в ньому, - абисте й самі, ужалившися так великое кривди Божое, тих здрайцов поймали і, до нас не отсилаючи, сурове карали ведлуг їх заслуги і декрету (підкреслено мною - Авт.) от нас в войску виданого"⁷. В універсалі від 30 липня про захист маєтків князя Владислава Домініка Заславського підкреслювалося, що полковники повинні за найменшою скаргою на вчинену у них шкоду козаками покарати винуватців "відповідно статей про устрій

Війська Запорозького (підкреслено мною - Авт.)⁸*. При цьому кожен з них попереджався: якщо ж "не вчинить належної справедливості, тоді він сам відповідь (за це) своєю головою"⁸. Наказ білоцерківському полковникові Михайлові Громиці від 12 серпня 1650 р. погрожував покаранням смертю кожному, хто б затримався хоча б на годину з розісланням даного універсалу по містах полку, "згідно з військовими артикулами (підкреслено мною - Авт.) для прикладу нагадування іншим..."⁹. Виходить, що чинність "Статей" не обмежувалася прерогативами військового статуту, але й поширювалася у сферу захисту власності монастирів і приватних осіб.

Найповніше зміст наказів і універсалів дозволяє з'ясувати повноваження гетьманської влади. Встановлено: до початку революції колективна воля козацької спільноти не лише ставала зобов'язуючою владною санкцією, але й помітно відчувувала індивідуальну суверенність посадових осіб - гетьмана і старшин, котрі виступали виконавцями волі Війська Запорозького. Принцип інституціоналістської першості запорозької громади був утверджений і в титулатурі Війська Запорозького¹⁰. Але вже протягом літа-осені 1648 р. Богдан Великий неухильно розширював і зміцнював прерогативи гетьманської влади. Невипадково у джерелах знаходимо відомості про його відмову від практики скликання козацьких рад, "чого перед тим не було" та покарання наказного гетьмана Максима Кривоноса і його полковників за непослух його наказу припинити спустошення поселень¹¹. Як уже відзначалося в історичній літературі, він прагнув до утвердження монархічної форми правління й намагався обґрунтувати божественне право гетьмана на владу¹².

Даний процес знаходив відображення в деяких універсалах у вживаній Б.Хмельницьким титулатурі. Так, 5 березня

* Як на мою думку, використаний в "Універсалах Богдана Хмельницького 1648 - 1657" варіант перекладу даного місця універсалу хвибує неточністю, оскільки важко зрозуміти його зміст. Цитую: "кожний такий за найменшою скаргою, наказом полковника того полку буде суворо покараний на горло за статтями остроги (підкреслено мною - Авт.) Війська Запорозького" (див.: С. 81) Не ясно, що означає термін "остроги".

1649 р. у тексті універсалу миргородському і прилуцькому полковникам він вдався до такого означення: "Прето я владзою гетманства моего, а іменем всего Войска..."¹³. В даному випадку звертає увагу на себе смислове виокремлення персоналізованого (а не делегованого Військом Запорозьким) характеру гетьманської влади. А в одному з останніх у своєму житті універсалів (від 8 липня 1657 р. про підтвердження прав шляхти Пінського повіту) Б.Хмельницький вперше вжив термін "ми": "Ми, Богдан Хмельницький, генеральний гетман його царської милості Військ Запорозьких"¹⁴, використований монархами.

Велику увагу гетьман приділяв розбудові державних структур, налагодженню ефективно діючого механізму функціонування полкових і сотенних органів виконавчої влади, суду, міського і сільського самоврядування. Навіть в умовах масового розгортання національно-визвольної і соціальної боротьби в 1648 р., коли відбувалося стихійне, але надзвичайно інтенсивне формування полкового й сотенного управління, він намагався, по-перше, запровадити сувору вертикаль виконавчої влади, що передбачала б жорстке підпорядкування її нижчестоячих органів вижчестоячим, а їх усіх гетьманській владі; по-друге, спрямувати місцеве управління на недопущення погромів поселень й масового винищення їх мешканців, а також на захист власності й життя осіб, котрі не захищали польський режим, визнавали гетьманську владу. Так, в універсалах постійно підкреслював персональну відповідальність (під страхом смертної кари) отаманів, сотників і полковників за виконання виданих ним розпоряджень. Воднораз старшини отримували права суворо карати (відповідно до положень "Статей") порушників їх наказів, виданих відповідно вказівок гетьмана¹⁵.

Аналіз універсалів і наказів спростовує поширену в польській, єврейській і частково українській історіографіях думку про особисту причетність Богдана Великого до вчинених погромів і винищення польського, єврейського й частки українського населення влітку й восени 1648 р. Уже в 20-х числах червня ним розсилаються універсали "по всій Україні" про те, "що кожен, як з нашого Війська Запорозького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворой кари ці бунти і заворушення мусить припинити..."¹⁶. Маємо

також власне визнання гетьмана: "своїх від наїздів і шарпанини не чим іншим, тільки мечем приборкую, щоб вже більше це (кровопролиття - Авт.) не повторилося", а також заборону М.Кривоносові "свавілля чинити, міста палити й руйнувати"¹⁷. Вони підтверджуються інформацією листа шляхтича Петра Тшиллатковського від 16 серпня, "Чути, - писав він, - начебто Хмельницький написав і розіслав свої універсали до тих свавільних ватаг, щоб вони припинили свої напади й перебували в мирі..."¹⁸. З'являються також "суворі універсали" про захист майна і володінь православних церков і монастирів, литовських панів і князя В.Д. Заславського¹⁹.

Винятково важливе значення для осмислення сутності політики центральної влади щодо міського населення має універсал про захист Меджибожа, зміст якого передав П.Тшиллатковський. Враховуючи його інформаційну цінність, вважаємо за доцільне процитувати даний фрагмент його листа повністю: "наказуючи владою свого старшинства, погрожуючи судом суворим ради військової, щоб ніхто не наважувався наступати на Меджибїж; щоб всі села і пасіки залишалися вільними і недоторканими, щоб всі роботи, інтрати, оренди і всі доходи і послушення піддани віддавали, відповідно старого порядку і наказів місцевого старости. Якщо ж що-небудь з худоби, отар, з пасік й інших речей взято, щоб все це було повернено." Наостаток наказав опечатати всі шляхетські двори у Меджибожі, щоб ніхто не увійшов до них. Оскільки новостворена місцева адміністрація повністю виконала ці розпорядження гетьмана, вдячні міщани зібрали по два буханці хліба від кожного дому й відіслали до його табору"²⁰. Не менш важливу пізнавальну значимість для висвітлення заходів Б.Хмельницького у сфері захисту володільницьких і майнових інтересів різних прошарків населення має визнання ніжинського і чернігівського полковника Процька Шумейка в універсалі від 25 липня. "В тих добрах своїх не тилко панове, - повідомляв він козакам полку, - або теж мелник мелникове, але й сам пан гетман его милость Богдан Хмельницкий кривды не чинит и не розказует нікому чинити... (підкреслено мною - Авт.)"²¹.

Запобігаючи розвитку охлократичних тенденцій у політичному житті молодого держави й зміцнюючи свою владу, гетьман, починаючи з весни 1649 р., відмовляється від традиційної практики Війська Запорозького обрання козаками полковників й запроваджує принцип їх призначення. "Хмельницький, - повідомляв анонімний автор з Кам'янця-Подільського в середині червня, - поміняв і продовжує змінювати полковників, так як завершується рік їх (полковництва)"²². Аналіз двох його розпоряджень про призначення полковників, які збереглися до нашого часу (наказ від 11 серпня 1650 р. та універсал від 6 лютого 1636 р.), дозволяє стверджувати, що обіймати ці посади могли особи, котрі мали чималі військові заслуги й організаційно-адміністративний хист. Так, призначаючи 11 серпня 1650 р. ніжинським полковником бужинського сотника Лук'яна Сухиню, гетьман відзначав його "заслуги й спосібність до заведовання тым полком"²³. Підкреслювалася ним і досвідченість у "справах рицарських" Івана Нечая, котрого призначив 8 лютого 1656 р. полковником у Білорусь²⁴.

Інтерес викликає визначене Б.Хмельницьким коло повноважень і обов'язків полковників. По-перше, кидається в око повна незалежність їхньої влади від волі і настроїв козаків і старшини полку. У наказі про призначення Л.Сухині сотникам, отаманам і "всьому товариству" наказувалося, щоб "оного все за полковника свого мели і послушны ему были так яко на теє залежить"²⁵. По-друге, вони отримували право не лише одноосібно (без полкової козацької ради чи ради старшини) управляти полком, але й карати порушників гетьманських і власних наказів. Полковник, відзначалося у розпорядженні гетьмана від 11 серпня 1650 р., "от нас суполную владзу маєт тым полком справовати (підкреслено мною - Авт.), непослушных карати и волностей товариства нашего постерегати, а подданних панских не укрити, и абы тамо жадная свояволя не была..."²⁶. І.Нечай також, відповідно до універсалу Б.Хмельницького, одержав повноваження "кожного з козаков, там застаючих, добром миловати, а злом карати, а хто би, за окаанем того універсалу нашого, бил спречний и в том полковництво важилсе чинет якую найменшую кривду и перешкоду преречоному пану Нечасви, то ми кожного такогого, за взятєм ведомости

строго без фолги на горле карати будем, не чинечи иначей"²⁷.

З другого боку, полковники повинні були під загрозою смертної кари беззастережно, точно і вчасно виконувати гетьманські розпорядження, про що дізнаємося з численних універсалів і наказів Богдана Великого. "Грозно приказуем и пеняем полковнику черниговському, - писав він 6 червня 1650 р. до Степана Пободайла. - Много от ваших сторон непригожие вести писаны и всегда исходят ни от кого, токмо от тебя единого. Знатно, что еще войсковых дел не знаеш... А если того не учинеш оберегать (не надішле до Києва ватажків антишляхетських виступів - Авт.) и с ними заодно случать и шляхту и подданных обидить і во владеньях их волю от них отнимат, и ты и сам и с ними той же казни достоен будеш"²⁸. В умовах воєнних дій домагався від полковників систематичного і швидкого надіслання інформації про їх перебіг. Так, у наказі від 17 липня 1651 р. білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському та паволоцькому полковникам підкреслював: "Як тільки одержите цього листа, вдень чи вночі повідомляйте про те, що у вас діється"²⁹. Саме універсали й накази творця Української держави дозволяють визначити основні напрями як його діяльності, так і функціонування полкової адміністрації. Зрозуміло, що в умовах боротьби за незалежність, саме її організація висувалася на чільне місце. У цьому відношенні особливу роль відігравали "закличні універсали" Б.Хмельницького, що припадають на 1648 - 1652 рр.³⁰ Із шести виявлених цього виду документів, два універсали (не пізніше липня 1651 р. та квітень 1652 р.), як встановив Ю.Мицик, є цілком достовірними³¹. Вони промовляють, що гетьман, закликаючи до боротьби за визволення народу від польської неволі, апелював до різних прошарків населення (прагнув навіть заручитися підтримкою польських селян і "ляхів - наших побратимів"). Висуваючи гасла національно-визвольного і конфесійного спрямування, він поєднував їх з обіцянками селянам позбавити їх самих важких форм феодалної залежності й ліквідувати більшість податків. "Обіцяю, - писав він у зверненні до польських селян, мабуть у червні 1651 р. - звільнити вас усіх від повинностей і робіт. Платитимете тільки чинш і матимете вільності так, як шляхта"³².

Надзвичайно уважно Богдан Великий пильнував справи підтримування у постійній високій бойовій готовності збройних сил, охорони кордонів, збору розвідувальної інформації тощо. Полковники отримували десятки універсалів і наказів, які торкалися цієї важливої сфери державного життя. Зокрема, у прикордонних полках вони мали оберігати непорушність кордону, організувати розвідку, бути готовими відбити ворожий напад. Так, призначений полковником І.Нечай, "зостаючи на пограничю," зобов'язувався "от неприятелей пилно се стеречи"³³. Як видно зі змісту листа від 24 лютого 1649 р. подільського полковника Івана Федоревича до кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського, він одержав від Б.Хмельницького універсал із суворим наказом охороняти землі козацької України на терені Поділля³⁴. Прикордонні полковники мали постійно повідомляти один одного (за визнанням наказного переяславського полковника Андрія Романенка, "повинність наша військова до того завжди приводить, щоб ми один одному про відомості оголошували"³⁵) та гетьмана про задуми і дії польського командування. Як підкреслював Б.Хмельницький 20 квітня 1649 р. у листі до С.Лянцкоронського, полковники "повинні бути пильними"³⁶. Влітку 1650 р. полковник Адам Хмелецький одержав його наказ мати "пильне око на полки ляцькі" й негайно повідомляти "про все, де будуть перебувати"³⁷. Саме з універсалів гетьмана дізнаємося, що українські вояки напередодні військових кампаній повинні були мати по 5 фунтів пороху та 5 кіп куль³⁸.

Зміст універсалів дозволяє з'ясувати одну з найважливіших сторін українського військового мистецтва середини XVII ст., яка вигідно відрізняла його від тогочасного європейського, а саме: вражаючи сучасників швидкістю пересування армії. Саме такій тактиці ведення бойових дій гетьман навчав полковників. Так, у наказі 12 серпня 1650 р. М.Громиці підкреслював: "Ми вже наказували усно і в листах, щоб ви були напоготові, як належить на війні. А тепер нагадуємо і наказуємо, щоб ви, не зволікаючи, виступали завтра з доброю зброєю, і вдень, і вночі поспішали на Уманський шлях. Не треба затримуватися за бо-рошном і здобувати його в дорозі, тільки сідайте на коней, бо ж ми повинні випередити ворога, а не він нас (підкрес-

лено мною - Авт.)"³⁹. Не випадково С.Лянцкоронський нарікав на українського полководця, що "швидше його побачимо під нашим обозом, а ніж про нього, перебуваючого в дорозі, почуємо"⁴⁰.

Не порушуючи питання значимості універсалів і наказів гетьмана для дослідження функціонування центральних і місцевих органів влади у сфері розробки й реалізації соціально-економічної політики, все ж зазначу, що їх зусилля впродовж 1648 - 1657 рр. спрямовувалися Б.Хмельницьким на захист власності, майна й життя усіх соціальних станів і груп суспільства. Промовистим у цьому відношенні виглядає зміст універсалу (квітень 1650 р.) прилуцького полковника Тимоша Носача сотникам, отаманам і козакам полку. "Ознаймуємо вас певно, за наказом його милости пана гетьмана, - підкреслював він, - абисте заборонили конечно на всіх пограничних містах, аби за границею шкод і збитків не чинилося в шляхетських маєтках і державах панських наїздів своєвільних перестали, торговим людям всяким і купецьким теж ніяких кривд не чинили. Поспільства щоб не баламутили, аби від того замішання мирний договір не порушився, і пана гетьмана і всього війська на гнів не приводили. Всяким подорожнім людям свободну путь би давали, як перед тим бувало, так і нині дай Боже. Котрі піддані в державах панських і шляхетських, аби державці і пани ними по давньому володіли і доходи всякі на них здавна положені побирали. А коли не будемо так чинити, як нам від його милости пана гетьмана і пана нашого наказано, будемо від нього карані так як інші нашій братії учинено, - хто що заслужив, так йому й заплату вчинить (підкреслено мною - Авт.)"⁴¹.

Богдан Великий, як засвідчують його наказ від 22 липня Ярмолі та універсал 7 вересня орендарю Кринді (1656 р.), намагався захистити власницькі права не лише привілейованих станів, але й поспільства. "Ярмоло, - наказував він, очевидно, свому управителю, - скаржилися нам Охрім Троць і Байбузиха, що ти власну сіножать, успадковану ними від предків у селі Байбузах, що називається Дрену Лука, відібравши без будь-якої причини, собі привласнив і не хочеш віддавати, немов ти її для нас привласнив. Тому суворо

наказуємо тобі, щоб ти цю Луку згаданому Охрїмові негайно, не чинячи ніякого опору, повернув, а його ніколи не турбував. Нам нічого чужого не потрібно"⁴². Подібного змісту було видано універсал на захист Семена Валаха: "орендар Кринда, дошла нас скарга од Семена Валаха, же там кривду ему в млинку новопоставленном чиниш. Розкажує теде, жебысь жадное справи до него не мел, поколюсчини й інших річи же бы сее не упоминал и у него не брал счо, иначей абы не було, под лаского нашею"⁴³.

Полкові і сотенні органи влади зобов'язувалися поважати чинність магдебурзького права, запобігати спалахам соціальних конфліктів, вести рішучу боротьбу з кримінальними злочинами, розбоями тощо. Попри всю загостреність взаємин з Річчю Посполитою, існуючу національно-релігійну ворожнечу між українцями і поляками, на терені молододержави органи влади, за наказами гетьмана, мали пильнувати недопущенню погромів поляків, котрі повернулися до домівок. "При цьому прошу вас, як братів, - застерігав Богдан Великий старшину і козаків Білоцерківського полку в наказі від 12 серпня 1650 р. - нагадуйте один одному, щоб, ідучи в ту дорогу, ніде в жодному місці ані по містах, як руській шляхті, так і ляхам, які знаходяться тепер у наших краях, не наважувалися заподіяти жодної кривди і промовити лихого слова"⁴⁴.

Протягом свого гетьманування він прагнув домогтися мирного співжиття православних і католиків. Притримуючись постулату, що "є один Бог і одна Християнска віра" і кожен "хто хоче і як хоче, хай вірить", виступав проти приневолення "неохочих до своєї віри"⁴⁵, а відтак визнавав за католиками право на своє віросповідання (правда, виступав противником уніатства, вбачаючи в ньому причину розколу українського суспільства й народу). В універсалі від 8 липня 1657 р. про підтвердження прав шляхти Пінського повіту, котра добровільно заявила про входження до складу Української держави, підкреслював: "А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі - Військо Запорозьке і наші нащадки не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри. Ми також не повинні знищувати і скасовувати давніх і нових фондів на костьоли, якщо вони утворили-

ся не із здириництва церковних маєтностей і покривдження убогих православних⁴⁶. Така толерантність українського державотворця в умовах пануючої у тогочасному європейському світі релігійної нетерпимості справді була не тільки сміливою й далекоглядною, але й унікальною⁴⁷.

Таким чином універсали й накази Б.Хмельницького становлять собою цінне джерело для вивчення процесу розбудови національної держави у 1648 - 1657 рр.

¹ Документи Богдана Хмельницького 1648 - 1657 / Упоряд. І.Крип'якевич, І.Бутич (далі - ДБХ). К., 1961; Універсали Богдана Хмельницького 1648 - 1657 / Упоряд. І.Крип'якевич, І.Бутич (далі - УБХ). К., 1998.

² Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва //Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наук. конф. К., 1993. Вип. 1. С. 13

³ ДБХ: Від упорядників. С. 3 - 20; УБХ: Вступ. С. 11 - 42; Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького. Гетьманські універсали // Записки наук товариства ім.Шевченка. Львів, 1927. Т. 147. С. 55 - 64; Мыщык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 годов. Днепропетровск, 1983; Його ж.: Джерела з історії Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. С. 59 - 75; Ткач Ф.Є. Уваги до документів канцелярії Богдана Хмельницького (1648 - 1657 рр.) // Наукові записки Львівського педагогічного інституту. Сер. філолог. Львів, 1955. Вип. 1. С. 31 - 33.

⁴ УБХ. С. 75.

⁵ Там само. С. 259 - 260.

⁶ Мыщык Ю.А. Новые документы Б.Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сб. науч. труд. Днепропетровск, 1980. С. 180.

⁷ УБХ. С. 78 - 79.

⁸ Мыщык Ю.А. Новые документы...С. 184.

⁹ УБХ. С. 110.

¹⁰ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). К., 1998. С. 113 - 115.

¹¹ Бібліотека музею Чарторийських (далі - БЧ) / Краків /ВР.

№ 142. Арк. 568, 598; Бібліотека Національна (далі - БН) / Варшава / ВМФ. № 6713; № 2576. Арк. 270; БН. ВМФ. № 11013; Мищык Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. Рівне, 1999. С. 19.

¹² Липинський В. Україна на переломі 1657 - 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті: Твори. Філадельфія, 1991. Т. 3. С. 106 - 134; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Medievalia ucrainica: Ментальність та історія ідей*. К., 1995. Т. III. С. 86 - 110.

¹³ УБХ. С. 88.

¹⁴ Там само. С. 234.

¹⁵ Там само. С. 77 - 86.

¹⁶ ДБХ. С. 53.

¹⁷ Там само. С. 63, 67.

¹⁸ Мыщык Ю.А. Новые документы...С. 181.

¹⁹ УБХ. С. 76 - 81, 277; ДБХ. С. 61, 63.

²⁰ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під приводом гетьмана Богдана Хмельницького: Твори. Філадельфія, Пенсильванія, 1980. Т.2. С. 127 - 128; Мыщык Ю.А. Новые документы... С. 181.

²¹ УБХ. С. 262.

²² Цит. за: Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 годов. Днепропетровск, 1988. С. 30.

²³ УБХ. С. 107.

²⁴ Там само. С. 179.

²⁵ Там само. С. 107.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. С. 179.

²⁸ Там само. С. 105.

²⁹ Там само. С. 121.

³⁰ Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси), К., 1995. С. 42 - 55.

³¹ Мыщык Ю.А. Анализ источников...С. 24 - 25; Його ж. Джерела з історії...С. 67.

³² УБХ. С. 241 - 245, 259 - 280.

³³ Там само. С. 179.

³⁴ Липинський В. Участь шляхти...С. 573.

³⁵ Архів Інституту історії України НАН України. Оп. 3. Спр.

7. Арк. 168.

³⁶ ДБХ. С. 110.

³⁷ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефани-

ка. ВР. Ф. 4. Спр. Баворських № 280/11. Арк. 251.

³⁸ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648 - 1654 гг. К., 1965. С. 380.

³⁹ УБХ. С. 109

⁴⁰ Архів головний актів давніх (Варшава). Ф. 559. Спр. М. 3036. Арк. 137.

⁴¹ УБХ. С. 263.

⁴² Там само. С. 197.

⁴³ Там само. С. 207.

⁴⁴ Там само. С. 110.

⁴⁵ ДБХ. С. 73, 1996; Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х - 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Источники времени гетьманства Б. Хмельницкого. М., 1998. Т. 1. С. 51.

⁴⁶ УБХ. С. 234.

⁴⁷ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. К. 1999. С. 105.

Николай Котля

ГАЛИЦЬКО-ВОЛЫНСКАЯ РУСЬ И ЕЕ ЗАПАДНЫЕ СОСЕДИ В XIII ВЕКЕ (История договорных отношений)

Исследование дипломатии Древней Руси основательно затруднено слабостью источниковой основы. Подлинны тексты ее межгосударственных политических соглашений не дошли до нас. Даже знаменитые договоры Руси с Византией X в., в аутентичности которых в наше время сомневаться не приходится, известны лишь по внесенным в "Повесть временных лет" изложениям актов, оригиналы же и не известны.

Поэтому историкам приходится обычно изучать дипломатические связи Руси с Византией и странами Запада на основании не самого актового материала, а по его отражениям в памятниках письменности, преимущественно древнерусской. В частности, в летописях сохранилось немало

прямых и косвенных свидетельств взаимосвязей русских князей с западными государями. В них обнаруживаются даже следы грамот из княжеских дипломатических архивов. На этом основании мною предпринята попытка проследить договорные отношения галицких князей с западными соседями в XIII в.: Польшей, Мазовией, Литвой и Ятвяжской землей. Привлечены также свидетельства польских хроник XIII в.

Вступление Древнерусского государства в 30-х - 40-х годах XII в. в эпоху феодальной или удельной раздробленности выразилось не только в ослаблении центральной власти и возросшей автономии отдельных княжеств. Настало время утраты Русью единой и целенаправленной дипломатии. Суверены крупнейших княжеств с середины XII в. получили возможность проводить самостоятельную, не согласованную с другими русскими князьями внешнюю политику¹. Среди государей Южной Руси особенно преуспели в этом галицкие и волынские князья.

После гибели летом 1205 г. во время похода в Польшу великого Романа Мстиславича сумевшего на короткое время (1199 - 1205 гг.) объединить Галицкую и Волынскую земли, обе они погрузились в тину раздробленности. Их подлинными хозяевами стали бояре, выгнавшие из Галича вдову Романа Анну с сыновьями: двухлетним Василько и четырехлетним Даниилом. Отсутствие сильной княжеской власти, дальнейшая децентрализация обеих земель, в составе которых выделилось еще несколько удельных княжеств, облегчили западным соседям военное и политическое давление на них. Наиболее активными оказались Венгрия² и Польша.

Галицко-Волынская летопись XIII в., основной, а во многих случаях и единственный источник моего исследования, дает основания думать, что еще при жизни Романа был заключен тройственный союз между ним, венгерским королем Андреем II и польским князем Лешко Белым. Об этом свидетельствует сообщение летописи, относящееся к 1206 г.³: Лешко "послал посол свой Вячеслава Лысого, река королеви [Андрею. - Н.К.]: "Яз не помянух свады [ссоры. - Н.К.] Романовы ...⁴ Клялася бо быста [Мы с тобой. - Н.К.], яко оставшю в животе племени его [Романа. - Н.К.] любовь име-

ти... Ныне же идемь и взмша предаево им отчство их"⁵. [тут и далее подчеркнуто мною. - Н.К.]. Упомянутый тройственный союз, по-видимому, был подписан в конце 1204 - первой половине 1205 г.⁶ Но на следующий год после смерти Романа венгерский король и польский князь заключили соглашение о разделе сфер слияния в Галицко-Волынской Руси.

Изгнание Романовичей из отцовского княжества, захват власти боярами и посажение ими на престол князей-марионеток черниговских Игоревичей с последующим их истреблением, наконец беспрецедентное вокняжение в Галиче *боярина* Владислава - все это сделало возможным прямое вмешательство польского князя и венгерского короля во внутренние дела Галицко-Волынской Руси. В 1214 г. они подписали в г. Спише договор о разделе Галицкой земли. Трехлетняя дочь Лешко Саломея была обручена с пятилетним сыном Андрея Коломаном, которого провозгласили галицким князем и посадили в Галиче. А западной частью Галицкой земли завладел Лешко⁷. Этот договор достаточно четко отразила летопись: "Король посади сына своего в Галичи, а Лестькови да Перемышль..."⁸

Начавшаяся в 1219 г. достигшим совершеннолетия Даниилом Романовичем борьба за восстановление единого Галицко-Волынского княжества ознаменовалась ростом его инициативы в отношениях с западными соседями. Вероятно, не без его влияния венгерско-польский союз распался. В 1216 г.⁹ Андрей II отнял у Лешко Перемышль, и оскорбленный польский князь призвал в принадлежавший тогда венграм Галич княжившего в Новгороде Мстислава Удатного: "Пойди и сяди в Галиче!"¹⁰. Мстислав вокняжился в этом городе в 1219 г.

Лешко и Мстислав заключили соглашение о том, что в 1219 г. Даниил женился на дочери Мстислава Анне, а затем призвал тестя помочь ему отвоевать захваченную поляками часть Волыни. На это "оному [Мстиславу. - Н.К.] вещавшу: "Сыну! *За первую любовь не могу на нь* [Лешко. - Н.К.] *востати*"¹¹. В этом контексте [как и в других летописных] выражение "первая любовь" означает ранее подписанный межгосударственный договор.

Но после того, как в 1221 или 1222 г. Мстислав Удатный разбил венгров, а Литва нанесла урон Польше, "створи мир Лестько с Даниилом и Василком"¹², тогда еще волынскими князьями. Это мирное соглашение, как и большинство других, заключенных Романовичами с Польшей, оказалось недолговечным - вскоре его нарушила польская сторона, воспользовавшаяся политическими затруднениями волынского князя.

Среди отраженных в летописи многочисленных русско-польских договоров времен борьбы Даниила за восстановление Волынского княжества можно выделить следующее, 1230 г., обладающее явными признаками договорного акта: "Створи же межи собою клятву Русь и Ляхове: аще по семь коли будеть межи ими усобица, не воевати Ляхом руское челяди, ни Руси лядской"¹³, т.е. не брать пленных. В.Т. Пашуто высказал вероятное предположение, что галицкий книжник вписал в летопись только одну из статей обширного договора¹⁴.

После восстановления единства Галицко-Волынской Руси ее отношения с Польшей стали в основном дружественными. Причиной этому были возросшая военно-политическая мощь возрожденного Галицко-Волынского княжества, его высокий авторитет в средневековой Европе. Даниил выступал арбитром в спорах польских князей за главный престол в Кракове, не забывая об интересах своего княжества. Он присоединил к нему некоторые польские земли, в том числе и Люблинскую в 1240-х годах (впоследствии он добровольно вернул ее Польше). Но не известно почему договоры польских князей с русскими в 40-х - 60-х годах слабо отражены и в летописи и в польских хрониках XIII в.

Среди многочисленных летописных свидетельств о русско-польских соглашениях последних лет жизни Даниила приведу важный рассказ источника о том, что в 1262 г. "бысть снем руским князем и лядским князем с Болеславом, и снимашася в Тернаве... И положиша ряд (подписали договор. - Н.К.) межи собою з землю Рускую и Лядску, утвердивъшеся крестом честным..."¹⁵. Этот съезд в волынском, порубежном с Польшей городе, вероятно, имел целью объединить силы двух государств против агрессивного литовского князя Мендовга и, возможно, для отражения учас-

тившихся набегов ятвягов¹⁶.

Тернава, по-видимому, была в 60-е годы местом постоянных снемов и соглашений между галицко-волынскими и польскими князьями. В 1267 г. "Болеслав князь присла посл свой к Василкови, ... тако река: "Свяче! Сонмевеся!" Василко рече: "А я рад!" И порекоша собе снем в Тернаве"¹⁷. Однако затем вспыхнул пограничный конфликт между ними, и только через несколько месяцев "умиришася Ляхове с Русью, Болеслав с Василком, и со Шварном, и начаша быти в любви велихе"¹⁸.

Эта формула в древнерусских источниках обычно означала подписание дружественного соглашения.

Особенно близкими в большей части XIII в. были отношения между Галицко-Волинской Русью и Мазовией, князья которой стремились опереться в соперничестве с суверенами других польских земель, прежде всего Малопольши. Конрад и его сын Земовит были обычно в дружественных отношениях с Романовичами. Когда в 1264 г. скончался Даниил, Галицко-Волинское княжество вновь распалось, на этот раз окончательно. Великого князя не стало. Брат Даниила Василко не смог заменить его и начал княжить во Владимире, владея лишь частью Волинской земли. В том же году к власти в Мазовии пришел старший сын Земовита Конрад II, оставшийся верен давней политике мазовецких князей, направленной на союз с Русью, отныне - Волинской¹⁹.

К добрым отношениям с Владимирским княжеством Конрада II побуждало также соперничество за власть в Мазовии с младшим братом Болеславом. О межусобной борьбе в Мазовии польские источники знают лишь с 1282 г., но, вероятно, она началась гораздо раньше²⁰. Наряду с отстаиванием своих законных прав на престол Конрад II вынашивал и планы занятия главного стола Польши в Кракове.

Впрочем, в истории союзных отношений между Мазовией и Владимирским княжеством однажды случилось событие, ненадолго их омрачившее. В 1279 г. по просьбе голодавших ятвягов Владимир Василькович направил им из г. Владимира Волинского рожь в ладьях по Западному Бугу. Когда ладьи проходили Мазовецкой землей, хлеб был разграблен. Разгневанный Владимир "посла на Кондрата

(Конрада II. - Н.К.) рать свою" и одержал легкую победу. Поэтому "по семь же Кондрат присла к брату своему Володимеру, мира хотя с ним. Володимер же *умирися*"²¹, т.е. подписал мир.

Некоторые польские историки считают, что эпизод с ятвяжским хлебом был лишь поводом для военного столкновения, а причина лежала глубже. В то время Конрад II стал отдаляться от владимирского князя, рассчитывая в стремлении к краковскому трону на помощь Лешко Черного. Поэтому краковский князь Болеслав Стыдливый настроил Владимира против мазовецкого князя²². Но планы Конрада потерпели неудачу, и он вновь обратился за помощью к владимирскому князю.

К тому же постоянные посягательства младшего брата Болеслава на главенство в Мазовии вынуждали Конрада II постоянно взывать о помощи к Владимиру. Весной 1283 г. последовала очередная вспышка борьбы между Конрадом и Болеславом мазовецкими. Удержаться на троне Конрад смог лишь с помощью волинского князя²³. Это событие отразилось в летописи. Потерпев поражение, Конрад "посла посл свой ко брату своему Володимеру" за подмогой. Тот ответил: "Я готов тебе на помощь; и нача наряживати рать на Болеслава"²⁴. Можно предположить, что тогда был заключен или подтвержден военно-политический союз между владимирским и мазовецкими князьями. Но дело этим не ограничилось.

Вероятно, в том же 1283 г. Конрад признал себя вассалом Владимира, о чем свидетельствует рассказ волинского летописца.

Летом 1288 г. Конрад II прислал к умиравшему Владимиру посла со словами: "Господине²⁵ брате мой! Ты же был ми бо отца место. *Како мя еси держал под своею рукою, своею милостью; тобою есмь, господине, княжил и города свои держал, и братьи своей отъялся (отделился. - Н.К.) и грозен был*"²⁶. Эти слова позволяют однозначно толковать отношения между Владимиром и Конрадом как сюзеренно-вассальные.

Еще более убеждают в этом дальнейшие действия мазовецкого князя. Он попросил Владимира передать его под опеку новому сеньору, преемнику на Владимирском престо-

ле Мстиславу Каниловичу: "Абы мя, господине, со твоею милостью приял брат твой под свою руку и стоял бы за мя во мою обиду, како ты, господин мой, стоял за мною за мою обиду"²⁷. Речь шла о передаче сюзеренных прав на мазовецкого князя новому сеньору, что было обычным делом в практике сюзеренно-вассальных отношений в странах Запада. Владимир исполнил его просьбу, после чего Мстислав торжественно "*прия* и (Конрада. - Н.К.) с честью и любовью *под свою руку*"²⁸. Польские источники об этом не знают.

Однако надежды Конрада на существенную помощь от нового сюзерена во внутривольских делах не оправдались. Покровительство Мстислава оказалось по существу формальным. Более того, сам он пытался вовлечь мазовецкого князя в волынские дела²⁹.

Особой спецификой отличались договорные отношения галицких и волынских князей с Литвой и Ятвяжской землей. Обе они находились на стадии разложения родо-племенного строя с зачаточной социально-стратиграфической структурой, оставались языческими, несмотря на крещение Мендовга, бывшее его личным и сугубо политическим делом, не затронувшим идеологии и культуры литовского народа. Ни Литва ни ятвяги не придерживались норм средневековой дипломатии, и без того весьма приблизительных. Из-за этого договорные соглашения Руси с Литвой и Ятвяжской землей были недолговечными и держались на военном превосходстве галицких и волынских князей.

В 1219 г. "прислаша князи литовские к великой княгине Романовой и Канилови и Василкови, *мир даяше*"³⁰. Есть основания предполагать, что мирные предложения последовали вследствие поражения, понесенного Литвой от Волынского княжества. Вскоре после этого летописец отметил: "Ляхом же не prestaющим пакостящим, и приведе (Даниил. - Н.К.) на ня Литву"³¹ - следовательно, договор с литовскими князьями имел характер военно-политического союза против общего тогда врага - Польши. Он оказался недолговечным.

Более цивилизованными сделались русско-литовские отношения в княжение Мендовга, которому удалось несколько централизовать страну. Однако и в его времена договоры

с Русью были связаны в основном с военным противостоянием. Например, в 1252 г. Мендовг проиграл большую войну Даниилу, потеряв Черную Русь и треть контролируемой им земли ятвягов. Поэтому ему пришлось пойти на невыгодные условия мира: "Присла Миндовг к Даниилу, прося любви о святостве"³². Дело тянулось долго. Скорее всего, Даниил не доверял неверному князю. Наконец, в 1254 г. сын Мендовга Войшелк от имени отца "створи мир с Даниилом и вда сщерь Миндовгову за Шварна" (Даниловича). Другой сын Даниила получил владения в Черной Руси, до того завоеванной его отцом: Новогрудок и Слоним³³.

Галицкий летописец отмечает, что в 1264 г. "князашу Войшелковичу во Литве и Шарнови, иде на Ляхы воевать..."³⁴ В.Т. Пашуто рассматривал приведенные слова как доказательство сопротивления этих князей в Литве³⁵. За много лет до него М.С. Грушевский осторожно назвал Шварно "помощником Войшелка в Литве"³⁶. Прав был все-таки В.Т. Пашуто, в чем убеждает приведенное ниже свидетельство летописи. Вероятно, к сближению Русь и Литву подталкивала угроза со стороны Орды.

Через три года "Войшелк да княжение свое зятю своему Шварнови, а сам опять восхоте прияти мниский чин... Шварно же моляшеться ему, *ябы еще княжил с ним в Литве*, но Воишелк не хотяше"³⁷. Источник отметил событие чрезвычайной важности, до сих пор не оцененное историками: великий литовский князь добровольно и по собственному почину уступил престол галицкому князю. Перед Шварно открылась грандиозная возможность создания объединенного Русско-Литовского государства - и это за сто лет до завоевания Ольгердом значительной части Южной Руси. Но с той принципиальной разницей, что княжила бы в нем не литовская, а русская династия Романовичей!

Однако даже если у Шварно и были столь масштабные замыслы, то их тут же разрушил его буйный старший брат Лев. Оскорбленный тем, что Войшелк передал княжество не ему, а его младшему брату, Лев вероломно убил принявшего схиmu и беззащитного человека, чем навсегда погубил доверие между правящими кругами Литвы и Галицко-Волынской Руси. Волынская летопись сухо сообщает, что "князашу же по воишелке Шварнови в Литовской земли,

же лет не много"³⁸. После него литовский престол занял местный князь Тройден.

Отношения же Галицко-Волынской Руси с ятвягами развивались в XIII в. по незамысловатой схеме. Обычно ятвяжские князья учиняли набег на северо-западное пограничье Волыни, грабили и сжигали городки и села. Затем наступала расплата. Даниил и Василько Романовичи, а в 70-х - 80-х годах их сыновья, вторгались с войском в Ятвяжскую землю, громили не умевших сражаться с регулярными частями ее плохо вооруженных и обученных воинов, далее с богатой добычей и пленными возвращались домой. После этого напуганные ятвяжские князья присылали посольство с дарами, выражением полной покорности и униженно просили мира. Через год или два все повторялось сначала. Приведу несколько типичных примеров русско-ятвяжских договорных отношений 50-х - 70-х годов.

В 1253 г. Даниил Романович с сыном Львом вторгся в Ятвяжскую землю (вызвавший этот поход набег ятвягов в летописи не описан), разгромил ее отряды, вождь которых Стекинт погиб в бою. В ответ "Коматови (один из старейшин ятвягов. - Н.К.) же приехавшу от ятвязь, *обещавахуся им в работе быти*"³⁹ - т.е. признавались покорность и вассалитет. Зимой 1254 - 55 г. Ятвяжская земля вновь была завоевана и разорена Даниилом, взявшим множество пленников и добычи. Тогда "*ятвязи...послаша послы своя и дети своя*"⁴⁰ и дань даша, и *обещавахуся работе быти ему* (Даниилу. - Н.К.) и *города рубити в земле своей*" - т.е. строить крепости для размещения оккупационных галицко-волыньских войск. Но для этого Даниилу пришлось поставить ятвяжские племена на грань уничтожения.

Постепенно жестокая политика устрашения приносила свои суровые плоды. Зимой 1273 - 74 гг. галицкие и волыньские князья дружно выступили в поход против напавших на их земли ятвягов. Летописец с удовлетворением пишет, что ятвяги "не смеша битися с ними... И по семь приежаша князи ятвяжсьци... ко Львови и Володимерови и Мстиславу, мира просяче себе. *Они же одва* (едва. - Н.К.) *даша им мир*"⁴¹.

Таковыми выглядят договорные отношения галицких и во-

лынских князей в XIII в. С государями соседних западных стран в скупом, неясном и часто противоречивом освещении источников того времени, главным образом Галицко-Волынской летописи.

¹ Пашуто В.Т. Опыт периодизации русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982. М., 1984. С. 15.

² Отношениям с Венгрией мною посвящена статья: "Дипломатичні відносини Галицько-Волинської Русі з Угорщиною в XIII ст. / Галич і Галицька земля. Київ. 1997. (в печати).

³ Галицко-Волыньская летопись писалась без указания дат. Имеющиеся на полях Ипатского списка годы проставлены, скорее всего, в конце XV в. и большей частью приблизительно, поэтому каждый раз нуждаются в корректировке.

⁴ Роман был убит во время похода во владения Лешко.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 482.

⁶ Włodarski B. *Politika ruska Leska Bialego*. Lvów, 1925. P. 268.

⁷ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1982. С.

246.
⁸ Летопись по Ипатскому списку... С. 489.

⁹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Львів, 1901. Т. 41.

¹⁰ Летопись по Ипатскому списку... С. 489.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку... С. 489.

¹² Там само. С. 494.

¹³ Там само. С. 505.

¹⁴ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси... С. 253.

¹⁵ Летопись по Ипатскому списку... С. 567.

¹⁶ Włodarski B. *Polska i Rus / 1194 - 1340*. Warszawa, 1966. S.

148.
¹⁷ Летопись по Ипатскому списку... С. 571.

¹⁸ Там само. С. 572.

¹⁹ Suchodolska E. *Dzieje polityczne (polowa XIII - polowa XIV), Dzieje Mazowsza do 1526 roku*. Warszawa, 1994. S. 185 - 187.

²⁰ Ibid. S. 187.

²¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 580.

²² Suchodolska E. *Op. Cit.*, S. 188.

²³ Włodarski B. *Alians rusko-mazowiecki z drugiej polowy XIII w. Studia Historyczne ko czci Stanisława Kutrzeby*. Krakow, 1938, T. II. S. 620.

- 24 Летопись по Ипатскому списку. С. 582 - 583.
 25 В древнерусских источниках подобное обращение означало признание сюзереном того, к кому так обращались.
 26 Летопись по Ипатскому списку... С. 596.
 27 Там же. С. 596 - 597.
 28 Там же. С. 589.
 29 Suchodolska E. *Op. Cit.* S. 190.
 30 Летопись по Ипатскому списку. С. 492.
 31 Там само. С. 492.
 32 Там само. С. 544.
 33 Летопись по Ипатскому списку... С. 551.
 34 Там само. С. 571.
 35 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950. С. 293.
 36 Грушевский М. Хронология событий Галицко-Волинской летописи. С. 45.
 37 Летопись по Ипатскому списку... С. 573.
 38 Летопись по Ипатскому списку. С... 573 - 574.
 39 Там само. С. 549.
 40 В заложники, что было типичным при заключении договоров с народами, жившими в условиях родо-племенного строя.
 41 Летопись по Ипатскому списку... С. 553.

Юрій Мицик

ПРО ВИДАННЯ "УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО ДИПЛОМАТАРІЯ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ"

Однією з важливих тенденцій сучасної історіографії є зростаюча зацікавленість історією жіноцтва, роллю жінки у суспільствах різних країн, держав, народів у різні часи. В Україні дана тенденція тільки починає окреслюватися і це притому, що українські жінки і в княжі, і в козацькі часи виступали як активні суб'єкти суспільно-політичного життя, були досить добре захищеними законодавством та діючими нормами звичаєвого права. Щоправда, в старій українській історіографії (М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький та ін.) було дано гідний початок науковим дослідженням у цьому напрямку, але в радянські часи традиція була

перервана. Увага тодішнього істеблішменту від історії, причетного до дослідження історії жіноцтва, сконцентрувалася на жінках-більшовичках, особливо таких, як І. Арманд, Р. Землячка, Н. Крупська, К. Цеткін чи близьких до них (Р. Люксембург). У незалежній Українській державі намітилися врешті позитивні зрушення, про що свідчать праці О. Кривошия, О. Лабур, Н. Старченко та ін. Однак загальною проблемою даного напрямку залишається недостатність джерельної бази, оперування майже виключно уведеними раніше до наукового обігу джерельними даними. Між тим, архівосховища України попри всі втрати, яких вони зазнали, особливо у ХХ ст., мають значний потенціал. Насамперед в них зберігаються численні документи, створені самими жінками, нерідко власноруч, що зайвий раз стверджує відносно високий рівень освіченості українських жінок доби феодалізму. Настав час поставити проблему видання археографічної серії, яку можна назвати "Українським жіночим дипломатарієм доби Гетьманщини". Нагадаємо, що вже реалізується видання "Українського Дипломатарія козацької доби", куди мають увійти документи, створені гетьманами України, Війська Запорізького, кошовими отаманами, полковниками, сотниками, генеральною старшиною в цілому. Дана серія, якщо буде здійснена в повному обсязі, дасть коштовний матеріал до історії українського державотворення, дослідження внутрішньої та зовнішньої політики Української козацької держави, багатьох інших проблем історії України. Вже вийшов комплекс документів Богдана Хмельницького, Івана Сірка, готується до друку том документації гетьмана Івана Виговського. Порушувалося питання і про створення "Українського Православного Дипломатарія", (греко-католики з Ватикану вже завершують видання документів своїх митрополитів та єпископів) навіть "Дипломатарія Кримського ханства".

Відзначимо, що жінки з шляхетських та козацьких родин, особливо дружини представників вищої української політичної еліти, мали значний вплив на суспільне життя. Як вірно вказала сучасна українська дослідниця Ольга Лабур, жінки могли підписувати важливі угоди державно-політичного характеру, брали участь у адміністративно-господарських процесах, інколи очолювали місцеві органи само-

управління, були досить активними учасниками політичного життя¹. Досить згадати, наприклад, видання розпорядчої документації Ганною Хмельницькою, дружиною гетьмана Богдана Хмельницького. Саме жінки несли на своїх плечах головний тягар домашніх та сімейних обов'язків, виховували дітей, вели господарство, нерідко дуже масштабне. Все це широко відбивалося у жіночій документації, яку не можна недооцінювати. Додамо, що в документах українських гетьманів, кошових отаманів, полковників, тощо рідко відбивалися факти їхнього особистого, тим більше інтимного життя. Досить сказати, що серед приблизно 600 документів Б. Хмельницького (універсали, накази, листи) немає жодного особистого листа, написаного гетьманом до когось із членів родини чи у чисто родинних справах. Не кращою виглядає ситуація і з документальною спадщиною його наступників. Тільки за часів І. Мазепи відчуються певні зміни, але його знамениті листи до Мотрі Кочубей все частіше ставляться дослідниками під сумнів як фальсифікати.

Якраз у жіночих листах знаходимо значно більше матеріалів, які проливають світло на таку малозначну й забуту істориками України сферу суспільного життя як сімейні відносини, побут і звичаї. Якщо говорити про козацьку добу, то майже всі ці джерела були створені наприкінці XVII - XVIII ст. на Лівобережній Гетьманщині (Правобережна Гетьманщина існувала коротший час, її архіви зазнали особливо тяжких втрат, врешті Річ Посполита знищила козацький стан; тому тут бачимо іншу картину, ніж на Лівобережжі, коли йдеться про жіночі документи й листи). Саме дружини козацьких старшин займалися шлюбними справами своїх дітей і онуків, клопоталися про близьку і далеку рідню, займалися питаннями виховання та освіти, виконували заповіді своїх чоловіків, тощо. Поза тим їхня документація розкриває велику роль українських жінок в економіці, соціальній сфері (тут йдеться про старшинські роди Гетьманщини). Вони керували великими маєтностями, займалися орендами, торгівлею, благодійницькими справами, провадили судові процеси, тощо. Вищезгадана документація складає солідний джерельний комплекс міцно пов'язаний з документацією дигнітаріїв Гетьман

щини, гармонійно взаємодоповнюючи один одного. "Український жіночий дипломатарій доби Гетьманщини" є дуже цінним джерельним комплексом, насамперед до соціально-економічної, культурної та побутової, частково й політичної історії Гетьманщини, без нього неможливо створити повноцінну козацьку генеалогію.

Отже, завдання полягає тепер у налагодженні евристичної роботи (архівного пошуку) та публікації необхідних джерел, розкиданих по різних архівосховищах України та за її межами, в першу чергу, в архівосховищах Росії та Польщі. Свого часу цю справу розпочали О. Лазаревський, В. Модзалевський та ін. дореволюційні дослідники. В наші дні лише час від часу з'являються поодинокі публікації цих документів, наприклад, В.Горобця. При публікації документів з польських архівів й нами були введені до наукового обігу деякі жіночі листи, наприклад, лист Ганни Апостол-Жураківської (доньки гетьмана Данила Апостола і дружини ніжинського полковника Лук'яна Жураківського), писаного до наказного гетьмана Павла Полуботка 9.У. (28.IV). 1723 р.²

Дуже багато подібних матеріалів зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі - НБУВ. ІР). Одним із них є збірник листів 1717 - 1760 рр., що походить з колекції О.М.Лазаревського³. На його понад 200 сторінках містяться десятки листів, писаних представниками козацько-старшинських родів Лівобережної Гетьманщини, насамперед сіверських полків (Ніжинського, Прилуцького, Стародубського⁴, Чернігівського). Серед авторів бачимо, наприклад, представників гетьманських (Апостоли, Сулими, Полуботки), полковницьких родів (Жураківські, Кочубеї, Марковичі, Максимовичі, Шираї та ін., особливо Скорупи). Бачимо серед них і ряд жіночих листів, частина з котрих далі наводиться.

Вже документ № 1 даної публікації викликає значний інтерес, оскільки репрезентує поширену категорію вітальних листів. Тут пані Сулима (донька генерального судді Василя Кочубея і сестра знаменитої Мотрі) вітає свого сина Федора Сулиму (у 1725 р. він стане наказним гадяцьким полковником) із народженням доньки Варвари і передає їй своє благословіння. Суто сімейний характер має і лист № 5, писа-

ний Уляною Григорівною Апостол (р. н. невід. - 1742), дружиною Данила Апостола - гетьмана України у 1727 - 1734 рр. Уляна Апостол походила із шляхетського роду Іскрицьких, з котрим був споріднений і Павло Тетеря, гетьман Правобережної України у 1662 - 1665 рр. Гетьманша, діючи у порозумінні із своїм чоловіком, клопоталася про свого племянника Петра Григоровича Іскрицького, щоб укласти його шлюб з Оленою Скорупою, донькою Григорія Скорупи, що у 1715 - 1724, 1725 - 1727 рр. був писарем стародубським. Цей шлюб, до речі, було укладено у 1731 р. Не кожне сватання, як відомо, закінчується рушниками. Марко Маркович у своєму листі до Насті Скорупи згадує про якісь її шлюбні наміри, але переговоривши з ким треба вдома, з жалем повідомляє, що даному наміру збутися "нілзя" (№ 7).

Не тільки про чисто сімейні справи турбувалися жінки, що ясно видно з інших листів збірника. До вищезгаданого Г. Скорупи було адресовано лист Марії Григорівни Максимович, дружини стародубського полкового писаря у 1724 - 1725 рр. Степана Максимовича, доньки Василя Яковича Жураківського, генерального осавула у 1710 - 1724 рр. Вона енергійно керувала маєтностями сім'ї, тим більше, що чоловік знаходився у далекій Москві. У даному листі мова йшла про млин у Стародубі, що належав раніше роду Ширяїв. Тепер же Максимовичі володіли третиною даного млина, тому авторка листа писала про належну її оренду. Наступний документ (№ 4) є розпискою М. Максимович про отримання згаданих грошей. Ще дві розписки (№№ 7-8) були дані Ганною Есмонтовською-Маркович на отримання нею боргу покійного бунчукового товариша Михайла Есмонтовського (Есимонтовського) від його удови - Марини (уроджена Скорупа). Господарських і, очевидно, торгівельних справ стосується лист Христини Ракушки-Романовської, представниці відомого роду, найвизначніший діяч якого - Роман Ракушка-Романовський - був генеральним підскарбієм за часів гетьмана І. Брюховецького і найвірогіднішим автором знаменитого літопису Самовидця. Лист Христини Ракушки-Романовської був адресований до бунчукового товариша Олексія Есмонтовського, котрий, як засвідчує лист, був ще й кумом авторці. В ролі енергійної володарки виступає і Ма-

рія Леонтіївна Сулима (Полуботок) (1664 - 1729), донька чернігівського полковника Л. Полуботка та його другої дружини у другому шлюбі Євгенії Іванівни Костомахи, сестра наказного гетьмана Павла Полуботка, дружина Івана Федоровича Сулими, генерального хорунжого у 1708 - 1721 рр.⁵ Очевидно по смерті опального брата стало можливим зробити прихильнішою до себе Феміду і Марія Полуботок-Сулима звернулася із скаргою до переяславського полкового судді Семена Івановича Новаковича (він обіймав дану посаду у 1723 - 1730 рр.) відносно Ковбасиноного лісу та частини Рожанківського хутора. Скарга пішла вище і представник Генеральної Військової Канцелярії (ГВК) Павло Лабинський залагодив всі питання, тільки хвороба тодішнього керівника Гетьманщини (одного з трьох) С.Гречаного не давала можливості завершити оформлення належного документу (№ 2).

Кілька документів, які наводяться далі, представляють тільки незначну частину величезного джерельного матеріалу, який може бути видрукований в межах археографічної серії "Український жіночий дипломатарій доби Гетьманщини". Але реалізація даного наміру може здійснитися тільки колективними зусиллями українських істориків.

№ 1

1721, січня 11 (1720, грудня 31). Ярославець. Лист Сулими до сина Федора

"Наймил'ший мой сину, п/а/не Феодор!

При обисланном мене от в.м/о/сти чрез нарочного своего ч/е/л/о/в/и/ка хлібі и по писменном его ж предложению извѣстно мнѣ есть, иж з особливою своею благодати Г/ос/по/дь Б/о/г на болшую его ж б/о/жественную похвалу, а е.м/о/сти на рахширение значной фамилии изволил дом его ж новорожденною дочерю Варварою обдаровати радостно; з которой теди и я не менш, свое материнское обрадовавши сердце, таковое ей, новорожденной, в.м/о/стиной дочері, препосилаю усердие, дабі на потіху и величие дому в.м/о/сти при вшеляком бл/а/гополучіи многолітного сподо-

билася узнати возрасту, а як сее мое оной воздаю непремінное усердие, так и материнское завсегда посіщаю бл/а/гословением и ея же також родителем при ненарушимом здравіи бл/а/гополучного и желаемого зичу поведения и /?/ есть.

В.м/сти всего добра усердно желателная матка Василиева Кочубеева.

3 Ярославца року 1720 декаврия 31."

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 10. Автограф /?/. Листа завірено сургучною печаткою, яка погано збереглася. Адреса: "Моему наймилшому синові м/и/л/о/сти п/а/ну Феодору Сулимі належит"/

№ 2

1725, грудня /?/ 25 /14/. Глухів. Лист Павла Лабинського до Марії Полуботок.

"Милостивійшая м/ос/ці добродійко!

По требованію в.м.м. добродійки листовне з включением розиску п/а/ном Новаковичом, судією переясловским, и много справованном, ко мні ж іреложенном, любо тот розиск в генеральной войсковой канцелярії уже и ствержен з таким вираженнем, дабы вам лісом Ковбасининим и половинною частью хутора Рожановског/о/ владіти спокійне, а міли бы до оногo ліса козаки старицкии или другие втручатис, такогo предложено в том стверженю зрабыт, а за продерзост и штрафоват, тилко ж теперешнегo часу его м/и/лос п/а/н Гречаний, канцелярії войсковой правитель, велми болен и за болезнию на означенном стверженном розиску подписат руки не може; за тим оний розиск у себе задержалем и когда п/а/н Гречаний од болізни встане и руку подпише, то порадочно при печати войсковой вскорі зготовлен будет; а для одержаня он/ого/ бл/а/говолит в.м.м. п/а/ні, тиждень зождавши, присилат в Глухов кого без отлагательства, бо я и сам, дай Б/о/г, между святы Рождественскими для розисков кудась мію отездит, того ради безоткладно изволи в.м.м/о/с/ти добродійко присилати од себе по рози/с/к совітую и притом бл/а/гонадежной в.м.м. добродійки поліцаюся ласце.

В.м/о/с/ти/ м.добродійки всего добра зичливий и низкий

/?/ слуга Павел Лабинский, м/ану/ р/горгіо/.

3 Глу/хова/ 14 д/ня/, року 1725."

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 201. Автограф /?/. Лист завірено сургучовою печаткою, яка погано збереглася. Адреса: "Ея м/и/л/о/сти п/а/ней Марії Полуботковні Ивановой Сулимовой, хорунжиной енеральной, мні велці мосцівой п/а/ней и бл/а/гонадежной добродійці подат."/

№ 3

1727, грудня 11 (листопада 28). Лист Марії Максимович до Г.Скорупи, писаря Стародубського полку.

"М/о/сці п/а/не писару полковий стародубовский, мой зичливий приятелю!

Лист от в.м/о/с/ти м/о/сці п/а/на ноеврия 23 з Почепа одпущенний, получила сего ж ноеврия/ 28 д/ня/. В котором пишет в.м. мосці п/а/н, дабы я при нарочно посланном слугі сто рублей денег за част третинную в млині стародубовском шираевском завдатку по договору принявши, спорадила слущную на всю тую третину за закріпою рук свідителей купчую и послала своїм ч/о/л/о/в/и/ком в Стародубов для уписи в книги міские стародубовские, а там осталние денги по договорном торгу, сто двадцят рублей денег одобрати. Теды я на сие отвітствую, же посылат мні слугу своего з купчою в Стародуб ні для чоґо; и так достали денег по договору не сто двадцят рублей, як в.м. м/о/сц п/а/н в листі своем означает, але сто тридцат рублей, бо договор между нами стался за двісті тридцят рублей принимат не надлежит. Понеже як в.м/о/с/ть/ м/ос/ц п/а/н дасть [...]б поверыност /?/ з зазначенной себі функції и прибудеш в Глухов, то я теж от себе самому в.м. м/о/сці п/а/ну на ратушу глуховском за руками свідителей принявше осталние сто тридцят рублей денег дат слущную купчую; о чом предложивши, застаю в.м/о/сти м/о/сці п/а/ну всего добра зичливая Мария Григорьевна Максимовичева Василиевна Жураковская А.Е. /?/.

Року 1727 /н/оеврия 28."

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 33. Автограф /?/. Лист завірено

сургучною печаткою, яка погано збереглася. Адреса: "Его м/и/л/о/сти п/а/ну Григорию Скоруппі, писарови полковому стародубовському, моему зичливому приятелю, належит."/

№ 4

1728, листопада 16 /5/. Розписка Марії Жураковської.

"Року 1728 ноеврия 5 д/ня/ я, нижей вираженная, объявляю сеею моею картою, иж приняла остатние сто тридцать рублей денги за част млина шираевского належные од пана Григория Скоруппи, писаря полку Стародубовског/о/, присланние чрез п/а/на Антона Котенка, бурмистра маїстрату Стародубовского ж. Зачим купчая на проданне тої части в млині шираевском, мужем моим владіемой и другие, якіе иміются крїпости за приездом з Москви его ж мужа моего міют ему, п/а/ну Григорию Скоруппі дани бити, а н/ы/ні волно ему ж, п/а/ну Григорию тою частю владіти.

Мария Григориевна Василиева Жураковская, асаулина енеральная."

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 35. Оригінал./

№ 4

1731. Глухів. Лист Уляни Апостол до Григорія Скоруппи

"Нам зичливий пр/ия/т/е/лю, п/а/не Григорий Скорупа!
Еще пред отездом п/а/на нашег/о/ в Москву намірени мы били за волею ж п/а/на нашег/о/ писат к в.м/о/сти, желаючи сприятелитися з дом/ом/ в/а/ш/и/м. Но поневаж тое намірение н/а/ше так спорим отсутствием з Глухова п/а/на н/а/шег/о/, яко и нікоторими домашними пресіклося тогд трудностями, того ради з тим до в.м/о/сти отозвом аж по се укосніли время. Тепер теды тое прежде завзятоє намірени н/а/ше желаючи мы привест во исполнение и хотячи любезную дочер в/а/шу, п/а/ну Елену, братаничові н/а/шему Петру Искрицкому в доживотног/о/ пр/ия/т/е/ля сакраменталним сочетав союзом, з тим н/а/шим до в.м/о/сти отзиваемся писанием, чрез которое просим в.м/о/сти такому обополю

50

ному з п/а/ном нашим не отректи намірению, яковое за щасливим, даст Б/о/г, поворотом в Глухов п/а/на нашег/о/ желаем за согласиєм к тому в.м/о/стиним брачним окончит актом, объявляюм; сему желанию н/а/шому согласного от в.м/о/сти ожидаем отвіту. В прочем остаемся в.м/о/сти всего добра зичливая

Иулиянна Апостолова, гетмановая, м/ану/ р/горгіо/

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 74-74 зв. Автограф./

№ 6

1733, березня 5 /лютого 22/. Лист Христини Ракушки-Романовської до Олексія Есмонтовського.

"М/о/сці пане Есмонтовский, мой велце м/о/сці п/а/не куме и бл/а/годітелю!

За визичение мні денги чрез так немалое время, всепокорне бл/а/годарствую в.м/о/с/ти/, м.пану и бл/а/годітелю, також де за полстана горілки и за полусмак гречки. Яку горілку тепер посилаю чрез своего ч/о/л/о/в/і/ка Костянского Біленка. А о денгах, пяти талярах битих, прошу всенижайше хоч мало что впрод еще сождать. И полусмака гречки, на сіно позиченое сей же Біленок отвітствовал, же стог за стог, шести коп прислаженных в то время просили, а не денгами; и так того всего сіна дванадцят возков остранков наклали. О чем я тепер особливе прошу в.м/о/ст п/а/на и вседознанног бл/а/годітеля сіном же принять, любо и з интересом яким; в чом на бл/а/гоприятельский респект надежна будучи, застаю в.м.м/о/с/ти м.пану и бл/а/годітелю всего добра зичливая и всенижайшая слуга Христина Иванова Ракушкина-Романовская.

З Костены, февруар/ия/ 22-о 1733 року."

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 64. Автограф /?/. Лист завірено печаткою, яка погано збереглася. Адреса: "Моему велце м/о/сціво му пану и особливому бл/а/годітелю его м/и/л/о/сти пану Алексею Есмонтовскому, товаришу бунчуковому, и моему м/оцівому п/а/ну куму всенижайше"/

51

1734, червня 6 /травня 25/. Глухів. Лист Марка Маркевича до Насті Скорупи.

"М/ос/ці пані Скорупиная, мні велце м/о/сцівая п/а/ні и ласкавая бл/а/годіт/с/лка!

В битност мою в Стародубі, в дому в.м/о/с/ти/, м/о/с/ти/ п/а/ни, який розговор імілься з в.м./с/тю, м/о/с/ти/ панею о сродстві, тот за приездом моім в Глухов, кому надлежало обявлял и рассмотривано о том много як и д/у/ховного чина, так и других, толко ж донесено, же тому собитис нелзя. И сие я в.м/о/с/ти/ м.паней доношу и пребываю в.м/о/с/ць/ м/о/с/ці/ паней моей велце м/о/сцівой доброжелателний и служит готовий Марко Маркевич.

1734 года
мая 25 дня,
Глухов

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 86. Оригінал, особисто підписаний М. Маркевичем. Листа завірено також сургучною печаткою, яка погано збереглася. Адреса: "Ей м/и/л/о/сти пані Анастасії Скорупиной. моей велце м/о/сцівой паней, а особливо бл/а/годітелці надлежит"./

1750, квітень. Розписка Ганни Есмонтовської.

"По сему саморучному умершаго Михайла Есмонтовско-го облику уплатила всі сполна сорок рублей жена его Марина Скорупина, мною отобрани

Вдовствующая Есмонтовская Анна Марковичевна."

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 153 зв. Оригінал./

1750, травня 2 /квітня 21/. Розписка Ганни Есмонтовської.

"1750-г/о/ года априля 21 дня.

По облику умершаго бунчукового товариша Михайла Есмонтовского саморучном и кромі облика пятнадцать рублей жена его Марина Скоруповна уплатила мні всіх денег пятдесят рублей и по уплатии оных для вірности от мене за рукою моею дана в прийнятій росписка.

Анна Есмонтовская."

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 154. Оригінал./

¹ Лабур О. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (ХУІ - ХУШ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 1999. С. 10.

² Мицик Ю.А. З документації українських гетьманів та полковників доби Руїни //Сіверський літопис. 1999. № 3. С. 33 - 34.

³ НБУВ. Інститут рукопису. Ф. 1. № 5780.

⁴ Стародубщина, яку більшовики приєднали до Росії, залишається майже недослідженою. Російські історики не зацікавлені у дослідженні українського минулого регіону, українським же донедавно було заборонено його торкатися.

⁵ Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. К., 1998. Ч. 1. С. 212.

⁶ Одне слово написано нерозбірливо.

Ярослав Дзира

**ПАЛЕОГРАФІЯ "РЕЄСТРУ ВСЬОГО ВІЙСЬКА
ЗАПОРІЗЬКОГО 1649 РОКУ" - ВИДАТНОЇ
ПАМ'ЯТКИ ЖИВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ.**

Міжнародний документ "Реєстра всього Війська Запорізького" створено козацьким урядом восени 1649 року за

сприятливих умов у перші місяці існування Української Козацької держави, коли не було вже залежності та ідейно-політичного тиску з боку сусідньої Речі Посполитої та Росії, а, головне, - українська мова стала державною. На останній сторінці "Реєстру" стоять власноручні підписи видатних державних діячів України - гетьмана Богдана Хмельницького та генерального писаря Івана Виговського, останнього ще й польською мовою.

Перепис козаків здійснено сотенними і полковими писарями на місцях. Польський уряд збільшив козацький реєстр із 6-8 тисяч (20-30-ті роки XVII ст.) до 40 тисяч. Тим переписом було охоплено великі землі Наддніпрянської України, і на цьому терені виникла суверенна Українська Козацька держава, що мала тоді в своєму складі 16 полків. Козацькі писарі безпосередньо на місцях з народних уст занотували безліч сіл, містечок, міст, та сорок тисяч чоловічих національних імен та майже стільки ж прізвищ, прізвиськ, своєрідних, барвистих, дотепних, що віками, відстоявшись в часі, жили ще юридично не затверджені в океані рідної мови і передавалися згідно з нормами українського звичаєвого права з покоління в покоління. Історія мовби подарувала нам зі своїх першопочатків пракорені нації, статистичне джерело етнічного складу населення Української Козацької держави середини XVII століття, а точніше національний паспорт 40 тисяч голів родин, тобто майже півмільйонного населення, якщо рахувати нашу родину п'ятидільною. 60% козацьких прізвищ реєстру закінчується найхарактернішим і найпродуктивнішим суфіксом *-енко*, що й досі є візитною карткою українця. Четверта частина національних імен також закінчується суфіксом *-ко*: Левко, Лесько, Мисько, Стецько, Юрко, Васько тощо.

Реєстр написано типовим українським скорописом середини XVII ст. Письмо чітке, літери загалом розбірливі, одначе зберігають характерні особливості староукраїнської графіки. За аналогією до латинського та польського письма і передачі українських імен і прізвищ польськими літерами Іван Виговський застосував, крім передачі голосних "О" та "Е" в закритих складах (зрідка зустрічається "І" - Бирченко, Пединив, Діненко, Макивка, Дрізд, Чудомій, Зирчин, Зир-

Пединив, Діненко, Макивка, Дрізд, Чудомій, Зирчин, Зирківський, Басаробій, Никинонько, Бибченко тощо) фонетичний правопис. Згідно з фонетичним письмом: пиши, як чуєш, читай, як бачиш, тобто звукова система мови відповідає літерній, живий звук передається на папері окремою літерою. До речі, у прізвищах та іменах козаків з Полісся у закритих складах повністю збережено місцеву вимову: Луй, Снуп, Руг, Кунь, Муст, Друзд, Антун, Кунаш, Тимуш, Масюв, Васюв. Отже, відчитування тексту з палеографічного боку не викликає жодних труднощів, якщо виходити з того, що він написаний живою українською мовою середини XVII ст., а одні й ті ж імена і прізвища повторюються десятки й сотні разів.

У написанні імен та прізвищ козаків не вжито жодної титли, яка так була поширена у загальновідомих словах книжної мови. З алфавіту було вилучено ще за піввіку до реформи Петра I в Росії кириличні букви - *ксі, пси, їжицю, юси, фіту*. Саме вони найчастіше вживалися в іменах грецького походження - Максим, Олексій, Олександр, Федір, Теофан, Хома, Потій, Филип тощо.

Літерами української абетки позначені всі живі звуки національної мови. Отже, за 200 років до запровадження Пантелеймоном Кулішем нашого фонетичного письма воно було введене в середині XVII ст. Іваном Виговським, який зробив спробу відтворити й узаконити національну абетку. Адаже до цього його зобов'язувала й посада генерального писаря уряду Богдана Хмельницького.

Вилучив Виговський із національної абетки літеру "І" (десятиричне), яке широко вживалося в церковнослов'янському, староукраїнському та російському письмі. Вона заважала точно передати сучасний звук "і"; його він позначив і передав через "И" (восьмиричне) та "Ъ" (ять) - Зима - З ма, Пирижок - Пиръжок, Диденко - Дѣденко тощо.

В окремих полках цілковито, а в більшості частково, літеру "Щ" замінено буквосполуками "ШЧ", "СЧ", зрідка "Ш": ШЧербина, СЧербина, Шербиненко, Полішук тощо.

Таким чином прояснено етимологію, тобто відтворено корінь низки прізвищ: Мисьченко (від Мисько), Васьченко (від Васько), Лесьченко (Лесько), Юсьченко (Юсько), Ясьченко (Ясько), Крисьченко (Крисько), Зосьченко (Зосько, Зоська), Пасьченко (Пасько), Паньченко (Панько) тощо.

Дуже важливо для розкриття невідповідності між літерною і звуковою системою старої книжної української мови є відбиття звукового змісту церковнослов'янської літери "Л". Відповідно до живої вимови козаків маємо написання "В" - Товстий і в похідних від цього слова - (тут і далі цифра охоплює і похідні форми прізвищ) - 71 прізвище і лише один раз Толстенко. Прізвище "Вовк", "Вовченко", "Вовкодав" зустрічається 40 разів, а "Волк", "Волченко" тільки 8 разів. Прізвище "Довгий" подибуємо 60 разів, а "Долгий" - 10 разів. Отже, з сивої давнини для українців характерною була вимова - Товстий, Довгий, Ковтун, Вовк, Мовчан тощо, хоча таке їхнє написання в книжній українській мові зустрічається дуже рідко. Адже імена не були якимись неологізмами, а належали до того лексичного складу, що вимовляються шохвилини.

Водночас відображено в реєстрі і м'яке (полтавське) "Л" - Полюляшенко, Ляпенко, Тулюбенко тощо поряд із Полуляшенко, Лапенко, Тулубенко тощо. Останніх значно більше, ніж перших.

Вживається в реєстрі властива тільки національній абетці літера "Г", яка мала в давньому українському письмі до двох десятків різних графічних зображень. У реєстрі вона позначалася як "Й" - Висоцької, Браїловець, Кропивної, Заїчка, Довгої тощо.

Зізнанням звуком "Г" починається понад сотня прізвищ. Передається на письмі він, як правило, через дві літери "КГ" або ж "К", один раз і через "Г" - Гонтар, Кгонтар, Квалт, Кгрунт, Кгречний, Кгузь, Кгандзенко, Кганжа, Канжа, Шинкирей, Кгрек, Кгратович тощо.

Можна нарахувати з два десятки прізвищ, що тільки починаються українським звуком "ДЗ" - Дзвинигородський, Дзикгар, Дзекало, Дзедзуленко, Дзеня тощо, а близько трьох десятків прізвищ, котрі починаються другим національним звуком "ДЖ" - Джюра, Дждеджеря, Дждеджула, Джсалалий, навіть Дждженко тощо. Ці звуки внаслідок русифікації української орфоепії тепер зникають у живій мові наддніпрянців.

Вже в козацькому реєстрі робилася спроба вилучити як у середині, так і в кінці слів церковнослов'янську літеру "Ъ"

шляхом винесення її як кінцевої приголосної літери над рядок, а "Ъ" над рядок не виносився. В XIX ст. наша інтелігенція насміхалася з "Ъ", бо ця буква в словах не позначає живого звука, а лише марнує чорнило і папір та шпигує за іншими літерами слова. Так, у реєстрі Київського полку, що нараховує 4024 слів, перший писар вжив "Ъ" тільки 186 разів. В середині слова "Ъ" ставився довільно після приголосної літери.

Іван Виговський виявився блискучим майстром українського барокового письма - пишного, мальовничого, орнаментального, пов'язаного з народним мистецтвом, яке є ключем для розуміння і пояснення важливих законів книжної української мови стосовно правильного вичитування голосних літер, окремих приголосних. В українській мові букви загалом відповідають звукам, хоча ці графічні знаки не завжди точно передають вимову, про що яскраво свідчить реєстр. Вся складність українського правопису в передачі саме голосних звуків, зокрема ненаголошених, які в діалектах можуть вимовлятися по різному - о наближується до у чи а, /корова - куро́ва - карова/, е - до и /Денис - Динис/ тощо.

Таким чином маємо бароковий стиль не тільки в літературі, музиці, архітектурі, мистецтві, а й національне барокове письмо як мистецький витвір кожного писаря.

Емблематичність мови, закон розрізнення, індивідуальна форма написання імені та прізвища за допомогою передусім різних форм діалектно вузько говіркової, місцевої вимови звуків, особливо голосних - важлива риса українського правопису XVI-XVII ст. У такий спосіб наша мова може озвучитись, і історія заговорить живим голосом. Цей закон яскраво ілюструють однакові родинні прізвища, часто також імена одного села, містечка, сотні, які написані підряд. Таких випадків усвідомленого, очевидно, й юридичного розрізнення у реєстрі нараховується понад півтори сотні прикладів, а в цілому їх тисячі. Наприклад, Корчівська сотня - Семен Корчевський, Данило і Мартин Корчовські, Мисько і Федір Корчувські; Іван Хведоренко, Микола Федоренко; Іван Бурак, Микола Буряк; Ничипір Козерацький, Іван Кузерацький; Григорій Пішченко, Євтух Пісченко; Юсько Торопило, Грицько Тарапилів зять; Давид Кловаченко, Яцько

Гловаченко; Федір Бовдун, Лесько Бовдюк; Іван Ширнар, Павло Шинкар; Ярема Телиженко, Семен і Гриць Телѣженко; Грицько Безмерненко, Тишко Безмертненко; Іван Залубовенко, Костя Залубовенко; Іван Писоренко, Максим Писаренко; Василь Чорниченко, Семен Черниченко; Жадько Сыч, Василь Сыч; Ярема Уролшович, Василь Урушович; Пилип Зезуля, Семен Зезюля; Богдан Шамшура, Гришко Шамшур; Семен Таратаренко, Іван Тараберенко; Іван Темниченко, Грись Темничинко тощо.

На сторінках реєстру подибуємо дуже багато прізвищ та імен, в яких зафіксовано паралельне написання "Е" - "И" і навпаки "И" - "Е", переважно ненаголошених, характерних для південно-східних та південно-західних говірок. Наприклад, зустрічається 53 прізвища з написанням через "Е" Денисенко і сім - з "И" - Динисенко; 38 прізвищ з написанням через "Е" Демиденко і 10 - через "И" - Димиденко; 14 - Артеменко і 10 - Артименко; 13 - Германенко і 6 - Гирманенко тощо. І, навпаки, замість сподіваного літературного "И" зустрічається місцеве "Е". Двічі - Устеменко і 15 - Устименко; тричі - Цебуля з варіантами і відповідно 27 - Цибуля, а прізвище Олихвіренко 23 рази написано через "И" і лише один раз через "Е" - Олехвіренко. Таким чином місцева вимова стала відтоді нормою. Для передачі середнього звука між "Е" та "И" писар в окремих полках запровадив спеціальну літеру "ѣ": Пѣтро, Зіновѣць, Іванѣць тощо.

Літери "Ы" та "И" часто вживались в одних і тих же іменах та прізвищах довільно, зокрема й для розрізнення: Іван Мозыренко, Грицько Мозиренко; Ярема Бобыренко, Жадан Бобыренко; Фесько Борысенко, Конін Борисенко; Максим Рыхличенко, Сергій Рихличенко; Іван Кобыляцький, Іван Кобыляцький і багато інших, які написано підряд. Коли ж вживання "Ы" або ж "И" може змінити зміст слова чи надати йому смислового відтінку, писар вживає або першу, або ж другу літеру, як правило послідовно. Скажімо, прізвище "Чорный" він без жодного винятку у 106 випадках пише через "Ы", щоб не сплутати його з "Чорній". Так само через "Ы" подає прізвища "Нагірный", "Білый", "Сірый", "Рудый" тощо.

У кількох прізвищах, очевидно, помилково, писар вжив

"Г" десятирічне після голосних: Кириєнко, Кіяниця, Корсунській. Послідовно з початковим "И" пише він прізвища "Ігнатенко" - 144 випадки, а також саме ім'я Ігнат. Тим часом немає початкового "Г" у прізвищах: Сидоренко, Сакович, Сасенко, Политика, Ляшенко, Змайлів тощо, які його втратили в сиву давнину - Исакович, Исаєнко, Иляшенко, Измайлів тощо. Понад 10 прізвищ починаються, згідно з українською вимовою, літерою "И", - Иленко, з варіантами - 137 прізвищ, а також Икавець, Индиченко, Иржищивець, Ирод, Ирха тощо. На початку 30-х років ХХ ст. задля зближення українського алфавіту з російським із правопису і словників не виправдано було викинуто усі слова, що починаються літерою "И". Словник Грінченка їх нараховує до сотні.

Від слова "білий" утворено 240 прізвищ з написанням через деревлянську літеру "ѣ" Бѣлик, Бѣлоштан, і 160 прізвищ через літеру "И": Билик, Билоштан і под, а також 56 прізвищ через букву "Е": Белик, Белан і под. Останні козаки, безсумнівно, з Поліських країв, де написання через "Е" відповідає народній вимові. Таким чином маємо всі підстави і аргументи, щоб заперечити і відкинути теорію авторитетних російських мовознавців про наявність якогось "нового ѣ" навіть у тих наших пам'ятках, що написані водночас з реєстром ("Перло многоцінное, 1646 р.)¹, а також твердження про якесь нібито сплутування "ѣ" з "И", "Ы" з "И", що насправді є характерною рисою українського барокового письма і ґрунтується на живій основі народних говірок і законі розрізнення, навіть одного і того ж слова, якщо воно пишеться підряд двічі. Приміром, сотня Андрѣєва і він же Андрій сотник; сотня Зѣнченка, а сам він Зинченко Іван; сотня Бѣлєцького, а сам він Белецький Іван; сотня Рєсченкова, а сам він Росченко Петро.

Також, наприклад, і від слова "дід" нараховується 28 прізвищ з літерою "ѣ", 21 прізвище з літерою "И" і навіть одне з літерою "Ы" - Дыденко тощо. Отже, деревлянська літера "ѣ" з сивої давнини вимовляється на Придніпров'ї як "Г", "И", а в північних поліських говірках як дифтонг "ІЕ", а не під наголосом як "Е" - Дедок, Песок тощо, але аж ніяк як російське "Є". Очевидно, в добу Київської держави цей дифтонг був занесений до нашого письма писарями вихідцями з поліських говорів, які не лягли в основу української

літературної мови, тому його написання в пам'ятках XVI-XVII є традиційним.

Подібну неоднозначну передачу вимови зустрічаємо в реєстрі і щодо нашої літери "Ф" - "ХВ" "П", "Х", "Т". Через наддніпрянське "ХВ" подано 115 прізвищ "Хведоренко", "Хведченко", "Хведорович". І водночас 65 прізвищ зафіксовано через "П" - *Ледоренко, Ледорченко, Ледченко, Пединів*. Прізвище "Хвесенко" разом із варіантами зустрічається 30 разів, а також 16 прізвищ - "Олихвіренко", 18 - "Хвиленко". Водночас подано 136 прізвищ "Пилипенко", 57 - "Пархоменко", 2 - "Парфієнко", 2 - "Пархвиленко", 1 - "Партола" тощо. Отже, наддніпрянське "Ф" вимовляється українцями цих країв, як "ХВ", "П", "Х" ще задовго до прийняття християнства, позаяк саме з церковного календаря з'явилися тут імена: *Федір, Филип, Филимон, Феофан, Фома, Парфен* тощо, і мешканці цих країв вимовляли їх згідно з місцевою артикуляційною традицією щодо вимови грецького "Ф" (фіти). До речі, староукраїнське зображення фіти зберігається у реєстрі для позначення українського звука "Ф", про що свідчить вище наведені приклади. Це надто важливий аргумент для доведення, що українська мова в Придніпров'ї сформувалася задовго до прийняття християнства. Водночас у реєстрі зустрічаються і поодинокі написання "Олифір", "Филип", "Панфіл", а також п'ять прізвищ "Стефаненко" і три "Стефанович" і часто ім'я "Стефан", "Стефван" тощо, так характерні для західноукраїнських говірок.

Від імені "Фома" утворено 128 прізвищ "Хоменко" із варіантами, і водночас 42 - "Томченко", "Томашенко" і похідних, поширених на західноукраїнських землях і в польській мові.

У прізвищах реєстру часто подибуємо тверде "Р", характерне для говірок Правобережжя. Скажімо, прізвище "Кудра" зафіксоване з кінцевим "А" 19 разів, а з прикінцевим "Я" лише один раз "Кудря", а також Кудрявий і Кудравий, Кудрявченко. Можна нарахувати 18 прізвищ з м'яким "Р" - "Рябий" і 8 - з твердим "Р" - "Рабий", а також 9 з написанням "Ребий".

Зустрічається чимало випадків передачі місцевої йотованої "Ю", "Я" як "Е", "Є", "І". З написанням через "Я" пода-

но 16 прізвищ "П'ятаченко" і 4 через "Е" - "Петигорський", "Петиченко", навіть один раз "Патаченко", а також 15 - "Коляда" з варіантами та 6 "Коледа". 22 прізвища написано "Слюсаренко", "Слюсар" і три "Слісар".

Часто відсутнє пом'якшення приголосних кінцевими йотованими "Я", "Ю" (третя йотована літера "Є" графічно збігається з "Е"). Наприклад: *Кияница* - 12 прізвищ, *Кислица* - 6, *Лисица* - 5, *Паленица* - 1, *Копица* - 1, *Метелица* - 1 тощо. Тим часом у похідних прізвищах від цих засвідчено, що кінцевий приголосний міг бути м'яким - *Кисляк*, -7, *Метеля* - 1, *Лисяненко* - 1 тощо.

Важко було освіченим українцям у давнину передавати пом'якшення приголосних як в середині так і в кінці слів, позаяк в різних говірках нашої мови вони й досі вимовляються твердо і м'яко - *хлопець* - *хлопец*, *говорю* - *говору*, *трьох* - *трох*, *Пирятин* - *Пиратин*, *Цицюра* - *Цицура*, *козацький* - *козацкій* тощо.

Усе ж таки окреме графічне зображення чи позначка літери "Б" у старому українському письмі, зокрема й у реєстрі, зустрічається, і її зрідка вживали писарі, але чомусь і її не хочуть визнати сучасні палеографи і археографи. На сторінках реєстру вона позначається **Б̣**. Вони воліють нехтувати не тільки м'яким знаком, але й також ще двома українськими літерами - "Й" та "І", про що мова йтиме окремо.

В "Реєстрі" 1649 року ми виявили сотні слів, у яких в середині і в кінці слів *Виговський*, як і його сучасники, ставив "Б" - *Андрусь, Василь, Гринь, Івась, Кость, Стась, Ясь, Лесь, Щербань, Мозуль, Сенько, Безптанько, Воронько, Опаньчин, Зіньківський, Лавринь* тощо. Приміром, у списку козаків *Браславського полку "Б"* подибуємо 85 разів.

Часто зустрічаються в реєстрі прізвища з паралельним написанням ненаголошених "а" та "о" - *Багатий* - 17 і *Скоробогач* разом з похідним, *Колаченко* - 6, *Кочан* - 4, *Холява* - 5 і відповідно - через "а" *Багатий* - 5, *Скоробагач* - 10, *Калач* - 9, *Качан* 8 тощо. Перші властиві західноукраїнським говіркам, другі - східноукраїнським.

Це ж фонетичне явище маємо і з початковим "О" та "А": *Олександренко* з варіантами - 3 прізвищ, *Александренко* - 12, *Овдієнко* - 20, *Авдієнко* - 6, *Онанченко* - 24, *Ананченко* - 6, *Оксаків* - 3, *Аксаченко* - 1, *Ольшанський* - 1, *Альшанський*

- 1 тощо. Відомо, що "акання" характерне для поліських говірок. Тим часом жодного з поширених прізвищ, які б починалися літерою "А" - Олійник, Онищенко, Олексенко тощо. Водночас зустрічається історичний топонім "Озівський".

У реєстрі подано чимало прізвищ північно-поліських говірок з "аканням" - Вароненко, Гарбаченко, Ганчар, Саратина, Шарамет, Кавганенко, Альшанська, Баришпольченко, Ігатинський. Водночас тут зафіксовано літеру "а", яка у вимові наддніпрянських говірок наближається до "о" - Бондоренко, Гольченко, Горбузенко, Горкавий, Горкуша, Заподинець, Самохволенко, Сколозубенко, Хоритон. До речі, 55 прізвищ - Горкавий, Горкуша, Горкавець, Горкушенко і под. подано через "о", і лише один раз "Гаркуша" через "а", що стало літературною нормою. Також у реєстрі нараховується 74 прізвища "Гарасименко" з варіантами, поданими через "а", не рахуючи сотні імен і жодного "Герасименко". Дванадцять написань зустрічається прізвище "Иленко" і лише один раз "Ильенко". До речі, в імені Илля і прізвищі Иленко дуже часто літера "л" подвоюється - Илля.

На сторінках реєстру досить широко відображено місцеву вимову, переважно ненаголошеного "о", а також "у", характерних для південно-західної та північно-західної говірок. Це явище діалектологи і лінгвісти визначають як перехід "о" в "у": Животовський - 16 прізвищ, Животувський - 1; Богун - 20, Бугун - 1; Отрощенко - 10, Отрущенко - 6; Полтавець - 2, Пултавець - 4; Соломка - 11, Суломка - 1; Хоружий - 19, Хуружий - 1; Ярмошенко - 126, Ярмушенко - 1. Зафіксовано й зрівноважене вживання цих форм - Оноприенко - 21 прізвище і Онуприенко - 10; Удоденко - 3, Удуденко - 2 (самець і самка), Курочка - 1, Куручка - 1; і тільки південно-західного наріччя - Кугут - 4 прізвища.

Приклади місцевої вимови, які відступають від норм сучасного правопису, тобто перехід "у" в "о" - Бовкуненко - 1, Бовконенко - 2; Ворвуль - 2, Ворволь - 6; Цибульченко - 27, Цибольченко - 2; Чепурний - 1, Чепорний - 1; Чугуєвець - 13, Чугоєвець - 1; Шульженко - 10, Шольженко - 2; Обухівський - 3, Обохівський - 1; Проскурненко - 65, Проскорненко - 1 тощо. Як бачимо, говіркові форми наведених вище слів у порівнянні з сучасними літературними, займають незначне

місце.

В реєстрі широко відбито варіанти місцевої вимови йотованих - "Я", "Ю", "Є", характерної для південно-західних і північно-західних говірок - Євтушенко - 32 прізвища, Явтушенко - 3; Єлецький - 6; Євченко - 3 тощо. Майже пропорційне число маємо у прізвищах - Євхименко - 47, Юхименко - 57. Значно переважає початкове "Я" у прізвищах Ярмоленко - 125, Єрмаченко - 12, Яременко - 101. Єременко - 21, Веремієнко - 6; Яценко - 117, Єщенко - 7; Якименко - 80, Єкимович - 1; Ярошенко - 81, Яхненко - 39, Єхненко - 2, одиноке Єценко тощо.

Всі говіркові варіанти відображено у прізвищі, утвореному від імені "Йосип" - Йосипенко - 7, Єсипенко - 13, Юсипенко - 14, Осипенко - 10. Однак найпоширенішим було і залишається на західноукраїнських землях варіантне ім'я "Юсько", від якого утворено 116 прізвищ Ющенко. Одне прізвище зустрічається з початковим "Г" - Ісупенко. Цю ж вимову подибуємо і в кількох інших прізвищах - Ігатинський - 6, Яготинський - 3; Іхненко (Яхненко) - 1, Іценко (Яценко) - 1. Останнє прізвище історики помилково визначають як єврейське. Зустрічаємо й одне Єаценко тощо. Від імені Євген утворено прізвище Гененко.

Маємо також паралельні форми прізвищ з початковим "О" та "Є" - Євсієнко - 23, Овсієнко 5, водночас тільки одну форму Охрієнко - 52 і жодної Єфреєнко, Єрофієнко, Ієремієнко тощо. В окремих прізвищах зафіксована йотація початкового "А" - Ядаєнко, Яртем, Андрій.

Як на початку, так і в середині слів, у реєстрі зустрічається приставне "В" - Вакуленко - 24 прізвища, Акуленко - 1; Веремієнко - 6; переважно по одному разу - Варбуз, Вівар, Ватаманенко, Вонтоненко, Ворленко, Вурбаненко, Вульшанський, Радивоненко, Семивон тощо. Також приставне "В" зустрічається і в іменах: Вонтун. Зрідка передано в реєстрі і приставне "Г" - Гуманський, Гандрієнко, Гаценко, Госип, Госипенко, Гадей тощо.

В реєстрі, як і в давньому письмі в цілому, згідно з живою вимовою може випускатися літера "Й". Це фонетичне явище відображене в прізвищах та іменах: Прима - 10, прізвищ, Прийма - 11, Гадученко - 2, Гайдученко - 41; Гадаренко - 1, Баструченко - 1 тощо.

Тільки зрідка знаходимо в реєстрі оглушення дзвінких приголосних: Глаткий, Медвітченко, Дутка, Волоцько, Ратченко, Тулюпенко тощо. Ця фонетична риса властива південно-західним говіркам.

З погляду сучасного правопису важливо, що писарі послідовно у 170 прізвищах писали префікс "Без -": Безпоясенко, Безпосло, Безпечний, Безпальчий, Беззубенко, Безкищенко, Безкороговний, Безсало, Безсмертинко, Безсокирний тощо. Під час написання префікса "Без -" Виговський і писарі, очевидно, опиралися на польську мову. Тому історично вмотивовано для українського сучасного правопису є написання префіксу "Без -". Префікс "Роз -" також зустрічається, за кількома винятками, в написанні прізвищ козацького реєстру.

Зрідка подибуємо дисиміляцію приголосних, послідовно в імені "Віктор", "Вихтенко", "Яхотинський" тощо, однак збережено старе написання "Дхоровський".

Буквосполучення "Ю" в давньому письмі, включаючи й писарів реєстру, і Тараса Шевченка, передавали пом'якшення попередніх приголосних; вона часто відповідала нашому "Ю". Однак її в реєстрі важко відчитати, бо вона нагадує зображення літери "Ю": Дюхтюренко, Дюхтеренко, Магльований, Маглюваний.

З метою розрізнення Виговський часто вдається до чисто формальних літерних засобів, таких, як подвоєння букв, різних форм їх зображення, надрядкових виносних літер - Бовван, Биличченко, Ізгровецький, Ічченко, М'яккий, Татаринченко, Калиничченко, Олесченко, Олеченко тощо. Написання Чигринченко, Чигиринченко, Чегринченко і подібні відповідали живій вимові українців різних країв. Часто для розрізнення зустрічається подвоєння приголосного "л" в імені "Илля" та в похідному від нього прізвищі "Илленко".

За аналогією до прикметників "Грузьський", "Запорозьський", "Забузський", "Збаразський", "Завацьський" і подібних утворено й синонім до прикметника "український" прикметник-етнонім "Русьський".

Іноколи для розрізнення козаків, що мали однакові імена і прізвища, додавали слово "другий", оскільки по батькові не вживалося: Гапон Великий другий, Іван Качало другий, Іван

Попенко другий. Ця традиція жила в галицьких школах до 1939 року, позаяк по батькові не вживалося.

У старому українському тексті протранскрибованому літерами польського алфавіту, часто подибуємо сплутування окремих українських звуків з близькими до них польськими. Це, зокрема, стосується нашого гортанного звука "Г" /гомоніти, гай, говорити/, якого не знає ні польська, ані російська звукова система. Український гортанний звук "Г" передають в польській мові через національну літеру "Х" [ch]. Ця традиція позначилася і на передачі українських імен і прізвищ козацьких реєстрів 1581 та 1649 років. Очевидно, що козаки із реєстру 1649 року, прізвища яких передано замість української літери "Г" через польську "Ch", були вихідцями із суміжних із Польщею земель, або ж проживали в польському оточенні чи народилися в змішаних родинах. Це ж саме можна сказати і про писарів сотень і полків, які занесли їх до "Реєстру". Тому маємо паралельні написання: Ганків - Ханків, Галієнко - Халієнко, Ганчич - Ханчен, Галин - Халинич, Грицьченко - Хрицьченко і низку інших, зокрема й Ганенко (Ганненко). - Ханенко.

В зв'язку з останнім написанням цікавим є розглянути прізвище гетьмана Михайла Ханенка². Батько гетьмана, Стефан, ще за козацької доби Петра Сагайдачного служив у Запорозькому війську і потрапив до татарської неволі. Звідти його викупив польський староста, й Стефан одружився з його дочкою. Отже, маємо два аргументи для пояснення етимології написання "Ханенко" - польський і татарський, а також головну причину, чому майбутній гетьман Михайло дотримувався пропольської орієнтації. Для українського шляхтича - християнина чи людини з високою урядовою посадою ім'я "Ханенко" навряд чи було б оправданим. На нашу думку, перша літера його прізвища "Ханенко" є польським варіантом звуку "Г", яким починаються з два десятки прізвищ реєстру, утворених від "Ганни", "Гані". Адже Михайло був напівполяком і походив з родини, де, мабуть, панувала польська мова. В козацькому реєстрі прізвище "Ханенко" зустрічається один раз - Лаврін Ханенко - серед козаків Білоцерківського полку, краю, де мешкало тоді чимало поляків. Таким чином, вважаємо, що справжнє прізвище Михайла Ханенка і всього роду Ханенків є Ганенко.

Згідно з вимогами мистецтва барокового письма подибуємо в реєстрі чимало неоднозначних, нечітких і невиразних універсальних зображень літер, які можна відчитувати як дві, три різні букви: А-И-Е, А-Л, У-ѣ, О-СО, П-К, Т-Г, Л-Г, Ф-Р, Е-Г, Ю-ЙО, ЙО-ГО, МО-ЛЮ, Г-Ч тощо (Губенко - Чубенко, Кайдашенко - Найдашенко, Федьченко - Редьченко, Гаценко - Яценко, Юсипенко - Йосипенко, Новаченко - Коваченко, Яцько - Янко, Суденко - Чуденко, Супрун - Чупрун, Петро - Питро тощо). Навіть графічне написання двох чи трьох літер в одному слові часто має відмінне зображення - Цароцьоценко, Кучуренко, Шчосчок, Козоризенко, Зезуля тощо. Майстри барокового письма редагували літери так, як в наш час редагують текст, шукаючи синонімів, щоб не повторювалися однакові слова в одному реченні. Таким чином, для барокового письма характерна емблематична мова, індивідуальна форма написання імен, особливо тих, котрі повторюються. З цією метою писарі створюють і використовують розмаїття і багатство форм зображень літер, куців і гірлянд букв, зокрема пов'язаних з надрядковим "Р". Усі літери мають по кілька, а окремі (Д,В,Б,Ж та ін.) по кільканадцять графічних зображень. Це ж стосується, хоч і меншою мірою, надрядкових, виносних літер: Н, В, Ц, Д, Т, Х, Ж, Л, Й, Г, Щ, які інколи не тільки важко, а й неможливо розрізнити і правильно прочитати слово - Швед - Швець, Каракутень - Каракутець, Кулинич - Кулиник, Мамбороденко - Майбороденко, Рибець - Рибень, Янко - Яцько, Грицько - Гричко, Водений - Воденик, Левонець - Левонен тощо. Навіть полки мають свої окремі, відмінні зображення окремих літер. Їх творив Виговський для відображення закону розрізнення, а також вимог барокового мистецтва. В кінці реєстрів семи полків і однієї сотні знаходимо сім різних підписів і криптонимів генерального писаря, восьмий, на останній сторінці реєстру, ще й польською мовою: Браславський, Білоцерківський, Уманський, Черкаський, Чернігівський - підписи, Київський, Кальницький, Лубенська сотня Миргородського полку.

Свою абетку Виговський та писарі творили на основі церковнослов'янського, грецького, латинського зображення літер, однак багато з них є витвором власної уяви і мис-

тецького таланту писарів, зокрема Виговського, котрий був на два десятки років молодший за гетьмана та багатьох козацьких старшин, служив писарем у різних канцеляріях. У такий спосіб він майстерно малював національний орнамент /рослинний і геометричний/ імен і прізвищ свого народу, його неповторність, що нагадує декоративне мистецтво, навіть прикмети візерунку східного письма.

Виговський створює літературні ребуси, які можуть вміщати в собі кілька різних за змістом слів, залежно від того, після якої літери у слові буде знесена виносна літера, як поділити словосполучку на слова - Олеченко - Олесеченко; - Ослеченко; Грицькозленко - Грицько Зленко і Гриць Козленко. Він навмисне подає гумористичні прізвища: Бакум Гулецькая, Федір Ольшанська, Васько Жуковська, Матвій Великий, Федір Воевоєвода тощо. Непристойних прізвищ зустрічаються одиниці - Пилип Пердимученко, Дупаченко, Йолоп, Хамунько. Мистецтво образної передачі прізвищ він, очевидно, здобув у київській колегії.

У живій українській мові завжди багато важила ритмомелодика, римування рядків, слів, як звукового явища. Вони підсилюють ідейне та емоційне звучання слів, їх музичальність, яка обумовлена чіткою вимовою всіх голосних звуків, спрощенням збігу приголосних, привертають пильну увагу слухача, легше запам'ятовуються. В реєстрі можна зустріти римування імен та прізвищ козаків: Іван Баран, Басман, Караван, Мовчан тощо; Івашко Ватажко, Іванець Туболец; Матвій Заморій, Лій, Постій; Павло Давло, Зятько; Василь Дзиль, Протас Мукотряс, Степан Скидан; Водоп'ян; Мартин Литвин, Роман Урван, Улас Крас, Гринець Козинець, Андрух Глух, Назар Золотар тощо.

Багато прізвищ, рідше імен передають національну вдачу, народний гумор, дотепність, морально-психологічну та естетичну інформацію про родинні і громадські взаємини наших далеких предків. У багатьох прізвищах впізнаємо жіночу ласку українки, пестливі виражальні засоби української мови: Квіточка, Охонько, Золотко, Зозулька, Писанка, Голубчик, Чудомій, Зірка, М'якенький, Смачний, Цибулечка, Бочечка, Діжечка, Каченя, Соменя, Руденький, Іванець, Іванчик, Матвієць, Лук'янець, Батькуненко тощо. Особливої материнської ніжності і любові сповнені імена їх синів:

Яременонько, Никинонько, Зелененький, Іваноньченко, Курилонько, Тимочко тощо. Перераховані форми імен навряд чи можна зустріти в давньому письмі, хіба що в записках народних пісень XIX ст. Мелодійністю української мови захоплювався французький офіцер і дипломат у Варшаві П'єр Шевальє, котрий 1645 року командував загоном козаків, що брали участь в облозі Дюнкерка. В своїх записках "Історія війни козаків проти Польщі" (Париж, 1663, 1668) він пише: "Мова козаків дуже ніжна і сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів"³.

Мистецьке барокове письмо було великим імпульсом для словотворення, збагачення фонетичних афіскально-суфіксальних засобів української мови тієї доби, який, на наш погляд, був багатший і вищий, ніж сьогодні. Скажімо, в реєстрі можна нарахувати до шести десятків форм і варіантів прізвищ, утворених від слова "ніс" /до речі, саме "ніс" у порівнянні з іншими частинами тіла вважався найбільшою окрасою середньовічної знаті/, що свідчить про могутні словотворчі можливості української мови в давні часи: Ніс, Безніс, Гарбоніс, Кривоніс, Лупиніс, Ломоніс, Нетриніс, Перебийніс, Носач, Красноносенко, Носуля, Носицький, Кирнус, Широносенко...

Приміром, від імені "Григорій" утворені такі прізвища: Гриценко, Грищенко, Гриньченко, Гриненко, Григоренко, Григоревич, Григоєнко, Григорець, Григір, Григорієвич, Григорів, Григорневич, Григорович, Гриневич, Гриненьченко, Гринець, Гринька, Гринцев, Гринців, Гринютенко, Гринященко, Гринь, Грисенко, Грихненко, Грищаченко, Грицев, Грицененко, Гриценків, Гриценченко, Грищина, Грицівченко, Грищютенко, Грицькевич, Грицьків, Гриківський, Грицько, Грицькович, Грищюта, Грицьченко, Гричас, Гриченко, Гричкань, Гричків, Гричченко, Гришаєвич, Гришаєнко, Гришай, Грищенко, Гришів, Гришків, Гришко, Гришкович, Гришук, Грищанко, Грищенко, Гришин, Гришчишин, Григорієвич. Подібних варіантів прізвищ, утворених і від інших слів, надто багато, вони зустрічаються на всіх сторінках реєстру досить рівномірно.

Можна ілюструвати місцеві говіркові фонетичні риси української мови початку XVII ст. десятками і сотнями інших

прикладів - Зозуля, Зазуля, Зезуля, Зезюля, Дзедзуленко, Чайка, Чайченко, Чийка тощо.

Реєстр сповнений багатством синонімики живої української мови, різних варіантів місцевих говірок: тут і Балакало, і Говір, і Гутаренко, і Розмова, і Повідайло, і Штокало, і Говоруха, і Дзекало, а також Непитайло, Глагольченко, Пустогвар тощо і подібні гнізда від інших слів.

Важливо, що в козацькому документі зафіксовано сотні унікальних прізвищ, утворених від займенників, прислівників, словосполучень, особливо вигуків. Ставши прізвиськами, а згодом і прізвищами, вони одержали форми відмінювання, інколи змінили й наголос. Прізвища займенникового походження: Аз /можливо, утворене від церковнослов'янської букви "Аз"/, Нетенко, Нічоговський, Себтій, Тебеченко, Тенетенко, Тикаєнко, Тотій, Товаряцький, Чомак, Чомгаченко, Чомкало, Чомлежний, Шокаленко, Штокаленко тощо.

Авторитетний дослідник сучасної української антропонімії Юліян Редько зазначає, що "прізвищ, які виникли з прислівників, усього кілька"⁴. Тим часом у реєстрі їх можна нарахувати понад два десятки: Невгад, Нема, Нетреба, Нетребенко, Пододня, Раз, Теперенко, Тутака, Тутченко, Тутенко, Ломакатрохий, Дупера, Нетераз /полонізм/, Троханенко.

З точки зору історії української мови особливо цінним є ряд прізвищ, утворених від вигуків. Як пише Редько, прізвища відвигуківі також рідкісні у нашій антропонімії⁵. Адже вигуки морфологічно не розкладаються, вони не мають лексичного значення, граматичних категорій. Як слова прадавньої української звукової системи, вигуки разом з інтонацією, іноді й мімікою, жестами виражають емоції українця, не називаючи їх, відтворюють нечленороздільні національні звуки. Вигуки в мові виступають заміниками речень. У школі вивчають тільки ті слова, які є спільними для східнослов'янських та індо-європейських мов, але чомусь замовчують ті слова і мовні явища, котрі є виключно національними. У реєстрі відвигуківих прізвищ (прізвиськ) нараховується близько п'яти десятків: Бемкало, Галакало, Гайдморенко, Гакало, Гейганко, Генаколо, Гивканенко, Гетькало, Гогокало, Гойченко, Гойда, Гопкало, Гоця, Гупало, Гегун, Гвалт, Гонгало, Какаріченко, Кукуріко, Дзень, Охонько, Тарадара, Тарарам, Таратута, Уханенко, Хихаленко, Цись, Чук,

Шелеп, Шмигельський тощо. Кілька прізвищ утворено і від часток, які можна визначити як вигуки: Хай, Нехайко, Нехайський, Тільченко і двоє сполучників - Кобиз, Якало тощо.

До прізвищ (прізвиськ), утворених від вигуків, слід зарахувати й такі слова та словосполуки, що виражають старовинні привітання, прощання, здивування: Божеборонь, Молибог, Простебіг, Здоровко, Батькуненько, Добродій тощо. Подібні прізвиська надавалися людям, які часто без потреби повторювали згадані слова.

Щодо історії виникнення та поширення південно-східної говірки в Середній Наддніпрянщині вчені висувають різні думки, існують неоднозначні погляди, оскільки його діалектні риси в давніх пам'ятках виявляються скупо, найменше. Яскравіше вони простежуються в дрібних документах переважно з початку XVII ст.⁶ Тим часом козацький реєстр щедро виявляє майже всі говіркові риси цього діалекту, поряд із діалектними особливостями південно-західної та північної говірок. У середньовіччі землі середньонаддніпрянських говірок у діалектному відношенні були більш строкатими. Це пояснюється дозаселенням Середньої Наддніпрянщини, значним припливом у ці краї населення з південно-західних і північних етнічних територій. Про це яскраво і переконливо свідчать імена та прізвища козацьких полків. Отже, маємо документальні аргументи і всі підстави характеризувати повнокровне життя південно-східного наріччя в давні часи.

Властиві українцям прізвища та імена з козацького реєстру 1649 року, мізерна кількість іншомовних імен (національне походження козака слід визначати не за прізвищем, а за хрещеним ім'ям), наявність на всій території держави суфікса -енко, який є візитною карточкою українця і сьогодні. І складав він тоді 60%* від загального числа козацьких прізвищ, назви сіл, містечок, міст, річок, та рівномірне вживання повсюдно справді притаманних українцям імен та прізвищ, все це переконливо і незаперечно засвідчує етнічну однорідність і давнє закорінення українців у Наддніпров'ї та інших наших етнічних землях, що сягає далеко поза істо-

* Сьогодні в цих же краях Наддніпрянщини внаслідок русифікації, денационалізації, голодоморів, переселень, воєн суфікс -енко за підрахунками Юлія Редька впав до 25%.

ричну добу Київської Русі. Хоча "Реєстр" складала на землях Наддніпрянської України, він зберіг дуже багато імен та прізвищ, які і досі живуть у найвіддаленіших західноукраїнських селах і містах. І після втрати княжої держави український народ відчував свою політичну єдність, однорідність. Його єднала історія і культура Київської держави і пізніших часів, православна віра, мова, психологія, звичаї, пісня, чесна хліборобська праця, яку він захищав віками від нашествия своїх сусідів. Він віками був господарем на своїй землі і мріяв про відродження своєї суверенної держави.

Отож, маємо надто важливий доказ - національний паспорт, щоб заперечити великодержавні шовіністичні російські та польські "теорії", починаючи від Михайла Погодіна, Олексія Соболевського, Францішка Равіти-Гавронського та Людвіга Кубалі й їхніх учнів, включаючи наших сьогоднішніх доморощених, хто пише про начебто запустіння наддніпрянських просторів після татаро-монгольської навали 1240 року аж до XIV-XV століть і прихід сюди українців з під Карпат, які начебто дали нашій державі тільки своє ім'я. Деякі з них намагаються "доводити", що внаслідок Переяславської Ради 1654 року росіяни вернулися на свої прадідівські землі. В українській історіографії проти цих псевдонаучних висновків рішуче виступив автор "Історії русів" Григорій Политка, Михайло Максимович і, зокрема, Тарас Шевченко:

... Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може й справді!
Нехай так і буде!
Так сміються з України
Сторонні люде!
("Стоїть в селі Суботові")⁷

Вісімдесят тисяч національних імен та прізвищ (а насправді майже півмільйонного населення), які вимовляються щохвилини впродовж багатьох століть - це основна частина словникового багатства національної мови. Реєстр нараховує понад п'ять тисяч слів. Їхній неповторний фонетичний і

музичний ритмічний лад, могутня словотворча сила, граматичні закони і чіткі форми зайвий раз доводять, що українська мова тих часів була давно впорядкована, жила місцевими говірками, зрідка й чужоземним запозиченнями, була однією з найбагатших і наймелодійніших у світі. Так твердив 1657 року турецький мандрівник Елія Челебі, який в той час подорожував по Україні. Він писав: "Українці - стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші"⁸.

Козацький реєстр 1649 року спростовує голослівні вигадки про те, що українська мова виникла у XIV- XVI ст., зокрема, її лексичний склад. На цю добу начебто припадає й становлення української народності. Такі довольні "теорії" російської та советської мовознавчої та історичної науки навмисне заплутували і спростили саму проблему утворення українського етносу та його мови, зв'язавши їх чомусь з добою зміцнення Московської централізованої держави і утворення російської народності. У цей час існують інші народи - польський, чеський, болгарський - наші сусіди, а українці і білоруси тримаються начебто на рівні населення.

Цей загальнонаціональний диктант, який складався з імен, прізвищ, місць народження, можна вказати й десятиріч-кінця XVI - перших двох XVII ст. - зрідка інших родових понять, український народ виконав на "відмінно", не пропустивши жодної літери, жодного складу, розкривши всі звукові й словотворчі закони рідної мови в цілому від Дністра до Дінця і значно далі (Русин, Волинець, Поліщук, Подолян, Покутняк, Полянин, Забузький, Галицький, Дінець). Тому цей документ - виняткове і єдине в своєму роді джерело, яке відобразило в один час мову української нації на великих просторах Української козацької держави.

Вплив фонетичного козацького барокового письма на утвердження фонетичного правопису української мови мав свої плідні наслідки в наступні два сторіччя. З українським фонетичним письмом жорстоку боротьбу вів російський царат, видаючи проти нього свої таємні і відкриті укази і циркуляри. Іван Франко наголошував, що фонетичне письмо є однією з найхарактерніших ознак національної літератури, його органічного зв'язку з живою мовою народу, тоді як іс-

торично-етимологічний правопис втілює в собі схоластичність книжності письменників і вчених, що цуралися мови рідного народу. І в наші дні в Україні й поза її межами є спроби "москвофілів", агентів Росії відродити історико-етимологічний правопис в його російському варіанті, щоб завдати культурному будівництву. Й наші доморошені академіки голослівно заявляють, що начебто в часи Хмельницького не було української мови, що реєстр складено чужою мовою і його треба перекладати українською. Як же тоді перекласти українською мовою імена та прізвища козаків: Тараса Шевченка, Василя Симоненка, Івана Світличного, Левка Лук'яненка, Довженка, Квітки, Куліша...

Козацький "Реєстр" 1649 року чи не перша серйозна пам'ятка живої національної мови, в якій за півтора сторіччя до Івана Котляревського зафіксовано понад п'ять тисяч добірних, вишуканих слів рідної мови, її історичний дух. Він засвідчив багатовікове існування неповторної національної звукової системи, відображеної в сотнях дохристиянських імен.

¹ Медведєв Ф.П. Історична граматики української мови. Харків, 1955. С. 43, 88, 105-108.

² Див.: Дзира Ярослав. Михайло Ханенко // Гетьмани України. К., 1991. С. 95.

³ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960. С. 49.

⁴ Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. К. 1966. С. 180.

⁵ Там само. С. 181.

⁶ Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. К., 1991. С. 19.

⁷ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах. Т. 1. К., 1963. С. 307.

⁸ Челеби Елія. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. I. Земли Молдавии и Украины. М., 1961. С. 329.

ЗАУВАЖЕННЯ

стосовно правил і практики археографічного видання
"Реєстру Війська Запорозького",
здійсненого "Науковою думкою" 1995 р.
та інших академічних видань цього ж видавництва

Археографічні інтереси істориків, літературознавців та інших фахівців суспільних наук, з одного боку, і мовознавців - з другого, не завжди збігаються, а інколи вони прямо протилежні. Тому критерії відбору історичних пам'яток, їх списків, мовні принципи видань тяжко узгодити. Історика, літературознавця цікавлять, насамперед, смислові, наукові, художньо-ідейні явища і факти пам'ятки, а мовознавця - суто мовні, палеографа - палеографічні.

Кожна історична пам'ятка вимагає своїх конкретних правил передачі її тексту, які ґрунтуються на характері її письма, часі створення. Скажімо, публікацію пам'яток Київської Русі найкраще здійснювати фототипічним способом, паралельно додавши текст відтворений методом транслітерації. Тимчасом українські пам'ятки XVI-XVIII століть, написані живою українською мовою, безперечно, треба видавати методом транскрипції або ж для вузького фахівця й фототипічним способом, як це, наприклад, зроблено із творчою спадщиною Тараса Шевченка. У цьому ряду видатних історичних пам'яток, створених живою українською мовою середини XVII ст. виділяється і "Реєстр всього Війська Запорозького" (1649р.). Склали реєстр козацькі писарі безпосередньо на місцях із уст козаків. Остаточно оформив його Іван Виговський та кілька інших писарів, застосувавши фонетичний правопис, не вживши в написанні сорока тисяч імен і стільки ж прізвищ жодної титли чи іншого скорочення, а також за мізерними винятками й кириличних літер, що вийшли з ужитку. Отже, цю історичну пам'ятку живої української мови можна публікувати тільки методом транскрипції або ж фототипічним способом, ідеально - обома водночас.

Метод копіювальної транслітерації, до якої вдалися археографи, непридатний для видання цієї пам'ятки, оскільки він спотворив живу мову, якою вона створена.

В давньому українському письмі слова фактично позначалися тими ж кириличними буквами, що й в тодішній російській та білоруській мовах, але відчитування окремих голосних букв було різне: "Е", яке зберігало грецьке, латинське й кириличне зображення могло відчуватися як "Е" і "Є", особливо після голосних літер, а також "И", як "І" та "Ы". Особливо це стосується літери "Ѣ", яка в українській мові позначала голосний "І", а в північних говірках дифтонг "ІЕ" або ж не під наголосом "Е" - дієд, хлієб, лієс; дєдєк, пєсєк, мєшєк. Ще в пам'ятках Київської Русі широко вживається характерне тільки для української мови "І", а також зімкнений приголосний "Г".

На жаль, наші історики - археографи і досі остаточно не виробили своїх фахових правил передачі давнього письма, які б задовольняли вимоги національного джерелознавства, щоб читач міг сприймати його як україномовне. Загально відомо, що звукова система давньоукраїнської мови розходилася з алфавітною, тому написання літер, зокрема голосних, не відповідає звукам, або ж відтворює місцеву вимову. Один звук міг позначатися багатьма графічними знаками і не тільки кириличної азбуки.

Давня українська мова у великій мірі не вивільнена від рамок умовності, вироблених традиційним церковнослов'янським письмом. Це стосується також передачі пом'якшення в кінці і в середині слів, бо і в різних діалектах української мови вони і досі вимовляються водночас м'яко і твердо.

Вже чотири десятиріччя, публікуючи джерела XVII-XVIII ст. історики, літературознавці користуються переважно вузько фаховими "Правилами видання пам'яток української мови XIV-XVIII ст." (К., 1961 р.), що їх виробили на основі російських правил київські мовознавці В. Русанівський і М. Пешак. За твердженням укладачів, їх правила мають "задовольнити потреби насамперед мовознавчих досліджень", тобто основна увага у них звертається на вибіркове копіювання графічно-алфавітної системи оригіналу пам'ятки, "на зображення тих форм кириличних літер, які

вийшли з ужитку, а також окремих латинських, які зустрічаються в старому письмі". Щодо відтворення найхарактерніших фонетичних рис давнього українського письма правила мовознавців мають серйозні недоліки, які спотворюють фонетичні і граматичні норми давньої української мови.

1. У них нічого не сказано про існування давньої української літери йотованого "ї", яка, починаючи, від "Ізборника Святослава" (1076 р.), мала понад десять різних зображень і властива тільки українській абетці і живій мові. Часто й графічне зображення передають спотворено через "й": "віри нашой греческой", "Киевской духовной академии" тощо. Тільки останнім часом почали відтворювати "ї", як його зображували в XVII ст. "й", водночас і в сучасній формі "і".

2. Серйозним недоліком "Правил" є твердження мовознавців-упорядників щодо виносного "й": "Усі варіанти "й" відповідають аналогічним варіантам виносного "и" (і), і в зв'язку з цим їх прийняло передавати звичайним "и", винесеним у рядок і поданим у дужках: переречоны(и)...которы(и), Во(и)цехови, Трубелски(и)" (с. 46).

Насправді давнє українське письмо не знає виносних голосних літер, а тільки приголосні. Це застереження мовознавців спричинилося до того, що на сторінках академічних видань читач не зустріне жодної літери "й": Билин город, воевода снятинський, воит колимиський, Рускии, Михайло, Білецкии Іван ("Словник староукраїнської мови" XIV-XV ст., К., 1976). Потомъ послал Левъ къ Владимиру епископа Премышльского Мемнона, Который, принятыи честно и посаженый, почал мовити Владимиру: Братъ твої Левъ кланяється тобѣ и мовить, ижъ твої стрій, а мої отецъ, король Данило в Холмі лежить и братъ мої, а твої Шварно и иншиї... (Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. С. 165); Полк Чегиринскии, Богдан Хмельницкии, Іван Чернята обознии, Воисковии, Олииник, Кииченко, Маидинскии, Муисеи і тисячі інших (Реєстр Війська Запорозького).

3. Невиправданими є рекомендації мовознавців передавати давні графічні зображення літери "Е", "Є" лише однією грецькою літерою "ε", яка в давньому письмі після голосних вимовлялась як "Є", а між приголосними як "Е". У такому варіанті, який пропонують мовознавці, текст пам'ятки

асоціюється в читача з російським письмом і він його читає по-російськи. Ця давня традиція грецького "ε" як "є" жила до недавнього часу в Західній Україні. На сторінках реєстру 1649 року зустрічаються грецьке, кириличне, латинське зображення цієї літери. Тим часом упорядники, копіюючи текст, передають їх сучасними "Е" і грецьким "ε". Отже, читач зустрічає тисячі написань: Тарас Шевченко, Тетеренко. Березенко, Зеленко, Степаненко, Хвесенко, Семененко, Андреевич, Нестер, Кисел, Сергиенко, Саєнко, Петро...

4. Серйозним недоліком правил мовознавців є також застереження археографам не пом'якшувати слів м'якої групи іменників та інших частин мови у тих випадках, коли прикінцева літера слова виносна або ж позначена "ъ", навіть якщо зустрічаються паралельні написання з м'яким знаком і з твердим. Взагалі археографи, за винятком окремих мовознавців і то до останнього часу, не вміють в давньому письмі розрізнити "ъ" від "ь". Тому на сторінках академічних археографічних видань мовознавців зустрічаємо видруканими сучасними літерами слова: воронии кон, (вороний кінь), великии княз (великий князь), тест (тесть) тощо.

На сторінках реєстру подібних спотворених написань також тисячі, хоч для полегшення читачеві можна було їх позначити курсивним "ь" чи якимось інакше: Стас (Стась), Васил (Василь), Лес (Лесь), Ковал (Коваль), Ляхів зат, Іванец, Карпец, Онучків зат, Мац (Маць), Кисел, Москал, Полторабатка, Митко (Митько), Панко (Панько)...

5. Правила мовознавців зобов'язують археографів сліпо копіювати старі кириличні літери, що були характерними для письма біблійних книг, а в світському письмі втратили своє значення і вийшли з ужитку. Йдеться про фіту, омегу, іжицю, юси, ксі, псі. Без потреби археографи реєстру послідовно зберігають старе "ω" і фіту "ϑ" зрідка і інші букви. Також без потреби зберігають латинське написання "Z" і "N".

Це питання слід висвітлювати в палеографічній передмові, а не засівати сторінки пам'яток XVII-XVIII ст. цими літерами. Адже їх зрідка вживав у своїх творах ще й Тарас Шевченко та інші культурні діячі.

Згадані вади і рекомендації "Правил", що їх опрацьовували мовознавці В. Русанівський і М. Пещак, спричинилися до того, що на сторінках книжок, що їх видає "Наукова

Ф	ф ф ф ф ф ф ф ф
Х	х х х х х х х х х х х х х х х х
Ц	ц ц ц ц ц ц ц ц
Ч	ч ч ч ч ч ч ч ч
Ш	ш ш ш ш ш ш ш ш
Щ	щ щ щ щ щ щ щ щ
Ю	ю ю ю ю ю ю ю ю
Я	я я я я я я я я
б	б б б б б б б б
б	б б б б б б б б
б	б б б б б б б б
бі	бі бі бі бі бі бі бі бі

НАЙПОШИРЕНІШІ ПРИЗВИЩА РЕЄСТРУ

Авраменко - 48(козаків), Адаменко - 30, Александренко - 10, Андрієвич - 64, Андрієнко - 144, Андрусенко - 27, Андрущенко - 60, Антоненко - 76, Антонович - 13, Атаман - 50, Атаманенко - 10, Бабенко - 16, Бабич - 18, Бабиченко - 29, Білоцерківець - 30, Богданченко - 56, Богун - 20, Бойко - 14, Бойченко - 24, Бондар - 12, Бондаренко - 31, Борисенко - 68, Браславець - 18, Бут - 236, Бутенко - 66, Бутко - 14, Бутченко - 12, Вакулєнко - 23, Василєвич - 30, Василенко - 134, Васькович - 22, Ващенко - 118, Великий - 67, Величко - 28, Величенко - 12, Вергун - 19, Вергунєнко - 33, Війтенко - 34, Волошин - 136, Волошинєнко - 21, Гавриленко - 102, Гаврилович - 19, Гавришенко - 20, Гапонєнко - 33, Гарасимєнко - 75, Гарасимович - 13, Гладкий - 70, Гладченко - 30, Гончар - 14, Гончарєнко - 20, Горбанєнко - 30, Горбань - 10, Горкавєнко - 40, Горкавий - 11, Горкуша - 16, Горкушенко - 15, Гордієнко - 64, Григорєвич - 14, Григорєнко - 19, Гринєнко - 34, Гриньченко - 53, Гриценко - 173, Грицькович - 13, Гришко-вич - 18, Грищенко - 125;

Давидєнко - 32, Даниленко - 111, Данилович - 23, Даньченко - 12, Демидєнко - 38, Демченко - 69, Дінець - 61, Дмитренко - 100, Дмитрович - 10, Дорошенко - 30, Дяк - 12, Дяченко - 30, Євхимєнко - 37, Ємець - 39, Ємченко - 57, Жаданєнко - 24, Жданєнко - 56, Жук - 24, Жучєнко - 40, Захарченко - 44, Запорізький - 3, Зіньченко - 58, Иленко - 12, Иляшенко - 56, Ильченко - 35, Іванєнко - 205, Іванович - 249, Іванченко - 33, Івахнєнко - 10, Іващенко - 53, Ігнатєнко - 109, Ігнатович - 16, Ісаєнко - 44, Ісайченко - 10;

Калєніченко - 69, Калинєнко - 17, Канєвєць - 39, Карпенко - 108, Кіндратєнко - 94, Кіндратович - 15, Клименко - 104, Климченко - 37, Ковалєнко - 132, Коваль - 82, Козачєнко - 20, Колєсник - 15, Колєсничєнко - 41, Коломієць - 45, Коломийченко - 25, Корнієнко - 54, Корсунєць - 18, Костєнко - 65, Костира - 10, Костирка - 32, Костюченко - 47, Кравєць - 30, Кравченко - 20, Кузьмєнко - 115, Куриленко - 107, Куценко - 43, Кушнєрєнко - 20, Кушнір - 26, Лавринєнко - 88, Лавриченко - 18, Лазарєнко - 32, Лазорєнко - 15, Лазьченко - 11,

Лашенко - 32, Левченко - 122, Левоненко - 20, Лесенко - 25, Лещенко - 58, Лисий - 79, Лисенко - 20, Литвин - 26, Литвиненко - 39, Логвиненко - 34, Лукашенко - 40, Лук'яненко - 92, Лук'янович - 18, Луценко - 42, Лучченко - 23; Ляшенко-9.

Мельник - 39, Мельниченко - 63, Микитенко - 100, Миколашенко - 33, Михайленко - 110, Михайлович - 41, Михненко - 40, Міщенко - 168, Москаленко - 62, Москаль - 132, Макаренко - 69, Максименко - 114, Максимович - 29, Мартиненко - 116, Мартинович - 25, Марченко - 109, Матвієнко - 111, Матвієвич - 18, Матвієнко - 20, Матюшенко - 19, Матяшенко - 45, Маценко - 29, Назаренко - 40, Науменко - 40, Нестеренко - 62, Ничипоренко - 62, Олексенко - 56, Олексієвич - 13, Олексієнко - 54, Олещенко - 63, Омеляненко - 71, Омелянович - 20, Омельченко - 30, Онищенко - 80, Опанасенко - 44, Опанасович - 19, Оприщенко - 19, Остапенко - 76, Остапович - 11, Охріменко - 43;

Павленко - 199, Павлович - 37, Панасенко - 27, Паньченко - 58, Пархоменко - 50, Педоренко - 20, Петренко - 213, Петрашенко - 19, Пилипенко - 112, Пінчук - 13, Попенко - 34, Попович - 51, Паламаренко - 14, Прокопенко - 65, Проскуренко - 61, Проценко - 68, Радченко - 65, Рибальченко - 17, Романенко - 98, Романович - 24, Руденко - 32, Рудий - 64, Рудиченко - 10, Рудченко - 30, Русин - 3, Русиненко - 5, Савенко - 37, Савченко - 145, Сахненко - 94, Семенченко - 144, Семенко - 10, Семенович - 73, Семченко - 14, Семяненко - 10, Сененко - 43, Сеньченко - 45, Сергієнко - 78, Сидоренко - 98, Сидорович - 16, Скрипка - 18, Скрипченко - 39, Стасенко - 62, Степаненко - 143, Степанович - 36, Стеценко - 56, Сторож - 36, Стороженко - 17;

Тарасенко - 46, Терещенко - 42, Тимошенко - 99, Тимченко - 55, Тищенко - 78, Ткач - 12, Ткаченко - 10, Трохименко - 74, Трохимович - 15, Трушенко - 29, Уласенко - 59, Федоренко - 205, Федорович - 51, Федьченко - 43, Фесенко - 23, Филоненко - 27, Хведоренко - 50, Харченко - 56, Хведорович - 32, Хведьченко - 33, Хвесенко - 20, Хильченко - 35, Хоменко - 114, Хурсенко - 34, Чорний - 106, Чорнищенко - 15, Чорномаз - 13, Чорномазенко - 11, Чорнушенко - 10, Швець - 21, Шевченко - 32, Шепеленко - 18, Шило - 27, Шиленко - 11, Шостак - 16, Шульга - 68, Шульженко - 31, Щербаненко

- 12, Щербань - 47, Щербиненко - 40, Щербина - 84, Юрченко - 100, Юхненко - 32, Ющенко - 109, Якименко - 66, Яковенко - 82, Якубенко - 30, Яненко - 14, Янченко - 26, Яременко - 78, Ярмаченко - 40, Ярмоленко - 61, Ярошенко - 70, Яхненко - 34, Яценко - 119, Яцькович - 40, Ященко - 113.

Найпоширенішими чоловічими іменами реєстру були - Іван, Василь, Федір, Степан, Грицько, Михайло, Семен, Андрій, Яцько, а також Богдан, Гаврило, Гарасим, Данило, Дмитро, Кирило, Клим, Кузьма, Лаврін, Левко, Микита, Микола, Максим, Марко, Матвій, Олекса, Омелько, Павло, Петро, Пилип, Роман, Сава, Семен, Сидір, Тарас, Тиміш, Трохим, Хома, Юрко, Юсько, Яким, Ярема, Ясько тощо та їх чисельні народні варіанти, аж до односкладних форм - Вась, Мись, Лесь, Кузь, Тим, Сень, Дань, Пань...

Найулюбленіші жіночі імена цієї ж доби: Марія, Ганна, Настя, Гапка, Катерина, Йовдоха, Тодоська, Параска тощо.

Іван Дзира

ТЕМАТИКА КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСІВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДИНИ - ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Провідне місце в історико-літературних творах 30-80 -х рр. XVIII ст., складених на території Лівобережної України, займає військово-політична тематика, що було природно для цієї епохи й відповідного рівня розвитку національної історичної науки. З іншого боку це обумовлювалося не лише характером історіографії, а й бурхливими подіями Національно-визвольної війни, руїни, Північної та російсько-турецької воєн першої пол. XVIII ст., які закривали собою інші прояви національного життя. Як зазначає Михайло Грушевський, славнозвісний стан козацьких канцеляристів "береться після падіння Мазепи за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю увагу не на добі княжої Русі, якою захоплювалися останні, а на подіях XVII століття - боротьби козацтва з Польщею"¹.

У зв'язку з цим корінним чином змінилися погляди на

об'єкт дослідження. Головним завданням літописців стало зображення історії Української гетьманської держави, що постала 1648 року. "Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, а за ними й величезну кількість старшини, війська геть усю поголовно Запорізьку Січ тощо, - продовжує академік, - справді не могла не спричинитися до могутніх поштовхів до історичної праці козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, ослабити занепадницькі настрої... Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичними ворогами"².

Історіографи 30-80-х рр. непогано попрацювали над викладом військової історії України др. пол. XVII-XVIII ст. Як відомо, цей період був густо насичений бойовими діями, що справили вплив на долю не лише України, а й усієї Східної Європи. З двох великих ділянок військової історії особливо ґрунтовно літописці розробляли історію воєн, детально висвітлювали хід бойових дій. Позитивним моментом, який відразу впадає в око, є спроба створити для читача якомога повнішу, вичерпнішу картину подій, познайомити його не тільки з перебігом воєнних кампаній, а й з окремими збройними сутичками. Тобто літописці зарекомендували себе непоганими реєстраторами фактів. У їх творах відображені основні воєнно-історичні події XVII-XVIII ст., в першу чергу Національно-визвольна війна та боротьба з турецько-татарськими агресорами.

Однак, з іншого боку значна частина матеріалів історії воєн не визначається необхідною деталізацією. Перед нами, як правило, гранично стислі, строго документальні повідомлення про ті чи інші бойові дії. Правда, зустрічаються випадки, коли письменники намагаються побороти такий лаконізм. Так, Корсунська, Берестецька битви й облога Збаража становили значну цікавість з точки зору автора "Короткого опису Малоросії" й тому заслужили не лише на згадку, а й на детальніший виклад, що містить елементи опису. Тим паче, що невідомий письменник мав під руками "Дбїствїя презблной брани", які містили достатньо потрібного матеріалу. В формі більшою чи меншою мірою розгорнутої розповіді всі літописці передають інформацію про героїчну

оборону Чигирин в 1678 р. У "Короткому описі Малоросії" також відносно детально змальовано облогу й здобуття українсько-московським військом Азова 1696 р.

Спираючись на грамоту Петра I до патріарха Андріана, дає досить повну інформацію про цю ж подію й автор так званого "Лизогубівського літопису". Використавши розповідь генерального обозного Якова Лизогуба про події Північної війни, він зміг запротоколювати ряд деталей у оповіданнях про поразку стародубського полковника Миклашевського під Несвіжем та капітуляцію переяславського полковника Мировича в містечку Ляховичах. У формі розгорнутого оповідання історик повідомляє про невдачу спроби бригадира Неплюєва й Данила Апостола врятувати обложених, яка через легковажність і самовпевненість московського командира коштувала козакам і московитам великих втрат. Такий же характер передачі матеріалу мають і сцени взяття Батурина. Найповніше, з використанням багатьох документальних повідомлень і дрібних подробиць, малює невідомий автор картину облоги й здобуття турецької фортеці Очакова в 1737 р. При цьому історик скористався свідченнями безпосереднього учасника тих подій - Якова Лизогуба. Як і всяке оповідання, складене очевидцем або зі слів очевидця, воно характеризується безпосередністю й достовірністю інформації. При цьому історик прагне передати події якомога виразніше й наочніше, застосовуючи притаманні для художньої літератури засоби відображення дійсності. В іншій редакції цієї пам'ятки заслуговує на увагу детальне відтворення збройної сутички, що сталася взимку 1739 р. в урочищі Мишурич Ріг, під час якої загинув генерал-майор Леслій.

Основні події Північної війни, що розгорнулися на берегах Лівобережної України в 1708-1709 рр., знайшли відображення на сторінках 2-ї редакції "Чернігівського літопису".

Найбільшою послідовністю й ґрунтовністю вирізняється оповідання С.Лукомського про похід гетьмана І.Свірговського в Молдавію в 1574 р. та розповідь П.Симоновського про хід Національно-визвольної війни в 1649 і 1651 рр. На підставі матеріалів О.Гваніні перший літописець у хронологічній послідовності детально зобразив перебіг бойових дій. "Зібрання історичне" дає повне уявлення про тактику

боротьби козацького війська з переважаючими силами ворога, що полягала в органічному поєднанні наступального характеру з раптовістю, швидкістю й маневром. Скориставшись матеріалами "Історії війни козаків проти Польщі" П'єра Шевальє, П.Симоновський розповідає про битви під Зборовом і Берестечком набагато детальніше й повніше, ніж інші літописці. Зі сторінок його твору можна скласти вичерпне уявлення про особливості стратегії й тактики сторін, оскільки автор повідомляє про плани полководців, дає детальний опис бойових порядків і докладну характеристику бою. На підставі цих матеріалів сучасний дослідник легко може реконструювати хід битви. Український історик також час від часу пробує встановити причинно-наслідкові зв'язки у військовому мистецтві. У зв'язку з цим він намагається виявити взаємозалежність між війною і політикою, стратегією і тактикою тощо. Наприклад, слідом за Шевальє автор вбачає причину військової майстерності української армії в тому, що "Козацкая инфантерія, состоявшая из одних почти мужиков, приобькшая к трудам и разным воздуха переменам, и чрез частыя Татарскія в их землю набѣги довольным сопротивлениям изучившаяся"³. Враховуючи досвід козацько-селянських повстань 1596, 1630 і 1637-38 рр., причинами поразки яких була оборонна тактика й відсутність необхідних сил кінноти, українське командування вирішило запросити на допомогу татар. Тому в перших кампаніях добре вишколена й витривала козацька піхота "подкрѣпляема была Татарскою кавалерією, которая без сумнѣнія была б лучшая в свѣтѣ, если бы так екзерциціи обучена как Христианская"⁴.

Симоновський висвітлює й методи дій військово-морських сил запорожців. На підставі матеріалів Шевальє в "Короткому описі про козацький малоросійський народ" розповідається про тактику козацького флоту, що була розроблена для боротьби з турецькими кораблями. Козаки використовували малопомітність і маневреність чайок, а також переваги ближнього бою. Історик не обходить увагою чорноморські й азовські походи козаків проти Османської імперії, згадує про здобуття запорожцями ряду ворожих фортець.

В інших літописних пам'ятках питання історії війська описані досить скупо. Торкаючись питань організації козацтва, жоден з істориків не забуває розповісти про Баторієву реформу. З методами боротьби правобережного козацтва під проводом Самуся й Палія проти турецько-татарської агресії знайомить читачів автор "Короткого опису Малоросії". Тут міститься й запозичена з "Дѣйствій презьльной брани" цікава інформація про прийоми орієнтації козаків у просторі та особливості похідного побуту.

Отже, історико-літературні пам'ятки 30-80 рр. XVIII ст., як правило, містять прагматичний виклад ходу тієї чи іншої кампанії без послідовного критичного аналізу. Автори просто викладають у хронологічній послідовності події військової історії, не пробуючи при цьому виявити властиві їм закономірності, дослідити причини й історичне значення фактів і явищ.

Поряд з військовою тематикою особливу увагу істориків 30-80 рр. XVIII ст. привертала дипломатичні взаємини.

Літописці у своїх творах простежують зовнішньополітичні відносини відновленої Української держави з Польщею, Московією, Молдавією, Трансильванією, Швецією, Туреччиною та Кримським ханством. Вони повідомляють про формування й прибуття посольств, вручення грамот і подарунків, хід переговорів, укладання угод, демаркацію кордонів тощо. Важливим елементом у літописах стало використання документальних джерел. Скажімо, П.Симоновський наводить тексти Зборівської та Білоцерківської угод, пункти гетьмана Богдана Хмельницького, універсал Івана Скоропадського, маніфести Петра I, Рішительні пункти, переказує зміст Гадяцького договору тощо. В цих правових джерелах були відображені ідеї державного суверенітету чи політичної автономії України в складі Речі Посполитої та Московського царства.

Зі сторінок літописів можна скласти певне уявлення про формування зовнішньої політики України. Скажімо, Хмельницькому вдалося використати суперечності між Московією, Польщею, Швецією, Трансильванією та Кримом для зміцнення міжнародного становища козацької держави. Політична думка І. Виговського була спрямована на відновлення взаємин з Річчю Посполитою. При цьому Україна мала

тракуватися не як провінція, а як рівноправний партнер Королівства Польського й Великого Князівства Литовського. Основним напрямком зовнішньополітичної діяльності П.Дорошенка був союз з Туреччиною. Усі історики, крім автора "Чернігівського літопису", повідомляють про відкриття в 1670 р. українського посольства в Стамбулі. Гетьманський уряд направив уповноважених осіб до Османської імперії для ведення дипломатичних переговорів у важливих для обох держав питаннях. Літописці з більшою чи меншою повнотою розповідають про боротьбу володарів Лівобережної України за збереження політико-правового статусу гетьманської держави. Особливо цікавою в цьому відношенні є простора розповідь автора 2-ї редакції "Чернігівського літопису" про арешт П.Полуботка і його прихильників, які виступили на захист національних і соціальних інтересів України. Очевидно літописець був у складі української делегації, оскільки йому вдалося за допомогою ряду подробиць не тільки точно передати сутність подій 10 листопада 1723 р. в Петербурзі, а й відтворити внутрішній душевний стан їх учасників. При цьому свідомий патріот висловлює власне ставлення до сваволі царя-деспота й переконує читача у справедливості вимог української сторони. Старшини "подали імперат. величеству, - пише І.Янушкевич, - сентября 13, в иностранную коллегію челобитную с прошеніем милости от всей Украины, об оставленіи зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и волностей козацких, грамотами отца его величества... за гетмана Хмельницкого, утвержденных и от самого ж его імпер. величества при наставленіи на гетманство Івана Скоропадскаго, конфирмованных"⁵. Варто зауважити, що авторська позиція виражена не прямолінійно, не за допомогою осудливих реплік і коментарів, а опосередковано - шляхом умілого добору відповідних фактів і деталей та їх майстерного художнього змалювання.

Літописці також надавали увагу проблемам внутрішньополітичного життя України. Вони детально зупиняються на подіях періоду руїни, що характеризувався загостренням соціальних антагонізмів, слабкістю гетьманської влади, боротьбою за булаву між кількома претендентами, перевагою станових інтересів над загальнонаціональними. Показови-

ми в цьому відношенні є сторінки "Короткого опису про козацький малоросійський народ", де розповідається про обставини повалення І.Самойловича й наводиться текст старшинського доносу на гетьмана. Даний документ свідчить про серйозну кризу української державності, що полягала в боротьбі старшинської олігархії проти посилення гетьманської влади. При цьому незадоволених активно підтримував і всіляко заохочував московський уряд. Великою докладністю характеризуються вміщені до цього твору сцени виборів Кирила Розумовського та урочистого в'їзду гетьмана в Глухів.

Автори історико-літературних пам'яток виявляють зацікавлення не лише традиційними військово-політичними сюжетами, а й намагаються в міру можливостей висвітлити й соціально-економічну проблематику.

Так, всі історики наголошують на безправності селянства й необмеженій владі над ним польської шляхти наприкінці XVI-XVII ст. "По доволном же времени, ляхи, владящие Киевом и Малою Россією, усовътовали в работъ и подданствъ людей малоросійских украинских держать", - неодноразово підкреслює укладач "Короткого опису Малоросії"⁶. Поступово порушуючи права і вільності, шляхта посилювала соціальне гноблення козацтва, трактуючи його не як "рицарських людей", а як хлопів. Повне безсилля королівської й державної влади не давало козакам надії на справедливе вирішення своїх скарг. Така ситуація постійно призводила до повстань, унаслідок поразки яких соціально-економічне становище козацтва постійно погіршувалося. Наприклад, у 1621 р. під Хотин вирушило тільки 6000 запорожців (насправді 41 500), "ибо уже такому числу козаков определено быть, а прочих всѣх в подданство повертано."⁷ Після ліквідації гетьманства поляки "наслали козакам вмѣсто гетмана комъсаров и вождов своая лядския держави, породы и вѣры, которые, для своего зиску и прихотей, так были козаков утѣснили, яко едва кто имѣл что либо свое собственное в дому, опроч жены, як и сами описали."⁸ Усі літописці, за винятком автора "Чернігівського літопису", розповідають про конфлікт між Хмельницьким і Чаплинським, в основі якого була суперечка про земельну власність. Тому соціальне гноблення розглядається істориками

XVIII ст. як одна з головних причин Національно-визвольної війни.

Спектр соціально-економічних питань також представляють уміщені до історико-літературних пам'яток документи, зокрема українсько-польські й українсько-московські договори.

Літописці намагаються розкрити сутність соціально-економічної політики московського уряду на Україні, яка в 60-х рр. XVII ст. призвела до значного погіршення матеріального становища мешканців Лівобережжя: "от тѣх же новых воевод посланны и в меншіе мѣста прикащики и опредѣлены цѣловальники или зборщики для збору торговых и ярманковых пошлин от всѣх; особенно же на граждан и посполитых людей наложены подати от плуга и от коня; а по веснѣ присланные из Москвы спищики всѣх людей градских и селских, можных и нищетных, и синов их, и промыслы, и грунта, и всякія угодия переписали и от всего того дань уставили"⁹. Такий же гострий осуд зустріла на сторінках пам'яток фіскальна політика Малоросійської колегії, зажерливість і хабарництво її чиновників. Автор "Лизогубівського літопису" наголошує, що в податковий зашморг цієї установи потрапило навіть духовенство¹⁰. Історики інформують читачів про соціальні заворушення, що мали місце після чорної ради 1663 року та обрання гетьманом Івана Мазепи.

До питань соціально-економічного життя, котрі так чи інакше були зачеплені історіографами, належить інформація про рангові маєтності, постої московських військ на Лівобережжі, збори й оренди, вміле використання московським урядом суперечностей між різними прошарками українського суспільства тощо. У відповідь на прохання Полуботка цар відправив на Україну Румянцева, "который тогда и во всѣх полках малороссійских ѣздил спрашующи, нѣтъ ли от старшин объѣд чернѣ?"¹¹ Таким чином, царат лицемірно виправдовував свою колоніальну політику турботою про інтереси соціальних низів, які нібито терплять надмірні кривди від старшини.

Значну частину "Короткого літопису Малої Росії", де йдеться про події 1760-х рр., Олександр Безбородько присвятив господарському й соціальному аспектам румянцевських

реформ. Одним з перших кроків генерал-губернатора була заміна натурального утримання дислокованих на Лівобережній Україні московських полків грошовим податком. В заслугу О.Румянцеву історик ставить і проведення Генерального опису населення: "Он положил начало самой обстоятельной и достоверной переписи, не токмо с показаніем числа людей, но и столь подробным описаніем земель и угодій, чтобы оно, при случаѣ межеванія, и при частных разборах служить могло к лучшему объясненію."¹² В той же час Г.Политика дає діаметрально протилежну оцінку цим заходам, висловлюючи своє обурення брутальним і зневажливим ставленням до українців з боку московських офіцерів, які безпосередньо займалися ревізією: "В каждом селе ни выгоняли народ из жилищ его на улицы, не обходя никого, и даже самых ссущих младенцев, строили их шеренгами и держали так на всяких погодах, в ожиданіи прохода по улицам главных Коммисіонеров, кои, дѣлая им перекличку, замѣчали каждого на грудях крейдою и угольями... Скот обывательский, держанный вмѣстѣ при своих хозяевах, также пересмотрѣн и переписан... Рев скотскій и плач младенцев издали возвѣщали о приближеніи к ним Комисіонеров с многочисленною ассистенціею. Послѣ людей и скотов принимались за помѣщиков и владѣльцев. От них требованы были крѣпости и доказательства на владѣнія помѣстьями и землями, и тут-то потрясали всѣ сокровища каждого."¹³ Проведені заходи настільки далися взнаки українцям, що вони прославляли Бога, "приписывая Промыслу Его открытіе войны на избавленіе их от Генеральной описи и ея послѣдствій, грозивших, по их мнѣнію, разрушеніем собственности и стяжанія каждого."¹⁴

Особистий секретар Катерини II детально викладає зміст і всіляко вихваляє судову й особливо податкову реформи, проведені президентом Малоросійської колегії¹⁵. Насправді остання реформа завдала остаточного удару українській закордонній торгівлі й повністю вводила Лівобережжя в систему всеросійського ринку. Схвально ставляться автори "Короткого літопису Малої Росії" й до імперської політики послідовного обмеження прав селянства, кінцевим підсумком якої стало запровадження кріпацтва. "Свободный переход крестьян, обыкновением, во время замѣшательств, в Ма-

лороссіи введенный, а потом и Указом 742 года, безпредельно утвержденных, Манифестом ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА приведен в то самое состояние, в каком ему по точности прав Малороссійских быть надлежало, и тѣм уменьшено число бродяг, а земледѣлію и хозяйству поданы способы к разпространенію"¹⁶.

Збагачення історичної тематики відбувалося й завдяки використанню матеріалів, що стосувалися церковної та культурної історії, побуту, народних звичаїв українців.

Релігійне питання всі вітчизняні історики XVII-XVIII ст. вважали головною причиною польсько-українського конфлікту. Поширення католицизму, введення унії та переслідування православ'я розглядаються нашими літописцями як основні прояви релігійного (тобто національного) гніту.

Найповніше розповідає про прийняття григоріанського календаря й Брестську унію Степан Лукомський. Йому вдалося досягти цього завдяки використанню двох розділів "Густинського літопису": "Про застосування нового календаря" і "Про унію як вона почалася в Руській землі". На думку М.Марченка, останній розділ "Густинського літопису" "найцікавіший і найцінніший з точки зору вірогідності історичного матеріалу"¹⁷. Невідомий письменник відібрав і вдало згрупував цікаві факти, що дозволяють наочно переконати читача в достовірності зображених подій. За допомогою художньо-виражальних засобів він перетворює фактичний історичний матеріал у літературно оброблений сюжет літописного оповідання. Авторська концепція полягає в гострому засудженні унії та католицизму. При цьому письменник обґрунтовує своє ставлення до козацтва як до основної опори православного українського народу в боротьбі проти національно-релігійного гноблення. З незначними мовно-стилістичними правками матеріали першоджерела були перенесені до "Зібрання історичного".

Оповідючи про події кінця XVI-XVII ст., літописці неодноразово наголошують на насильницькому запровадженні унії, розповідають про різні випадки знущань ворогів та опір українського громадянства проти насилля над свободою совісті. Історики підкреслюють, що козацькі повстання спалахували "Ради великих тягостей и озлобленій не токмо

козакам, но и церквам руским, от поляков творимых"¹⁸. Після поразки Я.Острянина загарбники "церквы и образи церковные жидам распродали"¹⁹; увірвавшись в 1651 р. до Києва карателі Я.Радзивіла пограбували місцеві храми й монастирі²⁰. Всі літописці згадують і про ув'язнення митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, котрий відстоював незалежність української церкви та був ідейним натхненником державницької політики гетьмана Петра Дорошенка.

До чого прагнула Україна в церковних справах показують уміщені до праці П.Симоновського 6-й і 8-й пункти Зборівського договору, які передбачали рівність православної та католицької церков і місце в сенаті для київського митрополита. Однак католицька Річ Посполита не збиралася виконувати взятих на себе зобов'язань, "ибо митрополита киевского Косова, посланного Хмельником на сейм, в сенат не принято и мѣста ему не дано"²¹. Юридично оформлював свободу віросповідання й 8-й пункт Білоцерківської угоди, котра також була включена до праці Симоновського.

Про перехід київського митрополита під московську юрисдикцію згадує лише автор "Чернігівського літопису", не вдаючись при цьому до жодних коментарів: "Того-ж року першій митрополит киевскій Гедеон Святополк князь Четвертенскій от Іякима, патриархи московского, посвящен на Москвѣ на митрополию Киевскую"²². Цей же історик повідомляє про те, що 1699 р. став уніатом львівський єпископ Йосип Шумлянський.

Українські історіографи зачіпають питання утворення в 1718 р. Петром I Святійшого Синоду й затвердження духовного регламенту, під текстом якого поставили свої підписи викликані до Москви українські ієрархи. Діяльність цієї установи призвела до ще більшого обмеження прав київського митрополита й викликала ряд конфліктних ситуацій, які знайшли відображення на сторінках історико-літературних творів. Йдеться насамперед про відібрання в 1722 р. митрополичого титулу в київського владыки та позбавлення сану й заслання архієпископа Варлаама Ванатовича, що боровся проти русифікації української церкви.

Автор т. зв. "Лизогубівського літопису" дає стислу характеристику Феофану Прокоповичу, Роману Копі та Іларіону

Рогалевському. Він же фіксує факт освячення домініканського кляштору на Петропавлівську церкву.

З історією монастирського господарства пов'язане повідомлення "Чернігівського літопису" про передачу Києво-Печерській лаврі Свенського монастиря та розповідь про відрядження генерального бунчужного Якова Лизогуба й п'ятьох старшин "в Киев для помиркованія всѣх тамошних монастирских заводов от всѣх монастырей, а паче Печерского и Выдубицкого, где чрез цѣлый год бавылыся"²³.

Найбільшу групу відомостей, що належать до історії церкви, складають замітки про смерть і обрання (призначення) різних владик. Особливо багато такого роду інформації зустрічаємо на сторінках "Чернігівського" та "Лизогубівського" літописів.

Позитивним моментом вітчизняного літописання 30-80 рр. XVIII ст. є те, що козацькі канцеляристи, хоч зрідка й побіжно, але все-таки звертаються до історії національної культури.

Роль реставратора старовини автори відводять князю Семену Олельковичу, котрий відбудував зруйнований татарами Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Із скупих звісток можна довідатися про культурну діяльність гетьмана Петра Сагайдачного, що виступає на сторінках історико-літературних пам'яток не лише прославленим полководцем, а і як "ктитор киевобратского монастиря и школ"²⁴. Літописи дають змогу уявити систематичну меценатську діяльність гетьманів на ниві архітектурного будівництва. Вони, зокрема, містять записи про спорудження церков Іваном Скоропадським і Данилом Апостолом. Автор 1-ї редакції "Чернігівського літопису" під 1729 р. повідомляє про початок будівництва дзвіниць Печерської лаври та церкви Миколи Доброго. У 1-й редакції "Лизогубівського літопису" йдеться про зведення царицею Єлизаветою Андріївської церкви в Києві, а О.Безбородько розповідає про забудову Глухова в 1760-х рр.

Про високий рівень національної культури й освіти свідчать й інші, розсіяні по літописних сторінках окремі факти. Так, С.Лукомський повідомляє про відкриття патріархом Ієремією Львівського та Віленського братств. Переказуючи

зміст Гадяцької угоди, автори "Короткого опису Малоросії" та "Короткого опису про козацький малоросійський народ" не забувають нагадати, що вона надавала право "русь ж имѣть свою академію, метрики, канцелярії и типографіи, где бы и русские были учителя"²⁵. З метою збільшення кількості освітніх закладів спеціально уповноважена делегація Києво-Могилянської академії отримала 1692 р. царську грамоту, "ствержающую свободно училища производить и на братские маестности"²⁶.

Як підкреслює Іван Огієнко, "Здавна українці вславились, як гарні знавці чужих мов, і ми їх рано стрічаємо на Москві на службі товмачами та в посольськiм приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську, або з московської на інші мови, - німецьку, латинську, польську. В XVII віці це було звичайною річчю, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці"²⁷. Проте, незважаючи на такий стан речей, П.Симоновський залишив без критики несправедливе твердження П.Шевальє, нібито Хмельницький "умел... нѣкоторое познаніе Рускаго письма, что между Козаками весьма рѣдко было."²⁸ Це виглядає дивним ще й тому, що вихованець кількох західноєвропейських університетів користувався літописом Граб'янки, де зазначено, що майбутній гетьман навчався в Київській братській школі, Ярославському єзуїтському колегіумі та вільно володів латинською мовою.

Про масовий вплив українських інтелектуальних сил в Московію свідчить таке повідомлення "Чернігівського літопису", де сказано, що в 1717 р. "Взято з Києва к Москвѣ ректора Феофана Прокоповича, Варлаама Зеленковского и иных учителей"²⁹.

Усі відомості з історії побуту зводяться лише до кількох згадок С.Лукомського й автора "Короткого опису Малоросії" про їжу запорозьких козаків.

Історіографічні пам'ятки досліджуваного періоду містять багато цікавого матеріалу стосовно природних явищ, які мали місце на Україні в XVII-XVIII ст. Є.Борисенков і В.Пясецький зазначають, що "достоверность метеорологической информации русских летописей не может быть поставлена под сомнение. Высокая достоверность и реалистичность летописных сведений о погоде делает этот комплекс истори-

ческих источников самым уникальным и самым достоверным в Европе и, следовательно, незаменимым при изучении истории климата северного полушария"³⁰. (У даному випадку прикметник "русский" вживається за офіційною імперською історіографічною традицією, оскільки в поняття "русские летописи" включаються всі твори, що були складені в європейській частині СРСР та в Сибіру, зокрема пам'ятки давньоукраїнської держави - Київської Русі та козацькі літописи - І.Д.).

Українські історики скрупульозно фіксують різноманітні метеорологічні, астрономічні, сейсмічні явища, відзначають голодні роки, випадки епідемій, пожеж, нашествия шкідників тощо. Вони повідомляють про збитки, завдані стихійним лихом, вдаються до конкретизації втрат, наводять цифрові дані тощо. При цьому автори вказують не лише місце й рік події, а що особливо важливо, й точну дату із зазначенням місяця, дня й години початку та закінчення. Наприклад: "Тогож года Февраля 4 против 5 в ноч 1 часа великіє знамена на небеси были: от восходу до заходу кровоогненная дорога, а от полуночи свѣтлость великая и тоє тривало до полуночи".³¹; "NB. Сего года мѣсяца маія 31 д., год, 12 четверти послѣдней, земля тряслася, на время 3 минут"³².

З особливими подробностями описано страшну пожежу, що сталася 22 квітня 1717 р. в Києві. Із співчуттям називає літописець культурні пам'ятки й церковні реліквії, котрі загинули у вогні"³³. Виходячи з цього, М.А.Литвиненко припускає, що ця розповідь була створена на підставі власних спостережень автора³⁴.

Найбільше природознавчих записів міститься на сторінках Лизогубівського й Чернігівського літописів: 14 (1-а редакція), 21 (2-а) і 24 (1-а), 21 (2-а). Особливою детальністю, яскравістю й мальовничістю відзначаються картини небесних знамень і різних "чудес"; "Тогож года (1666 - І.Д.) чудо явилося в селѣ Куренѣ под Батурином месяца Мая 16 дня; там в поли гоней нивных на пять, которое кровью сталося и так тривало три дни; потом паки кров в том же озерѣ по близу на землю аки росюю пала и седм дней видима была навкруги того озера, свѣжою стоячи на травѣ"³⁵. Відомості ж метеорологічного характеру, навпаки, передані стисло, як

правило одним простим реченням.

Важливе значення мають повідомлення про стихійні лиха, що завдавали значної шкоди економіці як окремих регіонів, так і всієї України, й іноді призводили до соціальних заворушень: "В 1748 году Малая Россія потерпѣла крайній голод, от снѣденія во всѣх почти мѣстах хлѣба Саранчею, и город Глухов пресильным в Маѣѣ приключившимся пожаром приведен почти в небытіе. От стороны Ея Императорскаго Величества поданы были всѣ средства к облегченію бѣдствія жителей, не доволно что ограничено винокурение, разрѣшен ввоз хлѣба из Польши для довольствія народнаго, но были выведены и стоявшіе в Украинѣ на квартирах регулярные полки, а бѣдным роздано на пропитаніе в 3 года 84 000 рублей"³⁶. Велика кількість заміток про голодні роки як в окремих регіонах, так і на всіх землях України, а також відомостей, що можуть розглядатися як побічні докази (весняні заморозки, нашествия шкідників, засухи, дорожнеча на хліб тощо) створюють сумну статистичну картину біологічного порядку на українській етнічній території у XVII-XVIII ст. "Протягом століть, - пише відомий дослідник матеріальної цивілізації пізнього середньовіччя Фернан Бродель, - голод приходить до людей з такою настійливістю, що стає елементом їхнього біологічного режиму, однією із структур їхнього повсякденного життя"³⁷.

Деякі природознавчі замальовки характеризуються надзвичайною образністю, змістовністю й дають виразне уявлення про те чи інше стихійне лихо. Ось, наприклад, на підставі свідчень Р.Ракушки-Романовського невідомий історик розповідає про нашествия сарани в 1689 р.: "Тогож года, августа 9, пришла великая саранча; наворочала на края Литовские, але в Литву не пошла, осталась в Польсю около Сожа; а которая ишла на Киев, пошла в Польшу к Шліонску по за Днѣпром на Вольню, иная на Украинѣ осталась около Нѣжина, Черньгова и на Съверѣ около Стародуба зазимовала, Московских краев не займала по за Свинскую и Камаричскую волость; зопсовала всю ярину и жито, которое застала не пожатое; - все поила и оттого дорожнету учинила, и от смороду саранчи конѣ хорѣли и издыхали и всякое бѣдло, бо с травою и саранчу пожирала, же и мясо их смердѣло саранчою и куры, гусы, утки и индыки"³⁸.

Отже, наведені в літописних пам'ятках зведення про коливання клімату та екстремальні природні явища з великим успіхом можуть використовуватися кліматологами й істориками.

Я.Дзира доводить, що "Однією з центральних тем українських літописів XVII - XVIII ст. є стосунки України з сусідніми державами і навіть віддаленими народами Європи та Азії. У XVII ст. з історією України безпосередньо пов'язана історія Польщі, Росії, Білорусії, Кримського ханства, Туреччини і Молдавії"³⁹. Однак, на відміну від праць Р.Ракушки-Романовського й С.Величка, історія віддалених європейських країн не дістала достатнього висвітлення на сторінках літописів 30-80-х рр. XVIII ст. Козацькі канцеляристи звертаються до подій в Австрії, Пруссії, Швеції, Сербії тощо лише в тому випадку, коли вони прямо чи опосередковано пов'язані з національною історією. Так, укладач "Короткого опису Малоросії" під 1688 р. повідомляє читача, що "цесарь, разбивши турецкое войско, взял Бѣлгород сербскій и иные города"⁴⁰. Але ці успіхи австрійської зброї були обумовлені також і тим, що в цей же час "козаки весь Очаковский посад сожгли и людей забрали"⁴¹, чим відтягнули на себе частину ворожих військ. Та головною причиною корінного перелому в австро-турецькому суперництві була перемога над мусульманами під Віднем в 1683 р., куди "король Собецкій... ходил... в помощь цесарю християнскому, где, в присутствіи и козацкого охотного войска, везира с всею его силою побѣдил и прогнал и обоз взял с амуницією с неисчетною добичю"⁴². Так само розповідь про вчення Лютера та його послідовників потрапила на сторінки праці Лукомського очевидно через те, що в XVI-XVII ст. на Волині серед представників місцевого шляхетства частково набув поширення протестантизм. Ряд повідомлень про події Північної війни на теренах Польщі, Пруссії та Курляндії також були розглянуті істориками тільки тому, що Україна була втягнута Московією в цей виснажливий збройний конфлікт. Наприклад, літописці інформують про детронізацію Августа II й коронування Станіслава Лещинського. Автор "Чернігівського літопису" зазначає, що в 1704 р. "курфистра, ксіонженца прусского,

цар московский Петр Алексѣевич учинил кролем прусским, и так отпали прусы от короны полской"⁴³.

Як відомо, протягом XVIII ст. царат послідовно проводив курс на обмеження самоврядування України й остаточну ліквідацію автономної гетьманської держави. Етнополітика Московії також була спрямована на поступову русифікацію українців. За таких умов частина козацької старшини вирішила пожертвувати ідеями національної незалежності заради задоволення своїх соціальних інтересів. Численні перевертні, прагнучи чинів і маєтків, пішли на службу імперії. Офіціоз почав проникати також і в історичну науку (згадаймо, наприклад, великодержавницькі концепції "Синопису"). Тому проблема відображення в літописних пам'ятках XVIII ст. власне московської історії, що не стосувалася безпосередньо українсько-московських взаємин, набирає ідеологічного забарвлення.

Щодо подій XVII ст. ми можемо зафіксувати мізерну кількість подібної інформації. Це повідомлення про повстання Степана Разіна (до речі, наш історик не мав достатньої уяви про реальний стан речей, оскільки вождь повсталих козаків і селян постає на сторінках "Летописца или описания краткого знатнейших действий и случаев" керівником боярської змови проти царя); стрілецький бунт і заслання В.Голіцина (за невдачу в Кримському поході, в якому поряд з московитами брали участь і козаки); скинення патріарха Никона і смерть патріарха Йоакима (на 1689 р. київська митрополія вже була підпорядкована московському патріархату). Оце практично й усе.

Природно, що маса відповідної інформації зростає стосовно XVIII ст. Тут згадується заснування Санкт-Петербурга (столиця імперії, до складу якої входила автономна Гетьманщина); одруження старшого сина Петра I; закордонна подорож царя в 1716-1717 рр.; смерть Олексія Петровича та страта його прихильників (до речі, літописці повідомляють, що у цій справі було заарештовано й київського митрополита Йоасафа Кроковського та печерського архимандрита Іоанікія Сенютовича); заслання ряду російських державних діячів після смерті Петра I та Катерини I; російсько-шведська війна 1741-1742 рр. (у похід було відправлено 6 000 козаків); прийняття православ'я спадкоємцем престолу

великим князем Петром Федоровичем тощо. У 4-му списку "Чернігівського літопису" детально розповідається про події Семилітньої війни, але історик не забуває нагадати, яким тягарем вона лягла на плечі українців. Загалом найбільший відсоток подібні повідомлення складають у "Короткому літописі Малої Росії" В.Рубана та О.Безбородька.

Розширення історичної тематики відбувалося за рахунок постановки питання про походження козацтва, яке спробував розв'язати П.Симоновський.

Отже, головною темою розглянутих пам'яток є військово-політична історія українського народу в XVII-XVIII ст. Питанням соціально-економічного життя відведено в літописах другорядне місце. Інтерес до історії церкви та екстремальних природних явищ виявлявся перш за все у творах, які як за композицією, так і за способом викладу матеріалу наближаються до хронік попередніх століть. Автори ж синтетичних праць, складених за єдиним планом у формі історичної оповіді, присвячують мало уваги подібній інформації. Скажімо в "Короткому описі про козацький малоросійський народ" П.Симоновського немає жодного спостереження за природними явищами та звісток про зайняття єпархій. Виняток становить лише згадка про ув'язнення Й.Тукальського, що носить політичний характер. У 2-х випадках із 7-ми автор "Короткого опису Малоросії" розповідає про природні умови у зв'язку з їх впливом на хід бойових дій: "Однакож тогда и без войны поляков многое число погибло от жестоких морозов"⁴⁴.

Під гаслом "Історія" в своєму філософському словнику Вольтер писав, що "нельзя писать частную историю государей в качестве истории Франции или Англии"; що від "современных историков требуют более деталей, более установленных фактов, точных дат, достоверности, более внимания к обычаям и законам, нравам, торговле, финансам, земледелию, населению"⁴⁵. Наші спостереження дають повну підставу стверджувати, що зміст розглянутих національних пам'яток виходить за межі військово-політичної історії та біографій гетьманів. Тому загалом розмаїта тематика літописних творів 30-80-х рр. XVIII ст. містить цікаві джерельні матеріали і служить важливим об'єктом для дослідження

процесу переходу історичних знань в науку на Україні протягом XVIII ст.

¹ Грушевський М.С. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик / Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, Львів/. 1991-1992. С. 119.

² Там само. С. 119-120.

³ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. М., 1847. С. 20.

⁴ Там само.

⁵ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. 1890. № 6. С. 101.

⁶ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. К., 1878. С. 212.

⁷ Там само. С. 216.

⁸ Там само. С. 218-219.

⁹ Там само. С. 265-266.

¹⁰ Див.: Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888. С. 56.

¹¹ Там само.

¹² Рубан В. Краткая летопись Малой России. СПб., 1777. С. 229.

¹³ История русов. К., 1991. С. 256-257.

¹⁴ Там само. С. 257.

¹⁵ Див.: Рубан В. Вказ. праця... С. 228-233, 234-235.

¹⁶ Там само. С. 224-225.

¹⁷ Марченко М.І. Українська історіографія. К.: Вид-во КДУ, 1959. С. 35.

¹⁸ Краткое описание Малороссии... С. 217.

¹⁹ Там само. С. 218.

²⁰ Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. К., 1856. С. 23.

²¹ Краткое описание Малороссии... С. 225.

²² Черниговская летопись... С. 38.

²³ Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев... С. 54.

²⁴ Краткое описание Малороссии... С. 216.

²⁵ Там само. С. 252

²⁶ Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев... С. 37.

- 27 Огієнко І. Українська культура. К., 1991. С. 100.
- 28 Симоновский П. Вказ. праця... С. 21.
- 29 Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. 1890. № 6. С. 98.
- 30 Борисенков Е.П., Пясецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI-XVII вв. Л., 1983. С. 11.
- 31 Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 59.
- 32 Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. К., 1856. С. 95.
- 33 Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 53.
- 34 Див.: Литвиненко М.А. Джерела історії України. Харків, 1970. С. 183.
- 35 Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 25.
- 36 Рубан В. Вказ. праця... С. 209.
- 37 Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII ст. К., 1995. Т. 1. С. 50.
- 38 Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 35.
- 39 Дзира Я.І. Вступ // Літопис Самовидця. - К.: Наук. думка, 1971. С. 35.
- 40 Краткое описание Малороссии... С. 288.
- 41 Там само.
- 42 Там само.
- 43 Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. 1890. № 5. С. 92.
- 44 Краткое описание Малороссии... С. 218.
- 45 Цит. за: Валк С.Н. Исторический источник в русской историографии XVIII в. // Проблемы истории докапиталистических обществ. 1934. № 7-8. С. 40.

*Сергій Хведченя
Роман Качан*

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАСНУВАННЯ.

Києво-Печерський монастир - найдавніша та найвідомі-

ша православна обитель. Вона найперша була удостоєна найвищого титулу "Лавра". Київська лавра була справжнім центром православної віри України-Руси; слава її поширювалася далеко за межі українських земель, сюди стікалися паломники з усіх кутів безмежної Російської імперії. Віруючі вважали за необхідне хоча б раз у житті вклонитися святим мощам печерським, побачити рукотворне київське диво.

Величезне значення Києво-Печерського монастиря не могло не вплинути на розвиток і поширення християнської віри в Україні-Руси. Багато православних монастирів було засновано на теренах рідної України та за її межами за зразком Києво-Печерського¹. Деякі аспекти історії заснування окремих православних монастирів розглянемо в цій статті.

Історія заснування Києво-Печерського монастиря пов'язана з ім'ям преподобного Антонія, жителя Любеча, який здійснив паломництво на святу гору Афон. Повернувшись з Афону 1051 р. він оселився на схилах Дніпра в печерці малій, двосажений, викопаній пресвітером церкви на Берестові Іларіоном. Того ж року Іларіон став першим руським митрополитом. Ці відомості знаходимо в "Повісті временних літ". Проте Кас'янівська редакція "Києво-Печерського патерика" сповіщає, що Антоній щонайменше двічі був на Святих Горах на Афоні. Перший його прихід віднесено до 1013 р., коли він оселився в найдавнішій лаврській печері - Варязькій. Звідси виникла плутанина в питанні хронологізації заснування Києво-Печерської лаври². Переважна більшість історичної літератури називає дату заснування - 1052 р., а деякі джерела взагалі вказують 1062 р., як рік, коли були побудовані наземні споруди монастиря. Проте одна з найбільших святинь Київської лаври - Феодосієва печера була створена одразу ж після 1051 р. і ця дата, безумовно, може вважатися роком заснування монастиря. З цього ж часу бере початок місіонерська діяльність Києво-Печерської лаври. Можна виділити чотири історичні періоди цієї діяльності:

1. **Домонгольський (XI - XII ст.).** В цей час поступового розповсюдження християнства виникли монастирі у Любечі (Антонієв), Чернігові (Свято-Іллінський), Тмутаракані (Богородичин), під Володимиром-Волинським (Зимненський Святогорський), Корці (Троїцький), Володимирі-на-Клязьмі (Різдово-Богородичний), Вологді (Троїцький Кайса-

рів), в урочищі Церковщина (під Києвом), в самому Києві (Стефанів Кловський).

Майже всі вони започатковувались як печерні. Виникнення цих монастирів пов'язане з подорожами (добровільними або вимушеними) печерських ченців. Письмові свідчення про заснування монастирів вкрай скупі, іноді вони носять скоріш легендарний характер. Місіонерська діяльність Печерської обителі цього часу була спрямована на околиці давньоруських земель.

2. Удільний (XIII - XV ст.). Після зруйнування Києва і значної частини Русі монголо-татарами. З розореної лаври ченці розбрелися по всій Русі. Осідаючи в глухих, важкодоступних для нападу ворогів місцях, вони іноді засновували нові обителі. Значна частина з них розпочинала своє існування як печерні. Монастирі цього періоду можна розділити на дві підгрупи:

а) засновані простими ченцями - легендарними і невідомими особами: Брянський-Свенський (Росія), Софронієва пустинь (біля м.Путівль Сумської області України), Псково-Печерський (Росія), Святогорський (Донецька область України), Мохринський (Махрищенський), Авнезький, Яхромський (всі - Росія) та ін.

Заснування цих монастирів пов'язане з виходом ченців з Південної Русі, що зазнавала частих розорень, у більш безпечні місця. Дати заснування цих монастирів дуже непевні. Перші письмові свідчення про них з'являються з кінця XV - середини XVI ст., хоча монастирська традиція і відносить їх виникнення до середини XIII ст.

б) засновані єпископами - вихідцями з Лаври, котрі після того, як стали архієреями, засновували нові обителі за прикладом Києво-Печерського монастиря: Нижегородський Печерний Вознесенський, Жолтиковський Успенський.

Крім монастирів започаткованих самими архієреями сюди можна додати обителі засновані і їх учнями: Жотоводський Троїцький, Макаріївський Унженський, Нижегородський Зачатівський (Нижегородська область Росії.), Спасо-Преображенський, Покровський (м.Суздаль Росії) та ін.

3. Польський (XVI - XVII ст.). З початку XVII ст. активізується боротьба православного духовенства та міщанства,

а згодом і козацтва проти Унії. В цей час постають або відновлюють свою діяльність багато монастирів, серед яких є й засновані печерськими ченцями: Почаївський-Успенський, Путивльський-Молченський, Загорівський, Іллінський (обидва - Волинська область України), Крехівський (Львівська область України), окремі обителі з печерного комплексу на річках Дон та Оскол та ін.

Обителі, засновані в цей період, з'являлися як на заході України так і на сході. Проте причини їх виникнення були різні. На заході монастирі засновувались для протидії католицизму й уніатству, а на сході - внаслідок відтоку православного населення з західних і центральних областей України під натиском католицької Польщі.

4. Синодальний (XVIII - XIX ст.). Цей період характеризується розширенням Російської імперії, освоєнням Сибіру та Далекого сходу, секуляризацією монастирських земель, внаслідок чого багато монастирів в Центральній частині держави закривалися. Проте нові монастирі все ж таки з'являлися. Обителі, засновані в цей час, можна розділити на чотири підгрупи:

- місіонерські монастирі, засновані єпископами-постриженниками Києво-Печерської лаври (Іркутський Вознесенський Св. Інокентія монастир - заснований єпископом Інокентієм Іркутським);

- відродження старчества та пов'язаного з ним феномену духовного наставництва (пасторська діяльність та заснування монастирів Паісієм Велічковським та Серафімом Саровським);

- монастирі, засновані мирянами під впливом відвіданя Києво-Печерської лаври (Білогородський Воскресенський, Селявська пустинь, обидва - Воронежська область Росії);

- монастирі, створені за сприяння Києво-Печерської Лаври (Спасо-Преображенський - біля с. Мишоловка, Санкт-Петербурзьке подвір'я, Росія).

Тепер більш детально розглянемо питання заснування деяких українських православних монастирів, пов'язаних з Києво-Печерською лаврою.

Любецький Антонієвський (печерний) монастир

За монастирськими переказами, заснований в м.Любеч

(Чернігівської області України) Антонієм ще до подорожі на Афон і заснування Києво-Печерського монастиря (І половина XI ст.). Був зруйнований під час монголо-татарської навали та відновлений наприкінці XVII ст. печерським ченцем, відомим українським гравером Іваном Щирським,.

Богородичний монастир.

Першим місіонерським монастирем, можна вважати монастир, заснований Никоном Великим в Тмутаракані (городище Таматарха на Таманському півострові) у 60-і рр. XI ст. В середині 50-х рр. XI ст. за повелінням Антонія Никон постригає в ченці спочатку сина боярина Іоана - Варлаама, а потім і слугу князя Ізяслава - Єфрема. Це викликало у князя нестримну лють. Ізяслав погрожував Никону, що ув'язнить його і зруйнує монастир, якщо Никон не вмовить неофітів повернутися додому: "Или увѣщавъ ихъ в домъ свой поити, или на заточение пошлю тя и суцаа с тобою, и пещеру вашу раскопаю"³. Очевидно, погрози були настільки серйозними, що Антоній з братією вирішили покинути монастир. Тільки вмовляння дружини Ізяслава (як повідомляє літопис) відвернуло розправу. Через три дні ченці повернулись до печери. Ймовірно примирення з князем було досягнуто внаслідок певного компромісу. Однією з умов цього компромісу було добровільне вигнання Никона, як головної дійової особи цих подій. Никон відправився до Криму, де заснував новий монастир: "И Божию благодатию въздрасте мѣсто то и църквь святія Богородица възгради на немъ, и бысть манастирь славнь, иже и донынѣ есть, прикладъ имый въ сий Печерський манастирь"⁴.

Зимненський Святогорський монастир.

Монастирем, також заснованим печерськими ченцями, можна вважати й Зимненський Святогорський монастир, що знаходиться біля м. Володимира-Волинського (Волинської області України). Як повідомляє "Житіє Феодосія Печерського", колишній печерський ігумен Варлаам їздив до Костянтинополя за різним церковним начинням. Повертаючись додому, він тяжко захворів. Доїхавши до м. Володимира (на Волині), він зупинився в приміському Святогорському монастирі, де й помер: "Таче, яко доиде града Володимирия, въниде въ манастирь, ту сущий близъ города, иже наричю-

ти и Святая гора, ту усъпе съ мирьмъ и житию коньць приять"⁵. Ким і коли був заснований монастир достовірних відомостей немає. Можливо саме завдяки тому, що тут помер Варлаам, монастир став відомим, а до його заснування він не мав ніякого відношення. Під монастирем є печери з підземною церквою Варлаама Печерського.

Корецький Троїцький монастир.

За церковною традицією, заснований біля м. Корець (Рівненської області України) у 60-х рр. XI ст. печерським ігуменом Варлаамом для місіонерського освоєння Волинських земель.

Богородичний монастир на Болдиних горах у м. Чернігові (ототожнюється з сучасним Троїце-Іллінським монастирем).

Заснований Антонієм Печерським. В 1069 р., повернувши собі київський престол, князь Ізяслав дуже розгнівався на Антонія "за Всеслава" (очевидно той під час короткого володарювання Всеслава Полоцького в Києві підтримував з ним якісь зв'язки). Побоюючись великокнязівського гніву, і відгукнувшись на запрошення Святослава, Антоній переїхав до Чернігова. "Антоний же, пришед к Чернигову, възлюбил Болдины горы; ископавъ пещеру, ту ся всели. И есть ту манастирь святое Богородици на Болдинихъ горахъ и до сего дни"⁶. Є.Є. Голубінський та інші історики кінця XIX - початку XX ст. не змогли остаточно вирішити, який саме монастир заснував Антоній: Успенський Єлецький чи Троїце-Іллінський⁷. Обидва монастирі розташовані на Болдиних горах і мають печери. Археологічні розкопки, проведені у 80 - 90-х рр. XX ст. показали наявність навколо Іллінської церкви цілого комплексу підземних та наземних споруд як культового, так і господарського призначення. В свою чергу, розкопки В.А. Богусевича, М.В. Холостенка і О.В. Шекуна з'ясували, що місцевість, де виник Єлецький монастир, використовувалась під міську забудову задовго до середини XI ст., тобто ще до того часу, як Антоній заснував свій монастир. Стосовно печер Єлецького монастиря є висновок, зроблений комісією Київського Церковно-Археологічного товариства - печери Єлецького монастиря ознак давньоруського походження не мають. Все вищесказане дає підстави пов'язувати згадуваний у літопису Богородичний монастир

з територією саме Троїце-Іллінського монастиря⁸.

У двоярусних Антонієвих печерах монастиря, довжина яких сягає 340 м., існують підземні церкви Антонія Печерського та Миколи Святоші.

Гнилецький скит в урочищі Церковщина.

Знаходиться в південній околиці Києва. Можливо заснований Феодосієм Печерським. "Повість временних літ" розповідає, що на час великого посту Феодосій зачинявся в якійсь печері: "И сиче поучивъ братью, цѣлова вѣся по имени, и тако изидяше из монастыря, взимая мало коврижекъ; и вшедь в печеру, и затворяше двери печерѣ и засыпаше перстью (піском-авт.), и не глаголаше никомуже;... И приходяше в монастырь в пяток на канунъ Лазаревъ..."⁹. Що це за печера з цього уривку не зрозуміло. Але "Житіє Феодосія Печерського" доповнює цю інформацію: "По вѣся же дни святыхъ мясопушь святыи отецъ нашъ Феодосій отхожаше въ святую свою пещеру, идеже и чѣстное тѣло его положено бысть"¹⁰. З цього уривку вже зрозуміло, що Феодосій затворювався в Дальніх печерах. Далі "Житіє..." містить ще більш докладну розповідь: "И се же якоже бѣ отходя въ постыныя дъни въ прѣжбреную пещеру (Дально-авт.) и оттуду паки многашьды, якоже того не вѣдущо никомуже, въ ноци вѣставъ и, Богу того съблюдающе, отходяше единъ на село монастырьско, и ту уготованъ суши печерѣ въ съкровенъ мѣстѣ, и никомуже того вѣдущо, прѣбываше въ ней единъ до верьбныя недѣля, и такоже паки прѣидяше паки в ноци въ прѣжреченую пещеру, и оттуда въ пятокъ вѣрьбныя недѣля къ братии излазяше, якоже тѣмъ мнѣти, ту ему прѣбывшю въ постыныя дъни"¹¹. З вищенаведених фрагментів видно, що Феодосій під час великого посту зачинявся в Дальніх печерах. Звідти він йшов в одне монастирське село, де зачинявся в іншій печері. Причому оскільки він розмовляв з братією тільки в суботу та неділю, ніхто й не здогадувався, що в Дальніх печерах Феодосія немає. Що це за село, і яка подальша доля тієї печери невідомо. Є.Є. Голубінський в своєму списку домонгольських монастирів про ці печери і про монастир, який міг біля них з'явитися не згадує. Висловлювались думки, що Феодосій міг ходити в

Звіринецькі печери, які також виникли в XI - XII ст. Проте Звіринецькі печери скоріше за все були пов'язані з Видубицьким монастирем, а не Печерським, і Феодосій ходив в інше місце. Таким іншим місцем могли бути печери урочища Церковщина (інші назви - печери біля села Пирогів, печери хутора Вольний, печери с. Лісники та ін.). Ще одна красномовна назва цих печер - Феодосієві. Ці печери також давньоруського часу і за своєю архітектурою нагадують лаврські. Крім того, поблизу цих печер знаходиться ще одне село - Ходосівка, назва якого походить від Хведосівка, тобто Феодосіївка. Це село й може бути тим самим монастирським селом, про яке згадують "Повість временних літ" і "Житіє Феодосія Печерського". Над Феодосієвою печерою міг згодом з'явитися монастир. Біля печер і справді існував монастир, щоправда, пізніший, XVII ст., проте навіть пробні шурфи, зроблені в 60-х рр. нашого століття, показали наявність в землі фрагментів плінфи і кераміки XI - XII ст.¹²

Кловський Богородичний (Положення ризи Богоматері у Влахернах) монастир.

Заснований печерським ігуменом Стефаном (згодом Володимирським єпископом) у 70-х рр. XI ст.

Звіринецька пустинь з печерами.

Заснована в кінці XI - на початку XII ст., ймовірно, печерськими ченцями. Печери були випадково відкриті в 1862 р. художником Д. Зайченком. Великі дослідження в 1912 р. провів А.Д. Ертель, тоді ж було підтверджено давньоруське походження печер¹³.

Почаївська Успенська лавра.

Тернопільська область, м. Почаїв. Заснована близько 1240 р. (за іншими даним, близько 1261 р.) вихідцями з Печерського монастиря. Документально відома з середини XVI ст. Головні святині - чудотворна ікона Пресвятої Богородиці та відбиток її стопи. Чудовий архітектурний ансамбль склався наприкінці XVIII - XIX ст. Над його створенням працювали зодчі Ксавелій Кульчицький, Матвій і Петро Полійовські. Головний храм монастиря - Успенський собор - збудований за проектом Готфріда Гофмана. Під Успенським собором монастиря є печери, які за легендою поєднані з київськими.

Софронієва пустинь.

Знаходиться неподалік від м. Путивля (Сумської області України). За монастирською традицією, пустинь заснована печерськими ченцями після зруйнування Києва Батием (за іншими даними, на початку XV ст.). Розпочала своє існування як печерна, згодом стала наземною. Безперервне існування пустині простежується приблизно з середини XVI ст.¹⁴

Крехівський печерний монастир.

Поблизу м. Жовква в Львівській області України. Заснований, як вважається, печерським ченцем Іоїлем 1618 р. Започаткувався з невеликої печери, яку викопав Іоїль. Пізніше було збудовано церкви Св. Миколая та Преображення Господня. Зображення архітектурного ансамблю монастиря кінця XVII ст. збереглося на чудовій гравюрі Д. Синкевича 1699 р. В 1721 р. монастир насильно переведений в унію¹⁵. В радянські часи був закритий. З 1990 р. монастир поновлює свою діяльність. Зараз тут діє вища василіанська духовна семінарія.

Іллінський монастир.

Знаходиться поблизу с. Городок в Рівненській області України. Виник на початку XVI ст. в замку XV ст., біля церкви св. Іллі. Був резиденцією печерських архимандритів. У 1730 р. переведений в унію¹⁶.

Святогорський Успенський монастир.

Знаходиться біля м. Слов'яногорська Донецької області України. Перша згадка про Святі Гори на р. Сіверський Донець зустрічається в мемуарах німецького посла Сигізмунда Герберштейна в 1526 р.¹⁷ Згодом, інформацію про сторожу на Святых Горах знаходимо в Патріаршому (Никонівському) літописі від 1555 р.¹⁸ Щодо заснування самого монастиря, точної дати розшукати не вдалося. Існують лише легендарні відомості про його заснування ченцями Києво-Печерської лаври в середині XIII ст. Один з найвідоміших дослідників монастиря О. Ковальський вважав, що "начало Святогорского пустынножительства положили иноки лавры Печерской, ученики преподобных Антония и Феодосия., расселившиеся во времена скорби, постигшей эту обитель в княжество Изяслава, когда сам великий отец русского иночества Антоний принужден был на время из нее удалиться

в пределы Черниговские"¹⁹. Ця гіпотеза завжди була дуже широко розповсюджена і старанно підтримувалася церквою. Насамперед приводились такі аргументи на підтримку цієї версії. "О первых поселенцах Святых Гор предание говорит, что они были выходцы из Киева, после татарского погрома в 1240 г. Все главные праздники в Святогорской обители и главные престолы храмов святогорских посвящены в честь тех же священных лиц и событий, как и в Киево-Печерской лавре. Киевские переселенцы-монахи и здесь хотели удержать все киевское, тем более, что сами Святые Горы напоминают горы Киева и пещеры святогорские очень схожи с пещерами киевскими."²⁰ Існують навіть народні перекази, що святогорські печери з'єднувалися з київськими лаврськими. Проте загальна довжина розвіданих святогорських печер складає близько одного кілометра.

Дійсно, головні свята, назви престолів і храмів в Києво-Печерській лаврі і Святогорському монастирі співпадають, зокрема, Успіння Пресвятої Богородиці (головні храми), преподобних Антонія і Феодосія (підземні церкви), Св. Миколая та ін. Гіпотезу заснування Святогорського монастиря лаврськими ченцями підтримували деякі відомі вчені-історики, зокрема Г. Кульжинський²¹. А дослідник історії Слобожанщини Д.І. Багалій вважав, що монастир заснували вихідці з Правобережної України або Гетьманщини в кінці XVI - на початку XVII ст.²²

Загоровський Різдво-Богородицький монастир.

Розташований за 30 км від м. Володимира-Волинського, біля с. Загоров Волинської області України. Заснований 1548 р. За монастирськими переказами, ще до цього, тут стояв монастир, заснований ченцями, що втекли з Києва від татар.

Святої Трійці Китаївська пустинь з печерами.

Знаходиться на південній околиці Києва. Заснована в XVI ст., ймовірно, печерськими ченцями. Тоді ж були викопані і печери²³.

Путивльський Молченський Різдво-Богородичний печерський монастир.

Виник як міське подвір'я Софронієвської пустині в м. Путивлі (див. вище) в середині XVI ст., потім став самостій-

ним. Перша згадка датується 1591 р. Цікаво, що 1605 р. майже шість місяців був резиденцією Лжедмитрія I, коли той гуртував сили перед походом до Москви²⁴.

Вознесенський-Флорівський (жіночий) монастир.

Вознесенський монастир існував в XVI - XVII ст. Знаходився навпроти Києво-Печерської лаври. У 1712 р. за наказом Петра I - ліквідований, черниці переведено до Флорівського монастиря на Подолі²⁵.

Покрова Божої Матері Голосієвська пустинь.

На околиці Києва. Заснована в I половині XVII ст. киево-печерським архимандритом Петром Могилою²⁶.

Печерний монастир с. Лядове Вінницької області України.

Знаходиться на терасі стометрової скелі, що височіє над Дністром. Печери мають три підземні церкви, головна з яких - Антонія Печерського. Вважається, що монастир міг виникнути в XI - XII ст. До 1745 р. в його підземеллях розміщувався Василіанський монастир.

Крім того чимало монастирів було засновано або самими вихідцями з Києво-Печерської лаври, або за її прикладом, далеко за межами українських земель. Наведемо лише основні приклади місіонерської діяльності печерських подвижників.

Різдво-Богородицький монастир.

Знаходиться в м. Володимирі-на-Клязьмі в Росії. Заснований 1192 р. Великим князем Всеволодом Юрійовичем. Його першим ігуменом, можливо, був Симон, єпископ Суздальський.

Троїцький Кайсарів монастир.

Заснований у м. Вологді в Росії печерським пострижеником Герасимом в середині XII ст.²⁷

Свенський Успенський Печерський монастир.

Знаходиться поблизу м. Брянська в Росії. Заснований близько 1288 р. вихідцями з Печерського монастиря на місці знахідки чудотворної ікони Печерської Богородиці.

Нижегородський Печерський Вознесенський монастир.

Заснований біля 1330 р. печерським пострижеником Діонісієм (згодом єпископом Суздальським і Нижегород-

ським). Розпочав своє існування як печерний. Пізніше печери використовувались як підземне кладовище. Славнозвісний тим, що саме в ньому був складений Лаврентіївський літопис.

Махрищенський Свято-Троїцький монастир.

Знаходиться за 30 км від Троїце-Сергієвої лаври на березі р. Махри, біля м. Олександра в Росії. Перебував у віданні Троїце-Сергієвої лаври. Заснований близько 1370 р. Стефаном Махрищенським, постриженником Києво-Печерської лаври. Тут поховано і його мощі.

Псково-Печерський Успенський монастир.

За монастирською традицією заснований киево-печерським ченцем Марком після зруйнування Києва Батием. Монастир розпочав своє існування як печерний, але в письмових джерелах печера вперше згадується у 1392 р. Офіційною датою заснування монастиря вважається 1473 р., коли був освячений Успенський собор з приділом Антонія і Феодосія. Під монастирем до нашого часу існують печери, які до сьогодні використовуються як кладовище (загальна кількість поховань близько 10 000 осіб)²⁸.

Жолтиковський Богородичний монастир.

Заснований 1394 р. печерським пострижеником Арсенієм, єпископом. Тверським. В монастирі існувала церква Антонія та Феодосія Печерських, а також церква Успіння Богородиці²⁹.

Авнеський монастир.

Розташований на Вологодщині. Заснований пострижеником Печерського монастиря Стефаном у II половині. XIV ст.

Яхромський Успенський Косьмин монастир.

Розташований на р. Яхромі біля с. Ликова, неподалік від м. Володимира-на-Клязьмі, в Підмосков'ї. Заснований пострижеником Печерського монастиря Косьмою в кінці XV ст.³⁰

Чуркінська Успенсько-Миколаївська Високогорська пустинь.

Розташована за 60 км від м. Астрахані і за 30 км від м. Красний Яр, біля витоку р. Чурки³¹. Заснована в XVII ст. за сприяння Лаври, що підтверджується назвою та наявністю в обителі точної копії Лаврської ікони Успіння.

Іркутський Вознесенський св. Інокентія монастир.
Знаходиться біля м. Иркутська. Заснований постриженником лаври Інокентієм Иркутським в середині XIX ст. Тут похований і ктитор обителі.

Санкт-Петербурзьке подвір'я Печерської лаври.
Засноване в II половині XIX ст. безпосередньо Києво-Печерською лаврою.

Комплекс печерних монастирів на Дону та Осколі (загалом біля 10 монастирів).

Ці печерні монастирі виникли у XVII - XIX ст. під впливом Києво-Печерського і як наслідування йому. Подібно Київському, вони виникали як печерні, а потім деякі з них ставали наземними³². Частина з них була заснована українськими ченцями (які, можливо, мали стосунки з Печерською лаврою), що прийшли на Дон з полковником Дзинковським після розгрому поляками гетьмана Остряниці. Ось деякі з них:

Троїце-Микільський Холковський монастир.
Знаходиться біля с. Холок Чернянського району Білгородської області Росії. Заснований близько 1620 р. печерським ченцем Геласією.

Шатрищегорський Преображенський монастир.
Знаходиться за 15 км від м. Георгію-Деж, Воронізької області Росії. Заснований близько 1652 р.

Успенський Дивногорський монастир, ("Малі Диви").

Знаходиться за декілька кілометрів від Шатрищегорського, вище за течією Дону. Заснований в Україні до 1640 р. На теперішнє місце перемістився близько 1658 р. Засновники - ієромонахи Ксенофонт і Іосаф.

Успенський Дивногорський монастир, ("Великі Диви").

За монастирською традицією - печерна церква, навколо якої виник монастир, була викопана засновниками "Малих Див".

Білогорський Воскресенський монастир.
Знаходиться за 4 кілометри від м. Павловка Воронізької області Росії. Печерний лабіринт започаткований 1796 р. козачкою М.К. Шерстюковою після відвідання ки-

ївських печер. На час офіційного визнання монастиря довжина печер становила 2,2 км (в наш час збереглося близько 800 м).

Селявська пустинь.

Знаходиться на північ від "Малих Див", поблизу слободи Селявної. Заснована у 1851 р. селянином П.П. Курбатовим. В 60-х рр. XIX ст. пустинь була приєднана до "Малих Див", а печерокопачі зараховані до його братії.

Виходячи з вище наведеного списку, можна стверджувати, що протягом усього періоду існування Руської православної церкви на просторах України-Руси тривав інтенсивний процес заснування, зростання та поступального розвитку розгалуженої монастирської культури з усіма притаманними їй культурними, духовними та матеріальними явищами. Цей процес яскраво і плідно позначився на становленні всієї східноєвропейської цивілізації. Монастирі, виникнення яких пов'язане з іменем Києво-Печерської лаври, стали осередками духовності, літератури та мистецтва, а її місіонерська діяльність упродовж восьми століть, займає визначне місце в розвитку вітчизняної культури.

¹ Про це див. Хведченя С.Б. Києво-Печерская лавра: пещеры, легенды, клады. К., 1999. С. 213.

² Дива печер лаврських. К., 1997. С. 13.

³ Повесть временных лет /Памятники литературы Древней Руси. Начало Русской литературы. XI - начало XII века. М. 1978. С. 324.

⁴ Там само. С. 328.

⁵ Житие Феодосия Печерского /Памятники литературы Древней Руси. Начало Русской литературы. XI - начало XII века. М. 1978. С. 340.

⁶ Повесть временных лет... С. 176.

⁷ Е.Е. Голубинский. История Русской церкви. М. 1997. Т. 1. С. 748 - 749.

⁸ Руденок В.Я. Давньоруські монастирі Чернігова в археологічних дослідженнях // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції. Київ. 1999. С. 121 - 126.

⁹ Повесть временных лет... С. 198.

¹⁰ "Житие Феодосия Печерского"... С. 334.

¹¹ Там само. С. 374.

- ¹² Толочко П.П. Тасмниці Київських підземель. К., 1968. С. 63 - 64.
- ¹³ Эртель А.Д. Древнейшие пещеры на Зверинце в Киеве. К., 1913.
- ¹⁴ Преображенский П. Путивльский Молченский, печерский монастырь (Курской губернии). Киев, 1877; Описание Молченской Рождество-Богородицкой общежительной Софрониевой пустыни, находящейся в Курской епархии. СПб., 1846.
- ¹⁵ Головацкий Я. Монастыри Юго-Западной России вообще и Креховский монастырь в частности. / Памятники русской старины в Западных губерниях. / Под. ред. Батюшкова. СПб. 1885. Т. VII.
- ¹⁶ Дятлов В. Монастыри Украинской Православной церкви. С. 70.
- ¹⁷ Барон Сигизмунд Герберштейн. Записки о Московских делах. СПб., 1908. С. 106.
- ¹⁸ Полное собрание русских летописей. М., 1965. Т. 13. С. 256.
- ¹⁹ Ковалевский А. Успенская Святогорская общежительная пустынь. ЦДДА. Ф. 1814. Об. 1. Л. 3.
- ²⁰ Святогорская Успенская общежитийная пустынь в Харьковской епархии. Одесса, 1896. С. 13 - 14.
- ²¹ Кульжинский Г. Святогорская Успенская общежительная пустынь. Харьков, 1880. С. 10 - 14.
- ²² Багалій Д.І. Історія Слобідської України. СПб., 1918. С. 37.
- ²³ Дятлов В. Вказана праця. С. 23.
- ²⁴ Преображенский П. Путивльский Молченский, печерский монастырь (Курской губернии). К., 1877; Описание Молченской Рождество-Богородицкой общежительной Софрониевской пустыни, находящейся в Курской епархии. СПб., 1846.
- ²⁵ Дятлов В. Вказана праця. С. 30 - 31.
- ²⁶ Там само. С. 25.
- ²⁷ Словарь исторический о святых, прославленных в Российской церкви и о некоторых подвижниках благочестия, местно чтимых. СПб., 1862.
- ²⁸ Псково-Печерский Успенский монастырь. М., 1988.
- ²⁹ Виписки Н.М. Карамзіна зі Степенної книги. / Н.М. Карамзин. История Государства Российского. М., 1993. Т. 5. Примечания к тому. С. 318, 322, 324.
- ³⁰ Словарь исторический о святых... С. 141 - 142.
- ³¹ Полный православный богословский энциклопедический словарь. М., 1992. Т. 1.
- ³² В.И. Плужников. Пещерные монастыри на Дону и Осколе / Памятники русской архитектуры и монументального искусства. Города. Ансамбли. Зодчие. М., 1985. С. 93 - 103.

ХОЛОДНА ЗБРОЯ ЯК СКЛАДОВА КОМПЛЕКСУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ОЗБРОЄННЯ XVII СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Для армій європейських держав XVII ст. стало продовженням перебудови, яка охопила їх з початку XVI ст. Зміни були довготривалі, комплексні й стосувались всіх елементів, з яких складається армія: озброєння, постачання, військової організації. Змінюється сам характер армії - вона поволі набуває статусу регулярної. Бойові дії стають масштабнішими, головну роль тепер відіграє вогневий бій. Певних змін зазнає і військова думка - стратегія і тактика. Все більшого значення набуває організація системи матеріального забезпечення для великих армій. Відходять у минуле старі уявлення про фортеці, принципи облоги та бойове захисне спорядження. Відбувається перегляд значення різних родів військ, їх перекваліфікація - деякі переозброюються, інші зникають взагалі, а їх місце посідають нові.

У цьому зв'язку українське козацтво зі своїм оригінальним комплексом озброєння, системою військової організації та бойовою тактикою, посідало найпереводніші позиції серед армій Європи. Ще Д. І. Яворницький зазначав, що своїм озброєнням запорізькі козаки переважали навіть армії Західної Європи¹.

На формування історичної своєрідності національної військової справи наклало відбиток особливе геополітичне становище України - між Європою, Кримським ханством та Росією. Це сприяло створенню в країні умов для надбання унікального бойового досвіду, заснування передової військової тактики з використанням найбільш прогресивних на той час видів озброєння.

Українськими та російськими дослідниками проведена велика робота по виявленню, систематизації та вивченню холодної зброї, що побутувала на території України з найдавніших часів. Нагромаджено значний археологічний матеріал, започатковано великий фонд ілюстрацій та світлин.

Виконано детальний опис значної кількості експонатів, запропоновано теоретичне підґрунтя для вирішення проблем походження, розвитку, спадкоємності та модифікації форм холодної зброї, шляхів її проникнення на територію України. Але досі не існує цілісної як в теоретичному, так і в конкретно-історичному плані джерелознавчої праці, в якій би провадилось комплексне дослідження української січної зброї XVII ст.

Вивчення холодної зброї почалося ще в другій половині XIX ст. Перша конкретно-історична інформація про давнє озброєння з'являється з першими масштабними курганними розкопками, які розпочав О. С. Уваров в 1851 р. У музеях почав нагромаджуватись числений матеріал. Однак археологічні знахідки ще дуже рідко використовувалися тоді як джерельна база для наукових праць².

Зброю, знайдену в курганах, описували та частково систематизували В. І. Сизов, М. Є. Бранденбург, О. О. Спіцин, В. З. Завитневич та деякі інші дореволюційні археологи.

У XX ст. з'являються перші праці, спеціально присвячені зброї. Це дослідження В. Г. Федорова³ Е. Е. Ленца⁴, П. фон Вінклера⁵. Загалом, вони ретроспективного характеру і не пов'язані з якимось конкретним хронологічним періодом та територіальними обмеженнями. Однак ці розробки охоплюють значний фактичний матеріал, подають детальні описи знайдених екземплярів, пропонують перші класифікаційні схеми та формулюють чіткі означення різних типів зброї.

Основні наукові дослідження холодної зброї розпочинаються з повоєнних часів. Відтоді започатковано широку історіографію, що продовжує розвиватися і в наш час працями сучасних дослідників.

Різновидом січної зброї, що на протязі століть був основним видом холодної клинкової зброї і став безпосереднім попередником шаблі, є меч. Дослідження історії мечів, які побутували на українській території починається з скіфських часів (VII ст. до н. е.). Тут нагромаджено великий матеріал: період достатньо вивчений і далі розробляється вітчизняними та російськими дослідниками. Серед них - Є. В. Черненко, А. І. Мелюкова⁶, К. Ф. Смирнов⁷, В. Д. Блават-

ський⁸, М. І. Сокольський⁹, Б. О. Шрамко, В. П. Шилов, Т. О. Шаповалов, М. Г. Мошкова, А. В. Симоненко, Ю. С. Гребенников та ін.

З утворенням Київської Русі, розвиток зброї виходить на якісно новий рівень. І це цілком закономірно, оскільки Київська Русь була однією з найбільших середньовічних держав Східної Європи із розвинутими державною організацією, ремеслом та торгівлею. Саме тут вперше з'являється зброя з кривим клинком.

Зброя часу Київської Русі достатньо висвітлена в науковій літературі. В різні часи над нею плідно працювали А. М. Кирпичников, Г. Ф. Корзухіна, В. Г. Бережинський¹⁰ (перший український науковець, що провів комплексне дослідження озброєння Київської Русі), О. В. Арциховський, М. Г. Рабинович, М. Я. Мерперт та ін.

На відміну від великої кількості досліджень, присвячених періодам вітчизняної історії про які сказано вище, середньовічна українська холодна зброя XV-XVIII ст. досі не стала предметом окремого розгляду. Як об'єкт вивчення вона зустрічається лише в загальних працях, присвячених історії українського козацтва¹¹ та його військовій організації¹², оглядово згадується в статтях зі зброєзнавчої тематики¹³, етнографічних розвідках. Проте досі науковий опис козацької січної зброї XVII ст. українськими, чи російськими авторами не проводився. Це тим більш прикро, оскільки російська зброя того ж періоду досліджена у працях М. М. Денисової¹⁴, С. К. Богоявленського, та ін.

Для з'ясування поняття "зброя" звернемося до довідкових видань. Тлумачний словник Володимира Даля визначає це поняття так: "Зброя - всякий предмет, чи знаряддя для нападу, або захисту"¹⁵.

Згідно Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона, зброєю називаються "знаряддя, виготовлені людиною для боротьби зі своїми ворогами, людьми, або звірями"¹⁶.

Майже через століття Радянська Військова Енциклопедія подала таке визначення: "... пристрої та засоби, що використовуються в збройній боротьбі для ушкодження та знищення супротивника. Править за знаряддя, як для нападу, так і для захисту"¹⁷.

Майже ідентичне формулювання подає Велика Радянська Енциклопедія: "Загальна назва пристроїв і знарядь, що використовуються в збройній боротьбі для знищення живої сили супротивника, його техніки та споруд"¹⁸.

Сучасні авторитетні міжнародні довідкові видання подають визначення, що за стилем більш схожі на дореволюційні російські. Кембріджський Міжнародний словник англійської мови пояснює слово "зброя" (weapon) таким чином: "... будь-який предмет, що використовується для боротьби, або війни..."¹⁹.

В Енциклопедії "Британіка" поняття "зброя" дещо конкретизовано: "знаряддя, що використовується в бою з метою вбивства, пошкодження, або поразки супротивника"²⁰.

Отже, всі розглянуті нами видання (вони є найавторитетнішими у своїй галузі), не дивлячись на значну розбіжність формулювань за особливостями побудови, зводять суть зброї до одного й того ж: це є *предмет* (продукт матеріальної культури), що спеціально використовується для нанесення *ушкоджень* та *руйнувань* в процесі ведення збройної боротьби.

Зброя існує стільки ж скільки й людство. Вона виникла за первіснообщинного ладу, як засіб для полювання (нападу та оборони при добуванні засобів до існування, зокрема їжі та одягу). Для цього використовувались підручні предмети, які піддавали хіба що примітивній обробці. Отже, спершу зброя була простим різновидом знаряддя праці. На цьому етапі вона ще не була пристроєм, спеціально пристосованим для ведення бойових дій. Не мала вона також зв'язку з розумовою людською діяльністю, в первісній духовній культурі її місце вкрай обмежене.

Перші види власне зброї відносяться до раннього палеоліту. Це дрюк (палиця), дерев'яний спис, каміння. Поки що це більше знаряддя, ніж зброя, хоча межа між цими поняттями доволі хитка. Основні зразки можна виявити в пізньому палеоліті (35-10 тис. років тому), коли вдосконалення зброї співпало з прогресом у галузі обробки каменя. Сюди відносять списи та дротики з кам'яними та кістяними вістрями. З винаходом праці відбувся перший поділ зброї на ударну та металеву²¹.

У мезоліті (10-7 тис. років тому) було зроблено одне з найзначніших відкриттів в історії зброї - лука та стріли²². Вперше зброя стала складним пристроєм, спроектованим людським мозком і створеним за цим проектом людськими руками. Поява лука також поклала початок технікам володіння зброєю, тобто професійним навичкам.

У неоліті з'явилися види зброї, які стали базовими для всього подальшого її розвитку: сокира (використовувалась кам'яна), булава (з кам'яною голівкою), кинджал (виготовлявся з каменю та кістки). Тоді ж започаткувався інший напрям в розвитку зброї - захисний.

З відкриттям міді (в енеоліті) та винайденням бронзи (в епоху бронзи) починається новий етап в історії розвитку зброї, який співпадає з становленням цілого ряду держав. З'являються спеціально військові види зброї: мечі, чекани, списи тощо. Їх виготовлення набуває масового характеру²³.

Відтепер, основними матеріалами для виготовлення зброї виступають мідь та бронза (пізніше залізо). Вперше процедура виготовлення набуває характеру складного технологічного процесу, що пов'язується з іншими технічними галузями людської діяльності (в даний та наступний історичні періоди це добування металів, ливарна та ковальська справи).

Поступово у збройній боротьбі головну роль починає відігравати меч. Крім того, у стародавніх римлян вперше простежується розподіл деяких видів зброї (меч, спис) на піхотну (гладіус, пілум) та кавалерійську (спата, хаста).

Подальший розвиток зброї характеризується ускладненням і удосконаленням існуючих форм та технологічних процесів, подальшою спеціалізацією відповідно до виділення нових військових груп, або родів військ.

Розвиток інженерної думки призводить до появи складних захисних споруд та, відповідно, облогової техніки.

З VII ст. модифікація меча призводить до появи шаблі, що швидко поширюється серед кочовиків Східної Європи та Середньої Азії. На Русі шаблі з'являються приблизно з X ст.²⁴

Новий епохальний етап розвитку зброї пов'язаний з відкриттям металевих властивостей димного пороху та конструюванням індивідуальних пристроїв для їх використання (мушкетів, пістолів тощо). Відтепер вся зброя поділяється

на вогнепальну та холодну, остання і є предметом нашого дослідження.

Холодною зброєю називаються всі типи наступального озброєння, бойове застосування якого не пов'язане з використанням вибухових речовин і дія якого базується на прикладанні м'язових зусиль воїна²⁵.

На відміну від неї у *вогнепальній зброї* використовується сила тиску газів, які утворились при згорянні пороху, або інших вибухових речовин, для викиду снаряду через стволовий отвір.

У Західній Європі та на теренах України вогнепальна зброя відома з XIV ст. Технічна недосконалість деякий час не дозволяла їй конкурувати з холодною, проте вже з XVI ст., з винайденням ударно-кремінного замкового механізму, ситуація помітно змінюється на краще.

Розглядаючи процес розвитку зброї, звернемо увагу на те, що він в кожній конкретній історичний період завжди точно відображає стан матеріальної культури і технологічний рівень суспільного виробництва. Всі найпередовіші технічні досягнення та відкриття, в першу чергу, завжди знаходять практичне втілення у вдосконаленні зброї та процесів її виготовлення. Першочергово це стосується тих типів озброєння, що в даний історичний період є прогресивними і активно розвиваються.

Для періоду, що розглядається (XVII ст.) перевага вогнепальної зброї є вже незаперечним фактом. Тому подальший розвиток і вдосконалення зброї були пов'язані тільки з нею. Роль холодної зброї на цьому етапі помітно знижується. Окремі види останньої (наприклад, булава) набувають церемоніального, або декоративного значення (атрибути влади).

Проте, січна зброя, як вид не зникає - просто звужується сфера її використання. Відтепер шабля, а не меч, стає основною зброєю ближнього бою кінноти та рукопашної піхоти.

У міжнародній джерелознавчій та археологічній літературі питання походження, розвитку та поширення шаблі дебатуються досить гостро і остаточно не з'ясовані. Деякі дослідники взагалі відмовляються його коментувати²⁶.

Головний акцент ставиться на початковому періоді історії шаблі. Більш пізній вітчизняний матеріал (після IX ст.) залучається головним чином, для уточнення нюансів її розвитку. Подальший час існування шаблі, - епоха, з якої почався практичний занепад холодної зброї (XVI - XVIIст.), залишається взагалі недостатньо дослідженою.

У XVII ст. на території України побутували кілька видів холодної зброї. Це, зокрема, *шабля* - різновид клинкової (білої²⁷) зброї. Її відносять до розряду *холодної рублячо-колючої* зброї. Як холодна зброя, шабля потребує прикладення значних м'язових зусиль при своєму використанні. Рублячо-колючі властивості її обумовлені:

1. *Характером таких зусиль*. Головне призначення шаблі - січний удар. Рідше використовувався колючий удар який теж був можливий завдяки особливостям конструкції шаблі.

2. *Формою клинка і руків'я* (конструктивними особливостями). Виходячи з цих даних можна сказати, що шабля є різновидом клинкової зброї і як засіб боротьби характеризується комплексом особливих властивостей, що вказані нижче.

Шабля складається з клинка, ефеса та піхов. Клинок - викривлений, з лезом на вигнутому боці та обухом на угнутому, має вістря (іноді доли) та хвостову частину для кріплення ефесу. Ефес має руків'я з китицею та хрестовину з перехрестям (східні шаблі), або гарду (європейські шаблі). Піхви у шабель бувають дерев'яні, обтягнуті шкірою, сап'яном чи оксамитом²⁸.

Перші шаблі (шаблі-мечі²⁹) відомі на території Київської Русі приблизно з X ст. Припускають, що вони східного походження. Деякі екземпляри датуються X-XI ст.³⁰

З XI ст. на шаблі з'являється елмань³¹ - розширення в бойовій частині клинка з двосторонньою заточкою, яке переходить у вістря. Її призначення - збільшити вагу клинка і, відповідно, силу удару.

Руків'я шаблі має вигляд хреста і призначено для захисту руки. Біля хрестовини знаходиться кресало - видовжена металічна пластина функція якої - затримувати ворожу зброю, що ковзає по клинку³².

Вже сам опис конструкції шаблі свідчить про те, що головним способом її використання був січний удар. У зв'язку

з цим для неї характерний цілий комплекс особливих ознак. Завдяки вигину клинка і нахилу руків'я в бік лева (5-80)*, шабля має січно-ріжучу дію. Січний удар має круговий характер, він є ковзаючим і охоплює значну поверхню тіла супротивника³³. Ефективність його визначається таким співвідношенням кривизни клинка і місцезнаходженням центра ваги що, при зменшенні кута різання збільшується сила удару: "...кривий клинок мало в чому поступається прямому в силі удару, якщо тільки ступінь його кривизни правильно розраховано"³⁴.

Невелика кривизна і двогостра кінцева частина (третина, чи чверть нижнього кінця клинка) підсилювали також колючий удар. Його ефективності сприяло і те, що руків'я нахилено до лева з таким розрахунком, щоб в момент удару клинок не знаходився під тупим кутом до вісі витягнутої руки (що характерно для меча), а лежав з нею в одній горизонтальній площині. Тобто рука в цьому випадку ставала ніби продовженням клинка. В пішому бою колючий удар був навіть ефективнішим за січний.

І все ж шабля з'явилась і розвивалась, перш за все, як кавалерійська зброя. Підтвердження цьому знаходимо у А. М. Кирпичникова. Проаналізувавши результати вивчення 48 описаних та документованих поховань з шаблями XI - XIII ст., він дійшов таких висновків: 83% похованих, крім шаблі, мали коня, 50% - мали при собі стріли, 33% - спис, 37% - захисне спорядження. Отже, зв'язок шаблі з конем та знаряддям кінного бою не викликає сумніву³⁵.

Таким чином, використання шаблі пов'язане, в першу чергу, з січним ударом воїна-вершника. Воно вимагає значної сталості останнього в сідлі та стременах, але надає йому більшої розкутості в руках, дозволяючи впевненіше досягати віддаленого супротивника. Завдяки розглянутим особливостям конструкції та меншій, ніж у меча, ваги клинка інтенсивність ведення бою значно підвищувалась. Отже, в руках вершника шабля є більш дієвим інструментом, ніж у піхотинця.

При класифікації шабелі необхідно виходити з розгляду

* Мається на увазі кут між віссю верхньої третини шабельного клинка і віссю стрижня руків'я.

таких її частин, що з часом підлягали найбільшим змінам. Такими складовими є: сам клинок, перехрестя, верхів'я.

В Україні XVII ст. шабля була основним, найпопулярнішим видом професійної холодної зброї. Вона була на озброєнні як українських козацьких реєстрових і січових підрозділів, так і польських найманих піших хоругв і посполитого рушення. Всі види польської кінноти поза основною зброєю були озброєні ще й шаблею³⁶.

Шабля не була дешевим і загальнодоступним видом зброї. Запорізькі козаки далеко не всі мали шаблі. Наприклад, за спогадами очевидців, під Хотиним (1621) та Берестечком (1651) мало у кого з козацького війська була шабля, в той час як рушниця, чи самопалами, мали всі³⁷. Така тенденція характерна не тільки для України. Вона притаманна Європі та країнам Сходу. С. К. Богоявленський вказує, що східні шаблі в Московії XVII ст. дуже високо цінувались (за якість металу та обробки); вони коштували по кілька сотень рублів; тож більшість дворян змушена була користуватись шаблями місцевого виробництва³⁸.

Кваліфіковане використання шаблі вимагало знання певної техніки бою та значного бойового досвіду.

Меч - різновид клинкової зброї; прямий двогострий клинок з руків'ям, яке відділене від клинка перехрестям і закінчується верхів'ям³⁹. Найдавніші мечі відомі з 2 тис. до н.е. Скіфські мечі (акінаки) були короткі й пристосовані, в основному, для колючого удару⁴⁰. З I ст. н.е. основним видом зброї на території, що розглядається, стає довгий вузький сарматський меч, пристосований для січного удару важкоозброєного вершника⁴¹. За часів Київської Русі (з IX ст.) були поширені мечі франкського (європейського) типу⁴².

Меч в Україні XVII ст. відноситься до західноєвропейського типу. Особливістю його є те, що він, пристосований для січного і для колючого удару, в першу чергу виступає як січна зброя вершника.

Меч не можна віднести до виключно українського типу зброї. Зустріти його можна лише серед польської шляхти (фамільна зброя), але, загалом, досить рідко, оскільки в цей період в європейських арміях меч нещодавно вийшов з озброєння у піхоти, а в кінноті був повністю замінений шаблею (з XVI ст.). Інші країни-сусіди України в цей конкретний іс-

торичний період також не могли постачати на українську територію мечів. У Московії меч уже відійшов в "царину легенд"⁴³. Кримські татари і турки традиційно використовували зброю з викривленим клинком.

В усякому разі, розглянувши український та польський комплекси озброєння різних родів військ, легко дійти висновку, що меч, принаймні як штатна зброя, у польській армії уже не вживався (хоча в XVI ст. він ще знаходився на озброєнні), а українські козаки взагалі ніколи ним не користувалися.

Спис - деревкова зброя, найстаріша в світі. З'явився він в епоху палеоліту. Спочатку являв собою загострену дерев'яну палицю, пізніше трансформувався в ратище з наконечником, розмір якого значно варіювався (міг доходити до 5 метрів).

Починаючи з епохи бронзи, бойова частина списа виготовлялась з металу. Найбільшого поширення спис набув за античних часів. Активно використовувався як в кінноті, так і серед пішого війська. Від початку свого існування спис поділявся на *метальний та колючий*, в залежності від способу його використання і конструктивних особливостей. На території Київської Русі були поширені обидва типи списів. Метальні називалися *сулицею*; їх носили в особливому сагайдаку.

Колючий різновид списа був вельми поширеним серед козаків. Їх вживала головним чином кіннота. Спис - головна зброя першого кінного натиску. Таким і була його роль у військах, де важка кіннота була головною ударною силою.

В українських козаків XVII ст. кіннота не виконувала подібної функції. З польськими гусарами козацькі вершники у відкритому двобої конкурувати не могли. Проти татар кінна тактика взагалі була неефективна. Отож, роль кінноти була допоміжною. Позитивний результат у битві завжди досягався за рахунок піхоти, оснащеної вогнепальною зброєю. Піші козаки також використовували деревкову зброю, як засіб протидії ворожій кінноті. Часто вони брали в бій *рогатини* - різновид списа, але більш короткий, із широкою, роздвоєною бойовою частиною.

За описом Д. І. Яворницького, запорізькі списи виготовлялись з тонкого і легкого дерева, приблизно 3,5 м завдовжки; бойова частина була залізною. На ратищі знизу був проріз для ремінної петлі, що одягалась на ногу і дозволяла легше утримувати зброю. Іноді на бойовій частині знаходився обмежувач, що дозволяв легко витягти спис з рани. Деякі списи робили з вістрями на обох кінцях⁴⁴.

Різновидом довгого полегшеного списа була піка. В піших частинах українського війська вона знайшла використання в другій половині

XVII ст. серед сердюцької піхоти.

Булава - відома як різновид парадної зброї (символ влади) ще в стародавньому Новгороді, хоча сам термін і взагалі поняття парадної зброї з'являються в актах не раніше XVI ст⁴⁵. Булава складалася з короткого руків'я з бойовою частиною у вигляді яблука, або кулі на кінці. Іноді остання робилася з вістрями (буздихан), сама ж була не кулеподібної, а призматичної форми (брус).

Пірначем називалась булава, в якій бойова частина складалася з поставлених ребром щитків (*пір'я*). Якщо їх було шість, зброю називали *шестопером*. Щоправда, іноді таку назву давали і при більшій кількості пір'я⁴⁶.

Як уже вказувалося, булава слугувала символом влади. Це була типова церемоніальна зброя, стандартна відзнака вищих військових чинів, в тому числі гетьмана.

Келеп (чекан), або бойовий молот - ручна зброя, що складалася з дерев'яної ручки завдовжки з аршин (приблизно 71 см), із залізним молотком, що мав з одного боку тупий обушок, а з другого - гострий ніс⁴⁷. Келепи надзвичайно давня зброя, відома ще з часів епохи бронзи. Вона добре підходить для того, щоб пробивати важкий обладунок, але в XVII ст. цю роботу вже значно краще виконувала куля. Тому серед козаків келеп не був надто популярним. Частіше за все його використовували вершники під час січі, у випадках коли було неможливо, або незручно скористатись пістолями чи шаблею. Як компактна зброя келеп міг використовуватись в тих же випадках, що і кинджал.

Підсумовуючи наш огляд, наведемо типові комплекси козацького озброєння XVII ст.

На малюнку з книги Д. Яворницького представлена холодна зброя і оснащення козацького реєстрового старшини⁴⁸. Сюди відносяться: шабля, пірнач, нагайка, кресало і натруска.

До повного озброєння запорізького козака входили: рушниця (самопал), пістолі, спис чи рогатина, шабля, келеп чи кинджал; з оснащення: лопата чи мотика, рушничне начиння, натруска, кресало. Необхідно додати, що поняття "повне озброєння" умовне, оскільки кожен козак озброювався відповідно до своїх вподобань і можливостей⁴⁹.

Наймана *сердюцька піхота* (перші згадки про неї в джерелах відносяться до 60-х рр. XVII ст.⁵⁰) відноситься до нового типу війська. Це єдиний рід військ Гетьманщини, який за організаційними особливостями, системою забезпечення та бойовими якостями можна назвати професійними регулярними підрозділами.

Головною зброєю сердюків звичайно виступав потужний 18-20 міліметровий мушкет з довгим стволом та ударно-кремінним замковим механізмом. Кожен сердюк мав також при собі шаблю, ріг з порохом, натруску, сумки з рушничним начинням та набоями. При захисті фортець воїни додатково озброювалися піками, сокирами та ручними вибухівками⁵¹.

Коротко простеживши процес формування комплексу козацького озброєння, відзначимо закономірність його утворення. Становлення характерного озброєння і оснащення зумовлене всім попереднім історичним розвитком озброєнь на даній території, спадкоємністю форм різних типів зброї, яка в XVII ст. набула певних характерних рис та особливостей.

Необхідно також підкреслити оригінальність та ефективність комплексу українського озброєння, яке тісно пов'язане з особливостями козацьких методів ведення бойових дій, їх стратегією і тактикою.

Комплексне дослідження козацької холодної зброї XVII ст. складне завдання, що вимагає окремого монографічного дослідження. На сьогодні вивчена ця проблема недостатньо.

Слід відзначити доцільність та необхідність такої роботи для створення національної військової історії та її складової - історії озброєння; виявлення ролі та значення збройової культури України в історії військової справи Східної Європи та Європи взагалі. Дослідження своєрідного комплексу українського озброєння, що склався на XVII ст., та його ролі в еволюції вітчизняного військового мистецтва, військової організації стане відправним пунктом для вивчення порушених питань на теренах нашої країни в наступні часи.

¹ Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: У 3 т. / 2-ге вид. Львів, 1953. Т. 1. С. 168.

² Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948. С. 15.

³ Федоров В. Г. Холодное оружие. СПб., 1905.

⁴ Ленц Э. Э. Указатель отделения средних веков и эпохи возрождения. Ч. 1. Собрание оружия. СПб., 1908.

⁵ Винклер П., фон. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. / 2-ге вид. М., 1992

⁶ Мелюкова А.И. Вооружение скифов. М., 1964.

⁷ Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. // Материалы и исследование по археологии СССР. М., 1961. Вып. 101.

⁸ Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954.

⁹ Сокольский Н. И. Боспорские мечи. // МИА. 1954. № 33.

¹⁰ Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі та його бойове застосування. Автореф. дис.... канд. іст. наук. К., 2000. Рукоп.

¹¹ Яворницький Д. І. Вказана праця... С. 164-168.

¹² Див.: Історія Українського війська: У 2 т. Львів, 1936. Т. 1. С. 257-263; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1968. С. 121-123.

¹³ Див.: Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів. // Київська старовина. 1999. № 6. С. 49-63.

¹⁴ Денисова М. М. Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI - XIII вв. М., 1953.

¹⁵ Толковый словарь живого Великорусского языка: В 4 т. / 3-е издание. СПб.; М., 1905. Т.2. С. 1791.

¹⁶ Энциклопедический словарь. / Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А.

- Ефрона. СПб., 1897. Т. 22. С. 214.
- 17 СВЭ. М., 1978. Т.6. С. 124.
  - 18 БСЭ. / 3-е изд. М., 1974. Т. 18. С. 538.
  - 19 Cambridge International Dictionary of English. Cambridge University Press. 1995. P. 1647.
  - 20 Encyclopedia Britannica. Електронна версія. (<http://search.britannica.com/>)
  - 21 СВЭ. М., 1978. Т.6. С. 124.
  - 22 Там само.
  - 23 Там само.
  - 24 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Л., 1956. Вып. 1. С. 62.
  - 25 СВЭ. М., 1978. Т.8. С. 385.
  - 26 Рыбаков Б. А. Вказ. праця. С... 229.
  - 27 Денисова М. М. Вказ. праця... С. 21
  - 28 СВЭ. М., 1978. Т. 7. С. 212.
  - 29 Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // СА. 1950. Т. 13. С. 80
  - 30 Кирпичников А. Н. Вказ. праця... С. 62
  - 31 Корзухина Г.Ф. Вказ. праця. С... 78
  - 32 Богоявленский С.К. Вооружение русских войск в XVI-XVII вв. // ИЗ. 1938. № 4. С. 266
  - 33 Кирпичников А. Н. Вказ. праця... С. 62.
  - 34 Ленц Э. Вказ. праця... С. 42
  - 35 Кирпичников А. Н. Вказ. праця... С. 62.
  - 36 Історія Українського війська: У 2 т. Львів, 1936. Т. 1. С. 140, 141, 259.
  - 37 Там само.
  - 38 Богоявленский С.К. Вказ. праця. С. 266.
  - 39 СВЭ. М., 1978. Т.5. С. 274.
  - 40 Мелюкова А.И. Вооружение скифов. М., 1964. С. 81.
  - 41 Блаватский В.Д. Вказ. праця... С. 114-118.
  - 42 Рыбаков Б. А. Вказ. праця... С. 228.
  - 43 Богоявленский С.К. Вказ. праця... С. 266.
  - 44 Яворницький Д. І. Вказ. праця... С. 165-166.
  - 45 Винклер П., фон Вказ. праця... С. 289.
  - 46 Винклер П., фон Вка. праця... С. 290.
  - 47 Яворницький Д. І. Вказ. праця... С. 166.
  - 48 Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: У 3 т. / 3-е вид. К., 1990. Т. 3.
  - 49 Апанович О. М. Вказ. праця... С. 121
  - 50 Сокирко О. Вказ. праця... С. 49.
  - 51 Сокирко О. Вказ. праця... С. 57.

ФАЛЕРИСТИКА ТА ФРАГІСТИКА

Марія Дмитрієнко

ВІДЗНАКИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ НАГОРОД

Після проголошення Україною незалежності у серпні 1991 р. в українському суспільстві постала досить гостро нагальна проблема заснування власних нагород. Адже саме нагороди є одним з найважливіших політичних атрибутів будь-якої держави, свідченням її суверенітету, представницькими "візитними картками" в історії та сучасності кожної країни, вагомими ознаками її цивілізованості. Водночас усталена система нагород є своєрідним виміром історичного шляху, оскільки вона закарбовує, передає через свої фалеристичні знаки особливості процесу розбудови державних інституцій. Вважаємо за потрібне коротко зупинитись на історії створення та функціонування нагород в УРСР, щоб читачеві стало зрозумілим, чому нагородна система України сьогодні має свої особливості.

В Радянській Україні до 1991 р. не існувало повноцінної системи власних державних нагород. Упродовж 1921-1933 рр. найдовше функціонував, започаткувавши радянську фалеристику в республіці, орден Трудового Червоного Прапора¹. Знак ордена змінював свій дизайн двічі, вносилися кардинальні зміни і до статуту нагороди. За час існування ордену Трудового Червоного Прапора УСРР ним було відзначено 307 осіб та 29 колективів, в тому числі 15 військових формувань. Водночас з орденом (десь на початку 1926 р.) почалося нагородження грамотою, подібно до орденського документа, яка стала згодом самостійною формою відзначення, трансформувалась в грамоту ВУЦВК. Грамотам судилося після 1933 р. стати єдиною нагородою України. Цей новий нагородний прецедент у 60-х роках трансформувался в інститут Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР.

Концентрація важелів влади в руках союзного центру саме і призвела до рішучого наступу на позиції й до того кучого "нагородного суверенітету" союзних республік. Ряд

постанов Президії ЦВК СРСР (перша з яких з'явилась ще у квітні 1933 р.) врешті припинили нагородження республіканськими орденами, які поступились місцем союзним нагородам. "Загальне положення про ордени Союзу РСР", затверджене постановою ЦВК і РНК СРСР 7 травня 1936 р. та оприлюднені пізніше нормативні документи ЦВК і РНК УРСР (1938, 1947, 1948 рр.), відмінюючи пільги для нагороджених, вносячи зміни до попередніх законодавчих актів, все ж врахували велике значення республіканських орденів, не переступили останньої межі. Вже видані республіканські ордени продовжували вважатися на своєму рівні нагородами. Законодавча влада Радянської України в жодному правовому документі не торкалась питання про скасування ордену, навіть у 60-х роках вона визнавала факт його існування де-юре². Єдиний орден Радянської України впродовж тривалого часу залишався, так би мовити, в тіні гіллястого дерева нагород Радянського Союзу. І на сьогоднішній день він є одним з раритетів не тільки української, а й світової фалеристичної спадщини. Державна нагородна політика колишнього СРСР не допускала на належний високий рівень, а всіляко обмежувала республіканську нагороду, вбачаючи в ній прояв "зайвої незалежності" чи то суверенізації і без того безправних членів Союзу³.

Оскільки серед низки чинників, які формують повсякденну соціально-психологічну мотивацію поведінки різних верств населення, чільне місце відводиться й офіційній системі державних нагород, це не могло не позначитись на формуванні системи нагород в авторитарному суспільстві. Відзнаки тут відіграють виняткову роль, що визнає соціальну цінність та значимість особи залежно від державних знаків, яких вона удостоєна. Державна організація суспільства визначає, як правило, принципи та засади функціонування системи нагород. У свій час Радянська влада опинилась перед складною проблемою необхідності відзначати на державному рівні тих громадян, які, як тоді вважалося, зробили вагомий внесок у захист та будівництво першої в світі соціалістичної держави. Функціональне призначення нагородної системи виступає тепер як важливий чинник виховної роботи за умов жорсткої революційної дійсності та побудови держави на засадах партійної диктатури. Країні, де про-

голошувалась загальна рівність, потрібні були герої, кращі з кращих, правофлангові у її поступу до світлого майбутнього. Однак, провести демаркаційну лінію між старими нагородами, що існували в історії людства та відзнаками-новотворами було неможливо. Сутність відзнаки носила характер, притаманний їй скрізь і завжди: вшанування за подвиг, героїзм, зміцнення обороноздатності країни, розвиток її культури, мистецтва, сприяння економічному процвітання, поступу в світовій цивілізації. Та, попри все, прибічники ідеї колективізму зуміли протягти свої постулати до системи нагород, що породило справді виняткове і унікальне явище в світовій нагородній традиції: почалися масові нагородження колективів заводів, колгоспів, населення областей і міст, навіть республік, військових частин та з'єднань. Ще у 1918-1921 рр. виникає і набирає чинності колективна військова бойова нагорода - Почесний Революційний Червоний Прапор⁴, - заснована державними органами. Саме ця своєрідна нагорода започаткувала й інші звання з приставкою "почесні". Так, звання "Почесний червоноармієць" з'являється без фіксування з правового боку на рівні держави і в системі державних відзначень.

Нагородна система країни Рад у своєму розвитку не обминула і стадії речових відзнак. Унікальним видом нагородження стала Почесна революційна зброя (1918-1930 рр.) для відзначення вищого командного складу армії. Її атрибутами були шабля, кортик із знаком ордена Червоного Прапора РРФСР. Хоча Декрет про заснування Почесної революційної зброї видано у квітні 1920 р., нагородження нею велось ще з серпня 1918 р., а у 1924 р. президія ЦКВ СРСР затвердила положення про нагородження зброєю, до переліку якої ввійшов і такий її різновид, як вогнепальна зброя - пістолет ("маузер"), на рукояті якого кріпився знак ордена і срібна пластина з написом. В Україні нагородження здійснювалося від імені ВУЦВК. На пластині був відповідний напис - "Від ВУЦВК". Отже, нагородження зброєю мало два рівні - союзний та республіканський.

Паралельно з орденами центру та республіканським орденом, в системі державних нагород України розвивається й набуває високого авторитету й значення нова форма відзна-

ки громадян за успіхи в господарському та культурному будівництві - почесні звання.

Правове підґрунтя нагородження почесними званнями України бере початок з 1922 р.⁵. У "Кодексі законів про народну освіту УСРР" виділено в третьому розділі окреме положення "Про надання почесного чину"⁶. Законодавчий акт проголошував можливість відзначення званням "Заслужений артист (художник) УСРР" громадян, які віддано служили трудящим масам тривалий час. Саме почесні звання УСРР, як це неодноразово фіксувалось в документах понад 70 років, виявились життєздатними нагородами як форма, що "є державним визнанням заслуг, засобом морального стимулювання творчої активності трудящих за подальший розвиток економіки, науки й культури республіки"⁷. Відповідно до загальних союзних положень на республіканському рівні з часом "підправляли" й приводили у відповідність з документами центру положення щодо почесних звань. У 1934 р. встановлюються звання Заслужений діяч науки, техніки або мистецтва; Народний артист (художник); Заслужений артист (художник).

З перебігом часу, прийняттям Конституції УРСР, згідно змін, що відбулися в суспільстві, кількість почесних звань зросла в Україні від 5 до 10 (на 1955 р.), а пізніше, у 60-80-ті роки, сягнула до 46! Якщо порівняти дані показники з переліком почесних звань союзного рівня, то впадає в око різниця: на кінець 70-х років нагородна система УРСР складалась з 38 почесних звань, а СРСР передбачала 12⁸, на 1982 р. їх стало 14⁹. Вочевидь, такий стан речей вказує на кілька суттєвих аспектів, з яких вирізняємо два: меншовартісну чи другорядну, провінційну роль республіканських нагород, порівняно з союзними; перетворення республіканських почесних звань у найпрестижнішу відзнаку УРСР¹⁰. У такий спосіб на рівні республіки передбачалося задовольняти місцевий "попит на нагородження", щоб забезпечити даним атрибутом заохочення партійно-номенклатурний апарат керівництва державою та суспільством. Звання "компенсували" у свій спосіб нерозвинену систему нагород республіки. Маючи свій представницький нагородний знак, який неодноразово змінював дизайн, зображення, форму, кріплення тощо, почесні звання, створені за професійним прин-

ципом, виконували в республіці первинні функції подібних союзних відзнак - були своєрідними нагородами держави.

У 1981 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову "Про затвердження Положення про державні нагороди Української РСР". Положенням встановлювалось 40 почесних звань - рекордна цифра за всю попередню історію їх існування. Потрібно відмітити, що даний правовий документ був підготовлений на достатньо високому фаховому рівні й став найбільшим, найгрунтовнішим та найдокладнішим з усіх інших, існувавших упродовж історії функціонування республіканських нагород.

На початок 90-х років, коли Україна постала на світовій арені як суверенна держава, в арсеналі її нагородної спадщини державними нагородами залишилися 29 почесних звань, долю яких мав визначити законодавчий орган в недалекому майбутньому на конституційному рівні.

Безперервність процесів творення фалеристичних знаків відзначення на рівні держави та відповідно, нагородження, що тривали у період визвольних змагань, а також пізніше у діаспорі та на теренах радянської України, підготували ґрунт для встановлення нагород у незалежній Україні. Здобутки на ниві фалеристики відкривали перспективу використання її спадщини як взірця для створення знаків нагород на новому етапі суспільного розвитку. Та відчувалась потреба у створенні концепції, згідно якої мала відбуватись розбудова нагородної системи.

Шлях формування нагородної системи, що природно увійшла в сучасне життя держави, здобула визнання в українському суспільстві та в світі, був тривалим і непростим. Питання заснування та функціонування державних нагород опинилося в фокусі протиріч державотворчого процесу. Протиріччя об'єктивного характеру, розподіл державних ролей та функцій управління між різними гілками влади - все це позначилось на нагородній політиці держави.

Не вдаючись до детального аналізу перебігу подій, які, врешті, вперше в нашій історії, призвели до появи в сучасному нагородному полі системи відзнак Президента України, відзначимо тільки, що вони започатковані як нагороди високого державного рівня. Ця традиційна для багатьох

країн світу форма вшанування вимагала в Україні вирішення ряду чималих, абсолютно нових питань правового, організаційного та матеріального забезпечення їх функціонування.

Поправкою до Конституції України 1978 р. Президентом України надано право встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними (13 лютого 1992 р.)¹¹. Отже, відтак було відрегульовано правові аспекти, вирішена доля майбутніх відзнак Президента. За умов "нагородного вакууму" цей крок парламенту став логічно виправданим і абсолютно легітимним. Статтею 27 глави 12 Конституції України Верховній раді надавалось право заснування державних нагород і встановлення почесних звань. До компетенції Президента України належало право нагородження державними нагородами України, присвоєння почесних звань, заснування своїх відзнак та нагородження ними¹².

Правове поле тепер визначило два рівні нагород: державні нагороди, засновані законодавчою владою, і президентські відзнаки, засновані виконавчою владою. Певну парадоксальність розвитку нагородної політики в наступні роки зумовило те, що законодавча влада, маючи всі правові підстави для плідної діяльності на ниві нагородотворення, на практиці виявилась не підготовленою до такої ролі. Поправка до Основного Закону, маючи легітимність вищу, ніж звичайний закон, забезпечила право функціонування президентських відзнак як державних нагород¹³. Принагідно відзначимо, що старі нормативні акти Верховної Ради ще УРСР зберігають свою силу де-юре (їх ніхто не відміняв), але де-факто вони вже не витримують навантаження правового режиму у нашій державі, не відповідають реаліям життя. Час вимагав серйозних корегувань нагородної системи. Отже, поступово починають формуватися нормативні підвалини нагородної політики України.

Прийнята 28 червня 1996 р. нова Конституція України закріпила право Президента України нагороджувати державними нагородами країни, встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними згідно указу Президента держави.

Необхідно відзначити, що Указом Президента України Л.М. Кравчука від 1 квітня 1992 р. була утворена Комісія по

державних нагородах при Президентіві України, затверджено її склад¹⁴. Саме даній комісії, як і Відділу нагород Адміністрації Президента України, працівники якого координували роботу та ініціювали розробку всіх необхідних документів, судилося брати участь у заснуванні першої державної нагороди незалежної України - Почесної відзнаки Президента України, встановленої Указом Президента 18 серпня 1992 р.¹⁵ Поява першої відзнаки засвідчила початок функціонування у державі системи нагород, якої не мали історичні попередники української державності. Вручення перших знаків відбулося 22 серпня 1992 р., а Почесну відзнаку Президента України за номером один отримав видатний український письменник, голова Української Ради миру, академік НАН України Олесь Гончар. Саме ця перша за часом виникнення нагорода, заклала основу нового досвіду нагородотворення суверенної України.

Оскільки у спадок від УРСР нагородна система незалежної України отримала тільки 29 почесних звань, Почесну Грамоту та Грамоту Президії Верховної Ради УРСР¹⁶, то відтепер новостворюваним відзнакам Президента України належала головна роль в нагородному полі.

Поява першої відзнаки вимагала подальшої розбудови нагородної системи, оскільки один знак не міг витримати багатофункціонального навантаження. Відзнака мала загальногромадське спрямування, не призначалась для масового нагородження громадян, які чесно і сумлінно виконували свої військові, службові та громадянські обов'язки. Пріоритетом в нових відзнаках мало стати вшанування подвигу та мужності захисника Вітчизни, надання високого соціального престижу таким моральним цінностям, як доблесть, мужність, вірність обов'язку, жертвність при захисті людей та рідного краю. В розпорядженні глави держави повинні були бути в наявності нагороди, які за своїм правовим статусом та соціальним значенням виконували б соціальну функцію в конкретно визначеній сфері громадського, суспільного, міжнародного життя, тобто відмічали конкретно заслуги громадян на ниві розбудови державності, зміцнення міжнародного авторитету країни, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, надавались за особливу хо-

робрість, самовідданість, героїзм і мужність, виявлені при захисті державних інтересів України, рятуванні людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, аварій тощо. До статутів та положень про відзнаки повинні були входити чітко сформульовані визначення підстав для нагородження.

Питання про визначення статусу відзнак президента України - досить складне. Право засновувати державні нагороди, підкреслимо ще раз, за чинною Конституцією України належить парламенту - Верховній Раді України. Президент цього права позбавлений. Звідси й відсутність в офіційних документах - Указах Президента, описах відзнак, інших супутніх матеріалах, зокрема Комісії по державних нагородах України при Президентіві України, - такого поняття чи визначення, як "державні нагороди", хоча в українському суспільстві їх сприйняли саме як державні. До статусу існуючих та успішно функціонуючих відзнак Президента України Верховна Рада нарешті спромоглась звернутися тільки в квітні 2000 р.

Практична реалізація президентського курсу в нагородній сфері повинна була здійснюватись Комісією по державних нагородах при Президентіві України, склад якої поновлено Указом Президента України Л. Кучми за № 747/94 від 9 грудня 1994 р. Одночасно були переглянуті, уточнені та доповнені функції Відділу нагород Адміністрації Президента України (29 серпня 1994 р.) Цього вимагав об'єктивний історичний процес розвитку державних інститутів, глибоке його осмислення, повсталі завдання, сформовані в новому історичному вимірі. До складу Комісії ввійшли фахівці з історії, фалеристики, права, відомі митці, державні діячі, міністри, - люди з почуттям особистої відповідальності перед народом, історією, широким державним світоглядом, баченням політичної перспективи. У 1997 р. склад Комісії змінився ще раз, а у квітні 2000 р. вона отримала нову назву - Комісія державних нагород та геральдики при Президентіві України (в складі членів всіх перелічених комісій - автор даних рядків). На 1995 р. була прийнята, розроблена фахівцями з фалеристики (автори - М. Дмитрієнко, В. Бузало, О. Кучерук) Концепція створення та функціонування відзнак Президента України, що поступово втілювалася на практи-

ці у життя.

Параметри діяльності Комісії, визначені президентським Указом, мали багато нових аспектів роботи, та найбільш динамічною та результативною вона була в галузі створення президентських відзнак. 29 квітня 1995 р. Президент України Л. Кучма заснував своїм Указом (№ 340) відзнаки Президента України "За мужність" - зірку і хрест. Вищим ступенем визначена зірка. У спеціалізованому додатку, що ввійшов до Указу у відповідності з Положенням про ці відзнаки, зіркою "За мужність" мали нагороджуватися військовослужбовці, працівники правозахисних органів та інші особи за виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання службового, громадянського обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя. Хрест "За мужність" призначався для вручення переліченим категоріям громадян за заслуги у зміцненні обороноздатності і безпеки України, охороні громадського порядку, боротьбі із злочинністю, за мужність і відвагу, проявлені під час рятування людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, катастроф, а також за інших надзвичайних обставин. Водночас із знаком відзнаки нагородженому видавали грамоту про нагородження спеціального зразка, яку підписував Президент України¹⁷.

Нову нагородну традицію започатковано в Україні Указом Президента України № 341 від 29 квітня 1995 р. Ним засновано відзнаку Президента України - "Іменну вогнепальну зброю"¹⁸. Традиція нагородження зброєю (вогнепальною та січною) існувала в українському козацькому війську XVII-XVIII ст., збройних силах УНР доби визвольних змагань 1917-1921 рр. Пістолет моделі "ФОРТ-12", створений вітчизняними зброярами, є речовою відзнакою, якою нагороджуються особи офіцерського складу Збройних Сил України, Служби Безпеки України, органів МВС та державні службовці, що мають офіцерське звання, за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, недоторканості її державного кордону, підтримці високої бойової готовності військ, зміцненні національної безпеки, боротьбі із злочинністю, захисті конституційних прав і свобод громадян, зразкове виконання службового обов'язку, виявлені при

цьому честь і доблесть.

Поява нагороди у вигляді зброї засвідчила взаємозв'язок історичних традицій і сучасності у відзнаках Президента України. Проявилась ця характерна риса, що вказує на єдність минулого і сьогодення, і в назвах нагород. Так, зокрема, орден Богдана Хмельницького, заснований Указом Президента № 344 від 3 травня 1995 р., передбачений для нагородження громадян України за особливі заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, зміцненні обороноздатності та безпеки України, носить ім'я видатного полководця, гетьмана України, будівничого української державності XVII ст. Орден має три ступені, а нагороджені ним іменуються лицарями ордена Богдана Хмельницького.

На 1999 р. відзнаки Президента нашої держави склали досить струнку нагородну систему, в якій вже успішно функціонували такі види нагород, як ордени, медалі, відзнака "Іменна вогнепальна зброя". Базуючись на вагомій правовій основі, нагороди Президента України, як і державні нагороди у вигляді почесних звань та Державної Премії України, вручались виключно згідно указів глави держави й охоплювали всі сфери державного, громадського, суспільного, економічного, міжнародного життя. Склалась, слід особливо підкреслити, і досить струнка ієрархія в нагородній системі, яка відтепер могла задовольнити успішне функціонування президентських відзнак, забезпечити без застороги потребу в нагородженні громадян, що представляли весь становий та професійно-фаховий склад українського суспільства.

Для того, щоб чітко представити всю систему діючих відзнак Президента України, вважаємо за потрібне подати їхній огляд не за хронологією створення та прийняття, а саме за ієрархією в стрункій нагородній системі.

Найвищу сходинку в ній посідає відзнака "Герой України", яка, згідно пункту 25 статті 106 Конституції України затверджена відповідним Указом Президента України 23 серпня 1998 р. (№ 944/98). Відзнака складається з двох орденів - "Золота Зірка" та ордена Держави, якими нагороджуються особи за здійснення особистого героїчного вчинку та трудового подвигу відповідно. Нагородженням відзнакою "Герой України", що має два знаки, вручається орден, міні-

атора ордена, орденська книжка. Ордени відзнаки при носінні кріпляться з лівого боку грудей над всіма іншими орденами. В статуті відзнаки вказано, що вона встановлена для нагородження громадян України і ніхто не може позбавити нагородженого його нагороди. Удостоєні нагороди "Золота Зірка" можуть бути нагороджені пізніше і орденом Держави. В описах до орденів відзнаки сказано, що їх виготовляють із золота, подано докладний перелік деталей дизайну, розмір елементів та стрічок на колодці, а також на планці. Мініатюри орденів - то зменшені їхні копії, а на планці, поверх стрічки, кріпляться позолочене зображення відповідного ордена¹⁹.

Орден Держави за № 1 відзнаки Президента України "Герой України" вручено 26 листопада 1998 р. Президентові Національної Академії Наук України, академіку Борису Євгеновичу Патону. Він нагороджений за самовіддане служіння науці, визначні досягнення в галузі зварювання та спеціальної електрометалургії, що сприяли визнанню та утвердженню авторитету вітчизняної науки у світі.

Другу сходинку, рангом нижче, в цій системі займає відзнака Президента України "Орден князя Ярослава Мудрого". Встановлено відзнаку 23 серпня 1995 р. Цей елітарний орден має п'ять ступенів. Перше нагородження ним відбулося 24 серпня 1995 р. Звернення до історичної постаті князя Ярослава Мудрого свідчить про глибоку спадкоємність традицій державотворчих устремлінь і бажання сьогодні зміцнювати молоду Українську державу з мудрістю і рішучістю наших попередників. "Назвавши князя Мудрим, - підкреслював Президент України Л.Кучма під час першого нагородження орденом у серпні 1995 р., - народ увічнив його великий державний талант: уміння обійтись без насилля, берегти державну єдність, здатність поступатися особистими інтересами заради інтересів держави"²⁰. Саме життєве кредо, заповіт князя - "Живіть у любові" - творці ордена намагалися трансформувати в дизайні відзнаки: рамена рівностороннього хреста, закруглені на кінцях у вигляді блакитних емальових бань на білих основах - стінах, нагадують куполи прадавніх церков, і неначе закликають думати про вічне, прагнути миру.

Орден князя Ярослава Мудрого багатofункціональний. Ця п'ятиступенева нагорода виконує функцію головної нагороди держави й при відзначенні глав і вищих посадових осіб суверенних держав. Нагородження громадян України починається з найнижчого, п'ятого ступеня. Статут відзнаки констатує, що кожен із нагороджених іменується кавалером даного ордена, девіз якого - "Мудрість, честь, слава". Відзначити орденом можна громадян України в разі, коли вони вже удостоєні однієї з державних нагород України, або відзнак Президента України. Наступний ступінь ордена може бути наданий тільки через три роки після нагородження попереднім ступенем²¹.

Окремий запис містить Ст. 11 щодо нагородження іноземних громадян та осіб без громадянства: I ступенем нагороджуються глави суверенних держав, II - глави урядів і парламентів суверенних держав, видатні державні та громадські діячі, III ступенем - міністри закордонних справ, керівники інших зовнішньополітичних відомств, послы іноземних держав в Україні, IV і V - відомі вчені, митці, письменники, релігійні діячі, бізнесмени, правозахисники, спортсмени.

В описі відзнаки Президента України "Орден князя Ярослава Мудрого" вказано: знак відзнаки виготовляється із срібла, а у верхньому кінці знака розміщено дужку у вигляді вінка з дубового листа, на який накладено старослов'янську літеру "У" (Україна) з синьої емалі, на звороті знака - девіз.

Нагородженому орденом вручається і комплект атрибутів відзнаки. Серед них: до I ступеня - знак ордена, дві зірки ордена, плечова нагородна стрічка з бантом, мініатюра знака ордена, грамота про нагородження. Знак ордена I ступеня носять на орденському ланцюзі (особливого дизайну), одну зірку - з лівого боку грудей, другу - на плечовій нагородній стрічці нижче банта, стрічку носять через праве плече.

II ступінь ордена має такі атрибути: знак ордена, зірку ордена, мініатюру знака ордена, орденську книжку.

До III, IV, V ступеня видають знак ордена, мініатюру знака, орденську книжку.

Зазначимо, що знак ордена II ступеня носять на шийній стрічці, зірку ордена - з лівого боку грудей, а знак III ступеня - носять на шийній стрічці. IV і V ступені ордена мають

орденську колодку і носяться з лівого боку грудей.

Оскільки функціонування ордена князя Ярослава Мудрого повинно було бути чітко визначене в ієрархії інших нагород, то в статуті ордена статтями 29 - 32 обумовлено порядок носіння різних ступенів ордена: знаки II і III ступеней ордена розміщуються перед відзнаками Президента України - орденами I ступеня "За заслуги", "Орден Богдана Хмельницького", "За мужність". Зірка ордена теж розміщується перед зірками відзнак Президента України - ордена "За заслуги", ордена "За мужність", нагородами іноземних держав і колишнього СРСР. Знак ордена IV ступеня розміщується перед відзнаками Президента України орденом "За заслуги", "Орденом Богдана Хмельницького", орденом "За мужність", нагородами інших видів. Знак ордена V ступеня носить після "Ордена Богдана Хмельницького II ступеня, але перед відзнаками "За заслуги" II і III ступеня, "Орден Богдана Хмельницького" III ступеня, орденом "За мужність" II і III ступенів, інших нагород²².

Опис відзнак "Орден Ярослава Мудрого" подає докладний перелік атрибутів до кожного ступеня ордена. Так, орденський ланцюг складається з 17 медальйонів (4 - овальні із зображенням Державного герба України²³; 5 - круглі із зображенням старослов'янської літери "ять", 8 - круглі з рослинним орнаментом). Зірка ордена, що виготовляється з срібла, має форму восьмикутної випуклої зірки з позолоченими й срібними розбіжними променями. Посередині у неї - круглий медальйон з зображенням на темно-синьому емалевому тлі старослов'янської літери "ять", що обрамлений двома кружками, між якими на позолоті - декоративний орнамент із блакитної і темно-синьої емалі. Всі знаки ордена за графікою однакові, тільки у II та III ступенів у верхній частині хреста до дужки прикріплено фігурне кільце, крізь яке протягається стрічка для носіння знака ордена на ший. А у IV та V ступенів є ще одна відмінність: рельєфне зображення профілю Ярослава Мудрого, що є посередині всіх, без винятку, знаків - на круглому емалевому темно-синьому медальйоні, не позолочене, а срібне. Ще у знака ордена IV ступеня - по центру колодки існує особливість - рельєфне зображення дубової гілки із срібла. Як свідчать дизайн, ко-

льорове зображення ордена, його складових атрибутів, фарби стрічок (плечової, нашийної стрічки для банта, стрічка для колодки) - всі вони виконані в гамі, що передає кольори Державного Прапора України.

Відзнаки "Герой України" і "Орден князя Ярослава Мудрого" як найвищі нагороди держави мають особливу процедуру представлення кандидатур до нагородження. Подання здійснює Комісія державних нагород та геральдики при Президентові України на його ім'я.

Третє місце у системі нагород посідає триступеневий орден "За заслуги", встановлений 22 вересня 1996 р. Указ припиняв одночасно нагородження Почесною відзнакою Президента України, першою нагородою, заснованою у серпні 1992 р. до першої річниці незалежності нашої держави. Згідно з Указом № 870/96 нагороджені Почесною відзнакою ставали кавалерами ордена "За заслуги" й зберігали право носити знак відзнаки-попередниці²⁴. Указ передбачав нагороджувати новим орденом "за видатні досягнення в економічній, науковій, соціально-культурній, військовій, державній, громадській та інших сферах суспільної діяльності на благо України"²⁵. Орден має універсальне призначення, оскільки ним передбачено нагороджувати й іноземних громадян: глав урядів суверенних держав, керівників урядів та парламентів, міністрів (I ступінь); заступників перелічених осіб, керівників органів виконавчої влади, послів іноземних амбасад в Україні (II ступінь); працівників посольств, відомих державних діячів, науковців, митців, бізнесменів тощо (III ступінь).

Перший ступінь ордена має серед атрибутів знак ордена та зірку ордена, мініатюру, орденську книжку; для інших ступенів - зірка не передбачена. Знак I ступеня, виготовлений із срібла, має форму хреста із закругленими кінцями, накладеного на медальйон із зображенням рослинного орнаменту. З-під медальйона розходяться в напрямку сторін хреста по 7 різновеликих променів, всього 28. Посередині хреста у вінку з дубової і лаврової гілок на блакитному тлі зображено центральну фігуру малого Державного Герба України - тризуб. Вінок, тризуб, промені - позолочені. Медальйон - з окисданого срібла, сторони хреста покриті емаллю малинового кольору. Всі зображення - рельєфні. Верхній пу-

чок променів має кільце для кріплення вушка, крізь яке протягається стрічка для носіння на шиї.

Зірка ордена "За заслуги" - восьмикутна, з розбіжними променями зірка, виготовлена із срібла. Посередині її, в круглому, синьої емалі медальйоні, зображено золотий тризуб. Медальйон обрамлено колом, покритим емаллю малинового кольору, на ньому розміщено напис позолоченими літерами: вгорі - "За заслуги", у нижній частині - "Україна". Коло обрамлене рельєфним рослинним орнаментом, вписаним у фігуру, що ритмічно повторює видовження в бік розбіжних променів²⁶.

Знак ордена "За заслуги" II ступеня виготовляється з срібла і має форму хреста з заокругленими кінцями, накладеного на медальйон з зображенням рослинного орнаменту. Сторони хреста покриті емаллю малинового кольору, пружки хреста - позолочені. З-під медальйона по діагоналі розходяться пучки променів, по 5 променів кожний. Посередині хреста таке саме зображення, як на знакові ордена I ступеня. Над верхнім кінцем хреста прикріплюється вушко, що сполучається з фігурною колодкою, обтягнутою стрічкою. Для військовослужбовців на колодці знака ордена "За заслуги" II і III ступенів з лівого боку колодки на малиновому тлі закріплено схрещені мечі з позолоченого томпаку.

Знак ордена III ступеня виготовляється з нейзильберу і має форму хреста із заокругленими кінцями, накладеного на медальйон із зображенням рослинного орнаменту, посередині хреста малинового кольору у вінку з дубової та лаврової гілок на блакитному тлі - тризуб. Цей, на перший погляд, скромний знак, на нашу думку, виглядає надзвичайно красиво й представницько. Як і попередньо описані знаки, даний орден теж має шовкову муарову стрічку. Вона малинового кольору, з двома повздовжніми смужками кольорів Державного Прапора України з правого краю. Мініатюра знака ордена являє собою зображення знака ордена III ступеня у зменшеному вигляді. Її I і II ступінь виготовляють із срібла, III - з нейзильберу і томпаку. Порядок носіння ордена "За заслуги" такий: I ступінь відзнаки розміщується після I, II і III ступеня знака "Ордена князя Ярослава Мудрого", зірка ордена - після зірки відзнаки "Орден князя Ярослава

Мудрого". Знаки II і III ступенів ордена "За заслуги" розміщуються після знаків відзнаки Президента України "Орден князя Ярослава Мудрого" IV і V ступеня. В разі наявності інших нагород, кавалери ордена "За заслуги" розміщують його перед ними.

В Україні вже є кілька громадян, які стали повними кавалерами ордена "За заслуги". Серед них: генеральний конструктор сучасних українських літаків П. Балабуєв, керівники найбільшої в Україні будівельної холдингової компанії "Київміськбуд" І. Даниленко і В. Паляничко, чемпіон Олімпійських ігор, багаторазовий чемпіон і рекордсмен світу та Європи у стрибках з жердиною донецанин С. Бубка та інші.

Вже згаданий нами "Орден Богдана Хмельницького", встановлений 3 травня 1995 р., призначений виключно для нагородження громадян України за особливі заслуги в зміцненні обороноздатності держави, захисті її інтересів та безпеки. Нагороджують орденом I ступеня військовослужбовців Збройних Сил України, МВС України, Прикордонних військ, СБУ, Управління Державної охорони тощо за визначні заслуги у справі захисту України та її народу.

Другий ступінь ордена - то нагорода за особливу хоробрість, самовідданість і мужність, виявлені особами перелічених вище відомств при захисті державних інтересів України. Передбачено нагородження II ступенем ордена учасників бойових дій в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. з нагоди 60-річчя Перемоги. III ступенем ордена нагороджують за особисту мужність та героїзм, виявлені під час виконання військового та службового обов'язків в умовах, пов'язаних з ризиком для життя²⁷. Масове нагородження орденом ветеранів війни відбулося з нагоди 55-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Лицарі "Ордена Богдана Хмельницького" носять I його ступінь на шийній стрічці, а II і III - на грудях з лівого боку. Знак "Ордена Богдана Хмельницького" I ступеня виготовляється з срібла і має форму випуклої багатопроменевої зірки з накладеним на неї хрестом. З-під хреста темно-червоної емалі розходяться вгору вістрям два схрещені мечі. Посередині знака, в колі, обрамленому вінком із дубового листа, - зображення геральдичної фігури "Абданк" герба гетьмана Б. Хмельницького. Промені зірки, пружки хреста, мечі, ві-

нок - позолочені; елементи "Абданк" з жовтої та білої емалі. Всі зображення рельєфні. На верхньому рамені²⁸ хреста є вушко, крізь яке протягається стрічка для носіння знака ордену на шії. II і III ступінь ордену за дизайном подібні, але для кріплення у них передбачена застібка до одягу. Кольорові стрічки для планок орденів шовкові, темно-червоного кольору з повздовжніми смугами: I ступеня - однією золоту посередині, II ступеня - з білою посередині, синьою і золоту по боках; III ступеня - із золотистою посередині, синьою і білою - з боків. На стрічки планок накладається хрест із зображеннями геральдичної фігури "Абданк" - позолочений, посріблений та бронзовий відповідно.

Перші знаки ордену, заснованому напередодні святкування 50-ї річниці Перемоги у Великій вітчизняній війні, Президент України Л. Кучма вручив на відзначення героїчних подвигів у роки Великої Вітчизняної війни двічі героям Радянського Союзу генералам авіації О. Молодчому і А. Недбайлу, Герою Соціалістичної Праці, повному кавалеру ордену Слави М. Величку, іншим ветеранам.

Органічно доповнює "Орден Богдана Хмельницького" нагорода, якою відзначається особиста мужність громадянина, - орден "За мужність". Якщо до серпня 1996 р. героїчні вчинки відзначались виключно через нагородження зіркою "За мужність" і хрестом "За мужність", які засновані 29 квітня 1995 р., то з цього часу за Указом Президента України № 720/96 набуває чинності нова встановлена відзнака - орден "За мужність" трьох ступенів. В нагородному полі цей орден має виконувати функцію відзнаки за особисту мужність і героїзм, що були виявлені за надзвичайних обставин і спрямовані на захист людини, її прав і свобод, суспільних інтересів. За особами, які були нагороджені зіркою і хрестом "За мужність" зберігається право їхнього носіння і вони визнають кавалерами ордену-наступника.

У Статуті ордену "За мужність" визначено порядок представлення, вручення, носіння знаків ордену всіх ступенів. Знак ордену "За мужність" I ступеня (виготовлений з позолоченого срібла) має форму рівностороннього хреста, накладеного на лавровий вінок. Хрест покрито білою емаллю, по периметру облямований металевими позолоченими

крапками під бісер. З-під хреста розходяться два схрещені мечі вістрями вниз. Посередині хреста - синє емалеве коло із зображенням тризуба. У верхньому кінці хреста є кільце з вушком, крізь яке протягується стрічка для носіння знака ордену на шії. Деталі ордену рельєфні й визолочені.

Зірка ордену "За мужність" виготовляється із срібла і має форму восьмикутної зірки з пучками розбіжних різновеликих променів. Посередині зірки - круглий медальйон, покритий темно-малиновою емаллю, в центрі якого коло із зображенням тризуба²⁹. У верхній частині медальйона, над колом напис "За мужність", у нижній частині, з боків - дві лаврові гілки. Всі зображення рельєфні, позолочені.

Знак ордену II ступеня виготовляється з срібла і має форму хреста з широкими загостреними кінцями, посередині його - рівносторонній хрест, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрями вниз. На тлі хреста - круглий медальйон, покритий темно-малиновою емаллю, у центрі його - синє коло з тризубом. У верхній частині медальйона, над колом, - напис "За мужність", у нижній, з боків, - дві лаврові гілки. Деталі знака, написи, мечі - позолочені й рельєфні. Кріпиться знак за допомогою кільця з вушком до прямокутної колодки, обтягнутою стрічкою - шовковою, муаровою, синього кольору з повздовжніми смужками: широкими жовтими посередині і двома синіми з боків; вузькими - малиновою та білою між ними та жовтою по краях. На колодці ордену II ступеня - позолочений вінок з рослинного орнаменту.

Знак ордену III ступеня відрізняється від попереднього тим, що виготовляється з нейзильберу. Одна характерна деталь: на стрічці планка до ордену "За мужність" I ступеня накладається хрестик з жовтого металу, до ордену II ступеня - з білого.

Шостим орденем в системі президентських відзнак став триступеневий "Орден княгині Ольги", яким, згідно Указу Президента України № 827/97 від 15 серпня 1997 р., нагороджуються жінки за визначні особисті заслуги в державній, виробничій, громадській, науковій, освітній, культурній, благодійницькій та інших сферах суспільної діяльності, вихованні дітей у сім'ї. Орден має єдиний, подібний за дизайном, для всіх його трьох ступенів знак. I ступінь ордену

виготовляється із срібла і має форму овалу, з'єданого вгорі з декоративною колодкою у вигляді банта.

На лицьовому боці знака на білій емалі - зображення княгині Ольги, обрамлене орнаментом і прикрашене чотирма аметистами прямокутної форми. На колодці - накладна кругла пластинка із зображенням тризуба³⁰ з правого і лівого її боків - стилізоване зображення гілки калини та фігурно витягнуті скоби для закріплення банта. Орнамент, зображення княгині Ольги, пластинка на банті - рельєфні, позолочені. Знак Ордена II ступеня відрізняється від I ступеня тим, що зображення срібні, а III ступінь Ордена виготовляється з посрібленого томпаку.

Стрічка "Ордена княгині Ольги" шовкова, муарова, бузкового кольору з поздовжніми посередині білими смужками: для I ступеня - однією (ширина 14 мм); для II ступеня - однією (ширина 6 мм); для III ступеня - з двома смужками шириною по 2 мм кожний і бузковою (шириною 2 мм) смужкою між ними. Планки Ордена прямокутні й обтягаються стрічкою, відповідною до ступеня знака.

Знак ордена носить з лівого боку грудей і розміщується після всіх відзнак Президента України, але перед іншими нагородами, зокрема колишнього СРСР. Одночасно із знаком ордена вручається нагородженням і орденська книжка.

Наступним етапом у розвитку системи Президентських відзнак стало встановлення медалей "За бездоганну службу" трьох ступенів (Указ № 931/96 від 5 жовтня 1996 р.) і "За військову службу Україні" (Указ № 932/96 від 5 жовтня 1996 р.). Медалями нагороджуються військовослужбовці Збройних Сил України і військових формувань, утворених згідно законодавства України, інші особи за мужність і відвагу, самовіддані дії, виявлені при захисті державних інтересів України³¹, зразкове виконання службового обов'язку, а також, як підкреслено в Положенні про відзнаку Президента України - медаль "За бездоганну службу" - всі особи офіцерського складу, прапорщики ЗСУ, рядового і начальницького складу органів МВС, СБУ та ін. формувань, створених на основі чинного законодавства, - за високі показники у бойовій і професійній підготовці, вірність присязі тощо³².

Медаль "За військову службу Україні" виготовляється з срібла і має форму вінка з дубового листа. На вінок накладено композицію з зображенням військової зброї та символіки (ракета, гармата, шабля, бойова сурма, прапори та ін.). Усі зображення рельєфні. Знак з'єднується з колодкою прямокутної форми за допомогою кільця з вушком. Стрічка на колодці шовкова муарова блакитного кольору з синьою смужкою посередині і двома жовтими по боках.

Медаль "За військову службу Україні" носять на грудях зліва після орденів з системи відзнак Президента України.

В описі відзнаки "За бездоганну службу" I ступеня сказано, що виготовляється вона з нейзильберу й має форму хреста, сторони якого являють собою зображення щитів. Поле щитів вкрите емаллю червоного кольору, пружки - з білого металу. У верхній та нижній сторонах хреста розміщено мечі вістрям вгору. У центрі - медальйон із зображенням тризуба, обрамлений вінком³³. Медаль II ступеня не покрита емаллю, а III - виготовляється з томпаку, тонованого під бронзу. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору з поздовжніми жовтими і синіми смужками по боках: для I ступеня - з жовтою посередині і двома синіми з боків; II - з двома жовтими і трьома синіми; III - з трьома жовтими і чотирма синіми.

Отже, на початок 2000 р. система Президентських відзнак складалась з таких нагород: відзнака "Герой України" - орден "Золота Зірка і орден Держави", "Орден князя Ярослава Мудрого" - 5 ступенів; Орден "За заслуги" - 3 ступеня; "Орден Богдана Хмельницького" - 3 ступеня; орден "За мужність" - 3 ступеня; "Орден княгині Ольги" - 3 ступеня; 2-і медалі та відзнака "Іменна вогнепальна зброя". В нагородному полі були задіяні та успішно функціонували 23 знаки - 6 орденів, 2 медалі і одна речова відзнака у вигляді вогнепальної зброї.

Ця система відзнак Президента одночасно з державними нагородами вповні забезпечувала нагородження різними типами та ступенями відзнак громадян України, що зробили свій внесок у розбудову незалежної України.

16 березня 2000 р. Президент України Л. Кучма підписав прийнятий Верховною Радою України Закон України "Про державні нагороди"³⁴. Згідно до Закону статус державних

нагород отримали такі 7 видів: звання Герой України; орден; медаль; відзнака "Іменна вогнепальна зброя"; Почесне звання України; Державна премія України; президентська відзнака. Тепер Президенту надано право затверджувати Статути - для звання Герой України та кожного ордена; положення - для інших нагород. Розділ II Закону до переліку державних нагород, які розглянуті вище в їх статусі відзнак Президента, а тепер здобули статус державних, в статті 8 "Медалі" в ранг державних вводить ще одну медаль "Захиснику Вітчизни" для нагородження ветеранів війн.

Стаття 10 "Почесні звання України" містить перелік 33 звань (звань - 30, окрім того, артисти, художники, архітектори ще мають вищий ступінь - "народний"). Стаття 11 "Державні премії України" визначає державними нагородами Національну премію України імені Тараса Шевченка, Державну премію України в галузі науки і техніки, Державну премію в галузі архітектури.

Стаття 12 "Президентські відзнаки" відповідно до Конституції України підтверджує за Президентом право створювати свої відзнаки та нагороджувати ними.

Закон цей набрав чинності з дня опублікування - 18 квітня. З цього часу, отримавши статус державних, всі Президентські відзнаки перестали функціонувати як такі. Проте Закон не визначав статусу, залишивши поза нагородним полем, такі знаки нагород, як "Медаль Жукова" та "50 лет Победы в Великой Отечественной войне". Ними нагороджували ветеранів війни в Україні згідно Указу Президента, хоча засновували їх в Російській Федерації. Кожний з семи нагородних блоків функціонує в нагородному полі самостійно. Якщо ордени взаємопов'язані в систему, де чітко простежується ієрархія та ступеневість нагородження, то почесні звання (за винятком трьох, вказаних вище), такої ієрархії не мають. Однак, на практиці чомусь звання з словом "дяч" цінується вище, ніж словом "працівник". Елітарні нагороди - Державні премії - то найвища оцінка професійної, фахової майстерності та розглядається в суспільстві як відзначення за конкретно визначений внесок в конкретну галузь науки, мистецтва, архітектури.

Відповідно до статті 13 Закону України "Про державні

нагороди України" Президент України видав Указ "Про Комісію державних нагород та геральдики", затвердив положення про склад Комісії³⁵. На чолі її став глава Адміністрації Президента України В.М. Литвин.

У зв'язку з цим втратили чинність ряд Указів попередніх років, що стосувалися Комісії по державних нагородах України при Президентові України (№ 747, 9 грудня 1994 р.; № 391, 31 травня 1996 р.; № 103, 7 лютого 1997 р.; № 1322, 2 грудня 1998 р.; № 1380, 29 травня 1998 р.; № 1593, 18 грудня 1999 р.).

Саме на Комісію з 12 осіб покладено завдання в майбутньому порушувати і практично вирішувати питання щодо створення системи нових Президентських відзнак.

За останні дев'ять років фалеристика України збагатилась не тільки новими нагородами державного рівня. За цей час почали функціонувати й новозасновані відомчі нагороди, що теж заслуговують на окреме дослідження.

Утворена за роки незалежності України система власних нагород стала невід'ємним атрибутом державності та суверенітету. Вони засвідчили офіційний вияв пошани держави до своїх громадян, визнання їхньої творчої й самовідданої праці, героїчних подвигів, що закладають підвалини майбутнього розквіту України. Відзнаки Президента України розкажуть майбутнім поколінням про складні шляхи формування системи національних нагород, про здобутки вітчизняної фалеристики.

¹ Нагороди України: історія, факти, документиб У 3 т. К., 1996. Т. 2, С. 5-62.

² Див.: Відомості Верховної Ради Української РСР. 1961. № 5. Ст. 191.

³ Див.: Бузало В. Загадки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР // П'ята наук. геральдична конф. (Львів, 10 - 11 листоп. 1995) 36. тез. повід. та допов. Львів, 1995. С. 10; Зайцев Б.Н. Історія ордена Трудового Червоного Прапора УРСР // Третя респуб. наук. конф. з архівозн. та ін. спец. історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968. С. 378-380.

⁴ Гражданская война и военная интервенция: Энциклопедия. М., 1983. С. 469; Великий Жовтень і громадянська війна на Укра-

їні: Енциклопедичний довідник. К., 1987. С. 444.

⁵ Українська Радянська енциклопедія: У 17 т. К., 1963. Т. 5. С. 226-227.

⁶ 36. постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. 1922. № 49. Ст. 765-767. С. 922; Вісті ВУЦВК. 1922. № 283. 15 грудня.

⁷ Украинская Советская энциклопедия: В 12 т. К., 1980. Т. 9. С. 123.

⁸ Указ Президиума Верховного Совета СССР об утверждении общего положения об орденах, медалях и почетных званиях СССР. М., 1979. С. 9.

⁹ Ордени та медалі Союзу РСР. К., 1982. С. 255-256.

¹⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. К., 1981. № 20. Ст. 290.

¹¹ Закон України: Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного закону) України // Відомості Верховної Ради України. К., 1992. № 20. Ст. 271.

¹² Див.: П'ята сесія Верховної Ради України. Бюлетень. 1992. № 17. С. 17-19. (Ст. 114-5, п. 9, 9-2 глава 12-1 Конституції України)

¹³ Див.: Відзнаки Президента України. Ордени, медалі, нагородна зброя. К., 1999. С. 11; Нагороди України: Історія, факти, документи. У 3 т. К., 1996. Т. 3. С. 110-111.

¹⁴ Нагороди України... Т. 3. С. 112.

¹⁵ Збірник Указів Президента України... К., 1992. Лип.-вер. С. 48-51. Указ, положення про Почесну відзнаку. Її опис див.: Нагороди України... Т. 3. С. 154-156.

¹⁶ Останнє нагородження грамотами відбулось 4 грудня 1991 р. Див.: Пам'ятки України. 1995. № 2. С. 29.

¹⁷ Збірник Указів Президента України. К., 1992. Лип.-вер. С. 77-81.

¹⁸ Ідея заснування відзнаки "Іменна вогнепальна зброя" належить М.Ф. Дмитрієнко, яка на засіданні Комісії змогла довести необхідність такої нагороди для відзначення офіцерів (Див.: Пам'ятки України. 1995. № 2. С. 36.) Досі не вдалося переконати членів Комісії у необхідності ввести до нагородної системи відзнаку у вигляді січної зброї (кортик).

¹⁹ Статут відзнаки Президента України "Герой України", опис ордену "Золота Зірка" та ордену Держави, їхні кольорові зображення, див.: Відзнаки Президента України. К., 1999. С. 29-34.

²⁰ Там само. С. 14.

²¹ Редакція даної статті змінена Указом Президента України від 19 червня 1998 р. Раніше було - "через п'ять років".

²² Відзнаки Президента України... С. 53-54.

²³ В статуті вжито слово "Малого", адже Конституція України 1996 р. вирізняє малий та великий Державний Герб.

²⁴ Відзнаки Президента України... С. 66.

²⁵ Там само.

²⁶ На нашу думку, опис даної нагороди громіздкий, а також не зовсім чітко передає особливості малюнків знаків. У ньому порушено головні засади послідовної передачі через опис основних складових, як цього вимагає геральдика і фалеристика. - Авт.

²⁷ Статут Відзнаки Президента України "Орден Богдана Хмельницького" / Відзнаки Президента України... С. 90-91.

²⁸ В тексті Опису чомусь йдеться про "промінь хреста". Див.: Відзнаки Президента України... С. 92.

²⁹ Тризуб - центральна фігура малого Державного Герба України, що міститься на щиті визначеної форми. В тексті Опису зазначено, що він - малий Державний Герб, що не правильно.

³⁰ У тексті Опису тризуб без щита знов названо малим Державним Гербом. Див.: Відзнаки Президента України... С. 123.

³¹ Положення про відзнаку Президента України "За військову службу Україні" // Відзнаки Президента України... С. 132 - 133.

³² Положення про відзнаку Президента України - медаль "За бездоганну службу" // Там само. С. 144-145.

³³ Вінка, як такого, на зображенні медалі не існує. Наявний тільки піввінок з шістьма листками дуба обабіч тризуба.

³⁴ Закон України "Про державні нагороди (№ 1549-III) // Голос України. 2000. № 69. 18 квітня.

³⁵ Указ Президента України "Про Комісію державних нагород та геральдики" // Поточний архів Адміністрації Президента України. Управління Державних нагород та геральдики. № 564/2000. С.1-6.

Віталій Перкун

ПЕЧАТКИ ПРАВОСЛАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ ТА ДУХІВНИЦТВА

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ XIX - ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст.)
Історіографічні зауваги

Одним з перших серед українських та російських дослід-

ників церковні печатки православної конфесії оглянув історик митрополит Євгеній Болховитінов. У статті "Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя новгородского, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю"¹ він помістив описи печаток (матеріал, форма, зображення, легенди, хронологічні межі використання пам'яток) новгородських архієпископів, московських митрополитів та патріархів.

Згодом дану тему частково висвітлив О. Лакієр у фундаментальній монографії "Русская геральдика"². Автор звернув увагу на печатки не лише ієрархів, але й нижчого духовництва. П. Іванов у своїй роботі репродукував та описав сфрагіси попів, келарів, монастирських слуг та ігуменів³. Його праця є одним із перших археографічних видань, у яких фіксувались відомості про церковні печатки. Відповідний матеріал містять також "Акты, относящиеся к истории Западной России", "Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов...", "Архив Юго-Западной России", "Списки древнерусских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц"⁴.

Окремо слід виділити роботу К. Болсуновського "Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края"⁵. У ній дослідник залучав до наукового обігу, окрім печаток церковних ієрархів, сфрагіси Києво-Печерської Лаври (1627 р.), Київської митрополії (1695, 1697 рр.), Кирилівського монастиря св. Трійці у Києві (1697 р.), кафедри Переяславського та Трахтемирівського монастирів (1714 р.), Борисоглібської церкви м. Червиська (XVII ст.).

Серед інших праць XIX ст., присвячених зазначеній тематиці, виокремимо статтю С. Голубєва "Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в.". З'ясовуючи мотиви тлумачення письменниками гербових емблем вищих прошарків суспільства, автор висловив припущення, що гербові клейноди серед південноруського духовництва з'явилися за часів Петра Могили⁶.

Печатки вищого духовництва (галицьких єпископів і кон-

стантинопільського архієпископа, патріарха, руських митрополитів XI - XIV ст.) стали об'єктом вивчення А. Петрушевича, В. Юргевича, М. Грушевського, О. Лаппо-Данилевського, Я. Трусевича, М. Петрова, І. Скуленка⁷.

Окремі аспекти православної сїгілографії (від лат. sigillum - печатка) знайшли місце у фундаментальних працях М. Лихачова "Историческое значение италогреческой иконописи" та Н. Кондакова "Иконография Богоматери"⁸.

Більш детально на печатках ієрархів М. Лихачов зупиняється у роботі, котра вийшла вже у радянський період - "Материалы для истории русской и византийской сфрагистики". У ній історик здійснив огляд печаток митрополитів київських та єпископів Галича, Смоленська, Полоцька, засвідчив особливості зображень, матеріалу та легенд печаток⁹.

Значну частину статті М. Коробкова та Б. Іванова "Русские печати"¹⁰ присвячено печаткам церковних ієрархів. Окрім опису, автори здійснили спробу аналізу генези сфрагісів духовництва. У зв'язку з цим вони звертаються до указу Івана IV від 1564 р., згідно з яким печатки даного типу повинні були мати зображення сакрального змісту. З часом, під впливом Заходу, зазначають дослідники, "на подібних сфрагісах фіксуються герби, котрі несли у собі атрибути сану". Слід зазначити, що у цій праці наводяться деякі печатки, які були опубліковані у вищезгаданій роботі П. Іванова.

Протягом тривалого часу у радянській історіографії зазначена галузь сфрагістики перебувала на узбіччі наукових студій. І лише у другій половині 50-х рр. виходить ряд статей В. Яніна та М. Порфиридова¹¹, в яких досліджуються печатки новгородських єпископів.

На рубежі 60-х рр. академік І. Крип'якевич у статті "Стан і завдання української сфрагістики"¹² акцентував увагу на необроблених ділянках вітчизняного печаткознавства, в тому числі й церковного, та важливості його для розвитку історичних студій.

У публікації П. Шоріна "Анонимные печати новгородских архиепископов"¹³ розглянуто емблематичний ряд пам'яток, які автор датує XIV - XV ст. Н. П'ятишева повідомила про печатку готського єпископа та архієпископа у Криму (VIII - XII ст.)¹⁴. Дотичною до згаданих є праця А. Хо-

рошкевич "Печати полоцких грамот XIV - XV вв."¹⁵. Свою нішу знайшли церковні печатки у монографії О. Каменцевої та М. Устюгова "Русская сфрагистика и геральдика"¹⁶.

На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця В. Яніна "Актовые печати Древней Руси XI - XV вв."¹⁷, в якій відомий історик підсумовує усі попередні дослідження з церковного печаткознавства. Зокрема, він визначає хронологічний період утвердження у Київській Русі різних типів печаток церковних ієрархів. Із другої половини XII ст. основною їх емблемою стає зображення Матері Божої - "Знамення". Автор аналізує легенди на сфрагісах митрополитів та єпископів. На підставі значної частини булл владик (переважно новгородських) домонгольського періоду (до середини XII ст.), знайдених за межами Русі, В. Янін робить висновок, що вони у зазначений період здебільшого використовувались для скріплення документів міжнародного характеру, а саме угод між руськими кафедрами та патріархією. Упродовж другої половини XII ст. - початку XIII ст. ситуація дещо змінюється: переважна кількість булл зафіксована на території історичної Русі. Це, за словами дослідника, свідчить про поступове посилення ролі церковних органів у внутрішній політиці руських земель¹⁸. Об'єктом вивчення історика стала також церковно-корпоративна сфрагістика, зокрема монастирська¹⁹.

У монографії "Монеты и печати Византийского Херсонеса"²⁰ І. Соколова коротко згадує сфрагіси константинопольського патріарха Фотія (IX ст.), єпископів (X ст.), архієпископів Константина, Олексія (1025 - 1043 рр.), антіохійського патріарха Феодора (1034 - 1042 рр.).

Важливою подією української історіографії став вихід роботи "Каталог документів Київської археографічної комісії 1369-1899 рр.". У ній представлені численні сфрагістичні матеріали, серед яких подибуємо печатки митрополитів С. Косіва (1650 р.), А. Вінницького (1679 р.), Ф. Володковича (1767, 1769 рр.), В. Ясинського (1705 р.), І. Кроковського (1707, 1715 рр.), І. Борецького (1629 р.), єпископів Л. Шептицького (1768, 1773 рр.), К. Стецького (1777 р.), К. Шумлянського (1721 р.), архімандрита Ф. Васильовича (XVIII ст.). Слід відзначити високий фаховий рівень упорядкуван-

ня каталогу: подаються короткий зміст, місце написання, а також, по можливості, дати документів, детально описані легенди та зображення печаток, які їх скріплюють. Звичайно, вартості праці додали б й репродукції сфрагістичних пам'яток. Проте це аж ніяк не применшує важливості цієї збірки, значний матеріал якої, в тому числі сфрагістичний, вперше вводиться до наукового обігу²¹.

Серед істориків української діаспори побіжно згадували у своїх дослідженнях церковні печатки О. Лотоцький, Я. Пастернак, І. Власовський. Про сфрагіси Іпатія Потія (1600 р.) та митрополита Антона Селяви повідомляє М. Семчишин у монографії "Тисяча років української культури". На сторінках "Енциклопедії Українознавства" відтворено відтиск печатки митрополита М. Рогози²².

Новий етап у вивченні церковної східнохристиянської сфрагістики у російській, українській та білоруській історіографії настав з початком 90-х рр.

У 1990 р. з'являється публікація О. Каменцевої "Символика печатей духовенства из собрания Отдела нумизматики Государственного исторического музея"²³. У ній історик робить огляд 17 печаток духівництва, серед яких сфрагіси митрополита Кипріяна (перша чверть XVII ст.), ігуменів та інших осіб монастирської адміністрації, нижчого духівництва, а також печатки монастирів XV - XVIII ст.

У 1991 р. в Москві виходять праці Н. Соболевої "Русская сфрагистика" та М. Лихачова "Моливдовулы Греческого Востока"*²⁴. Н. Соболева торкається печаток духівництва Північно-Східної Русі XIV - XVI ст. У монографії М. Лихачова розглядається величезний масив печаток архієпископів, єпископів, патріархів, монахів, деканів часів Візантійської імперії. Вибудована чітко схема опису сфрагісів (розмір, матеріал, лицьова та зворотня сторони - аверс та реверс, міркування щодо атрибутування, належності та датування пам'ятки), що забезпечує його інформативну насиченість. Окрім цього, автор навів літературу досліджень тієї чи іншої печатки.

Серед інших праць російських науковців виділимо повідомлення М. Медведева про особливості церковної гербової

* Книга вийшла після смерті автора.

традиції Заходу та Сходу²⁵.

Осібне місце займає стаття Є. Комаровського "Современная концепция церковных гербов России"²⁶. У ній автор розробив правила складання російських церковних гербів, які б дали можливість визначити місце власника у ієрархії духовенства. Він звертає увагу на такі атрибути, як камілавки* священників та єпископату, колір картушу, хрести різноманітної форми, патериці (посохи), панагії**, ключі (символ апостола Петра), кукулі***, корони.

Помітною подією білоруської історіографії став вихід статті А. Тітова "Конфессиональная символика Беларуси"²⁷. Історик репродукував велику кількість печаток архієпископів, єпископів, братств, кафедр, монастирів XVII - XIX ст. Він обгрунтував та розглянув присутність зображень на сфрагісах, семантику релігійних символів, духовних інсигній****, атрибутів святих.

З українських дослідників у царині церковної сфрагістики активність виявив І. Ситий. У статті "З історії української сфрагістики"²⁸ він фіксує ряд печаток, котрі використовували священники Лівобережної України у XVIII ст. Як зазначає автор, духівництво мало сфрагіси із християнськими сюжетами та символікою. Однак наведені ним описи печаток із фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського свідчать, що клір застосовував й печатки зі світською та військовою емблематикою. На думку І. Ситого, нижчим священникам була притаманна практика мішаного використання привласнених і спеціально виготовлених печаток. Печатка в сільських парафіях була цінна сама по собі, написи на ній не мали ніякого значення. У публікації, присвяченій сфрагісу чернігівського колегіуму²⁹, І. Ситий згадує про печатку Єлецького монастиря із зображенням Богородиці. Варта уваги теза історика про загальноцерковну традицію відтворювати на своїх сігілюмах лики святих. Крім того,

* Камілавки - головний убір духовної особи.

** Панагія - прозористе зображення Матері Божої, яке заміняло наперсний хрест.

*** Кукуль - ковпак, головний убір; ознака монашого одягу, те ж що й клобук.

**** Інсигнія - ознака духовної гідності.

дослідник зазначає матеріал (синьо-жовтий віск), характерний для виготовлення печаток ієрархів та монастирів Лівобережжя.

Герби та печатки владик Луцько-Острозької єпархії (Діонісія Балабана, Гедеона Святополка Четвертинського, Йосифа Шумлянського та ін.) стали предметом вивчення О. Бірюліної та П. Рудецького³⁰. Автори роблять висновок, що розглянуті ними особисті атрибути ієрархів вдало поєднують символи церковної влади та елементи родової геральдики.

У монографіях М. Мариновича "Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області" та О. Петренка "Лука-Мелешківська: Нариси історії села" представлені відбитки сфрагісів Виноградського Успенського монастиря та Свято-Преображенської церкви с. Луки³¹ (Вінницької області). М. Фіголь згадує печатки галицьких єпископів Косьми (50-60-ті рр. XII ст.), Теодора (1334 р.), Іларіона³².

О. Кохан у публікації "Перспективи розвитку особової геральдики в Україні"³³ піднімає питання про повноцінне відновлення в Україні православної церковної геральдики. На часі конкретні кроки в цьому напрямку. І першочерговим є завдання опрацювати концепцію церковних гербів ієрархів, нижчого духівництва, церков, монастирів, духовних навчальних закладів. Гадаємо, варто було б запозичити певний досвід наших сусідів, наприклад Польщі та Росії.

Отже, вищенаведений стислий історіографічний огляд переконливо свідчить про недостатній рівень опрацювання цієї ділянки вітчизняної сігілографії.

Печатки православних церковних інституцій та духівництва

(За матеріалами Державного архіву Вінницької області
1827 - 1929 рр.)

У цій праці маємо на меті звернутися до сфрагісів православних інституцій та духівництва, які вдалося виявити у фондах Державного архіву Вінницької області. Вона є продовженням низки публікацій автора, присвячених печаткам римо-католицької конфесії.

За емблематичним рядом виявлені сігілографічні пам'ят-

ки можна поділити на дві головні групи - із малюнками "трибанної церкви", "двоголового орла", "ключів" та "хрестів". Осібно розглянемо сфрагістичні пам'ятки із зображеннями, відомими в одному екземплярі - "святого" та "родового герба".

Найбільшу складають печатки церков, на яких відтворено **трибанну храмову споруду**. Згідно із законом Російської імперії від 4 грудня 1836 р. соборні, парафіяльні, цвинтарні храми повинні були мати однотипні печатки для скріплення документів та конвертів, що виходили з них. В основу зображення поклали малюнок церкви у старовинному руському стилі з написом довкола, в якому б слов'янськими літерами зазначалася назва єпархії, села та храму, для якої виготовлялася печатка. Водночас і для монастирів запроваджувались єдиного типу печатки із державним гербом, які відрізнялися від сфрагісів цивільних відомств тим, що довільний напис назви монастиря вирізьблювався церковним шрифтом. Задля забезпечення стандарту форми обер-прокурор Святейшого Синоду мав підготувати взірці печатки для кожної з єпархій, а також для соборних храмів у Санкт-Петербурзі. Матриці виготовлялися з литої криці із держачками з чорного дерева - вартістю 27 крб. Соборні церкви зобов'язані були відшкодовувати кошти Святейшому Синоду з храмових прибутків³⁴.

Правдоподібно, що церкви послуговувалися описаними емблемами на своїх печатках аж до розпаду Російської імперії. Нами зафіксовані такі відбитки на документах, датованих 1918 р.

Зауважимо, що на вивчених нами печатках малюнок храму має індивідуальні відмінності - наприклад, у формах бань і хрестів, що їх увінчують, розмірах культової споруди. Зображення, зазвичай, обрамлює легенда, яка бере початок, як правило, у верхній частині. Наприклад: "ПОДОЛЬ[СКОЙ] ЕПАР[ХИИ] СЕЛА ЛУЗНОЙ ПОКРОВСКОИ ЦЕРКВИ", "ПЕЧ.[АТЬ] ВИННИЦ.[КАГО] У[ПЗДА] С.[ЕЛА] КРОПИВН.[Ь] СВ.[ЯТО]БОГОСЛОВСК.[ОИ] ЦЕРКВИ"³⁵. Легенди відтворювалися як слов'янським, так і цивільним шрифтом. Деякі літери карбувалися у дзеркальному відображенні. Використовуються такі форми скорочень, як сиглі, суспензії.

Печатки з **двоголовим орлом** репрезентують церковні судово-розпорядчі органи - консисторії, духовні правління.

Так, імперський символ з припіднятими крилами подибуємо на печатці Балтського духовного правління. Відбиток сажовий, округлий. Довкола малюнку викарбувана легенда, яка починається у верхній частині сігілюму: "ПЕЧАТЬ БАЛТСКАГО ДУХОВНАГО ПРАВЛЕНИЯ". Літери дрібні, фактично відсутні відстані між словами. Сфрагіс скріплює довідку про народження Миколи Ржепішевського із Балтського духовного правління (27.08.1827)³⁶.

Прохання міщанина Івана Дмитровича Дмитрієва до цієї ж установи з приводу отримання екстракту із метричних книг Свято-Михайлівської церкви с. Великої Жмеринки Вінницького повіту про народження та хрещення його сина Андрія супроводжує сфрагіс консисторії. Відбиток фарбовий. У його основній частині відтворено двоголового орла із розправленими крилами. Довкола малюнку вирізьблена легенда, взята у два концентричні кола, яка бере початок з роздільника (значка, схожого на шестикутну зірку), що розташований на верхній умовній вертикалі: "* ПОДОЛЬСКОЙ ДУХОВНОЙ КОНСИСТОРИИ" (4.08.1904)³⁷.

Припускаємо, що аналогічна емблема передавалася на печатках благочинь*. До такої думки нас підводить рапорт благочинного 2-ї округи Київського повіту Миколи Дорожинського від 15 березня 1879 р. У ньому священник просить дозволу запровадити в 2-й благочинній окрузі казенну печатку із зображенням герба та з "приличной вокруг [емблеми - В.П.] надписью". Консисторія задовільнила прохання Дорожинського і дозволила йому зробити печатку благочиння з викарбуваним двоголовим орлом та написом: "ПЕЧАТЬ 2 ОКРУГА БЛАГОЧИНИЯ КИЕВ.[СКАГО] У.[ПЗДА]"³⁸.

Умову, укладену між селянами-власниками Свято-Михайлівської церкви с. Гатки Літинського повіту та євреєм Д. Ройзманом щодо ремонту даху місцевого храму (2.05.1877), супроводжує печатка церковного старости. Відтиск сажовий. У його центральній частині у три рядки викарбовано напис:

"ПЕЧАТЬ
ЦЕРК.[ОВНАГО]
СТАРОСТЫ".

* Благочиння - церковно-адміністративна одиниця, яка об'єднує певну кількість парафій.

Над написом навхрест покладені два ключі борідками вгору. Довкола - напис (пошкоджений). У першому верхньому півколі зліва направо читаємо: "С.[ЕЛА] ГАТКИ МИХАЙЛОВ.[СКОЙ] ЦЕР.[КВИ]". У другому нижньому півколі: "ЛИТИНС.[КАГО] УІБЗ.[ДА]"³⁹.

У християнській традиції два ключі є символом святого апостола Петра: "І тобі дам ключі від Царства Небесного, що зв'яжеш на землі, буде зв'язане і на небі, а що розв'яжеш на землі, буде розв'язане і на небі" (Євангеліє від св. Матвія: 16, 19). Ці слова можна тлумачити як передачу Ісусом Христом своєму учневі власних духовних повноважень, а також влади над ворітьми до неба та пекла⁴⁰. Відома російська дослідниця О. Каменцева зазначає, що ключ на печатках духівництва може відповідати посаді⁴¹. Ймовірно, що у нашому випадку таке графічне рішення виказувало власника печатки - церковного старосту як завідувача "ключів", тобто церковного майна села. Два ключі подибуємо також на печатці церковного старости с. Лемешівки Вінницького повіту: її відтиск ми зустрічаємо із рядом інших відбитків на окремому аркуші, які були одержані завідуючим повітовим ЗАГСом (27.10.1922)⁴².

Хрест фіксуємо на сфрагісах інституцій Української автокефальної православної церкви. Так, даний символ ми бачимо на печатці Вінницької округової церковної ради*, яка супро-

* Округова церковна рада - адміністративна одиниця церковного управління, яка об'єднувала 4-6 парафій; наступними ланками були: повітова рада та єпархія. Округові церковні ради УАПЦ були складовою Всеукраїнської православної церковної ради, яка була утворена в грудні 1917 р. Остання проголошувалась найвищим церковним органом України до скликання Всеукраїнського церковного собору (який проходив з перервами протягом січня-червня 1918 р.). Скориставшись агресією більшовиків, російський єпископат перехопив важелі впливу на церковне життя в Україні у свої руки. У ситуації, що склалась, 17 квітня 1919 р. члени колишньої Церковної ради та інші прихильники церковно-визвольного руху відновили Всеукраїнську православну церковну раду як вищий керівний орган у заснуванні українських парафій. Вона діяла до знищення УАПЦ (середина 30-х рр.) і на деякий час знову відтворилась у період Другої світової війни. Детальніше див.: Зінченко А. Визволитись вірою. К., 1997. С. 153-173; Енциклопедія Українознавства. Львів, 1993. Т. 1. С. 323-324.

воджує протокол від 18.06.1929. У документі розглядалось питання про закриття з ініціативи вчителів м. Вінниці Казанського собору. Легенда взята у два концентричні кола, початок бере у нижній частині сфрагісу: "Вінницька Округова Церковна Рада". У центральному колі хрест (кожне з рамен якого нагадує літеру "Т"), який огортає променеве сьйво. У його підніжжі відтворено чотири літери: "У.А.П.Ц."⁴³.

Чорнильний печатковий відтиск з малюнком хреста фіксуємо також на сфрагісі Бердичівської повітової церковної ради (УАПЦ). Він міститься на зверненні цієї ради до Пузирецької волосної ради з проханням скликати волосний церковний з'їзд і подбати про створення власної церковної ради. Документ датований 7.07.1921⁴⁴.

Ймовірно, хрест був домінуючим символом на сігілографічних пам'ятках Української автокефальної православної церкви. У нашому твердженні ми спираємося на статут УАПЦ, укладений єпископом Сильвестром (1876 - 1975). У IX розділі "Єпархіальне церковне управління" зазначається, що церковна установа чи організація, як юридична особа, має печатку з хрестом у середині й назвою навкруги. У полі печатки єпископа - навхрест покладені руки, що благословляють⁴⁵.

У нашому розпорядженні перебуває сургучевий відбиток печатки Свято-Михайлівського церковного братства с. Вінниківців Літинського повіту* (Вінницька область). Сфрагіс округлий. У його полі відтворено образ святого архангела Михаїла (у зріст) із мечем (опущений вістрям донизу**) у правиці та "державою" у лівиці. Довкола голови розташоване променеве сьйво. Легенда виконана у два кола. У першому читаємо: "ПЕЧ:[АТЬ] СВ:[ЯТО]МИХАЙЛОВ[СКАГО] ЦЕР:[КОВНАГО] БРАТСТВА". У другому:

* Сургучевий відтиск люб'язно надав авторові вчитель історії місцевої середньої школи Олександр Андрощук, якому складаємо велику подяку.

** П. Троїцький у повідомленні про Вінниковецьке церковне братство зазначав, що меч архангела, обернений додолу, є символом знищення різних "плевел" (образне позначення зла у біблійній традиції. Плевелом зветься яскраво-зелена рослина, яка містить у собі отруйну речовину).

"ЛИТИНС[КІЙ УБЪЗДЪ] СЕЛО ВИННИКОВЕЦ ". Окрім печатки, братство мало й хоругву з малюнком на одній стороні архангела Михаїла, а на іншій - св. апостола та євангеліста Луки⁴⁶.

З-поміж знайдених нами вирізняється печатка брацлавського протоієрея Костянтина Моравського. У її полі зображений **герб** "Домброва": підкова ріжками донизу, яку увінчують зверху та на кінцях три хрестики. Сажовий відтиск скріплює посвідчення настоятеля Брацлавського Свято-Успенського собору про те, що державний селянин Максим Афанасійв, син Заремби, є вдівець від першої своєї дружини Євдокії. Документ датований 6.09.1831⁴⁷. Гербова емблема викарбувана на щиті італійського типу (доби Ренесансу), який увінчують забороло та корона. З останньої виходить крило, яке пробиває стріла (вістряє у лівий бік, за геральдичними приписами).

Історія герба "Домброва" сягає доби хрестових походів. Відомий польський геральдист К. Несецький пропонує одне із пояснень обставин його появи. Під час нападу хрестоносців на Польщу шляхта декількох повітів згуртувалась, аби захистити рідний край. Оборонці були у меншості. А тому перед тим, аби дочекатися сприятливого моменту для нападу на ворога, вони зробили засідку біля діброви ("домброви"). Раптом, продовжує К. Несецький, один із воїв, якийсь побужанин, сам вийшов зі схованки та вступив у нерівний бій з неприятелем. Згодом сміливцеві надійшла допомога. На згадку про відвагу та, зокрема, за знищення двох ратей лицарів св. Хреста, мужньому побужанину присвоєно до родового батьківського герба (підкова, увінчана хрестом) два бічних хреста. А від діброви, біля якої польське військо зупинилося, пішла назва емблеми⁴⁸.

Таким чином, спробуємо зробити деякі підсумки із вищевикладеного.

1. Образне наповнення, матеріал сфрагісів православних церковних інституцій та духівництва віддзеркалювали суспільно-політичні процеси конкретного історичного періоду, протягом якого використовувалась печатка.

2. У другій половині ХІХ ст. печатки переважно були

сажові, зрідка - чорнильні та фарбові. Останні домінують з початку ХХ ст.

3. За часів Російської імперії законодавчим чином визначено використання на сфрагісах храмів малюнок трибанної церкви, на печатках монастирів - двоголового орла. Ситуація на українських теренах змінюється лише із ліквідацією Російської імперії та створенням Української автокефальної православної церкви. Символ хреста у справочинстві УАПЦ стає домінуючим на печатках церковних установ. Необхідно наголосити, що на печатках релігійних інституцій УАПЦ легенда карбувалась українською мовою.

4. Осібно стоять печатки духівництва. Церковні старости мали сфрагіси із зображенням двох ключів, а на печатці брацлавського протоієрея міститься гербова емблема.

5. Усі печатки мають округлу та овальну форму. Діаметр перших коливається в межах 22-32 мм, інших - 27x28-31x32 мм. Легенди - довкільні, вказують на належність сфрагіса.

6. Церковні печатки застосовуються переважно у церковному діловодстві (у метричних виписах, розрахункових книгах, угодах про ремонт церковного майна) та документах світського характеру (коли, наприклад, священник виступає у ролі свідка при передачі майна)⁴⁹.

Нами опрацьована лише частка печаткових пам'яток, що й спонукає оцінити наведені висновки як попередні. Головною метою статті було залучення до наукового обігу малознаних печаток православних інституцій та духівництва з окремої архівної збірки - ДАВО.

¹ Евгений [Болховитинов.Е.] Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя новгородского, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю // Вестник Европы. 1818. Ч. 100. № 15/16. С. 245 - 248.

² Лакиер А. Русская геральдика. М., 1990. С. 103 - 111.

³ Иванов П. Сборник снимков с древних печатей, приложен-

ных к грамотам и другим юридическим актам. М., 1858. Табл. I, рис. 4 - 5; табл. II, рис. 29, 32 - 39; табл. V, рис. 57, 79, 95, 104, 107, 114, 125, 142, 159; табл. VI, рис. 15, 91; табл. VII, рис. 107, 114, 125, 145, 159; табл. IX, рис. 1, 15, 165, 188, 214, 235, 236.

⁴ Снимки древнерусских печатей государственных, царских, областных, городских и присутственных мест и частных лиц. М., 1882. Вып. 1. С. 45, 46, 82; Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1853. Т. 5 (1633 - 1699). С. 18 - 19, 210 - 211; Архив Юго-Западной России. К., 1859. Ч. I. Т. 1. С. 338, 353; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов... К., 1848. Т. 1. С. 158.

⁵ Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. К., 1899. С. 2, 3, 6 - 7.

⁶ Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в. // Труды Киевской Духовной Академии. К., 1872. Кн. 10. С. 320.

⁷ Петрушевич А. С. Археологические находки близ города Галича // Вестник Народного Дома. 1883. Ч. 7. С. 71 - 72; Юргевич В. Н. Две печати, найденные в византийском Херсонесе в 1884 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. 1886. Т. 14. С. 1 - 21; Грушевский М. С. Печатка митрополита Константина з Звенигорода // ЗНТШ Львів, 1898. Т. 22. Кн. 2. С. 1 - 2; його ж. Звенигород Галицький. Исторично-археологічна розвідка // Там само. 1899. Т. 31/32. С. 19 - 22; його ж. Печатки з околиць Галича // Там само. 1900. Т. 38. С. 1 - 4; Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. СПб., 1907. С. 293; Трусович Я. Западная и русская дипломатика и сфрагистика Древнего Востока. СПб., 1907. С. 102; Петров Н. Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода // Труды Киевской Духовной Академии. К., 1913. Кн. 5. С. 59 - 73; Скуленко И. Реставрация бывшего Софиевского собора в Киеве // Советский музей. 1936. № 3. С. 59.

⁸ Лихачев Н. Историческое значение итало-греческой иконописи. СПб., 1911; Кондаков Н. Иконография Богоматери. СПб., Т. 1 - 2. 1914 - 1915.

⁹ Лихачев Н. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики // Труды Музея палеографии. [Б. м. и г.] С. 1 - 4, 10 - 14, 17, 19, 29 - 33, 43.

¹⁰ Коробков Н., Иванов Б. Русские печати // Архивное дело. 1939. № 3. С. 33, 34, 37, 50 - 51.

¹¹ Янин В. Л. Вислые печати из новгородских раскопок 1951 - 54 гг. / Материалы и исследования по археологии СССР. // Тру-

ды Новгородской археологической экспедиции. М., 1955. Т. 1. № 55. С. 144 - 147; Порфиридов Н. Именные владычные печати Новгорода // Советская археология. 1958. № 3. С. 222 - 225.

¹² Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагістики // УІЖ. 1959. № 1. С. 118.

¹³ Шорин П. Анонимные печати новгородских архиепископов // Советская археология. 1964. № 3. С. 256 - 267.

¹⁴ Пятъшева Н. Печать готского епископа в коллекциях Государственного исторического музея // Археологический ежегодник за 1962 год. М., 1963. С. 32 - 36.

¹⁵ Хорошкевич А. Печати полоцких грамот XIV - XV ст. // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1972. Вып. 4. С. 131, 142, 143, 146.

¹⁶ Каменцева Е., Устюгов М. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974. С. 70 - 71.

¹⁷ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси XI - XV вв. М., Т. 1 - 2. 1970.

¹⁸ Там само. Т. 1. С. 58 - 59.

¹⁹ Там само. Т. 2. С. 138 - 141.

²⁰ Соколова И. В. Монеты и печати Византийского Херсонеса. Л., 1983. С. 80, 83, 84, 86.

²¹ Каталог документів Київської археографічної комісії 1369-1899 рр. К., 1971. С. 43, 53, 57, 65, 74, 76, 83, 87, 105, 118 - 120, 126, 129 - 130, 144.

²² Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. С. 112; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 37; Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1978. № 4 (60). С. 76; Семчишин М. Тисяча років української культури. К., 1993. С. 142; Енциклопедія Українознавства. Львів, 1998. Т. 7. С. 2431.

²³ Каменцева Е. Символика печатей духовенства из собрания Отдела нумизматики Государственного исторического музея // Спорные вопросы отечественной истории XI - XVIII вв.: Тез. докл. и сообщений I-х чтений, посвящ. памяти А. А. Зимина. М., 1990. Вып. 1. С. 95 - 97.

²⁴ Соболева Н. Русская сфрагистика. М., 1991. С. 136, 186 - 194; Лихачев Н. Моливдовулы Греческого Востока. М., 1991. С. 36, 45 - 46, 69, 79, 80, 88, 95, 97, 105 - 106, 113, 116, 119 - 120, 128, 130, 154 - 160, 168, 170, 172 - 175, 180, 182 - 183, 185 - 187, 202, 288, 296.

²⁵ Медведев А. Родовое в гербах духовных лиц // Известия Русского генеалогического общества. СПб., 1996. Вып. 6. С. 82.

²⁶ Комаровский Е. Современная концепция церковных гербов

России // Гербовед. 1997. № 3. С. 95 - 99.

²⁷ Титов А. Конфессиональная символика Беларуси // Там само. 1997. № 9. С. 118-130.

²⁸ Ситий І. З історії української сфрагістики (на матеріалах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // Родовід. 1996. № 14. С. 97.

²⁹ Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму // Знак. 1997. Ч. 16. С. 5.

³⁰ Бірюліна О., Рудецький П. Геральдичні символи владик Луцько-Острозької єпархії / Четверта наук. геральдична конф. (Львів, 10 - 12 листоп. 1994). Зб. тез, повід., допов. Львів, 1994. С. 8 - 11.

³¹ Маринович М. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області. Черкаси, 1997. С. 204; Петренко О. Лука-Мелешківська: Нариси історії села. Вінниця, 1999. Див. додаток.

³² Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. К., 1997. С. 205, 207.

³³ Кохан О. Перспективи розвитку особової геральдики в Україні / Шоста наук. геральдична конф. (Львів, 27 - 29 берез. 1997). Львів, 1997. С. 39 - 41.

³⁴ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) СПб., 1836. Собр. II. Т. XI. Ст. 9756. С. 243 - 244.

³⁵ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). Ф. Д-208. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 598, 699.

³⁶ Там само. Ф. Д-844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22 - 22 зв.

³⁷ Там само. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1008. Арк. 276.

³⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 127. Оп. 1023. Спр. 334. Арк. 1 - 2.

³⁹ ДАВО. Ф. Д-653. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 62.

⁴⁰ Koraliński W. Słownik symboli. Warszawa, 1990. S. 145.

⁴¹ Каменцева Е. Символика печатей духовенства... С. 97.

⁴² ДАВО. Ф. Р-113. Оп. 3. Спр. 84. Арк. 58.

⁴³ Там само. Ф. Р-196. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 49.

⁴⁴ ДАВО. Ф. Р-5035. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 271 - 271 зв.

⁴⁵ Сильвестр. Церковний устрій в Україні. Новий Ульм, 1946.

С. 25.
⁴⁶ Троицкий П. Церковное братство села Винниковец // Подольские епархиальные ведомости. 1868. № 14. С. 432 - 438.

⁴⁷ Там само. Ф. Д-802. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 56.

⁴⁸ Niesiecki K. Herbarz Polski. Lipsk, 1841. Т. 3. S. 282 - 283.

⁴⁹ ДАВО. Ф. Р-622. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15.

Оксана Пархоменко

СФРАГІСТИКА В КОМПЛЕКСІ СІД

Сфрагістика (від грец. sfragiv - печатка) - це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки. Печатками називають штемпелі, які вирізьблені на твердому матеріалі - камені, кістці, а також відбитки на золоті, сріблі, свинці, олові, сургучі, воску, папері тощо. Об'єктом сфрагістичних досліджень виступають також пломби, циліндри, були, геми, скарабеї, клейма, штампи, які можна вивчати як історичні пам'ятки, свідчення як минулих часів, так і сучасної доби.

Печатка є унікальним історичним джерелом. Саме вона донесла до наших часів в усталеному вигляді ту історичну інформацію, яку ми не можемо отримати з інших джерел. Вона, зокрема, віддзеркалювала специфіку та особливості суспільних, в т.ч. майнових відносин певної доби.

В умовах первісного общинного суспільства кожен рід обожнював яку-небудь тварину, її зображення слугувало родовим знаком, завдяки чому вони різнилися між собою. Із розвитком цивілізації та появою власності зображення тварин на окремих речах поступово замінювалося малюнками знярядь праці чи елементів предметів побутового вжитку. Родовий знак стає сімейним і відтепер ставиться на речах, що перебували у приватній власності сім'ї.

Спершу печатка була міткою свого власника. Її функція полягала в охороні та підтвердженні права особи на той чи інший предмет, зокрема, вирізняла його серед інших однорідних або подібних речей та предметів. Тому навіть первинно вона виконувала функцію вирізнення у найпростіших людських спільнотах. Саме з цього клейма - "предпечатки" походить печатка у всіх різновидах форм та функцій, що потім стали їй притаманні. Хронологічно межа перетворення мітки у власне печатку пов'язана з появою приватної власності. Таким чином відбувається трансформація функції вирізнення у функцію ідентифікації за певними знаковими ознаками, що містилися на печатках, які відтепер несли соціально значущу інформацію, відображали внутрішню структуру та диференціацію суспільства. Печатки стають вже приналежністю не будь-якого члена суспільства, а тільки представників па-

нуючого класу¹.

Вершиною соціальної організації в людській історії є держава. В кожному з історичних епох державами розроблялися притаманні лише їм печатки. Вони своєрідно відтворювали різні типи і форми державних утворень, а також віддзеркалювали інституціоналізацію державних органів. Матеріал, з якого вони виготовлялися, відповідав рівню розвитку технологій тогочасного виробництва. Так, в країнах Стародавнього Сходу найчастіше за все використовувалися печатки циліндричної форми, а в античному світі побутував такий їх різновид, як перстень. Значного поширення набувають печатки у середні віки, коли домінуючими стали т.з. вислі печатки. Зазвичай їх називали буллами. В залежності від металу, з якого були виготовлені печатки, вони отримали відповідні назви: золоті - хрисовули, срібні - аргіровули, свинцеві - молівдовули. В XIV-XVI ст. вислі печатки витісняються більш зручними - прикладними. Вони відтискувалися на воску, сургучі та більш надійній воскомастиці. Дослідження печаток як знака, що засвідчує документ, має велике значення для історичної науки, оскільки відображає не тільки специфіку певного суспільного ладу, а й стан матеріальної культури.

Розвиток історичної науки у нові часи спричинив розширення її структури, що було пов'язано як з внутрішніми потребами дисциплінарного процесу, так і з розширенням суспільних функцій науки. Своєрідний вияв цього ми спостерігаємо у вивченні писемних джерел, зокрема тих, які містили сфрагістичні пам'ятки.

У другій половині XIX ст. набуває поширення видання та дослідження найрізноманітніших видів писемних джерел, зокрема таких, які були завірнені печаткою. Відтак, відбувалося нагромадження джерельної бази для досліджень в галузі сфрагістики. Печатки широко використовували для сфрагістичної експертизи писемних джерел, проте їх почали вирізняти і як власне пам'ятки історії, матеріальної культури і мистецтва. Поступово зростала роль сфрагістичних джерел при вивченні певних питань історичного минулого, розширювалось поняття предмету цієї спеціальної історичної дисципліни. Отже, коло питань, які розглядає сфрагістика, стає досить широким і постійно збільшується.

Сфрагістика посідає важливе місце в системі СІД. Вона тісно пов'язана з геральдиком, нумізматиком, генеалогією, символікою, палеографією, епіграфікою, емблематикою, дипломатикою, археологією, історією мистецтва, історичною географією та низкою інших дисциплін. Зображення, символи та емблеми сфрагістичних пам'яток використовуються для студій з геральдики. Вони містять цінні відомості про появу, розвиток, становлення та функціонування гербів. XII-XIII ст. - час появи лицарської геральдики. Первісно на печатках феодалів зображення обов'язково супроводжувалося написом (легендою) з ім'ям та титулом власника. Проте, герб сам по собі досить чітко через певну знакову систему вказував на нього. Печатка ж разом із зображенням на ній гербом ставала своєрідним знаком роду, передавалася у спадщину від батька до сина, засвідчувала соціальне становище її власника в ієрархії суспільства.

Зв'язок сфрагістики та геральдики спостерігаємо на зображеннях особистих печаток. Наявність на пам'ятках матеріальної культури знаків печаток та гербів дозволяє встановити їх власницьку приналежність. Блискучий приклад - дослідження Б.О.Барвінського, де визначається власник срібного кубка, що зберігається в Черніговському музеї старожитностей. Вчений доводить, що завдяки аналізу зображення на печатці, власником був не Дмитро Ростовський (за твердженням О.Лазаревського), а переяславський полковник Райча Димитрашку². Ще один приклад - дослідження А.А.Покорної про печатки українського дворянства XVII-XVIII ст., із зображеннями гербів. Саме завдяки геральдичним знакам автором визначаються власники низки печаток³.

Дослідники не раз вказували на важливе значення печаток для дослідження міської геральдики, оскільки саме печатки є найдостовірнішим джерелом, закарбувавши у своєрідній формі знакову систему гербів⁴. Печатка з зображенням герба в середні віки була засобом засвідчення документів і тривалий час заміняла навіть підписи людей, які належали до привілейованих верств. Якщо збереглася хоча б одна гербова печатка на документах міста, то завдяки її зображенням є можливість встановити його герб. Проте тут існують й певні проблеми, розв'язання яких потребує залучення додаткових джерел. Зокрема, складно визначити малюнок герба міста

при наявності кількох печаток з різними або неоднаковими символічно зображеними знаками. У цьому випадку допомагають такі документи, як привілеї, записи в міських актових книгах, а також особисті печатки князів, бояр тощо. Найчастіше труднощі виникають при реконструкції гербів стародавніх міст, печатки яких сягають у XIII-XIV ст., і за час свого функціонування зазнали ряду змін. Проте, якщо місто перебувало у приватній власності, то гербом його найчастіше ставав герб засновника-власника. При наданні місту самоврядування (Магдебургії, що характерна для українських земель) герб міг змінитися. Але частіше до нього вносили лише деякі зміни. Досліджуючи це питання, І.Сварник серед причин зміни символіки міст Галичини визначив втрату громадою міст привілеїв, зміну статусу населеного пункту, або власника, політичні мотиви тощо⁵. Отже, взаємозв'язок сфрагістики та геральдики є очевидним, а використання методик дослідження кожної з них досить плідно позначається при вирішенні питань, що стосуються обох дисциплін.

Найменування титулування осіб у написах печаток дають певні відомості для іншої галузі СІД - генеалогії. Хоча сфрагістичні матеріали використовуються для простеження родових відносин ще не досить активно, та вже з'явилися перші розвідки, де печатки залучаються до досліджень саме з генеалогії⁶.

Ще одна галузь історичної науки, що має зв'язок із сфрагістикою - нумізматики. Так, в Київській Русі для підтвердження вірогідності монет на їх зворотній стороні (реверсі) карбували печатку - знак великого князя, як, наприклад, тризуб на монетах князя Володимира Великого. Часто печатки та монети виготовлялися тими ж самими майстрами і мали багато спільного у засобах їх обробки та передачі малюнка.

Чимало інформації, яка запозичується для різних дисциплінарних студій, репрезентовано у нумізматичних та сфрагістичних роботах з історії давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я. Так, у статті І.В.Соколової "Монети и печати византийского Херсона"⁷ розглядаються деякі аспекти історії цього міста VI-XIV ст. При цьому автор спирається в своєму дослідженні на відомості, які надають нам монети і молівдовули (привісні свинцеві печатки). Взаємозв'язок та співіснування цих пам'яток очевидний, особливо в період IX-XI ст.,

про що свідчать дослідження археологів. Одночасна поява печаток з назвою міста і монет з девізом "Поліс Херсонес" в середині IX ст. дозволила зробити висновок про особливий статус Херсонеса як міста в складі Візантійської імперії та про існування посади архонтів. Подальше зникнення цих написів як на печатках, так і на монетах наприкінці IX ст. свідчить про поступовий перехід влади в місті до намісника імператора. Надалі більшість виявлених печаток належала стратігам. Відродження самоврядування міста за даними монет і печаток відбувалося тільки на початку XI ст. Особливо автор відзначає той факт, що ці пам'ятки відбивають різні сторони життя міста, а саме: монети, головним чином, економічну та політичну, молівдовули - адміністративний устрій Херсонеса і, в такий спосіб доповнюють інформацію, наявну на різних носіях. Зокрема, за печатками можна прослідкувати зміни в управлінні містом, його зв'язки з метрополією. З'ясувавши датування пам'яток, можна вивчати закономірності в розвитку інститутів влади, виявити причини тих чи інших змін та явищ. Отже, вивчення монет і печаток у їх взаємозв'язку має багато спільних аспектів, хоча їх інформація різноманітна у своїх виявах.

Існують й приклади використання інформації з джерел сфрагістики, нумізматики та геральдики одночасно. Так, в статті О.Огневої "Сфрагістика та нумізматики про герб Волині" на основі аналізу різних розміщень герба в актах литовських князів XIV ст. досліджено питання зміни статусу Волині у відносинах з Литвою⁸.

Сфрагістичні відомості активно використовуються у працях з символіки та емблематики. Й навпаки, різноманітні символи і емблеми часто зображували на сфрагістичних пам'ятках⁹.

Слід підкреслити особливий зв'язок сфрагістики з політичною символікою. Державні печатки є важливим джерелом при вирішенні питань стосовно тлумачення певних політичних символів. Вони можуть слугувати змістовним матеріалом для реалізації важливих ідей державної політики, подавати відомості про суверенітет або підданство, з'ясувати вектори внутрішньої, а, іноді, й зовнішньої політики.

Форма літер, система скорочень слів, стиль і характер написання лєгенд на печатках поєднують сфрагістичні студії з методикою дослідження палеографії та епіграфіки. Це може

спричинити появу низки синтетичних праць міждисциплінарного характеру.

Оскільки сфрагістика, як галузь СІД виокремилася з дипломатики, то ці науки й досі перебувають у тісному зв'язку. Дані сфрагістики залучаються для визначення автентичності й авторства документів, а дані дипломатики - для встановлення вірогідності джерел сфрагістичних¹⁰.

За допомогою сфрагістичних пам'яток, знайдених під час археологічних розкопок, можна прослідкувати культурні зв'язки між народами. Це стосується передусім гончарних клейм та гем. Завдяки знахідці кладу гончарних клейм в Переяславі було встановлено, що клейма-двозуби та тризуби зустрічаються, в основному, на південних та південно-західних землях Київської Русі - біля міст Києва, Чернігова, Вишгорода, Переяслава¹¹.

Сфрагістика тісно пов'язана й з історією мистецтва та побуту народів. З найдавніших часів печатки виготовляли гравери-золотарі. Численні сфрагістичні пам'ятки, що дійшли до нашого часу, свідчать про високий професійний рівень їх виробників. Вони можуть прислужитися у дослідженнях з історії розвитку ремісництва та матеріальної культури.

У працях з історії культури та архітектури міські печатки використовуються досить широко завдяки своїй інформативності. Отже, велика їх група - печатки із зображеннями архітектурних споруд населених пунктів. Так, на печатках закарбовані - головна в'їзна брама м.Львова й Новгород-Сіверського¹², оборонні вежі, мури міських укріплень, замки, храми (печатка м.Острого із зображенням Богоявленського собору¹³), навіть ансамблі міських будівель (м.Заліщик¹⁴). Варто відзначити, що у ряді випадків на печатках споруди міста зображені графічно близько до оригіналу. Іноді на печатках зображено архітектурні пам'ятки, які не дійшли до нашого часу. Відтак інформація про них набуває особливого значення, бо є важливим джерелом до історії архітектури.

Принагідно зауважимо, що сфрагістичні дані сьогодні недостатньо залучаються при вивченні проблем історії господарювання, побуту та матеріальної культури. Іноді на відбитках печаток можна знайти відомості про головну галузь промислу жителів міста. Так, зображення діжки солі на печатках міст

Дрогобича, Калуша або Долини свідчать про головні заняття жителів міста - добування солі і торгівля нею¹⁵.

Відомі дослідження, в яких дані сфрагістики використовувались при відтворенні та реконструкції зовнішнього вигляду наших предків, їхнього вбрання. Цікавою з огляду на це є стаття О.А. Брайчевської "Вироби дрібної пластики, монети і актові печатки як джерело для вивчення чоловічих головних уборів давньоруського часу"¹⁶. Авторка відзначає, що на печатках та монетах часто зустрічаються зображення головного убору - клобука. Це високий головний убір, який носили, зазвичай, князі, бояри та монахи. Перше зображення людської постаті у повний зріст та в клобуку з'явилося на печатках Святослава Ярославича (1054-1076). Такий головний убір зустрічається на печатках князів, патронами яких були князі-мученики святі - Борис та Гліб. Цікаво, що на печатці з Вишгорода на шапці Гліба є підвіски-перпендули. Дослідниця вважає, що так давньоруські князі наслідували зовнішні атрибути візантійських імператорів. Одним з таких атрибутів у тогочасній Візантії була корона з перлинами у вигляді підвісок-перпендул.

Окремі дані сфрагістики використовують у своїх дослідженнях археологи та географи. За допомогою сумарного дослідження сфрагістичних пам'яток можна відтворити навіть торговельні шляхи.

Короткий перелік використання сфрагістичного матеріалу при створенні праць з інших галузей СІД засвідчує, що дана наука тісно пов'язана з їх комплексом. Використання наукових розвідок суміжних дисциплін, своєрідне "співробітництво" вже має певні традиції й дає результати. Однак, чимало питань міждисциплінарних зв'язків, зокрема щодо форм та методів запозичення сфрагістичного матеріалу для студій з обсягу інших дисциплін та галузей історії, потребують ще подальшого вивчення.

¹ Соболева Н. Русские печати. М., 1991.

² Барвінський Б. Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики // ЗНТШ. Львів, 1925. Т. 138-140. С. 83-103.

³ Покорна А. Печати с гербами украинского дворянства // Ну-

мизматика и эпиграфика. К., 1971. Вып. 4. С. 68-74.

⁴ Маркевич О. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики// Історичні джерела та їх використання. К., 1969. Вип. 4. С. 246-254; Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. К., 1986. С. 49-90.

⁵ Сварник І. Зміна символіки міських печаток Галичини // Третя наук. геральдична конф. (Львів, 4 -5 листоп. 1993) 36. тез, повід. та допов. Львів, 1995. С. 11-12; Див також: Гречило А. До питання про виникнення гербів українських міст XIV-XVII ст. Там само. С. 30-31.

⁶ Молчанов А. Об атрибуции личнородовых знаков князей Рюриковичей X-XIII вв.// ВИД. 1976. Вып. 16. С. 66-83; Бірюліна О. Герб та генеалогія Данила Братковського// Третя наук. геральдична конф...С. 5-6.

⁷ Соколова І. Монеты и печати византийского Херсона. Л., 1983.

⁸ Огнева О. Сфрагістика та нумізматика про герб Волині//Третя наук. геральдична конф...С. 57-58.

⁹ Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. К., 1989; Іваненко М. До питання про визначення змісту символів, гербів та емблем//Вісник Київського університету: Історичні науки. 1989. Вип. 31. С. 55-57.

¹⁰ Дашкевич Я. Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст.: Нарис з української дипломатики//Архіви України. 1968. №1. С. 20-27.

¹¹ Колибенко О. Колекція гончарних клейм з Переяслава// Третя наук. геральдична конф...С. 43-45.

¹² Румянцева В. Львів: Герби міст України//Наука і суспільство. 1988. №3. С. 40-41.

¹³ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов...С. 55.

¹⁴ Маркевич В. Печатки міст України...С. 360.

¹⁵ Там само, с. 361.

¹⁶ Брайчевська О. Вироби дрібної пластики, монети і актові печатки як джерело для вивчення чоловічих уборів давньоруського часу// Старожитності Південної Русі: Матеріали III іст. -археолог. семінару "Чернігів і його округа в IX - XIII ст".(Чернігів, 15-18 травня 1990)Чернігів, 1993. С. 112-118.

ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ІЩОГРАФІЯ

ІКОНОГРАФІЯ В СИСТЕМІ СІД

Іконографія - одна з небагатьох галузей СІД зорового плану, предмет дослідження якої сягає в сиву давнину. Бо інші зображальні джерела, такі як фотодокументознавство, отримало статус СІД тільки в 60-х роках ХХ ст., хоча фотографія була винайдена ще 1839 р. французьким художником Дагером. Що стосується кінодокументальних зйомок, то перші кінокадри побачили світ 1895 р., коли брати Люм'єри запатентували кіноапарат для зйомки й проєкції "фотографії, що рухається" і назвали його кінематограф. І третє візуальне джерело, що також пов'язане з технічним прогресом - відеозапис - дітище другої половини ХХ ст.

На відміну від іконографічних джерел, кінофотовідеодокументальні джерела зовсім по-новому відбивають реальну дійсність. Вони ніби зупиняють час і фіксують навки як окремі моменти події (фотографія), так і динаміку її розвитку (кінозйомка, відеозапис) у формі живого безпосереднього зліпка¹.

Іконографія же - це специфічна галузь СІД, пов'язана з мистецтвом і займається описом і вивченням різних видів візуальних джерел. Недарма сама назва "іконографія" походить від грецької *eikwn* зображення, образ і *grajw*-пишу². Об'єктом дослідження цієї наукової історичної дисципліни є твори живопису, графіки, скульптури та твори прикладного мистецтва. Іконографія вивчає наскельні малюнки, мініатюри, гравюри, ілюстрації, картини, портрети на папері та полотні, ікони, фрески та ін., які відносяться до різних епох і стилів, історію створення та виникнення цих різноманітних творів мистецтва, їх авторство, форми фіксації, побутування, датування, інтерпретації тощо. Вона розробляє прийоми та методи визначення достовірності історичних подій, зображених в тому чи в тому мистецькому творі з метою ефективного використання отриманих даних в історичних дослідженнях.

Як іконографія, так і кінофотовідеодокументознавство належать до типу історичних джерел, в яких інформація за-

фіксована у вигляді зображення, тому окремі джерелознавці, ґрунтуючись саме на тому, що твір мистецького походження так само як і кінофотовідеодокумент, звернуті до нашого зору, вважають останні частиною іконографії³. Однак, попри зовнішню схожість, між ними існує істотна, суттєва відмінність. Малюнок, живописне полотно, графіка, скульптура - це суб'єктивний відгук на історичну реальність, трансформований в уяві митця, його фантазії, забарвлений ступенем його таланту та ще й позначений пануючим у певний час художнім стилем. Твір мистецтва", - пише доктор філософії та мистецтвознавства Д.В. Степовик, - "є "пропущеною" кризь чуттєвий, розумовий і світоглядний апарат художника, проєкцією навколишнього світу. Завдяки внесеному в картину чи гравюру особистісно-оціночному елементові, відображене в них середовище стає не копією самого себе, а сповненим усвідомленої цілеспрямованості "наслідуванням" природи, в якому бачив "сутність мистецтва" ще Арістотель"⁴.

Про це зазначав і класик світової літератури Густав Флобер: "Мистецтво - не дійсність, що б ти не творив, необхідно робити вибір з елементів, які воно надає"⁵. Тобто, не цілковита тотожність і не абсолютна адекватність між дійсністю та її образом у мистецтві. Проте як кінофотовідеодокумент - об'єктивний, точний портрет того, що було насправді, що спостерігали сучасники на власні очі, чому були безпосередніми свідками.

Найдавнішим іконографічним джерелом є наскельні малюнки у печерах та гротах, які виникли ще в епоху палеоліту в місцях перебування первісних людей. З цього історичного періоду збереглися й перші з знайдених археологами скульптурні та графічні зображення, котрі дозволяють прослідкувати розвиток не тільки матеріальної, але й духовної культури: світогляду, вірувань, обрядів, смаків первісної людини. Не можна не згадати й гравірування з геометричними мотивами умовно-абстрактного характеру та примітивним живописом в дольменах - найдавніших надгробних пам'ятниках, що дійшли до нас⁶.

Не менший інтерес викликає моно-поліхромний розпис кемі-обинських скринь (епоха неоліту), знайдених на території України. Так, орнаментальні композиції виконані чер-

воною вохрою, рідше вуглем або крейдою, представляють килимовий орнамент ⁷.

На території України відомі знахідки з давніх поселень Мезина на Чернігівщині та Межиріччя на Черкащині: розмальовані червоною вохрою кістки мамонта, жіночі браслети з меандровим орнаментом. В Межиріччі знайдено перший в Європі малюнок на кістці з зображенням поселення, який деякі вчені вважають пейзажем. Наскельні малюнки відомі на узбережжі Азовського моря, поблизу с. Терпіння: зображення птахів звірів, лінійно-геометричні орнаменти ⁸.

У глибину віків сягають й зразки художніх виробів, оформлених у скіфському звіриному стилі: кістяні, бронзові та золоті оздоблення у вигляді орлів або орлиних голівок, хижаків, що звернулися в кільце, оленів, вепрів й інших тварин та птахів.

До кращих зразків античного мистецтва належить й знайдена 1971 р. українськими археологами в кургані Товста Могила (Дніпропетровщина) унікальна золота пектораль вагою 1150 г зі сценами з скіфського життя ⁹.

З розвитком матеріальної та духовної культури зображувальні джерела зазнають значних змін, розширюється діапазон їх досліджень, вводяться до наукового обігу нові візуальні документи, пов'язані з розвитком технічного прогресу та популяризації наукових досягнень.

Одним із об'єктів вивчення іконографією є мініатюра ¹⁰, тобто "червона фарба" - кіновар, якою забарвлювали ініціали та заставки книжок. Згодом поняття мініатюри поширилося на малюнки, якими ілюстрували тексти та портрети невеличкого розміру.

Мініатюра пов'язана з писемністю та літописною традицією. Найбільш відомі та вивчені мініатюри XIV-XVII ст. ¹¹, але скоріше не в історичному, а в мистецькому плані.

Вперше в джерелознавчому аспекті мініатюри розглянув російський вчений А.В. Арциховський ¹². Вивчення мініатюр, порівняння їх з матеріальними пам'ятками надало змогу автору класифікувати їх за змістом і залучити до наукового обігу нові візуальні джерела.

Великий вклад в розвиток іконографії вніс доктор мистецтвознавства Г.Н. Логвин ¹³. Він вивчав не тільки портре-

ти в мініатюрі, а в першу чергу книжкову мініатюру, підкреслюючи, що їх автори створювали книжки, які виявились справжніми художніми шедеврами. Саме глибина змісту, яскравість та лаконізм художніх засобів оздоблення книжок в цілому складають оригінальне, самобутнє явище в світовому мистецтві. Праці Г.Н. Логвина поєднують в собі дослідження мініатюри літописів і стародруків.

Вивченню української рукописної книги, її походженню, ошатності, оздобленню, ролі в історії присвятив доктор мистецтвознавства Я.П. Запаско ¹⁴. Він розглядає такі пам'ятки світового значення, частина яких дійшла до нашого часу в оригіналі, як прославлені Остромирове Євангеліє (1056 - 1057 рр.), Ізборник Святослава (1073 р.), Київський Псалтир (1397 р.), Пересопницьке Євангеліє (1556 - 1561 рр.), пам'ятки ренесансної культури середини XVI ст. Службник і Євангеліє волинського майстра Андрійчини, Євангеліє (1602 р.), Службник і Требник архієрейський (1632 р.), (обидві книги зі Львовщини), Службник Лазаря Барановича (1665 р.) з Новгород-Сіверського ¹⁵.

Книжкова мініатюра дала поштовх до появи гравюри ¹⁶, розквіт якої припадає на епоху Відродження.

Середньовічна графіка як і мініатюра також пов'язана з писемністю, з живим словом, яке не завжди було канонічним, зате будило думку, кликало до полеміки, проводило прогресивні для свого часу ідеї, але в цілому вони досить далекі "від зображення реальної дійсності", а "тематичний образний лад близький до ікони і фрески" - стверджує Д.В. Степовик ¹⁷.

З погляду наявності реалістичних елементів між середньовічною мініатюрою, з одного боку, і мініатюрою, гравюрою та малюнками XVI - XVIII ст., з другого, існує принципова відмінність. Вона - у різних ступенях умовності зображення, трактуванні простору, системі символів, співвідношенні фігуративного й орнаментально-декоративного образу. Але основна відмінність полягає у неоднаковому ставленні художника до людини та у визначенні її місця у світі ¹⁸.

Однією з перших гравюр на Русі вважається зображення апостола Луки та високохудожні орнаменти в книзі "Апостол" (1564 р.), виконані Іваном Федором. Надзвичайно цікаві гравюри в "Трійді пісної" (1627 р.), "Євангелії Учитель-

ської" (1637 р.) та ін.

1622 р. Касян Сакович в Лаврській типографії опублікував "Вірши на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его к.[оролевскої] милості запорозького" ¹⁹, ілюстровані портретом П.Сагайдачного на коні з рушницею, гербом війська Запорозького й сценою захоплення козаками Кафи (Феодосії). Так в ілюструванні з'являються історичні постаті.

Портрети тогочасних політичних діячів Київської Русі, зображення Київських печер і церкви Успіння Києво-Печерської лаври, герби війська Запорозького, Льва, Львівського братства, Петра Могили, Петра Сагайдачного та ін. знаходилися й в роботі "Украинские книги кирилловской печати XVI-XVII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке им. В.И. Ленина" (М., 1978. Вып. 1). Як зазначав російський дослідник О.О. Сидоров у передмові до цього видання, - "Значного розвитку набула в українських стародруках сюжетна фронтиспісна та ілюстрована гравюра... Українські стародруки XVII ст. буквально рясніють сюжетними зображеннями... Сама поява ілюстрованої гравюри в українських стародруках - найважливіший внесок України в історію нашої вітчизняної книги... (С. 6).

Багато репродукцій та оздоблень гравюр вміщено в роботі Я. Запаса та Я. Ісаєвича "Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: В 3 кн. (Львів, 1981, 1984). Тут описані всі відомі книжки, видруковані в Україні до 1700 р. кирилицьким і латинським шрифтами.

"Багатьом фронтиспісним гравюрам та ілюстраціям того часу притаманні міцний, реалістичний малюнок, виразність композиції, бездоганна технічна вправність" - пишуть автори (Кн. 1. С. 18.)

Велику історичну та мистецьку цінність мають орнаментальні прикраси Івана Федорова, декоративні оздоби стрятинських, київських, львівських братських майстрів, книжкові візерунки в виданнях Михайла Сльозки, в чернігівських й унівських друках, а орнаменти заставок та ініціалів острозьких видань схожі з орнаментом таких шедеврів українських рукописних пам'яток як Пересопницьке Євангеліє ²⁰.

Не обміне увагою джерелознавець й реалістичні портре-

ти та ті сюжетні зображення, у яких правдиво відтворені елементи архітектури, інтер'єру та побуту того часу.

Важливим історичним зображувальним джерелом є портрет ²¹. Він несе певну інформацію про конкретну людину та її час, про соціальний стан, побут і звичаї, про костюм і моду епохи. Портрет буває малярський та графічний, останній з'явився пізніше.

"Малярський портрет, - відзначає Д.В. Степовик, більше успадкував ієратичні елементи ікони, образ людини в ньому пов'язаний з представницькою роллю"... "графічний же портрет, несучи в собі також представницьку роль, водночас тяжіє до "словесного опису" людини, він ілюстративний, інформаційний, засоби передачі індивідуальної сутності особи в ньому не такі різноманітні, як у портреті малярському" ²². А взагалі, продовжує вчений, "портрет є найбільш людинознавчим жанром, в ньому простежується перебіг змістовних компонентів від церковного до світського мистецтва" ²³.

Історія виникнення портрета, його різноманітні стильові особливості, творча майстерність, кольорова гама широко висвітлювалися в працях мистецтвознавців, істориків, художників ²⁴.

На жаль, в цій короткій статті неможливо детально розглянути всі зображувальні джерела, які вивчає іконографія. Тому зосередимо увагу на українській іконі, як мистецькому творі, так й історичному джерелу - від її появи до XVII ст. включно.

Ікона (від грец. eikwn - зображення) належить до нетлінного скарбу минулого. Це той же портрет, в основі якого - реальні люди, тільки канонізовані.

Походження ікони пов'язане з греко-візантійською цивілізацією. Ікона - це, з одного боку, твір як національного мистецтва, так й водночас і всесвітнього, бо все людське починається з національного. Великі духовні й культурні цінності виникають і розвиваються на теренах конкретних націй і через них досягають масштабів загальнолюдського. З другого боку, як зазначає професор Д.Степовик, ікона "є частиною "зображальної Біблії" ²⁵", а тому являється об'єктом дослідження іконографії.

З моменту появи ікони й до нашого часу вона, як мистецький твір пройшла складний шлях свого становлення.

Вважається, що засновником ікономалярства був євангеліст Лука, котрий, нібито першим змалював матір Ісуса Христа - Марію. За легендою Лука був високоосвіченою людиною, книжником, цілителем, а головне - вмілим художником. Недарма ж митці вважали його своїм захисником й заступником і малювали з пензлем у руці ²⁶. Проте, якими були ікони I - IV ст., тобто ікони між добою Луки та добою імператора Константина, котрий Міланським едиктом 313 р. започаткував хрещення Римської імперії й тим самим забезпечив поширення християнства та формування умов для появи зображень Ісуса Христа, Богородиці, та їх adeptів - святих, невідомо. Однак, в цей час вони існували. Д. Степовик посилається на свідчення авторів доби пізньої античності Євсея Кесарійського та ін. авторів ²⁷.

Розповсюдження християнства спричинило запровадження ікони. Різні автори (маляри, церковні ієрархи, ченці) створили кілька збірників правил іконописання - ерміній, які містили практичні поради щодо іконографії, матеріалів і техніки письма. Створювалося багато варіантів ікон одного образу або сюжету, вони по-своєму деталізували той самий варіант, домагалися певного розмаїття кольорів та відтінків.

До VIII ст. малювання ікон не було детально регламентоване. Автори вносили багато особистого, орієнтуючися на єгипетські епітафіальні портрети I - VI ст. Фаюмської оази. Ікони викладали мозаїкою, керамічними плитами, вишивали на тканинах, виливали з металу, ліпили з глини, різьбили з каменю, дерева та кості, виробляли з фініфті (емалі), малювали на тонких дощечках фарбами, розведеними в розплавленому воску тощо.

Сьомий Вселенський Собор, котрий зібрався 787 р. в місті Нікеї (Візантія), своїми суворими постановами поклав край розмаїттю манер, стилів і способів виготовлення ікон. Відтоді іконою почали вважати такий твір, який виконувався на кипарисовій дошці мінеральними фарбами, розведеними на яєчному жовтку з додаванням невеликої кількості освяченої води та винного оцту ²⁸.

З прийняттям християнства Київською Руссю 988 р. було обрано східний обряд богослужіння, а з ним - й зразки візантійської іконографії, сформованої на базі мистецтва ан-

тичних Греції та Риму й народного мистецтва християнського Сходу, тобто племен і народів, котрі населяли азійську частину Візантії - персів, арабів, вірмен та ін.

У циклі лекцій Д. Степовика про історію української ікони, прочитаному на I каналі Національного радіо, автором підкреслювалося, що антична та східна традиція іконописання й дали нам саме ту іконографію, що дійшла до нас. Бо саме у Візантії розвинулося мистецтво ікони в найвищих духовних і мистецьких зразках, де склалася символіка кольорів ікони, де були вироблені засоби і технічні методи її малювання.

На той час (XI-XIII ст.) Київська Русь була важливим культурним осередком. В ній з'явилася писемність, розпочалося регулярне літописання, засновувалися перші школи та бібліотеки, розвивалося прикладне та декоративне мистецтво, споруджувалися монументальні будівлі: Десятинна церква на честь Пресвятої Богородиці (989 - 996 рр.), собори - кафедральний - Премудрості Божої або Святої Софії (1037 р.), Успіння Богородиці на території Печерського монастиря (1073 - 1089 рр.), Михайлівський Золотоверхий (1108 р.) та ін., які своїм мистецьким оформленням, мозаїками та фресками прославили Київську Русь і стали взірцем мистецького оздоблення храмів і на заході держави (у Галичі та Володимирі-Волинському), і на сході (в Суздалі та Ярославлі), і на півночі (у Полоцьку та Новгороді) ²⁹. Отже, свої знання, хист, досвід, набутий у Києві, зодчі та художники використовували у спорудженні архітектурних пам'яток в інших містах.

Високий рівень культури в Київській Русі свідчить про те, що іконописання, котре прийшло до нас з Візантії, лягло на благодатний ґрунт. Недарма Київ з XI ст. стає центром ікономалярства в Східній Європі.

З усіх монументальних споруд, побудованих у Києві в X - XII ст., збереглася тільки Софія Київська, хоч і не в первісному своєму вигляді. Перший митрополит (не грек, а русич), видатний письменник, державний і політичний діяч Іларіон, як свідок завершення її будівництва, писав: "Церков дивна и славна всем округным странам, яко же ина не обращается во всем полунощи земленем от востока до запада" ³⁰. А наш сучасник Б.Д Греков зазначав: "Переступивши поріг

Софії, ви зразу підпадаєте під владу її грандіозності та величі. Вражаючі розміри внутрішнього простору, суворі пропорції, розкішні мозаїка та фрески підкоряють вас своєю довершеністю, раніш ніж ви встигнете вдивитися й вдуматися в усі деталі та зрозуміти все те, що хотіли сказати автори цього найвидатнішого твору архітектури та живопису" ³¹. І дійсно, архітектурний образ Софії Київської увібрав та відобразив почуття народу під час його суспільного піднесення. А її мозаїчні та фрескові розписи являють собою цілу галерею образів, які відбили позитивні загальнолюдські поняття та ідеї - добра, правди, благородних прагнень, справедливої суворості, мудрості. Гармонія та краса пронизують всі елементи декору храму.

Започаткування власного київського ікономалювання пов'язують з діяльністю митрополита Іларіона, котрий виступив проти засилля візантійських греків як у церковному, так і мистецькому житті країни. Перші київські школи ікононого малярства зосереджувалися при соборі Святої Софії й у Печерському монастирі. Серед тогочасних митців, обдарованих надзвичайним хистом, автор "Повісті минулих літ" Нестор Літописець називає Алімпія ³².

Формування власного стилю іконописання не порушувало канонічних основ цього мистецтва, а наближало до реалістичного, до реалій життя. "Тривимірність, пряма перспектива, теплий колорит, тонка згармованість барв, їх тональні переходи, *наближення ліків святих до рис місцевого населення* (виділене Л.М.) - ось головні ознаки, характерні для київського ікономалювання..."³³ - зазначає Д.В. Степовик.

Монголо-татарська навала призвела до того, що Київська Русь, як централізована держава, перестала існувати, хоч деякі вогнища державного життя зберігалися на західних теренах. Так, останнім часом, знайдені ікони з Волині, періоду монгольсько-татарської навали - Мати Одигітрія (Провісниця) та Мати Дорогобузька. Вони дають змогу ознайомитися з волинською школою ікономалювання того часу. Це - округлість форм, похилість плечей, східні риси обличчя, величезні очі, які проникають в душу, та теплота колориту. Кожний колір і відтінок відсвічують ніжністю та теплом.

Під час занепаду Київської Русі ікона виступає духовним, образотворчим літописом України, зміцнює ідеї своєї рідної захисної сили - містичного оберега від небезпеки. Продовжується процес еволюції зовнішності святих. Більше того, розширюється список образів, які вводяться в ікони (князі Борис та Гліб, рівноапостольні князь Володимир, княгиня Ольга, засновники монашого життя в Києві - Антоній та Феодосій Печерські, хоча, як і раніше, домінують образи Ісуса Христа та Богородиці). З'являються ікони, що вражають своєю суворістю, монументальністю, драматизмом та смутком. Іконописання набуває свого особливого призначення - підтримувати людину в лиху годину, виховувати у неї силу волі й готовність до боротьби за християнські ідеали. Тоді ж з'являються чудотворні ікони, за допомогою до яких в разі небезпеки, пожеж, облог міста, нападу ворогів тощо, зверталися віруючі. З тих часів до сьогодні збереглося двадцять чудотворних ікон Богородиці загальнонаціонального значення ³⁴.

Також чудом збереглися давні музейні зібрання ікон: колекція Національного музею українського образотворчого мистецтва, серед яких українська ікона доби бароко "Древо життя"³⁵, колекція Національного музею у Львові ³⁶, зібрання Музею народної архітектури та побуту в Києві, котре досі майже не вивчене й не введене до наукового обігу³⁷, та окремі колекції ікон з другої половини XVII - початку XX ст., що знаходяться в багатьох мистецьких, історичних та краєзнавчих музеях ³⁸.

Типаж людини у мистецтві середніх віків мислився лише в межах божого промыслу - свого роду глобальної, раз і назавжди даної незмінної програми. Людина, згідно з віровченням, повністю залежала від дії природного ества, вона - втілення боротьби світла й темряви, добра й зла. Ця вдало збалансована ідеалістична філософія різких контрастів слугувала митцям епох раннього і зрілого феодалізму матеріалом до створення сповнених великої емоційної сили образів в іконах.

Епоха Відродження змінила роль людини в світовій міфології. "Утвердження людинолюбства, як найбільшої суспільної цінності, наповнило новим пафосом художні образи як християнської (євангельські і житійні сцени), так і світ-

ської (портрет, побутові сцени) тематики. Більше того, епоха Відродження спричинила до появи в мистецтві такого унікального явища, як "накладання однієї тематики на іншу: прочитання біблійних персонажів крізь конкретно-матеріалізовані, осучаснені середовище, деталі, одяг, тип обличчя і, навпаки, зображення міфологічної події в міфологічному контексті"³⁹.

І хоч всі форми людської свідомості пронизані релігійним світоглядом, а в іконі, як і раніше, усе обґрунтовувалось Богослов'єм, проте вона поступово стає більш реалістичною, зникає монументальність. З'являються ікони з пейзажним тлом, з далекою плановою або лінійною перспективою. Середовище, в якому жили Господь, Діва Марія, апостоли, євангелісти, творці ікон наближають до природи рідного краю. Тому пейзажне тло на іконах життійного характеру дедалі більше нагадує природу України, а будівлі - архітектуру українських міст. Триває подальша орієнтація на український типаж обличчя, а, згодом, українізація ліків змінює абстрактні іконні образи, котрі існували раніше. Ікона набуває чудової ритміки, форм та ліній, з'являється геометричний орнамент, рослинні мотиви, окремі візерунки⁴⁰.

Слід зазначити, що середньовічна ікона - це особливий світ: поетичний і фантастичний, сповнений містикою, символікою, урочистою та одухотвореною піднесеністю. Тут відображалися загальнолюдські, універсальні для того часу, гуманістичні ідеї і засади християнства та своєрідні форми і стиль художнього вислову.

¹ Специальные исторические дисциплины. К., 1992. С. 147 - 150.

² Словник іншомовних слів /За ред. О.С. Мельничука. К., 1977. С. 274.

³ Див., наприклад, Санцевич А.В. Методика исторического исследования. К., 1984. С. 190; Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. К., 1988. С. 220 - 227.

⁴ Степовик Д.В. Українська графіка XVI - XVIII століть. Еволюція образної системи. К., 1982. С. 5.

⁵ Флорбер Густав. Письма. М., 1956. С. 468.

⁶ Брунов Н.И. Очерки по истории архитектуры: В 3 т. М.; Л., 1937. Т.1. С. 22.

⁷ Довженко Н.Д. Проблеми дослідження найдавніших мегалітичних пам'яток України // Праці центру пам'ятокознавства. К., 1993. Вип. 2. С. 116; Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству // МИА. 1969. № 165. С. 169 - 189; Щепинський А.О. Кемі-обинська культура // Археологія УРСР. К., 1970. С. 258 - 263.

⁸ Павленко С.Ф. Джерела зображальні // Джерелознавство історії України. Довідник. К., 1998. С. 25.

⁹ Бесценные сокровища народа. К., 1984. С. 84.

¹⁰ Мініатюра (від франц. - miniature, італ. - miniaturo, лат. - minium) - твір образотворчого мистецтва невеликого розміру, які відзначаються особливо тонкою технікою виконання, та живописні зображення, що прикрашали й ілюстрували середньовічні рукописи у вигляді заставок або на всю сторінку // Словник іншомовних слів... С. 439.

¹¹ Буслаев Ф. Мои досуги, собранные из периодических изданий, мелкие сочинения: В 2 т. М., 1886; Гусева А.А. Украинская книжная графика второй половины XVII в. в собрании отдела редких книг Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина // Книга в России до середины XIX века. Л., 1978; Кондаков Н.П. История византийского искусства и иконография по миниатюрам греческих рукописей. Одесса, 1876; Кызласова И.А. Становление и развитие иконографического метода в трудах Ф.И. Буслаева и Н.П. Кондакова: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. М., 1978; Откович В. Народна течія в українському живописі XVII - XVIII століть. К., 1990; Подобедова О.И. Миниатюры русских исторических рукописей: К истории русского лицевого летописания. М., 1965; Свенціцький І. Прикраси Галицьких рукописів XVI ст. Жовква. 1922 - 1923. Вип. 1 - 3; Свирин А.Н. Древнерусская миниатюра. М., 1950; Степовик Д.В. Українська графіка XVI - XVIII століть. Еволюція образної системи. К., 1982.

¹² Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944; Його ж: Миниатюры Кенигсбергской (Радзивилловской) летописи. М.; Л., 1932.

¹³ Логвиц Г.Н. З глибин: давня книжна мініатюра XI - XVIII ст. К., 1974; Його ж: Украинское искусство (X - XVIII вв.) М., 1962.

¹⁴ Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI - XVIII ст. Львів, 1971; Його ж: Ошатність української книги. Львів, 1998.

¹⁵ Запаско Я.П. Роль рукописної книги у тисячолітній історії книжної справи в Україні // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. К., 2000. Вип. 3. С. 28 - 32.

- 16 Гравюра (від франц. - gravure, від - graver - вирізати, висікати) - вид графіки, в якому зображення є друкованим відбитком з малюнка, виконаного гравіруванням на дошці, або друкований відбиток на папері з пластини (дошки), на якій вирізьблено малюнок // Словник іншомовних слів ... С. 182.
- 17 Степовик Д.В. Українська графіка XVI - XVIII століть ... С. 7.
- 18 Там само.
- 19 Історія української літератури: В 8 т. К., 1967. Т. 1. С. 317.
- 20 Запаско Я.П. Мистецтво книги... С. 65.
- 21 Портрет (від франц. - portrait) - зображення обличчя людини чи групи людей в живопису, графіці, скульптурі або фотографії // Словник іншомовних слів ... С. 539.
- 22 Степовик Д.В. Українська графіка XVI - XVIII століть... С. 201.
- 23 Там само.
- 24 Адарконов В.Я., Обольянинов Н.М. Словарь русских литографированных портретов. М., 1916; Алпатов М.В. Очерки по истории портрета. М.; Л., 1937; Андроникова М.И. Портрет от наскальных рисунков до звукового фильма. М., 1980; Аникин М., Уманцев Ф. Украинский живописный портрет. К., 1970; Белецкий П.А. Украинская портретная живопись XVII - XVIII вв. Л., 1981; Жолтовський П.М. Український живопис XVII - XVIII ст. К., 1978; Калитина Е. Французский портрет XIX века. М., 1985; Коваленко А.Н. Передвижники и Украина. К., 1979; Откович В. Світ очима народних митців: українське народне малярство XIII-XX століть. К., 1991; Портрет у творчості українських живописців. К., 1979; Рубан В.В. Український портретний живопис другої половини XIX - початку XX ст. К., 1986; Сидоров А.А. Русские портреты XVIII в. М., 1923; Щербаківський Д., Ернст Е. Український портрет. Виставка українського портрету XVII - XX ст. К., 1925.
- 25 Степовик Д. Історія української ікони... С. 10.
- 26 Осетров Е. Живая древняя Русь. М., 1984. С. 87.
- 27 Степовик Д. Історія української ікони... С. 17 - 18, 431; С. Єроніма Роман, ЧСВВ. Святий Василій Великий: Життя і твори. Рим, 1964; Martin E.I. A history of the iconoclastis controversy / London, 1930.
- 28 Степовик Д. Історія української ікони... С. 18 - 19.
- 29 Там само. С. 32.
- 30 Цит. За Довженок В.И. София Киевская и культура Киевской Руси // София Киевская. Материалы исследований. К., 1973. С. 11.
- 31 Греков Б.Д. Киевская Русь. М.; Л., 1949. С. 307.

- 32 Степовик Д. Історія української ікони... С.33.
- 33 Там само. С.34.
- 34 Там само. С. 37; ЕУ. К., 1996. Т. 3. С. 859 (перевид. в Україні).
- 35 Пархоменко І. До історії української іконографії доби барокко. Іконографія української ікони "Древо життя" XVIII ст. в контексті світового мистецтва (Із збірки Національного музею // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів. К., 1998. Ч. 2. С. 196 - 206.
- 36 Свенцицька В.І., Сидор О.Ф. Спадщина віків. Українське малярство XVI - XVIII століть у музейних колекціях Львова. Львів, 1990.
- 37 Степовик Д. Історія української ікони... С. 10.
- 38 Там само.
- 39 Степовик Д.В. Українська графіка XVI - XVIII століть... С.8.
- 40 Степовик Д. Історія української ікони... С. 44 - 45.

Валерій Томазов

ДО ГЕНЕАЛОГІЇ ПАТОНІВ*.

Зміна соціально-політичного устрою на території колишньої Російської імперії трагічно позначилася на розвитку вітчизняної генеалогії. Як дисципліна, що "скомпрометувала" себе вивченням родоводів аристократичних родів, вона не мала права на існування. Тому з 20-х рр. XX ст. почався її занепад. Але вчені, що розуміли значення генеалогії для подальшого поступового розвитку суспільних та природничих наук, намагалися продовжувати ці дослідження, ідучи на компроміси з владою. Так, протягом десятка років - до 1930 р. - досить активно велися розробки в галузі евгеніки, що відокремилася в самостійну наукову дисципліну, використовуючи генеалогічні методи в дослідженнях.

Ще у 1918 р. з'явилася брошура М. Рибникова "Биографический институт", в якій автор закликав збирати матеріал

* Автор виносить щире подяку за допомогу в збиранні матеріалів до даної статті відомому російському генеалогу Андрію Олександровичу Шумкову.

ли щодо діяльності видатних людей та вивчати історію їх родин для висвітлення проблем наслідування¹. В іншій своїй праці "Биографии и их изучение" М. Рибников підтверджує необхідність вивчення спадкових здібностей, що наслідуються як з батьківського, так і з материнського боків².

Таким чином, була підготовлена база для виникнення евгенічних товариств та часописів. У жовтні 1920 р. у Москві створено Російське евгенічне товариство під керівництвом видатного біолога М. Кольцова, яке з 1922 р. почало видавати "Русский евгенический журнал". У лютому 1921 р. у Петрограді засновано Бюро з евгеніки під керівництвом Ю. Филипченка. Та невдовзі останнє зазнало реформування і стало називатися Бюро з генетики (1926), а потім - в Лабораторію з генетики АН СРСР (1930) та Інститут генетики АН СРСР (1935). Бюро з 1922 р. видавало часопис "Известия Бюро по евгенике" (1926 - "Известия Бюро по генетике", 1930 - "Труды Лаборатории по генетике", 1935 - "Труды Института генетики")³.

Серед перелічених видань московський журнал вирізнявся більшою насиченістю генеалогічними розвідками. Автори опублікованих в ньому досліджень приділяли значну увагу вивченню здібностей пращурів видатних особистостей та намагалися обґрунтувати можливість їх наслідування. Теза про спадковість обдарованості переконливо доводилася в статтях, присвячених цілим династіям видатних діячів культури та науки - Пушкіним, Толстим, Муравйовим, Самаріним та ін.⁴

Із праць, що з'явилися у ленінградських часописах, вирізняється найбільш дослідження Т. Лепіна, Я. Луса та Ю. Филипченка "Действительные члены Академии наук за последние 80 лет (1846 - 1924)", де наводяться генеалогічні таблиці родів, що уславилися на ниві науки - Струве, Гроти, Соловійови, Бекетови, Ляпунови⁵.

Але у 30-ті рр. й ці розвідки було припинено, евгеніку визначили як "буржуазну науку", товариства та часописи закрили. Тож, на довгі роки було припинено розвиток досліджень щодо процесів накопичення генетичних здібностей та їх успадкування.

Лише іноді, у вступних статтях до праць видатних діячів культури подавалися родинні матеріали, але без всіляких спроб аналізу та відповідних висновків⁶. Між тим, ця проблематика була дуже актуальною, активно розвивалася в інших країнах та мала під собою цілком науковий ґрунт.

Ще В.І. Вернадський (1863 - 1945), найгеніальніший вчений ХХ ст., в своїх працях приділяв значну увагу "гену обдарованості" та його наслідуванню.

Вивчення родоводів визначних особистостей, особливо вчених, дає значний матеріал для підтвердження теорії евгеніки, що вже не відкидаються вітчизняною наукою. Прикладом надзвичайно цікавого родоводу є родовід самих Вернадських. Батько видатного академіка - Іван Васильович (1821 - 1884) - був відомим економістом, громадським діячем та популяризатором економічних знань. Рід його походив з козацької старшини, яка протягом століть була оплотом української державності та культури. Рід матері - Константиновичі - теж уславився у вітчизняній історії, з нього походили кілька генералів. Константиновичі зв'язали рід Вернадських спорідненням з відомим письменником та громадським діячем Миколою Івановичем Гулаком (1822 - 1899). Племінниками академіка з материнської лінії були видатний літературознавець, пушкініст та один із засновників Пушкінського дому член-кореспондент АН СРСР Борис Львович Модзалевський (1874 - 1928) та видатний український історик, генеалог, мистецтвознавець та організатор вітчизняної науки - Вадим Львович Модзалевський (1882 - 1920). Троюрідний брат Володимира Вернадського - відомий російський письменник В.Г. Короленко (1853 - 1921). Непересічною особистістю був і син ученого - відомий історик Георгій Вернадський (1887 - 1973)⁷.

Цікавою є родинна історія й основоположника радянської космонавтики Сергія Павловича Корольова - сина філолога й викладача словесності в навчальних закладах Житомира та Києва Павла Яковича Корольова (1877 - 1929).

Коріння роду Богомольців теж сягають сивої давнини та беруть початок із козацької старшини. Цей рід подарував людству видатного академіка-патофізіолога, президен-

та АН УРСР Олександра Олександровича Богомольця (1881 - 1946). Його справу продовжили діти та онуки, які також значно збагатили вітчизняну науку.

Неможна обминути й рід Білецьких, котрий надав одразу три видатні постаті для української культури. Олександр Іванович Білецький (1884 - 1961) - літературознавець, мистецтвознавець, драматург, академік Академії наук УРСР та СРСР, віце-президент АН УРСР, директор Інституту української літератури ім. Тараса Шевченка, його сини - Андрій Олександрович (1911 - 1995) - професор Київського університету, визначний мово- й літературознавець, елініст та Платон Олександрович (1922 - 1999) - член-кореспондент НАН України, академік Академії мистецтв України, відомий мистецтвознавець.

Не становить винятку з цих правил і рід Патонів, без плідної діяльності представників якого не можна уявити історію вітчизняної науки.

Євгену Оскаровичу Патону (5.3.1870 - 12.8.1953), видатному вченому, засновнику школи вітчизняних науковців, електрозварювальників та мостобудівельників, дійсному члену Академії наук УРСР, віце-президенту АН УРСР, фундатору та директору всесвітньо відомого Інституту електрозварювання АН УРСР, лауреату премій та кавалеру багатьох орденів присвячено величезну кількість статей та книжок, авторами яких були як учені, так і письменники, журналісти. Інтерес до цієї неосяжної постаті не згасає й зараз. Знаходяться нові документи, що висвітлюють "білі плями" в житті та діяльності геніального вченого, примушують по-новому розглядати деякі події. На нашу думку вже настав час звільнитися від створених за багато років штампів та стереотипів у відтворенні біографії видатного науковця.

Найбільш недослідженою досі залишається генеалогія Патонів, що цілком зрозуміло з огляду на ті часи, коли писалася більшість присвячених представникам роду праць. Однак, скрупульозне вивчення родоводу відтворює як середовище формування геніального вченого, так і розкриває процес нагромадження генетичного матеріалу.

В ювілейному збірнику, присвяченому 80-річчю з дня

народження та 55-річчю наукової діяльності Євгена Оскаровича, було вміщено вступну статтю академіка М.М. Доброхотова, де висвітлювався життєвий та творчий шлях вченого. Про родину, в якій виховувався ювіляр, сказано дипломатично трьома рядками: "Он получил воспитание в семье, где прививалась любовь к напряженному систематическому труду и всемерно поощрялись инициатива и самостоятельность" ⁸. Це й не так вже багато, на нашу думку.

Не набагато більше інформації про рід Патонів містять й інші праці.

Тільки у спогадах самого Євгена Оскаровича, вихід яких у світ припав на так звану "хрущовську відлигу", можна знайти деяку інформацію про родинне оточення вченого. Так, з них ми дізнаємося, що батько був російським консулом у Німці й відставним гвардійським полковником ⁹. Але і в цих спогадах, що на довгі часи стали основним джерелом для дослідників біографії Патона, мемуарист був дуже обережним. Він вимушено замовчував значну частину родинної історії та навмисне перекручував та інтерпретував деякі факти та обставини життя сім'ї. Так, у спогадах чомусь підкреслюється протистояння батька О.Є. Патона, що ратував за "трудове життя" своїх дітей, та матері, яка намагалася створити їм умови для "легкого життя" ¹⁰. Хоча, навряд чи можливо вважати службу в гвардійських частинах, куди потрапили старші брати Євгена, за легкій хліб. Неодноразово засвідчується у спогадах і про тяжке "життя родини": начебто батько не був у фаворі при дворі, тому мав незначні посади, а відтак сім'я зазнавала фінансової скрути ¹¹. Загалом, дитинству у спогадах присвячено всього шість неповних сторінок.

Значне місце серед праць про життя та творчість Є.О. Патона належить монографіям А.О. Чеканова ¹². У своїх працях він подав фундаментальний аналіз творчого внеску вченого в вітчизняну науку. Зате особисте життя Патона і, насамперед, історія його сім'ї вичерпуються стислим переказом відомостей, наданих Євгеном Оскаровичем у своїх спогадах. До того ж, в окремому розділі, присвяченому дитячим та юнацьким рокам життя Патона, що в монографії А.О.Чеканова складає дві сторінки, зроблено

ще більш різкі акценти¹³.

Значний внесок до патонознавства зробила праця В.І. Онопрієнка, Л.Д. Кістерської та П.І. Севба¹⁴. Оpubлікована у 1988 р., вона звільнена від більшості ідеологічних штампів попередніх часів. У передмові до монографії автори підкреслюють, що ними використані багаточисельні архівні матеріали, які дозволяють більш детально висвітлити окремі етапи життя та діяльності ученого¹⁵. Для нас важливим є те, що в цій праці вперше достатньо ґрунтовно досліджена генеалогія роду Патонів. Так, тут наводяться відомості не тільки про батька Євгена Оскаровича - Оскара Петровича, а й розповідається про дідуся вченого - Петра Івановича. Ця розвідка тим більш цікава, що зроблена на значній джерельній базі. Дослідники опрацювали формулярні списки предків Євгена Оскаровича, що зберігаються в Російському державному історичному архіві, Російському державному архіві Військово-Морського Флоту, Архіві зовнішньої політики Росії МЗС Росії.

Проте і в цій фундаментальній праці, на жаль, трапляються недомовки, що викликані, з одного боку, тиском існуючих ще за радянських часів ідеологічних стереотипів, а з іншого, недостатньою обізнаністю авторів з деякими генеалогічними джерелами. Так, поза увагою дослідників залишилося надзвичайно цікаве джерело - "Справи про дворянство", що є основним при вивченні генеалогії будь-якого дворянського роду Російської імперії. Саме "вивчення" Справ про дворянство роду Патонів, що зберігаються в фонді Департаменту герольдії Російського державного історичного архіву дозволяє зробити певні уточнення та ввести нові дані до генеалогії цього видатного роду¹⁶.

Більша частина біографістів Євгена Оскаровича не торкалася дуже цікавого, але й дуже небезпечного в ті часи питання про походження його роду. Лише В.І. Онопрієнко, Л.Д. Кістерська та П.І. Севба в своїй праці дипломатично зауважують: "Редкая фамилия и экзотическое место рождения (мається на увазі - Ніцца, де народився Євген Оскарович - В.Т.) не раз вызвали догадки о происхождении рода Патонов. Между тем это была хорошая русская се-

мья, для которой любовь к Отчизне, верность долгу, доброе имя отцов и дедов была не пустыми понятиями"¹⁷. Таким чином відповіді на питання про національне походження Патонів читач не отримує. Звичайно, що всі Патони, котрі гідно служили в різних чинах на теренах Російської імперії, цілком закономірно вважали себе росіянами. Однак, де мешкали представники цього роду до того, як потрапили до Росії, монографія відповіді не дає.

Останнім часом з'явилися догадки про німецьке походження роду, але документи засвідчують інше - про шотландське походження Патонів.

Першим представником російської гілки Патонів був дід Євгена Оскаровича - Петро Іванович Патон (1796 - 2.9.1871). Рішенням Санкт-Петербурзького дворянського депутатського зібрання від 12.7.1862 р. він разом зі старшими синами - Оскаром та Миколою був визнаний в російському спадковому дворянстві та внесений до II частини Дворянської родовідної книги Санкт-Петербурзької губернії. Це рішення було затверджене указом Сенату Департаменту герольдії від 14.1.1863 за № 292. Перші представники російської гілки Патонів були євангельсько-лютеранського віросповідання. Швидше за все, це стосується і Петра Івановича Патона, хоча його лютеранське ім'я ми не знаємо.

Петро Іванович Патон зробив блискучу кар'єру: сенатор 8-го Департаменту Сенату (3.1.1854), кавалер орденів Георгія 4 ступеня (29.11.1837), Володимира 2 ступеня з мечами (18.10.1862), Анни 1 ступеня з імператорською короною (1.1.1858), Станіслава 1 ступеня (12.11.1843), Володимира 4 ступеня з бантом (11.1.1829), генерал-від-інфантерії (26.11.1869).

Петро Іванович був достатньо заможним поміщиком. Так, 25.6.1838 р. йому був пожалуваний майорат у Сувальській губернії Царства Польського. Крім того, він володів маєтками в Полтавському повіті однойменної губернії, в Бельському повіті Смоленської губернії та дерев'яним будинком у Москві.

Від шлюбу з Анною Григорівною Гейман, дочкою банкіра, П.І. Патон мав трьох синів та дочку Кароліну, яка стала дружиною полковника Гаврилова.

Старший син вище названого подружжя - Оскар Іоганн Яків (Оскар Петрович) (8.11.1823 -?) - і був батьком видатного ученого. Його життєвий шлях добре досліджений у монографії В.І. Онопрієнка, Л.Д. Кістерської та П.І. Севба 18. Додамо лише, що він зробив на ті часи дуже непогану кар'єру: був консулом у Ніцці (1865 - 1886) та в Бреславлі (1886), дійсним статським радником (16.4.1872), кавалером орденів Володимира 4 ступеня (22.9.1884), Анни 2 ступеня (18.4.1888) та Станіслава 2 ступеня (16.4.1872). Від батька О.П. Патон успадкував Сувалкський майорат, а сам купив маєтки в Смоленській та Новгородській губерніях. 20.7.1859 р. в с. Денисковичі Новозибківського повіту Чернігівської губернії, яке більш за все було родовим маєтком батьків нареченої, Оскар Петрович одружився з дочкою штабс-ротмістра Катериною Дмитрівною Шишковою. 7.5.1888 рішенням Санкт-Петербурзького дворянського депутатського зібрання до роду Патонів були ще додані дружина та діти Оскара Петровича. Це рішення було затверджено указом Сенату від 28.5.1889 за № 1561. Саме шлюб з жінкою православного віросповідання за тодішньою російською традицією, ймовірно, й спричинив перехід Оскара Петровича із лютеранства до православ'я.

Один із братів Оскара Петровича - Микола Петрович (3.1.1827 -?) - був майором (15.4.1856), командиром батальйону Санкт-Петербурзького гренадерського полку, кавалером орденів Станіслава 2 ступеня (8.9.1859) та Анни 3 ступеня (6.12.1853). Побрався він з баронесою Ольгою Андріївною фон Арпсгофен та мав двох синів: Володимира (17.11.1856 -?) і Оскара (13.4.1858 -?) та двох дочок: Анну-Марію (8.9.1854 -?) і Ольгу (1.8.1859 -?).

Молодший із братів Патонів - Іван Петрович (19.11./1.12.1837 -?), - був прокурором Смоленського окружного суду (1.6.1872). Від шлюбу з дочкою генерал-лейтенанта Софією Михайлівною Фонтон де Веррайон він мав шістьох дітей: Анастасію (21.6.1864 - до 1873), Петра (24.4.1866 -?), Євгена (21.11.1867 -?), Миколу (27.12.1868 -?), Олександра (5.4.1870 -?) та Анну (7.9.1871 -?).

Іван Петрович Патон та його родина були визнані у спадковому дворянстві рішенням Смоленського дворян-

ського депутатського зібрання від 12.10.1873 р. та внесені до II частини Дворянської родовідної книги Смоленської губернії. Це рішення було затверджено указом Сенату від 19.11.1873 за № 4160.

Досі ми ще дуже мало знаємо про молодші покоління роду Патонів. Відомо тільки, що Петро Іванович Патон, один з синів вище згаданого Івана Петровича, був морським офіцером, старшим офіцером крейсера брав участь у російсько-японській війні 1904 - 1905 рр., за бойові заслуги нагороджений орденами та золотою георгієвською зброєю. Потім висулужився до чина капітана I рангу, став командиром 8-го дивізіону міноносців Балтійського флоту, під час Гетьманату, в 1918 р., служив в Українському військово-морському флоті¹⁹.

Про братів та сестер Євгена Оскаровича теж існує обмаль відомостей. Старші брати - Олександр (11.10.1863 -?) та Михайло (5.8.1865 -?) Оскаровичі - були офіцерами лейб-гвардії полків. Сестра - Олександра Оскарівна (18.6.1862 - 16.5.1943), в заміжжі Матковська, емігрувала до Франції, де й спочила під час Другої світової війни на кладовищі Кокад у Ніцці.

Наведені вище дані, що стосуються історії роду Патонів, складають тільки незначну частину з того що необхідно ще з'ясувати. Відновлювати призабуті, втрачені у плинні часу події та факти з життя наших предків завжди важко. У майбутньому історикам потрібна плідно попрацювати над тим, щоб віднайти документи для створення фундаментального дослідження про цей видатний рід.

¹ Рыбников Н. Биографический институт. М., 1918.

² Рыбников Н. Биографии и их изучение. М., 1920.

³ Детальніше див.: Красюков Р. Обзор русской советской литературы по генеалогии за 70 лет (1917 - 1987) // Известия Русского генеалогического общества. Вып. 1. СПб., 1994. С. 55 - 80.

⁴ Чулков Н. Род графов Толстых // Русский евгенический жур-

нал (далі - РЕЖ). М., 1924. Т. 1. Вып. 3 - 4. С. 308 - 320; Його ж. Генеалогія декабристів Муравьевых // РЕЖ. М.; Л., 1927. Т. 5. Вып. 1. С. 3 - 20; Золотарев В. Родословные А.С. Пушкина, гр. Толстого, П.А. Чаадаева, Ю.Ф. Самарина, А.И. Герцена, кн. П.А. Кропоткина, кн. С.Н. Трубецкого // РЕЖ. М., 1927. Т. 5. Вып. 3 - 4. С. 113 - 132 та ін.

⁵ Лепин Т., Лус Я., Филипченко Ю. Действительные члены Академии Наук за последние 80 лет (1846 - 1924) // Известия Бюро по евгенике. Л., 1925. № 3.

⁶ Толстой С., Цвяловский М. Генеалогические таблицы. Примечания к генеалогическим таблицам // Л.Н. Толстой. Полн. собр. соч. М.; Л., 1934. Т. 6; Любомиров П. Род Радищева // А.Н. Радищев. Материалы и исследования. М.; Л., 1936 та ін.

⁷ Детальніше про рід Вернадських див.: Томазов В. З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наукових праць (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович). К., 1995. Ч. 2. С. 52 - 63.

⁸ Доброхотов Н.Н. Евгений Оскарович Патон (Краткая характеристика научной и общественной деятельности) // Сборник, посвященный восьмидесятилетию со дня рождения и 55-летию научной деятельности Героя Социалистического Труда действительного члена АН УССР Евгения Оскаровича Патона. К., 1951. С. 9.

⁹ Патон Е.О. Воспоминания. К., 1962. С. 5.

¹⁰ Там само. С. 6 - 7.

¹¹ Там само. С. 7.

¹² Чеканов А.А. Евгений Оскарович Патон. 1870 - 1953. М., 1963; Його ж. Евгений Оскарович Патон. К., 1979.

¹³ Чеканов А.А. Евгений Оскарович Патон. К., 1979. С.11 - 14.

¹⁴ Оноприенко В.И., Кистерская Л.Д., Севбо П.И. Евгений Оскарович Патон. К., 1988.

¹⁵ Там само. С. 6.

¹⁶ Відомості, що наводяться в цій статті про рід Патонів, містяться в таких джерелах: Російський державний історичний архів. Ф. 1343. Оп. 27. Сп. 1083, 1084.

¹⁷ Оноприенко В.И., Кистерская Л.Д., Севбо П.И. Вказ. праця. С. 8.

¹⁸ Там само. С. 13 - 19.

¹⁹ Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995. С. 211.

Олена Суховарова-Жорнова

ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ КІНЦЯ XVII - XVIII ст. В ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ІКОНОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У 1999 р. Національний музей історії України відзначав своє 100-річчя. Цей факт змусив науковців ще раз переглянути фондіві колекції, в тому числі збірку історичних портретів. Більшість з них, як свідчать документи, були зібрані саме в перші десятиліття існування музею його аматорами-Миколою Біляшівським та Данилом Щербаківським. Завдяки їх численним експедиціям по Україні, вмінню зацікавлювати та переконувати людей у важливості музейної іконографічної колекції та її розширення до фондів надійшли безцінні історичні реліквії. Поруч з придбаними експонатами надходження поступали через осіб, що дарували цілі колекції або окремі полотна. Слід відмітити тут діяльність історика Олександра Лазаревського, який колекціонував українську старовину, особливо портрети, і був одним з ініціаторів утворення Київського міського музею (нині НМІУ). По смерті О. Лазаревський заповідав передати до музею портрети Адама Киселя, Раїни Могилянки та Кирила Тарновського - "дикого папи", який вінчав імператрицю Єлизавету і графа О.Розумовського. Свого часу він замовляв копії, фотографії портретів, якщо власники не бажали з ними розлучатися. За його ініціативою Яковом Сварочинським були зроблені копії портрету Раїни Могилянки, портрети Вишневецьких - Ієремії та польського короля Михайла¹. Велику збірку портретів - 28 живописних полотен - передав музею в рік заснування міський голова В.І. Толлі з галереї Вишневецького замку. До сьогодні збереглися тільки 16 портретів з Вишнівця, 12 з них - осіб роду Вишневецьких. З 1884 р. і до передачі в музей портрети зберігались на горищі Київської міської думи і, за свідченням Б.І. Ханенка, перебували в "жахливому стані"². Того ж року з Міської думи на ім'я Б.І. Ханен-

ка до музею було передано портрет Дмитрія Ростовського.

В збірці НМІУ є кілька портретів Івана Мазепи. Один з них був власністю відомого історика М. Костомарова, який надійшов туди після смерті його дружини. Інший портрет гетьманазберігався у Товаристві історії і археології при Київській Духовній Академії, куди перед тим був подарований Ю. Фальковським. Зрідка траплялось, що портрети купували. Так, ще один портрет І. Мазепи було придбано у І. Волюкинського. Якщо співробітників музею зацікавлювало якесь полотно, але придбати його у власника було неможливо, тоді з оригіналу знімали копію. Зокрема, була зроблена копія портрета Івана Гонти, який зберігався у Володимира Антоновича. Після часу революційних змагань предмети музейного значення почали надходити із залишених помешкань їх власників, як реквізовані.

Так, завдяки наполегливій праці співробітників музею була зібрана велика археологічна, етнографічна та мистецька колекція. Та, на жаль, спочатку штат музею був незначний і наукове вивчення матеріалів, зокрема портретних, проводилося не на досить належному рівні. Часто нові надходження нотувались одним записом, без відповідної наукової обробки.

Портретна збірка НМІУ, датована творами кінця XVII - XVIII ст., досить представницька. Вона включає зображення осіб з козацької верхівки, польської шляхти, міщанства, духівництва і становить близько 200 одиниць, враховуючи копії XIX ст. Малярство цієї доби базувалося на ґрунті старого феодального ладу, походило з побутового укладу великих магнатів Західної України і поширилось у середовищі заможної козацької старшини Східної України, особливо після епохи Б. Хмельницького. В цей час в мистецьке життя впевнено входять реалістичні засади та глибоко гуманістичний зміст, які відбилися в мистецтві й культурі, зокрема в побутовому і парадному портретах.

Під поняттям "історичний портрет" прийнято вважати зображення осіб, життя яких пов'язане з певними історичними фактами, видатними історичними подіями, тобто йдеться про портретне зображення людей, які певною мі-

рою можуть спричинити вивчення відповідної історичної доби через зміни у соціальному, емоційному, фізичному і психологічному вираженні людського образу.

У XVII - XVIII ст. українське козацтво сприйняло екзистентні ідеали християнства, християнський ідеалізм буття і, формуючи в особистості почуття витривалості, мужності й гідності, лицарських чеснот, справило величезний вплив на світогляд українців. В українській духовності XVIII ст. ідея державності перепліталася з ідеалами Бога і свободи нації. Державність розглядалася як зовнішня форма духовності нації, де вона набувала досконалості. Тоді й поширюються такі ідеали, як вірність, честь та відвага, що сприймаються як усвідомлена, позитивна норма поведінки, наділена розвинутих почуттям власної гідності.

Саме історичний портрет дає дослідникам можливість створити образну уяву про непересічну людину тієї доби, коли характерні риси нації розкриваються через конкретний образ, хоча дещо ідеалізований. Ціла низка гетьманських портретів є не тільки значним надбанням малярства, а й являє собою історичне джерело епохи. Галерею портретів складають значні історичні особи: Богдан та Юрій Хмельницькі, Петро Дорошенко, Павло Тетеря, Іван Скоропадський, Іван Самойлович, Павло та Данило Полуботки, Іван Мазепа, Данило Апостол. Добірка є гордістю музею. Портрети мають показний вигляд. Частіше це поясні зображення поважних, стриманих чоловіків з атрибутами влади.

Серед плеяди українських гетьманів XVII ст. слід відмітити постать Б. Хмельницького. Іконографія Б. Хмельницького набула міжнародного значення. Численні портретні зображення гетьмана виконувалися не тільки в Україні, а й за кордоном. Цією постаттю цікавилися як політичні, так і культурні діячі. Значне місце їй було відведено в другій половині XVII - XVIII ст., як в писемних джерелах, усній народній творчості, так і в малярстві. Перше зображення Б. Хмельницького, яке і стало за основу наступних численних портретів, було зроблено в Нідерландах 1651 р. Вільгельмом Гондіусом. Над портретами гетьмана працювали також австрійські та італійські майстри. Значне місце серед них становить нещодавно виявлене прижиттєве зображення гетьмана, вміщене в історичній праці першого тому А. Брачеллі "Historia nostri

temporis", виданій в Амстердамі 1655 р.³ В книзі викладено історичні події в країнах Європи, починаючи з 1618 р. Видання було знайдено у фондах Закарпатського краєзнавчого музею. Цей портрет з погрудним зображенням Б. Хмельницького без супроводження символів влади є рідкісним і дуже цінним джерелом. Особливу увагу майстер акцентує на обличчі. Проте, більшість наступних портретів гетьмана писалася вже з гравюри В. Гондіуса, де поважна постать Б. Хмельницького зображена більш, ніж по пояс - в жупані, шапці з султаном, з булавою в правій і шаблею в лівій руці. Праворуч вгорі - герб портретованого.

Серед вітчизняних видань для дослідників становить інтерес як іконографічне джерело серія портретів до літопису Самійла Величка, створена невідомим майстром у середині XVIII ст. Тут образи: Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, М. Многогрішного, М. Ханенка, І. Самойловича⁴. Автор дотримується іконографічних прийомів репрезентативного старшинського портрета, однак вносить до кожного твору індивідуальні характерні портретованому риси, які підкреслюють його роль в історії, особливості поведінки як державної особи.

Характерними гетьманськими портретами є портрети Івана Самойловича. Він був гетьманом Лівобережної і Правобережної України в 1672 - 1687 р.р. "Малоросійській Гетьман", як написано на одному з портретів, доклав чимало зусиль до воз'єднання в єдиній державі "обох берегів Дніпра". Портрети гетьмана майже однотипні: зображення поясні, портретований одягнений в кольчугу, поверх якої накинута червона кирея, оздоблена темним хутром. Особливу увагу привертає вираз обличчя портретованого. Це спокійний, владний та вольовий погляд людини середнього віку з одутлуватим обличчям, темним кучерявим волоссям, високо піднятими темними бровами. Портретований складає враження людини освіченої й високо духовної з сильним та мужнім характером, як і більшість представників козацької верхівки. Портретам, писаним вже після смерті Івана Самойловича, через мистецькі засоби художник додавав смуток, блиск в очах, наче зволожених сльозою. Ця, на перший

погляд, непомітна особливість в зображенні ніби виявляла трагічну долю Івана Самойловича, засланого до Сибіру, де він і помер.

Юрій Хмельницький зображувався на портретах теж у парадному військовому одязі. Безперечно, на зображення його постаті накладала відбиток слава батька. Велика кількість портретів Юрія Хмельницького в збірці НМІУ вказує на те, що ця особа, хоча й не була такою яскравою зіркою на військовому терені, все ж цікавила митців як продовжувач знаного й уславленого гетьманського роду.

Серед серії портретів гетьманів є зображення останнього козацького гетьмана - Кирила Розумовського. Портрет написано провінційним майстром Лівобережної України у кінці XVIII - початку XIX ст. Він суттєво відрізняється від згаданих попередньо. Гетьман одягнений вже як вельможа петербурзького двору: в перуці каштанового кольору з буклями і хвостом, в темно-зеленому камзолі з червоним коміром, оздобленим золотим гаптуванням. На шиї пов'язана біла хустка з бантом у вигляді жабо. Праве плече перетинає Андріївська стрічка, зліва на камзолі - Зірка ордену Св. апостола Андрія Первозваного. На шиї на червоній стрічці - стилізоване зображення ордену. Через нечіткість виконання можна тільки припустити, що це орден св. Анни, яким він був нагороджений 9 червня 1746 р.⁵ Риси обличчя К. Розумовського - високе чоло, тонкі довгі брови, трохи видовжений ніс, вузькі губи з легкою посмішкою, ледь помітний рум'янець - вдало розкривають образ сильної, динамічної людини. Портрет має відмінності за зовнішніми атрибутами та техніко-технологічними особливостями від інших портретних зображень К. Розумовського. Більшість з них створена закордонними та петербурзькими майстрами. Особливістю цього зображення є те, що майстер, керуючись гравюрою для написання портрета, вніс характерні елементи, притаманні українському іконопису, тим самим створивши образ гетьмана, овіяного народними переказами та легендами. Дослідник портретного живопису П. Білецький вірно зазначає⁶, що гетьманські портрети, які писалися до середини XIX ст., копіювалися тільки з гравюр і ніколи з оригіналів, створених з натури. Це засвідчує і добірка НМІУ.

Мода "на чужинців" взагалі змушувала ясновельможних

магнатів одягатись в кафтани, довгі камзоли, на голові у них з'являлася перука. На цих портретах яскравими плямами ряснують ордени, нагородні стрічки, оксамити, мереживо - все це мало засвідчувати знатність портретованих, їх заслуги перед царським урядом. З II половини XVIII ст. урізані рештки української державності остаточно ліквідуються. Колишня українська старшина, цвіт нації стає російським дворянством, перетворюється на служителів трону, яких турбує кар'єра, маєтки та винагороди.

Після перемоги Національно-визвольної війни XVII ст. в Україні зросла і зміцніла нова суспільна верхівка - козацька старшина. Портрети представників її середовища створюються за певною іконографічною схемою, але з усталеними особливостями портретованого, врахуванням основних вад його характеру та рис обличчя. Згодом, із зростанням станової самосвідомості української старшини, портретним зображенням додають пишноти та розкоші. Причому пишнота одягу іноді співставлялася з грубістю обличчя, що було натяком на брутальність людини. Багатий одяг разом з виразом втоми в обличчі також вказував на одразу до розкоші, до "святкового" життя. Вираз обличчя мав засвідчити і риси характеру.

У портретних зображеннях установлювалися й зовнішні форми. Одяг, постава портретованого, антураж приміщення виступають символами шляхетності роду. Портрет, який слугує у дослідженнях ілюстративним матеріалом, дає змогу прослідкувати зміни в моді, в одязі того чи іншого соціального прошарку суспільства. В добу Гетьманщини відбулося формування національного костюму, того одягу, який виступав символом козацтва. Саме одяг портретованого мав більш менш точно вказати до якої верстви населення він належав. Нижчі стани, якщо і замовляли портрети, то обмежували використання дорогих тканин, хутра і коштовностей, що засвідчувало належність людини до певного соціального прошарку. До одягу окремих станів виявляли спеціальні заборони, які обмежували вживання тих чи інших кольорів для тканин, навіть видавалися накази про ці вимоги⁷. Так, одяг запорожців складався з жупана, зробленого із сукна різних кольорів, яскравої черкески (подібної до жупана), шароварів, шовкового кушака, шапки-кабардинки. Цінності чоловічому вбранню

додавали нашивки, мереживо, гудзики. Кольорова гама нашивок була відмінною від лицьового боку самого одягу - на зеленому сукні, наприклад, робилися червоні нашивки. Пояси прикрашали золотими і срібними бляхами. Кольори костюмів відзначались різнобарвністю. Серед найбільш уживаних були лазуревий, зелений та вишневий кольори. На ноги взувалися сап'янові чоботи. Щоб довершити всю красу вбрання, художник на портреті широко розставляє поли верхнього одягу портретованого, розглажує зморшки на старанно виписаному жупані та чоботах. Пізніше на портретах з'являються каптани - жупани з вузькими рукавами, застібнутими крючками при самій руці. Широкі пояси з тканини були постійною складовою костюму у зображеннях української козацької верхівки та польського панства XVII - XVIII ст. Найпоширенішими на портретах запоржців були турецькі й перські пояси, які привозили вірменські купці. Проникнення "моди" в портрет дає змогу характеризувати уподобання представників козацтва тієї пори. Малярі надавали великої уваги відзначенню таких рис зображених осіб, як суворість, навіть жорстокість, войовничість, не обминали вони і вказівок щодо майнового стану особи. Підкреслювали ці особливості розкішним тлом, багатством одягу, дорогоцінною зброєю, коштовними ознаками влади.

Герб, так само, як і інші клейноди, корогви, бунчуки, булава та її різновиди, тростина (палиця), пірнач, литаври та печатки, вважався ознакою приналежності до суспільних верхів і був символом давності роду військової старшини. На гербі часто вказувалося ім'я, титул, посада. Так, навколо герба І.Мазепи вказано⁸ літери: "І.М.Г.В.Ц.В.С.П.З" (Іван Мазепа Гетьман Войска Царского Величества Его Пресветлого Запорожского). Досліднику це допомагає при атрибуції портретних зображень. Наприклад, співробітники музею мали сумнів щодо портрету, який значився як парсуна з образом Павла Тетері. Портрет знаходиться зараз в експозиції й потребує досконалого аналізу. Завдяки гербовому зображенню⁹ на портреті, який мав напис, було встановлено, що це Гадяцький полковник Іван Чарниш. До цього майже сторіччя помилково вважали, що зображено Павла Тетерю. Знаючи символічні властивості зображених на гербі знаків, глядач переносить їх особливості й на господаря герба. В мистецтві знак, як сим-

вод, обирався продумано й ретельно, наче будівельний матеріал для розкриття образу.

Цікавими для дослідників є шляхетські портрети братів Івана та Григорія Стороженків, писаних з натури. Пануюча в Західній Європі реалістична течія в мистецтві дозволила художникам відходити від старих усталених принципів, прийнятих в нашому малярстві. Постаті, особливо Івана Стороженка, зображені невимушено, живі обличчя та гра кольорів створюють психологічний фон для передачі образу, і, що цінне, характеру зображуваного.

Та більшість портретів козацької верхівки носила площинний характер, особливо при зображенні одягу - його оздоблення не мало натурального вигляду. На обличчя акцентування робилося глибше, хоча більшість портретів козацької старшини писалася вже після їх смерті. Часто образ був наближений до ідеальних уявлень про козацьку верхівку. До ряду таких портретів можна віднести погрудний портрет генерально-го обозного Василя Дуніна-Борковського, зображеного в темнозеленому, розшитому золотом жупані, поверх якого накинуто блідозелена мантия, зліва, вгорі вміщено герб портретованого. Оцінка Дуніна-Борковського в народній уяві суперечлива й неоднозначна. З одного боку, це - сильна, хоробра, віруюча людина, яка щедро жертвувала кошти на храм. З іншого, він - син польського шляхтича, розпустник, який не завжди сповідував моральні та етичні норми життя¹⁰. Спокійне обличчя, сиве волосся, ледь помітна усмішка в сивих вусах зберігають загадку суперечливих думок щодо портретованого. Тіло в портреті є виразним інструментом до характеристики душевних якостей. Постать на портреті отримує свою індивідуальну характеристику від ряду конструктивних форм, а свою "біографію" - від загальної експресивної динаміки зображення.

Зміна політичної ситуації змусила козацьку верхівку обмежити бажання відтворити свій образ на полотні, адже саме вона тривалий час була основним замовником портретів¹¹. Це спричинило в II чверті XVIII ст. помітне зривання суспільного запиту на портрети. Зникають замовлення на великі й зберігається попит на менші портрети, переважно погрудні та поясні. Однак саме тоді посилюється увага до індивідуальної

характеристики зображуваного, з'являється прагнення виявити й передати динаміку внутрішніх переживань, надати образу більшої емоційної виразності.

Зображення духівництва були дуже близькі до світського портрету. В збірці НМІУ зберігається яскравий зразок ктиторського портрету XVIII ст. - ігумена Батуринського, Глухівського, Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського монастирів, митрополита Дмитра Ростовського. Димитрій Ростовський - новий чудотворець, зображений у повний зріст в розшитій ризи з посохом в правій, розп'яттям в лівій руці, на задньому плані ліворуч видніється монастир. Ктиторські портрети писалися за стандартним каноном, який вимагав зображувати особу в повний зріст, в дорогому вбранні, часто біля столу, вгорі обов'язково мав бути присутній герб портретованого. Саме так і зображено Д. Ростовського, який створює враження зібраної, вольової, духовно сильної людини. Крім того, що Д. Ростовський був церковним діячем, він відомий як письменник, автор церковних творів, один з найвідоміших - "Четї-Мінеї". На його портреті художник зображує стіл з великою кількістю книжок, щоб ще раз підкреслити високу освіченість особи. Відбувається поєднання об'ємного реалістичного зображення обличчя з площинним, близьким до іконописного, рішенням передачі постаті. Широко застосовується, поряд з живописними засобами, чітке окреслення форми, що посилює увагу до антуражу й аксесуарів. Зауважимо, що портрети з певним інформаційним навантаженням писались не тільки для вищих ієрархів, а й соборних протоієреїв (наприклад, уніатського архієпископа Київського Теодосія Роскоцького, а також простих схимонахів, таких як парох Ладозський Теодор Романовський). Портретні зображення дають можливість у свій спосіб виокремити різні типи духовних ієрархів¹². Поступово, до кінця XVIII ст., портрети ієрархів втрачали свою монументальність і набували ще більшої схожості зі світським портретом.

Необхідно зазначити, що комплектація портретного матеріалу в музеї здавна мала в основі хоча й наукову, та письмово не обґрунтовану концепцію, яка була спрямована на більш повне розкриття плину історичних подій, візуальне підтвердження дійсності давніх століть і створення повної образної картини минулого саме через портрети різних представників

суспільних кіл. Плеяда портретів таких правителів, як Єлизавета Петрівна, Катерина II, Павло I, Петро I змінює вектор романтичного ореолу, властивого портретному малярству попередніх років, що складався під враженням знайомства з вказаними вище портретами. Портрети російських імператорів та вельмож виступають наче опозиція групі портретів українських гетьманів та козацької старшини. Відмінністю російського портрета XVIII ст. є те, що він наближений до європейських зразків і в більшості створений світськими художниками. Портрети ж козацької верхівки та духовних осіб писали здебільшого іконописці. Тож особливої потреби в створенні окремих шкіл не відчувалося. Ці живописці займалися не тільки іконописом. У кінці XVII - XVIII ст. вони вивчали натуру людини, особливості будови тіла, цікавилися історичними подіями, про що можна судити з кужбушок Києво-Печерської лаври, і, взагалі, виконували додаткові замовлення прихожан. Кошти, отримані ними, йшли в монастирі та храми. Отже, особливістю портретного живопису того часу залишалась площинність постатей, скутість особи, певна канонічність у поставі. У російському портреті художники були більш демократичні, хоча їх твори поступово втрачали символічну мову і перетворювалися на реалістичні фотографії. Серед портретів видатних російських політичних діячів є декілька портретів Петра I, але особливу увагу привертає робота українського маляра Петра Рогулі 1744 р.¹³

Зрідка створювалися ще й сімейні портрети, найдавнішим з них у колекції вважається "Портрет Петра I з родиною" початку XVIII ст. З темного тла портрета виступають світлі обличчя портретованих: Петра I з жінкою та дітьми. Одна з доньок тримає розкрити книгу і, неначе, розповідає прочитане, інші її уважно слухають.¹⁴ І хоча сімейні портрети іноді зустрічалися в історії живопису XVIII ст., але значного поширення не набули. В тогочасних сімейних портретах кожне зображення виступало як окремих портрет.

Цікавий за образом і передачею природи портрет сина Чернігівського князя Михайла Юзефовича Щербатова - таємного радника та камергера Михайла Михайловича Щербатова, який в свій час працював над створенням Російської історії "при дворі", маючи доступ до всіх бібліотек та сховищ. Вихо-

дячи з написів, присутніх на портреті, можна припустити, що це копія з оригіналу XVIII ст., писана за ініціативою відомого історика Михайла Петровича Погодіна, який колекціонував історичні живописні пам'ятки.

Схожий до попередньо названого за помпезністю постави портрет графа Бориса Петровича Шереметева, також зображеного з регаліями, в латах, поверх яких накинута горностаява мантія, з Мальтійським орденом та орденом Святого апостола Андрія Первозванного, отриманих за перемогу над шведським генералом Шліппенбахом. На портреті - вже немолодий чоловік в перуці, з одутлуватим обличчям, що на перший погляд складає враження звичайного придворного похлібця, але насправді - це людина, що мала неабиякий природний хист до військової справи. Він був командуючим російського війська у поході проти кримських татар 1681 р., служив в Польщі, Відні, в Білгороді, де стояв великий гарнізон перекриття російських кордонів від нападів кримських татар. В історичній літературі зберігся цікавий запис В. Нащокіна, що доповнює створений маляром образ: "Был роста высокого, имел вид привлекательный, крепкое сложение тела, отличался благочестием своим, пламенною любовью к престолу..."¹⁵.

Музейна колекція включає в себе і збірку портретів представників роду Репніних - князя Афанасія Борисовича, князя Івана Борисовича, генерал-фельдцеймейстера Василя Микитовича, князя, генерал-фельдмаршала Микити Івановича, генерал-фельдмаршала Миколи Васильовича. Портрети репрезентативні, проте тільки на одному - Микити Івановича - зображений родовий князівський герб з написом: "За веру и верность".

Особливу увагу серед добірки привертає зображення М.В.Репніна (1734 - 1801) - вже старого, сивого чоловіка в темному мундирі, оздобленому золотим гаптуванням, з синьою муаровою стрічкою через ліве плече, з орденом Св. Анни (1762 р.), який він отримав, коли служив міністром у Пруського короля; Св. Олександра Невського (1768 р.), коли був послом в Польщі та Св. апостола Андрія Первозванного (1789 р.). Колекція НМІУ багата не тільки на портрети видатних персон української історії, а й включає зображення російських і польських політичних та військових осіб. Такі портрети не випадково з'являлися

в музеї, адже більшість з цих діячів певною мірою була пов'язана з нашою історією.

Значне місце в колекції НМІУ займають портрети представників польських аристократичних родів. Гордістю музею є колекція дванадцяти парадних архаїчних портретів з роду Вишневецьких, які, як вже було вказано, надійшли від міського голови В.І. Толлі. Отримавши у власність Вишневецький замок у 1876 р.¹⁶, він захотів передати портрети, що мають історичне значення, в якесь київське мистецьке сховище, щоб їх могли споглядати бажуючі та вивчати історики. До замку був запрошений мистецтвознавець В. Горленко, який і виділив згадані портрети, долучивши до них ще й портрет Єремії Могили (1555 - 1606)¹⁷. Всі ці портрети характерні для портретних зображень Речі Посполитої й наближалися до світських взагалі. Більшість з них писана з портретів попередніх років, але з переосмисленням та новою інтерпретацією художника-копіюста. Так, портрети українського магната, черкаського і канівського старости Дмитра Івановича Вишневецького (? - 1563), князя Костянтина-Криштофа Вишневецького (1633 - 1685), князя Михайла Сервація Вишневецького (1680 - 1744) - останнього з роду Вишневецьких - то є унікального значення серія пам'яток. Славнозвісний Платон Білецький звеличив образ Михайла Сервація Вишневецького до висоти символу часу, зауваживши, що "для глядача він перетворився в чудову історичну ілюстрацію"¹⁸. І хоча портрет з нашої колекції має певні відмінності від описаного П. Білецьким з Історико-культурного заповідника Києво-Печерської лаври, його також, безперечно, можна віднести до типового портрету за часів Речі Посполитої. Віленський воєвода, великий Литовський гетьман представлений в величній позі, руки та груди закуті в лати, поверх яких червона мантия, оздоблена горностаєвим хутром, скріплена на грудях застібкою. У правій руці - булава, блакитна стрічка з орденем Білого орла, зірка ордену Білого орла на лівому плечі, шабля з коштовним камінням - все це підкреслює значимість особи портретованого, шляхетність, його походження.

У XVII - XVIII ст. була створена ціла низка цікавих історичних портретів, посилюється увага до минулого України, образів її діячів. Це надихало митців на створення родинних

портретів, подібних до серійної колекції портретів Вишневецьких. Портрети поступово набували реалістичних рис, містили менше прикрас, які вводились до попередніх зображень від художника особисто, за його смаком. Навіть жіночі зображення тепер мали не такого статичного вигляду, як раніше, і були позбавлені зайвого антуражу. Такі портрети особливо цінні для дослідників, бо позбавлені прикрас, вони виразніше розкривали вдачу портретованого, його зовнішню та внутрішню сутність. Свавілья та брутальність в одному образі поєднувались з виразом волі й розуму, мужності. Реалістичність відмічається як в українському, російському, так і, особливо, в польському портреті. Обличчя з досить виразними національними рисами іноді перетворювалися на портрети навіть на комічні. Одним з таких реалістично-комічних зображень вважається портрет канівського воєводи Миколи Потоцького¹⁹. Схожі риси має його родич - Франціск Потоцький- польський воєвода, російський граф, портрет якого зберігається в музеї.

Однак, зауважимо, українські майстри, не ставили за мету створення надто реалістично-комічних образів, особливо при зображенні осіб, що походили з козацької верхівки.

Нова течія в мистецтві - українське бароко - відкрило для художників широку перспективу при розкритті образу портретованого, його характеру та особистих рис. Так, наприклад, Данило Апостол на всіх портретах зображувався з одним заплющеним (вибитим) оком. І, хоча, постаті й мали свої особливості зображення, та більшість гетьманських портретів та козацької верхівки відчутно пронизані патріотичними почуттями автора, часто невідомого, бо іконописці не підписували свої твори. Портрети донаторів та фундаторів мали за мету звеличити постать через її заслуги перед церквою та вітчизною. Тому перед глядачем постають зображення в дорогому вбранні з клейнодами, супутним антуражем. Мистецтвознавці з цього приводу кепкують: "Чи то поляки такі страшні, чи то українці надто красиві?". Справа в тому, що українські майстри були прихильніші до співвітчизників, а поляків на службі в Україні, м'яко кажучи, недолюбливали, тому й зображували їх "в усій красі", надаючи комічного вигляду.

Польська шляхта, намагаючись виділитися серед інших верств суспільства, носила кунтуші й жупани яскраво-черво-

ного кольору, дрібна шляхта - сірого. Міщанство ж взагалі не мало права носити кунтуші та інше цінне вбрання. В кінці XVIII ст. поляки становили більшість у поміщицько-магнатській верхівці Правобережжя, що позначилось навіть на одязі, який тоді становив симбіоз двох культур - української та польської.

Жіночі шляхетські портрети XVIII ст, як, наприклад, зображення Радзівінських, починають наближатися до західних аналогів, що також позначилося на одязі, але вже з орієнтирами на західно-європейську моду. З'являється глибоке декольте, відкриваються руки, талія зтягується вузьким корсетом, волосся укладається в складну зачіску.

Серед численних портретів вельмож іноді зустрічаються портрети простолюду та народних ватажків. Це, зокрема, портрет вихідця з кріпосних селян, сотника надвірних козаків польських магнатів Потоцьких Івана Гонти. Прославився він як один з керівників гайдамацького руху. Декілька подібних між собою у деталях портретів Івана Гонти, один з яких був писаний з оригіналу, що зберігався у Володимира Антоновича, дають нам уяву про народного ватажка з трагічною долею, козака з виразним обличчям, кривим носом, сумними очима, довгими вусами та оселедцем на голові.

Іноді художники, враховуючи народні перекази про певного історичного діяча, домислювали образ, додаючи йому нових рис. Так, в портреті I пол. XVIII ст. Дмитра Байди-Вишневецького втілено народну уяву про мужнього ватажка. Він у 50-х рр. XVI ст. був черкаським і канівським старостою, у 1554 - 1555 рр. на острові Мала Хортиця збудував замок для оборони України від татарських нападів. У народній творчості є пісні про Байду - справедливого, мужнього лицаря, захистника інтересів бідних, що не злякався тортур, не піддався на улецування можновладців, залишався для народу близьким і зрозумілим. Художник, спираючись на народну уяву, перекази та історичні думи, створив образ юнака з луком в правій руці, домисливши обличчя портретованого узагальнюючими рисами, та одягнув його у шляхетський костюм XVIII ст. Такі портрети, створені набагато пізніше життя та смерті портретованого, також становлять інтерес для дослідників. Саме вони засвідчують про трансформацію суспільної уяви про гідну

подиву сильну особу, яку митці вважають своїм сучасником.

Але портрети передають не тільки індивідуальні риси обличчя, особливості вбрання і подробиці побуту тієї чи іншої особи з певної соціальної групи, а й подають матеріал для її психологічної характеристики.

Завдяки портретним зображенням оживають історичні події, пов'язані з тією чи іншою історичною постаттю. Так, дивлячись на портретні зображення Петра I можна уявити, як він віддав наказ на ув'язнення Павла Полуботка до Петропавлівської фортеці разом з Чарнишом, Корецьким і усіма малоросіянами, що знаходилися в Санкт-Петербурзі, відібравши у них при цьому все майно. Взагалі постать Петра I в історії дуже суперечлива. Поринаючи в минуле при вивченні портретів, легше уявити, як сам Петро I приїздить до захворівшого в фортеці Павла Полуботка, щоб той не відмовлявся від послуг його особистого лікаря, на що Полуботок йому заперечував: "Ты не в силах уже возвратить мне угасающей жизни; я вскоре предстану пред праведным Мздовоздожателем: Он разсудит дела наши"²⁰. З одного боку Петро I - російський реформатор, визначний державний діяч, з іншого - душитель залишків української вольності.

Оживають через інформацію з портрету і події мазепинської доби. В. Кочубей та І. Іскра в 1709 р. донесли Петру I про змову Івана Мазепи. Образ гетьмана Мазепи - чудового політика та стратега, розкривається ще через одну рису, властиву його характеру - упадання за жінками. Трагедія сталася, коли він у поважному віці почав залицятися до шістнадцятирічної Кочубеєвої дочки Мотрі, своєї похресниці. Це змусило ображеного В. Кочубея вдатися до помсти. Хоча Петро I прийняв скаргу на гетьмана за наклеп, але впевненість у вірності гетьмана сильно похитнулася. Відразу в уяві постають і подальші події: засудження В. Кочубея та І. Іскри до смертної кари, наростання тиску проти гетьмана Мазепи, проголошення анафема Івану Мазепі 10 листопада 1708 р. в Глухові в присутності новообраного гетьмана І. Скоропадського, Петра I, численної української старшини та церковних ієрархів. Після цього полилася козацька кров: спочатку росіяни вирізали понад тисячу мешканців Переволочної і знищили козацьку флотилію, а з 7 травня 1709 р. почали облогу Січі, знищивши врешті усі споруди та стративши полонених. Деяких козаків

на пострах інших прибили до дощок і пустили по Дніпру²¹. Маючи достатній іконографічний матеріал, зокрема портрети дійових осіб, досліднику легше проникнутися духом доби, уявити характери зображуваних осіб, їх можливі дії. Поважна статура І. Мазепи навіває образ енергійного, серйозного, красивого, хоча й в літах, чоловіка, тонкого психолога, вмючого переконувати інших, і, водночас, розкриваються такі його риси, як підозра, мінливий характер, які властиві людям, обтяженим високою владою і відповідальністю. Для українців образ Мазепи ототожнюється з прагненням українського народу повернути державність, з ідеєю вольності й непокори Росії. Проте, вивчаючи його портретний образ, мимоволі виникає питання: "Що відчував І. Мазепа, виконуючи наказ Петра I про страту В. Кочубея та І. Іскри, чи думав він більше про народ, чи про свою власну славу?" А динамічне зображення В.Кочубея з сумним поглядом, направленим вбік, наче хоче дати відповідь на це запитання з боку опонента і посперечатися. Риси обличчя стають основними психологічними домінантами в портретах наших героїв. А це доповнює словесну картину опису конкретних подій, де вони були головними діючими особами.

Портрет, як іконографічне джерело, розкриває соціальний стан, психологічні особливості зображеного, має кілька шарів змісту: живописний; речовий, матеріальний: одяг, речі з оточення²². Риси обличчя передають розум і легковажність, хитрість і доброту. Таким чином, можна прослідкувати риси характеру і темперамент людини з усіма особливостями. Обличчя завжди становить наче композиційне "ядро" портрета. Важливою складовою портретного живопису є написи, які, часто зустрічаються на польському портреті і несуть важливу інформацію для дослідників.

Українське портретне малярство XVII - I половини XVIII ст. було настільки розвинуте, що навіть справляло вплив на російське²³. З II половини XVIII ст. кращі майстри залишали Україну для подальшого навчання та роботи в тій же Росії та за кордоном.

Історичний портрет досліджуваного періоду того часу складає представницьку гілку цього жанру, в якому при збереженні репрезентативності, прослідковуються тенденції ро-

мантизації образу. Отже, отримана з портрету інформація є невід'ємною ланкою при відображенні вчинків та дій певної особи, історичних подій, пов'язаних з її участю.

Суспільні ідеали, що склалися на ґрунті Народно-визвольної війни, справили вплив на збагачення внутрішнього змісту людини в портреті II половини XVII - XVIII ст. Українській родовій еліті історична доля відвела функції охоронців та гарантів цілісності території країни та народу. Через те портретні зображення її представників надають дослідникам іконографії унікального значення матеріал, який у свій спосіб спроможний реконструювати не тільки збірні постаті героїв та провідників народу, але дати поживу для образного сприйняття подій історії, конкретних фактів, в яких задіяні реальні особи. Атмосферу будь-якої епохи неможливо уявити без історичних портретів. Створені митцем з прагматичною метою вони виконували належну їм функцію репрезентанта особи, а згодом стали іконографічними зразками епохи з притаманними їй художніми смаками, уподобаннями, поняттями про честь, гідність, суспільну та станову психологію. Іконографія щедра на інформацію, яка не зафіксована в жодному з інших джерел. Тому дослідження історичного портрету відкриває перед вченими можливість отримати знання про епоху через відтворені пензлями образи її діячів з усіма тими особливостями, які сприйняв творець-маляр полотен.

Майстерність художників поступово зростала з вмінням неоднозначно тлумачити образ портретованого. За зовнішніми рисами передавався також характер, звички, станова належність людини. Портрет починав займати провідні позиції в формуванні нової концепції особистості й пов'язаних з нею реалістичних принципів. У історичному портреті зосередилися головні моменти, що відбивають, у свій спосіб передають особливості розвитку нації на шляху її розвою.

¹ Гарцман Ш.М. Портрет Раїни Могилянки - княгині Вишневецької в збірці НМІУ. // До 100-річчя Національного музею історії України. Тематичний збірник наук. праць. К., 1999. С. 53 - 55

² Литовченко А.В. Портрет князя Михайла - Сервація Вишневецького в збірці НМІУ // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. К., 1999. С. 105.

- 3 "Історія нашого часу" /Див. Качій Ю.Ю. Нововиявлений прижиттєвий портрет Б. Хмельницького. // Архіви України. 1981. № 3. С. 31 - 33.
- 4 Жолтовський П.М. Український живопис XVII - XVIII ст. К., 1978. С. 156.
- 5 Орден Св. Олександра Невського отримав 29 червня 1946 р., орден Св. Апостола Андрія Первозванного 5 вересня 1751 р. /Див. Бантиш-Каменський Д. Историческое собрание списков Кавалерам четырех російских императорских орденов. М., 1814. С. 1000, 199, 291.
- 6 Белецкий П.Б. Украинская портретная живопись XVII - XVI-II вв. Л.; 1981. С.192
- 7 Ніколаєва Т. Історія українського костюма. К.,1996. С. 47
- 8 Інвент. номер в НМІУ: М-168.
- 9 Інвент. номер в НМІУ: М-111. Літери біля герба: "І.Ч.К.П.Г.Є.Ц.П.В.Р(В).З." - Іван Чарниш Козацький Полковник Гадяцькій "Пресветлого" Величества Войска Запорозького.
- 10 Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиан. К., 1860. С. 79.
- 11 Аникин М. Уманцев Ф. Украинский живописный портрет. К., 1970. С. 24.
- 12 Щербаківський Д., Ернст Е. Український портрет. Виставка українського портрету XVII - XX ст. К., 1925. С. 21.
- 13 Після попередньої реставрації в 1913 р. на Всеросійській виставці в Києві портрет був оцінений в 1500 р.
- 14 Жолтовський П. Вказ. праця. С. 183
- 15 Бантиш-Каменський Д. Словарь достопамятных людей русской земли. СПб., 1837. Ч. 3. С. 214.
- 16 Горленко В. Распродажа в Вишневецком замке. // Киев. старина. 1884. Жовтень. С.361 - 366.
- 17 Литовченко А.В. Портрет Молдавського господаря Єремії Могили з сином в збірці НМІУ // До 100-річчя Національного музею історії України. Тематичний збірник наук. праць. К., 1998. С. 66.
- 18 Белецкий П. Вказана праця. С. 138.
- 19 Там само. С. 160.
- 20 Бантьш-Каменский Д. Вказ. праця. Ч. 3. С. 164.
- 21 Субтельний Орест. Мазепинці. К., 1994. С. 48.
- 22 Цирес А.Г. Язык портретного изображения // Искусство портрета. Сб. статей. Философ. отдел. М., 1928. Вып. 3. С. 98.
- 23 Український музей. К., 1927. С. 23.

ГЕРАЛЬДИКА ТА АТРИБУТИКА

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ СПАДЩИНИ В ГЕРБАХ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

В рамках процесу масового герботворення, що тривав у радянські часи з середини 60-х - у 80-і, тобто майже двадцять п'ять років, в Україні було створено близько 200 гербових зображень. Вони функціонували як герби і гербоїди. На думку провідників комуністичних ідей, останні мали слугувати виразником характерних рис радянських соціалістичних міст, а саме: репрезентувати через своєрідне графічне втілення, гербове "вбрання", досягнення "соціалістичного способу життя". Особливо цей процес активізувався напередодні і після святкування 50-ї річниці Жовтневої революції. Однак, на державному рівні бракувало відповідних нормативних документів, у т.ч. концепції вітчизняного герботворення та законодавчого визначення статусу герба як головної емблеми міста. Водночас періодична преса і громадськість майже одноставно висловлювались на користь започаткування нового герботворення¹. Головна мета цих заходів полягала у створенні зображувального ряду наочної агітації, зокрема тієї частини, що стосувалась безпосередньо соціально-економічного розвитку конкретних населених пунктів. При цьому до нового, так би мовити, офіційного знаку міста пропонували вводити "основний арсенал радянської емблематики". В її символіку закладались ідеологічні принципи, які відповідали новій соціальній структурі держави. Однак, відсутність відповідної геральдичної служби в країні та фахівців у центрі та на місцях, які б мали практичний досвід створення гербів, зокрема належну теоретичну підготовку, робили справу герботворення задалегідь приреченою на неуспіх. Останнє стає очевидним, коли взяти до уваги канони класичної геральдики.

За такого підходу більшість з тих осіб, які брали участь в герботворчому процесі, були мало обізнані зі здобутками світової та вітчизняної геральдики. Вони не знали основних правил, норм та приписів, за якими будувалися, зображува-

лися та описувалися міські знаки. Зазвичай ініціатори досить розповсюдженої "моди" створення міських гербів в особі представників владних структур не рахувалися з тим фактом, що геральдична наука розглядала знаки міст як своєрідний "показник певного розвитку міської організації й символ міського суверенітету, що знаменує надання місту певних прав"², але попри зазначені метаморфози герботворення радянської доби, на сьогодні вповні заслуговує на доскіпливий аналіз та відповідну наукову оцінку як суспільне явище. За роки радянської влади суспільний інтерес до геральдики то зростає, то зменшувався, проте остаточно не згасав ніколи. Процес герботворення розгортався по традиційній схемі: від центру - в регіони. Були створені герби територіальні - союзних республік, герби СРСР³. Першим з міст країни свій герб отримала у вересні 1924 р. Москва⁴.

Подібна тенденція була і в Україні. Нещодавно вчений-геральдист Ю.К. Савчук виявив у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДА-ВО України)⁵ надзвичайно цікавий за змістом та висновками документ "Коротка програма експериментальної проектної роботи "Історичні герби міст України". Він був розроблений в 1946 р. у науково-дослідному відділі Державного проектування міст (Діпромист, Київ). Проблема герботворення формулювалася у звичному для радянської доби контексті: "з метою розробки архітектурно-художніх емблем (гербів) міст Радянської України, що відображали б як сучасну дійсність, так і історичне минуле, накреслено проведення першого етапу вищезгаданої теми..."⁶ Програма передбачала: збирання, систематизацію та вивчення різних видів матеріалів, що стосуються історичних гербів міст України, консультації істориків та мистецтвознавців. Одночасно пропонувалося подавати художні репродукції гербів, а також пояснювальний текст до зображень - 1,5 умовно-друкарських аркуша "Основи гербознавства міст України". Виконавці програми розіслали запити на місця головним архітекторам міст і начальникам обласних відділів архітектури щодо наявності історичних гербів в окремих регіонах. Відповіді, що надійшли, містили довідки про геральдику міст з посиланнями на документи, геральдичну літературу, періодику, розробки краєзнавців.

В іншому, не менш унікальному для 40-х років документі, що кваліфікувався за видом як службова записка, викладено принципи та засади створення радянських гербів міст. Зокрема, визначено, що право на герб мають столиця республіки, місто-герой Одеса, обласні центри та міста обласного підпорядкування. Рекомендувалося зображувати на знаках через символіку визначні події з давньої та радянської історії, зокрема періоду Великої Вітчизняної війни, народно-господарське значення конкретного міста. При створенні гербів передбачалося відображення адміністративної ієрархії. Герб столиці України - Києва мав включати герб УРСР. Навколо щитів гербів столиці та обласних центрів пропонувалося зображувати обрамлення, вінки з лаврових і дубових гілок. У герб міста-героя Одеси планувалося ввести медаль - "Золота Зірка Героя Радянського Союзу", а оточуючий герб вінок оповити орденською стрічкою ⁷.

"Завдання" програми у свій спосіб заклали ідею централізованої розробки міських гербів. Всього кількість гербів, які мали створити, обмежувалася 83-ма українськими містами. Документ нормував вигляд і оформлення гербів: пропонувалося вживати щит єдиної форми, а в разі наявності варіанту, - подавати два малюнки. До кожного ескізу необхідно було ще додати пояснення зображення (фігури) та тлумачення символіки. Але перша спроба відродження міської геральдики, напрацьовані пропозиції щодо централізованого її запровадження та функціонування - не справили належного ефекту. Ініціатива не отримала подальшого розвитку, що було типовим явищем суспільного буття тоталітарної держави.

Однозначної відповіді на запитання про те, чому саме в Україні раптом сталася спроба відновити міську геральдику в ті роки, немає. Та дослідники вважають знаменним явищем той факт, що в республіці на рівні Ради Міністрів було порушено питання про міську геральдику. Мабуть на прийняття рішення про відродження емблем міст вплинуло кілька факторів: геральдичні традиції міст Галичини та Буковини, приєднаних до УРСР, враження від геральдики країн Європи, де побували наші війська, звільняючи їх від фашизму тощо. Але вони не мають джерельного підтвердження. Та

число б не була ідея щодо впровадження міської геральдики, вона слугує за приклад новаторського ставлення в Україні до розв'язання проблеми тогочасної наочної агітації. Вона засвідчувала кризу традиційної радянської символіки, яка заповнила собою весь емблематичний простір, оскільки її догматичні форми не справляли більше належного мистецького та ідеологічного впливу на громадян.

На період хрущовської "відлиги" припадає знаменна віха в історії міської геральдики, яка започаткувала період масового герботворення в радянські часи. Науковці, краєзнавці, громадськість, активно включилися до ініційованого пресою процесу - "кожному місту - свій герб". Але переступити ідеологічні доктрини ніхто не наважувався, як і виокремити геральдику з системи "монументальної пропаганди". Вона залишалася в лещатах вимог парторганів - "усучаснити, надихнути новим соціалістичним змістом" емблеми міст. Про це писала постійно у різних варіантах радянська преса ⁸.

До науковців тоді мало хто прислухався, як то засвідчує практика герботворення і ті новостворені міські знаки, що заповнили собою гербівничий простір країни. Відтак була породжена ціла низка гербів, які тільки умовно могли претендувати на високе звання головного знаку міста. На гербових полях з'явилися дивовижні малюнки, яких не знала до того часу міська геральдика взагалі, не кажучи вже про її класичні європейські зразки. Це були численні прикмети нової соціалістичної епохи у вигляді димарів заводів, будівель фабрик, гребель, шахтних териконів, колінчастих валів, паровозів, шестерні у всіх її проявах, постійним елементом виступало й колосся. Зображували їх у довільному вигляді, як кому забаглося, без певної системи чи прийнятого канонічного малюнка, хоча в описах постійно підкреслювалось, що гербам нового зразка притаманна простота і лаконізм, доступність зображувальних засобів і тлумачення символів.

Проте серед новотворів все ж існувала цікава за змістом і досить представницька група гербів, яка повністю або частково повторювала геральдичні знаки своїх історичних попередників, тобто гербів певних міст попередніх епох.

Отже, герботворення радянського часу, хоча і було пред-

ставлено численними міськими знаками, не стало тим якісно новим етапом у вітчизняній геральдиці, який би базувався на універсальній символіці гербів, системі правил, використаних або вироблених у новітній час практикою герботворення. Зауважимо, що ознаки, які стали визначальними у створенні гербів, сприймалися сучасниками як данність, що відображала сутність історичного поступу країни.

Аналіз виокремленої із загалу радянських міських гербів тієї частини, в геральдичній композиції яких повністю або частково використовувалися фігури із зображувального ряду їх попередників, потребує введення певних термінологічних новацій. На нашу думку, адекватним терміном для позначення цього явища є поняття "знакова система міських гербів радянського періоду". На нашу думку, воно найкраще віддзеркалює в узагальненому вигляді стан, що склався в системі образної мови гербів цієї епохи. Поняття класичної геральдики, як-то "геральдичні" або "негеральдичні фігури", для періоду середини 60-х - 80-х - початку 90-х років не можна застосовувати через наявність великої кількості символів-новотворів у межах знакової системи, для яких характерна відсутність іконографічної стабільності. Графічна мінливість вживаних фігур при їх аналізі, співставленні та класифікації, дозволяє виявити всю, без винятку, розмаїтість наявних зображень новостворених знаків.

За період свого п'ятсотлітнього існування міські герби стали своєрідною часткою національної, а відтак - європейської культури, увібрали в себе елементи світогляду, мистецтва, науки різних історичних епох. Самобутні місцеві мотиви увійшли до сюжетів гербів, пройшли випробування часом і закріпилися у свідомості міських громад як щось постійне. Герби українських міст стали своєрідними історичними пам'ятками, бо в них у символічній формі передано через графічні зображення певні реальні явища і події. Звичайно, що з часом зміст окремих знаків втратив своє попереднє значення і за товщею століть сьогодні важко розпізнати, які саме реальні явища та події за ними стоять. Та, попри все, герби є цінним історичним джерелом, яке дозволяє дослідникам з'ясувати та розширити знання з цілого ряду питань адміністративно-право-

вої та соціально-економічної історії українських міст. Варто підкреслити, що до геральдичної спадщини, як своєрідного культурного феномену, необхідно ставитись із усією відповідальністю і повагою.

37 гербів радянського часу становлять представницьку групу, в якій повністю або частково використано знакову систему, або композицію та поділ щита їх історичних попередників⁹. На нашу думку, їх можна розділити на дві підгрупи, хоча цей підхід є дещо умовним.

До першої віднесемо ті герби, які вживалися у 60-і -80-і роки без особливих змін у зображенні фігур гербового поля, тобто як то було прийнято у їх історичних попередників. Проте зазвичай окремі їх елементи зазнали модифікації й до гербового поля вносились додатково окремі, вже сучасні елементи з нової знакової системи радянської доби.

Друга підгрупа - то піддані значному графічному редагуванню знаки, які хоча і мали певну, бодай віддалену схожість з історичним гербом міста, містили у полі щита чимало сучасних зображень, щедро впусивши до нього традиційну радянську символіку. Одночасно зазнавала редагування і композиція герба. Присутність комбінованих варіантів різнотипних знаків на гербах міст ускладнили їх сприйняття. Але радянські герби міст України, що співпадають у певній частині зображень з гербами-попередниками є неодмінною та важливою складовою вітчизняної геральдики.

За хронологією прийняття та функціонування група гербів та гербоїдів з використаними елементами давніших знаків розподіляється таким чином: 1967 - герби міст Артемівська, Дрогобича, Кам'янця-Подільського, Львова, Одеси, Феодосії, Ялти - 7 знаків; 1969 - Миколаєва, Чернівців (2); 1970 - Могилева-Подільського, Тульчина, Керчі (3); 1971 - Кременчука, Хмельницького (2); 1976 - Бережан; 1979 - Павлограда; 80-ті - Євпаторії; 1982 - Богуслава, Ковеля, Луцька, Охтирки, Путивля (5); 1984 - Володимира-Волинського, Ужгорода (2); 1985 - Черкас, Ямполь (2); 1986 - Івано-Франківська; 1987 - Вилкового, Хуста (2); 1988 - Луганська, Сум (2); 1989 - Городка, Сквир (2); 1990-1991 - Острога, Городенки, Дубна, Косова, Рені (5). З даного переліку стає очевидним, що наговорити про будь-яку систему, яка свідчила б про певну тенденцію використання на практиці

знаків міських гербів-попередників у визначений хронологічно час, не доцільно.

Найбільша за кількістю група - 7 знаків з емблематичним рядом давніших гербів, - з'явилася саме 1967 р., тобто у ювілейний рік.

До даної групи гербів з повним правом відноситься герб міста Одеси 1967 р., в якому автор художник Ю.Горюнов у нижній частині герба на червоному тлі зобразив срібний якір-кішку, запозичивши його з герба міста 1798 р. Присутність у новому гербі символіки старого мала засвідчити, що місто Одеса здавна було великим міжнародним портом з майже 200-річною історією. Те, що автор ввів до верхнього золотого поля графічне зображення броненосця "Потьомкін" із червоним прапором на щоглі та Золоту Зірку Героя Радянського Союзу (Одеса - місто-герой) вповні відповідало тенденції нового герботворення, що вимагало сучасної символіки¹⁰. Герб через зображення високого нагородного знаку передавав героїзм і відвагу захисників міста в роки Великої Вітчизняної війни. Таким чином, цей знак поєднав кілька сюжетних ліній, що заслуговують на існування поряд.

Місто Дрогобич здавна славилось своїми соляними промислами. 1422 р., отримавши магдебургію, місто, очевидно, здобуло і свій герб. На печатках міста, в щиті було зображено дев'ять топок (в деяких працях зазначено, що це "груди") солі. У такий спосіб виказувалось на провідну галузь господарства міста - солевидобування та солеваріння. Цікавий той факт, що у наступні століття вказівки на солепромисли в гербі Дрогобича збереглися, хоча місто змінило навіть державні підпорядкування та належність. У гербі 1788 р. на синьому тлі в композиції, замість топок солі, фігурують дев'ять золотих (дерев'яних) діжок чи бочок (4, 3, 2) із сіллю. "Соляна" символіка знайшла місце і у гербі Дрогобича 1967 р. за радянського часу. У щитовому полі поряд із традиційною для новітнього періоду символікою - зображенням розгорнутої книги (освіта, культура), півшестерні (машинобудування), газового факела - полум'я (нафтопереробна галузь) - у зображувальний ряд введено і дев'ять топок солі, саме у такому вигляді, як їх подано у історичному

гербі - 4, 3, 2. Отже, не зважаючи на нововведення, старовинна символіка видалась доречною з огляду на збереження історичної традиції¹¹.

Місто Кам'янець-Подільський отримало новий герб теж у 1967 р. У центрі його щита було зображене золоте усмінене сонце з шістнадцятьма променями - то герб Поділля, знаний від початку XV ст. Одночасно з ним до малюнку ввійшло графічне зображення Старої фортеці, архітектурної та історичної пам'ятки міста, додалися традиційна для радянських гербів півшестерня (вказівка на розвиток промисловості) та відкрита книга, що мала засвідчувати про наявність у місті кількох навчальних закладів, педагогічного та сільськогосподарського інститутів, військового училища¹². Варто зазначити, що автор проекту герба Д.І.Брик у даному випадку відмовився від наслідування зображень магістратських гербів, які вживалися на печатках міста: руського (Св. Миколая), католицького (Св. Юрій) та вірменського (Агнець Божий), віддавши перевагу давньому символу Поділля - сонцю, вперше відтвореному на гербі міста 1796 р. Останній було розроблено на основі емблеми, використаної в гербі Подільської землі. Окремі дослідники схильні вбачати в емблемі сонця досить давній символ, що сягає ще дохристиянської доби.

Місто Львів за радянської доби одержало герб одним серед перших, у 1967 р. Прийняттю герба сесією міської Ради депутатів трудящих передувала досить жвава дискусія, яку було винесено на сторінки місцевої преси. Представлені проекти обговорювались на спеціальному семінарі з архітектурного та спеціальних історичних дисциплін у Центральному державному архіві у Львові¹³. Вчені та архівісти обстоювали тезу про те, що "єдино правильним шляхом буде вернутися до найстарішого герба з XIII-XIV ст., який зображує міські ворота з трьома вежами (баштами), з крокуючим левом у них"¹⁴. Тоді й було прийняте єдино правильне рішення: в основу зображення герба покладено давні геральдичні емблеми, що своїм походженням сягають часів, коли місто належало до Галицько-Волинського князівства і жило традиціями Київської Русі. Отже, в гербі Львова центральною фігурою залишився крокуючий лев і замок з трьома вежами. Дане зображення відоме з львівських печаток

1359, 1363 та ін. років, де емблема повторювалась в різних модифікаціях. В описі герба Львова 1772 та 1789 р. вказано: "На блакитному тлі замок із трьома вежами та відчищеною брамою, у якій обернений праворуч золотий лев..."

У радянському гербі міста автори ескізу герба - художники І.Картушенко, З.Кацала, Л.Левицький, скульптор Є.Мисько та архітектор Я.Новаківський не могли ніяк обминути елементів тодішньої державної символіки. Це відбилось на кольорах герба, а також повстало у вигляді емблеми "серп і молот", розміщеної на центральній башті, над брамою.

Необхідно зазначити, що у 1990 р. відбулася реставрація міського знаку за відбитками печаток з документів XIV-XV ст. Нині на головній емблемі міста в синьому полі золотий лев крокує у міській брамі з трьома вежами¹⁵.

Місто Феодосія у радянський період отримувало герби двічі - 1967 та 1971 р., причому герб 1971 р. не набув офіційного затвердження, але активно використовувався у міському житті. Щодо герба 1967 р., то він, вміщуючи традиційні для південного морського міста гербові зображення якоря, винограду, морських хвиль, мав за центральну фігуру старовинну оборонну башту Св. Костянтина. Саме це зображення "червоної генуезької вежі" було присутнє на гербі Феодосійського повіту, затвердженому у 1844 р.¹⁶ З огляду на те, що генуезька вежа є відомою архітектурною пам'яткою міста і враховуючи геральдичну традицію, її поява у міському знаку доцільна і символічна. Тому створений 1971 р. герб, де у чотирьох полях зображені бджілка, листок з гронам винограду, сонце і палітра з пензлем, хоча й репрезентував місто через основні його особливості, був перенасичений фігурами, стилізоване виконання яких доволі ускладнювало його сприйняття й історичних традицій не мало.

Прийнятий 1967 р. герб міста Ялти містив головні елементи із зображувального ряду головної емблеми міста 1844 р., де були на блакитному тлі "навхрест покладені дві золоті гілки - лавру та винограду" (виноградна гілка з гронам ягід). Доповнило малюнок герба ще сонце, яке сходить із морських хвиль. Останні елементи, як свідчать малюнки гербів приморських міст, повторюються в їх зображеннях

постійно. Цікаво, що в описах обох гербів наголошується на тому, що дані символи відтворюють найхарактерніші риси південного міста, підкреслюючи у свій спосіб природне багатство краю і розвиток однієї з основних галузей виробництва - виноградарства¹⁷.

У 60-х роках у наочній агітації міста Артемівськ використовували герб, створений ще 1811 р.: "між зеленим і чорним полями зображено хімічний знак солі, що була приводом до заснування міста Бахмута" (стара назва Артемівська). Саме "соляна" символіка виявилась вельми універсальною для того, щоб стати за основний елемент герба і в наш час. У березні 1996 р. сесія міської Ради народних депутатів затвердила саме таку головну емблему міста¹⁸.

Творчо підійшли до переосмислення зображень головної емблеми міста в Миколаєві. 1969 р. було затверджено герб міста, в якому зображувався срібний вітрильник. Він мав підкреслити портовий статус та суднобудівну спеціалізацію міста. Судно - символ міста корабелів, у гербі 1883 р. "золотий корабель з чорними веслами", - відтепер став вітрильником, а не веслярським кораблем (деякі автори схильні бачити у зображенні шлюпку). Наслідування традиції включення до емблем бодай модифікованого зображення, та все ж корабля, дає підставу говорити про те, що автори були обізнані із зображенням герба 1883 р. і надали його складовим елементам своє творче втілення. У базу герба ввели додатково ще один символ, зображення якого присутнє на значній кількості гербів промислових міст - шестерню. Цей символ машинобудування наблизив герб за тематичним рядом зображень до інших новотворів радянської доби¹⁹.

Місто Чернівці у своєму гербі 1969 р.²⁰ успадкувало зображення відчищеної міської брами від герба 1784 р., який був затверджений австрійським цісарським урядом: "на червоному тлі срібна зубчаста відчинена міська брама, над якою десять срібних каменів, покладених двома рядками". Однак, червоне поле описаного попереду герба у радянському варіанті замінили на блакитне, а колір брами із срібного став червоним. Композиційно зображення самої брами майже не змінилося, однак до нього додали емблему "серп і молот", розмістивши її над брамою башти, подібно до того, як це було зроблено у гербі міста Львова.

Хвиля малопрофесійного герботворчого процесу 70-х рр. щасливо обминула стародавнє кримське місто Керч. У місті вживався затверджений ще 17 листопада 1844 р. герб, що містив зображення грифона і ключа. Грифон - фантастична істота із тулубом лева і головою та крилами орла був гербом Пантикапею, столиці Боспорських царів, на місці якого засновано сучасну Керч. І навіть в радянські часи суцільної ідеологізації та політичної заангажованості він виявився гідним бути символом міста. Не викликав розбіжності думок і ключ, алегорія міста-ключа, що стоїть на виході із Азовського до Чорного моря. На золотому щиті чорний грифон, що біжить, і внизу блакитний ключ досі залишилися на стелі при в'їзді до міста ²¹.

Новий герб міста Могилева-Подільського було затверджено рішенням виконкому міста 11 березня 1970 р. Кольорове зображення герба - еталон та його опис - зберігається у Державному архіві Вінницької області ²². Саме вони дають нам чітке уявлення про особливості побудови герба та його кольорову гаму. За своєю побудовою цей герб вирізняється поміж іншими, створеними на той час. Передусім його виокремлює перев'язана червоно-блакитна стрічка, подана над білим щитом, на якій вміщено золотий напис "Могилів-Подільський". Щит поділено по діагоналі червоною стрічкою, на якій зображено колосся. А от у верхній частині вміщено золоте гроно винограду з зеленим листям. Саме цей елемент можна вважати за такий, що потрапив до герба у спадок від його попередників - історичного герба XVIII ст. та проекту знака 1859 р., де зображувався "виноград, що росте", а якщо точніше, то сім виноградних лоз (на підпорках) із гронами винограду та листям, або ж одна виноградна лоза із зеленим листям та синіми виноградними гронами, що зростають на пагорбі. Застосування символу винограду, як емблеми певного напрямку спеціалізації господарства, тут можна вважати закономірно-традиційним. Загально відомо, що у радянські часи майже всі зображення гербів були викарбувані на значках, що компоувалися в однакові для всіх щити. Але з гербом Могиліва-Подільського сталося диво: з'явилося ще два новотвори, які композиційно не були схожі на офіційно затверджену емблему 1970 р. Гроно винограду було золотим

і кольоровим, видозміненим за формою. Хоча ці зображення частково перегукувалися з оригіналом герба, маючи у нижній частині щита ще золоту фігуру, утворену із шестерні та штурвалу, та лоза з гроном винограду щоразу зазнавала змін. Проте вона, бодай віддалено, та нагадувала про основну фігуру історичних гербів - виноград.

Інакше поставились до геральдичної спадщини у місті Тульчині при затвердженні герба у 1970 р. І хоча в описі герба перераховується велика кількість фігур, які мали промовляти про історичне минуле, культурну спадщину міста, всі провідні напрямки виробництва та промисловості, та, попри все, два житні снопи, перев'язані червоною стрічкою, нагадують нам три такі саме снопи зі стрічками, присутні на історичному гербі міста 1796 р. Ці снопи введено до герба "на означення багатства хлібного врожаю у повіті та родючості його земель"... Можна тільки схвально поставитись до майстерності автора проекту герба М. Поперечного, який, виконуючи, як це засвідчують документи, ідеологічне замовлення районного керівництва, спромігся не обійти увагою історичну геральдичну традицію Тульчина ²³.

Старий герб міста Кременчука 1798 р. мав просту і виразну символіку: "на блакитному щиті срібний пояс, на знак ріки Дніпро, яка тече крізь се місто". У 1971 р. місту затвердили герб, де річка Дніпро відтворена графічними засобами за допомогою трьох срібних хвилястих ліній, перерваних посередині топографічним зображенням мосту ²⁴. На нашу думку, передавати в гербі зображення засобами картографії взагалі недоречно. І така новація аж ніяк не збагачує геральдику. Герботворення має у своєму арсеналі освячені історичною традицією сталі зображення річок, морів, гір, островів тощо. Відтак, у даному випадку необгрунтоване новаторство виглядає чужорідним елементом, про значення якого можна довідатись тільки виключно з опису. Та з огляду на те, що в ескізі герба автори все ж прагнули зберегти певною мірою традицію й відтворили виразний срібний пояс річки Дніпро, хоча б у іншому вигляді, даний новотвір з його "срібним хвилястим поясом" вважаємо не найгіршим серед переліку зображень радянських гербів міст. Разом з тим, півшестерня, у півколі якої емблема "серп і молот", що увінчує внутрішній щиток із зображенням мосту та річки, ро-

бить цей герб подібним до багатьох гербів цієї доби.

На нашу думку, герб міста Хмельницького, затверджений 1971 р.²⁵, репрезентує досить цікавий спосіб використання історичної міської гербової традиції. У новоствореному гербі поряд з типовими зображеннями перехрещених житніх снопів та емблеми "серп і молот" у верхньому червоному полі, на нижньому полі на блакитному тлі подано "три зигзагоподібні золоті стріли-блискавки", що мали символізувати, згідно опису, розвиток у місті машинобудівної, радіоелектронної та електротехнічної промисловості. Золота шестерня під ними засвідчувала промислову спеціалізацію міста. Та нам видається, що автор ескізу герба архітектор В.Громіхін був добре обізнаний із зображеннями давніх міських відзнак, зокрема герба Проскурова 1796 р., де на блакитному тлі було "три стріли, навхрест покладені" (середня вістря донизу, дві інші - догори (варіант: покладені зіркою). Та на початку 70-х років обґрунтувати необхідність вносити подібну, як тоді вважали, "архаїку" до герба соціалістичного міста було просто неможливо. Тож автор у завальованій формі, через стріли-блискавки, тобто оновлену, переосмислену символіку, подає згадку про три стріли проскурівського герба.

Традиційна геральдична емблема була збережена і у гербі міста Бережани, прийнятму у 1976 р. Щоправда класичний олень Св. Губерта ("на блакитному тлі золотий олень із червоними рогами...") набув у ньому певної стилізації і зображений золотом, із оберненою назад головою. Незрозумілим залишаються невизначена, розпливчата форма щита, використання до того ж стандартного стилізованого пшеничного колоса і скляної колби загалом зробило герб доволі примітивним знаком²⁶.

Деякі українські міста отримували герби, в яких тотожність попереднім міським емблемам була лише виключно змістовою і композиційною, що все ж прямо вказувало на дослідження авторами новостворених гербів історичної геральдичної спадщини. Так, наприклад, блакитна смуга (р. Вовча) у гербі Павлограда, прийнятому 1979 р., нагадувала "срібну річку навскіс" у гербі міста 1811 р.²⁷.

Свій радянський герб місто Євпаторія офіційно не зат-

верджувало. Проте, у 80-х роках у наочній агітації з дозволу парторганів міста вживалася постійно емблема в якості гербоїда, що містила зображення "золотої баранячої голови" та традиційну емблему медицини. Її складовими виступали "чорний змії, обвитий навколо срібного жезлу Ескулапа і чаша"²⁸. Оскільки герб було розділено виллоподобно, або тридільно, то до верхнього поля внесли додатково стилізовану золоту бджілку. Бджілка на той час була загальноприйнятим елементом у символіці багатьох міст Криму. Зображення бджілки символізувало працелюбність, достаток, процвітання краю. Перші дві складові євпаторійської повітової емблеми беруть витоки з герба 1844 р., в якій "у правій половині щита, на зеленому тлі золота бараняча голова на знак вигоди Тарханського Кута до вирощування сірих овець; ліворуч на червоному тлі чорний змії, що обвився навколо срібного жезла й п'є з чорної чаші, - емблема медицини, що означає Сакські болота, цілющість яких не підлягає сумніву". Хоча в описі герба автори припустилися помилки відносно традиційного трактування емблеми - змії не п'є з чаші, а наповнює її своєю отрутою, що слугує за складову багатьох ліків та атрибутуки Ескулапа - то виразне означення лікувальних властивостей природи краю. Цікава ще така деталь: антична медична символіка неначе пов'язувала новітні часи з історією краю, коли на місці Євпаторії існувало давньогрецьке місто-поліс Керкінітіда. Виразна мова символу виявилась такою вдалою, що її використано у сучасному гербі Євпаторії (1998 р.), що повторив зображення баранячої голови і змія на жезлі, але без чаші.

У центрі щита герба міста Богуслава 1982 р. головною фігурою виступають три пагорби. Їх поява тут не випадкова, оскільки в історичному гербі міста 1620 р. теж були присутні три пагорби (скелі), але там вони увінчані хрестами²⁹. Герб, прийнятий у радянські часи, все ж віддає данину своєму попереднику.

Місто Ковель за свою історію мало кілька гербів. На це вказують документальні свідчення і печатки із викарбованими зображеннями. Одним з них є герб, наданий місту у середині XIX ст. Його можна вважати промовистим, бо центральним зображенням герба 1852 р. стала "срібна підкова, обернена шипами донизу". Творці герба міста 1982 р. щед-

ро наситили гербове поле елементами радянської знакової системи. Центральною фігурою в гербі виступає силует тепловоза - символ Ковельського локомотивного депо, який вписано до півкола великої за розміром шестерні (символ заводу "Ковельмаш"), що переходить у зображення колоса (сільськогосподарське виробництво). Під цією надзвичайно громіздкою композицією все ж знайшлося місце для золотої підкови, що є аналогом срібної підкови попереднього герба. Навіть у такому перевантаженому малюнку підкова не загубилась, і хоча новітня символіка вносить дисгармонію у зображувальний ряд, підкова, сяюча золотом, виглядає доречною, стверджуючи про певну спадковість традиції у гербовому зображенні³⁰.

Місто Луцьк у своєму гербі 1911 р., хоча і не використало мотиви з попередніх міських знаків, однак ввело до нього такий характерний елемент, що безпосередньо засвідчував про велич та значення міста-фортеці у часи княжої Волині. Зображення "червоної фортечної вежі" в новому гербі міста, прийнятого 1982 р., відтворено з певною модифікацією: вежа відтепер нагадувала в'їзну башту з брамою. Її доповнили половиною підшипника та шестерні, що символізували розвиток індустрії в місті і були закономірним для того періоду. А в основі кільця, яке утворили половини підшипника та шестерні, розмістили емблему "серп і молот" червоного кольору³¹. Звичайно, що у такому вигляді герб тільки приблизно нагадував про досить виразну емблему попередниці.

Герб міста Охтирки, затверджений 1982 р., являв собою чи не найжахливіше поєднання історичного емблематичного ряду з радянською символікою. Зображене на ньому золоте сяюче сонце, що виходить із глави, може розглядатися не тільки як елемент міського герба, затвердженого 21 вересня 1781 р., створеного М.Щербатовим. Його можемо тлумачити як наслідування козацької символіки XVII століття, зображеної на охтирському полковому прапорі, де є блакитний хрест, на якому розіп'ятий апостол Андрій Первозваний. Останній був оточений золотим сяйвом. Так чи інакше золоте сяйво угорі у поєднанні із золотим хрестом репрезентувало Покровську церкву, відому своїм образом

Охтирської Богородиці, який привертав велике число прочан. Герб 1982 р. поєднав "золоте сяюче сонце з променями, що виходять із глави" із нафтовою вежею, ламаною блискавкою (символом зв'язківців) і частиною зубчастого колеса, не обминувши традиційних "серпа і молота". Отже, шляхетна, духовна емблема сонця з променями втратила своє первісне значення і символізувала "сонце нового життя" у місті промисловців та зв'язківців. Проте, безперечно, сам факт використання згаданого символу є позитивним і схвальним³².

Згідно з рішенням Путивльської міської Ради народних депутатів 29 вересня 1982 р. було затверджено герб міста Путивля. Зображувальний ряд використаних символів, на жаль, був далекий від тих, що побутували в гербі міста 1854 р. Однак, творці нового герба перетнули його поле по діагоналі орденською стрічкою, яку композиційно можна вважати тотожною синьому перев'язу з трьома срібними куріпками - частині герба-попередника. Але тут необхідно підкреслити, що тотожність ця суто композиційна і не може безпосередньо розглядатися як використання геральдичної міської спадщини³³.

Герб міста Володимира-Волинського, затверджений 1984 р., містив зображення вершника на коні, що перемагає змія. У новому графічному виконанні вершник все ж залишився тотожним за своїм змістом семантиці історичного герба, де центральною фігурою виступає постать Юрія Зміборця. Таким чином, герб, відомий з XIV ст., видався і у радянський час досить представницьким за своєю символікою та трактуванням образу переможця і захисника. Хоча, на нашу думку, історичний герб набагато виразніший за своїм чітко промальованим зображенням³⁴.

У 1984 р. рішенням VIII сесії XVIII скликання Ужгородської міської Ради депутатів трудящих було затверджено герб міста Ужгород, який повторював зображувальний ряд свого історичного попередника кінця XIX ст. Якщо історичний герб мав за центральну фігуру "зелений виноградний кущ із трьома лозами та двома золотими гронами", то у описі його наступника записано, що на полі щита зображена "золота виноградна лоза з двома виноградними гронами". У новому гербі змінено не тільки кольорову гаму зображення,

але й додано характерні для того періоду доповнення - традиційну для радянської емблематики емблему "серп і молот"³⁵. Певне здивування викликає і сама форма щита - картуш, характерний більше до власницьких гербів, а не міських. В описі картуш названо чомусь "традиційним". Можливо, що на таке визначення вплинули зображення, які містились на міських печатках. Та головним є те, що герб за свою знаковою системою повністю відповідав усталеним зображенням історичного герба.

Досить цікавих відомостей та трансформації зазнав герб міста Черкаси. У 1791 р. місту було надано герб із зображенням "воїна у польській військовий мундир одягненого, що на коні скаче"... Після приєднання Правобережжя до Російської імперії Герольдія розпочала роботу по створенню нового герба для міста. Остаточний його варіант 1852 р. містить зображення тільки срібного коня, що скаче, а постать воїна у польському однострої, з очевидних на то причин, вилучили. При перезатвердженні герба у 1878 р. зображення срібного коня подано з червоними очима та язиком. З 60-х років ХХ ст. місто користувалося гербоїдом, який нічого спільного з історичними гербами не мав. Прості, невиразні символи - колосок пшениці, сяюче сонце, яхта на хвилях Дніпра, реторта - могли належати будь якому населеному пункту.

У 1985 р. місту затвердили новий герб, який поряд з традиційною радянською символікою - емблемою "серп і молот", містить зображення срібного молодого вершника, що скаче на білому (срібному) коні і тримає над головою золотокоший сніп. Згідно опису молодий вершник символізував молодість міста, пророкуючи йому подальший розвиток, щасливе майбуття. Сніп підкреслював сільськогосподарське спрямування Черкащини. Незважаючи на узагальнення образу вершника, його майже графічно-контурне зображення, дослідників зацікавила парадоксальна трансформація польського воїна у радянського (українського, стриженого "під макітру") хлопця. Та, попри все, автори ескізу герба - історик А.Ю. Чабан, художники О.Костогриз, М.Теліженко, А.Петренко вочевидь намагалися залишити в гербі міста, хоча й "відредаговану", та все ж усталену історичну

емблему, яка, бодай віддалено, однак пов'язувала новий герб з його попередниками³⁶. У новотворі знайшлося місце і для стилізованих хвиль, які мали засвідчити, що місто знаходиться на березі великого Кременчуцького водосховища.

Не обминули творці нового герба міста Ямполь³⁷, затвердженого 1985 р., окремих зображень з його герба, прийнятого 1796 р. Так, історичний герб містив зображення срібною річки, частини порогів, на березі було розміщено корми двох суден, що будуються. Новий герб, авторами якого були А.Ф. Майоров та О.П. Плешко, мав зелене поле, яке перетинав блакитний перев'яз (символ річки Дністер), що містив вгорі зображення двох, в описі - недобудованих (на воді?), човнів-галер. Ніякого пояснення тому, чому ці т. з. галери опинились на воді та ще без весел - немає. Пороги "перекочували" до крайнього нижнього кінця перев'язу і виглядають як золоті хвилі. А от по центру герба - схематично виконаний вінок з двох великих колосків, що оточує шестерню, крізь яку неначе проріс білий цукровий буряк із трьома зеленими листками. Даний малюнок герба за композицією та наявними елементами "переплигнув" своїх родичів радянської доби. Така очевидна еkleктика зробила герб, який до того завершувався ще трьома фортечними баштами, виразним зразком повного нехтування законами геральдики і безжального ставлення до виразної мови малюнку історичного герба.

Досить своєрідною може вважатися спроба використання елемента історичної гербової традиції у зображувальному ряді відзнаки міста Івано-Франківська, затвердженої 1986 р. Основною фігурою герба тоді став стилізований золотий ключ, з вушком, виконаним прикарпатським орнаментом, а середня частина якого - стилізована оборонна вежа, можна припустити, є "спадкоємицею" замку з трьома вежами, який прикрашав герб міста Станіслава 1663 р., що після приєднання до Австро-Угорщини був підтверджений цісарським урядом у 1786 р. Герб продовжив своє існування і після включення земель Галичини до складу Польщі і ще раз підтверджений 1938 р. Щодо герба Івано-Франківська 1986 р., то складність та перенасиченість його зображувального ряду (серп і молот, хвилясті лінії, дата "1662", борідка ключа у вигляді частини шестерні та перфокарти),

зробили спробу використання традиційної для українського гербівництва фігури оборонної замкової вежі дрібною і малопомітною ³⁸.

Герб, затверджений 12 листопада 1987 р. для міста Вилкове Одеської області, успадкував від герба 1932 р. таку характерну частину зображувального ряду, як риби. Якщо їх в історичному гербі було тільки три, то до нової редакції герба внесено їх аж п'ять, при чому із золотих вони стали срібними ³⁹. Одночасно гербові зображення доповнено козацькою символікою та човном. Верболози, що були у попередньому гербі, видозмінили на дерева, які ростуть на острові. Малюнок новоприйнятого герба відобразив острівне положення міста й розвиток в ньому такого особливого напрямку господарської діяльності, як рибний промисел, на що наголошувалось і у попередньому гербі. Знак відтепер виявився перевантажений фігурами, хоча кожну з них можна вважати тут самою по собі слушною.

У 1987 р. затверджено герб міста Хуста, що на Закарпатті. Впродовж сторіч місто кілька разів змінювало герб не з доброї волі. Нарешті, у ХІХ ст. усталеною в гербі стала така символіка - "на зеленій горі зруйнований замок з трьома вежами". Подібна емблема відбивала конкретну подію - руйнування Хустського замку 1766 р. ударом блискавки. Таке ж зображення подибуємо на печатках Хуста ХІХ початку ХХ ст. То ж поява у новому гербі "на зеленій горі золотих руїн замку" стало цілком закономірним явищем. Введення поряд з елементами зображувального ряду давньої символіки ще стилізованої квітки вузьколистого нарцису з альпійської рослинності, що росте в Україні тільки на Закарпатті в долині біля Хусту, зробило герб, на нашу думку, далеко не найгіршим представником доби радянського герботворення ⁴⁰. Саме поява в гербах унікальних рослин, занесених до Червоної книги, може стати прикладом того, як слушно на місцях, при створенні гербів для міст, які досі їх не мали, використовувати символи унікального значення.

У період 60-80-х рр. ХХ ст. міста з високорозвинутою промисловістю мали свою, хоча і примітивну, та все ж геральдичну традицію, яка передбачала відображення у міському гербі наявність основних промислових підприємств, їх

продукції, або ж загальноуніверсальну шестерню чи зубчасте колесо, яке символізувало промисловість загалом. Не стало винятком і місто Луганськ (Ворошиловград), герб якого було затверджено у 1988 р. Але у даному випадку золота шестерня обрамлювала золоту доменну піч - трансформоване зображення чорної доменної печі, яка була основною фігурою затвердженого 1903 р. герба міста Луганська. Безперечно, що автор новотвору був обізнаний з історичною гербовою пам'яткою, хоча його інтерпретація менш лаконічна і вдала ⁴¹, бо він віддав данину ще емблемі "серп і молот", дубовій та лавровій гілкам, ввів у нижню частину дату заснування міста, які заповнили весь простір щита.

У 1988 р. було затверджено "промовистий" герб міста Суми, у щиті якого поряд з трьома срібними сумами знайшли місце планетарна модель атому і хімічна колба в оточенні частини золотої шестерні ⁴². Таким чином було усучаснено зображення затвердженого 1781 р. герба, який містив "...три чорні суми з ременями та золотими гудзиками, що показують наймення сього міста". Сумну традицію радянського герботворення, коли намагання відтворити у гербовому полі всі, без винятку, напрямки промисловості, науки і господарства, перевантажувало міську емблему далекими від геральдики зображеннями, було обізнано у 1991 р. Тоді рішенням ІV сесії Сумської міської Ради народних депутатів від 15 лютого відновлено історичний герб м. Сум.

Про певну тенденцію залишити в новому варіанті герба в радянський час фігури з герба-попередника засвідчує історія створення міського знаку міста Городка, Хмельницької області, затвердженого 1989 р. Ескіз знаку, як і низку інших у ті роки створив архітектор Б.Б.Шулевський. Цей автор, як свідчить графіка знаку, був обізнаний із малюнком та описом герба міста 1796 р.: "у червоному полі срібна міська стіна між двох золотих гір". Але він піддався спокусі лаконічно-виразний малюнок дещо доповнити. Крім певного "корегування" оригіналу тексту, взятого за основу - "... у червоному полі між двома золотими горами фортечна стіна", деякі "корективи" внесла й сучасна символіка.

У вільній частині герба відтворено золоте усміхнене сонце, давній земельний герб Поділля, а на червоному тлі з'явилися ще півшестерня, над нею золотий колос та головка

цукру⁴³, які притаманні значній частині новотворів і символізують розвиток промисловості та сільського господарства, або наявність переробної промисловості в місті.

У своєрідний спосіб передано у гербі Сквири, що створений за участю Б.Б.Шулевського, емблематичний ряд герба міста кінця XVIII ст. (власне його найбільш поширеного графічного варіанту 1791 р.), де була "у чорному полі золота брама з однією вежею". Герб міста блазонується майже тотожно у цій частині: "золотий фортечний мур з відчинею брамою і баштою"⁴⁴. Однак над баштою у новій емблемі з'явилася червона п'ятикутна зірка, як данина тогочасній державній символіці. Загалом потрібно зауважити, що при створенні цього та інших гербів міст Б.Б.Шулевський, як правило, намагався використовувати елементи історичних гербів населених пунктів, якщо такі були. Останні доповнювалися традиційними для герботворення радянської доби символами з ряду фігур, притаманних зображенням, запозиченим з довколишнього середовища міст, їх природних особливостей, історії, символіки промисловості або сільського господарства. При цьому враховувалася традиційна геральдична кольорова гама.

На початку 90-х років процес герботворення в Україні став набувати нової сили, стимульований зміною політичних орієнтирів і зростанням національної самосвідомості. Саме на цьому ґрунті визріла зацікавленість у відродженні історичної гербової традиції. Вона була започаткована у знаку 1990 р. міста Острога. Герб міста, у червоному полі якого зображений білий (срібний) п'ятиглавий собор із золотими банями - Богоявленський, донині існуюча пам'ятка української архітектури XV ст. Реальний об'єкт міського життя, що був на гербі за часів Речі Посполитої, залишався там і при перезатвердженні герба 1796 р. Фасад п'ятиглавого білокам'яного собору в наші часи став теж центральною фігурою герба⁴⁵.

Вдалою подібністю відзначається герб Городенки 1991 р., створений відомим українським геральдистом А.Б. Гречилом. Розсічене навпіл тло щита у лівій частині горизонтально пересічене білим і блакитним кольорами, що нагадує трираменний срібний патріарший хрест ("Пилява") на

блакитному тлі - герб Городенки 1668 р.

Прагнучи до індивідуальної виразності герба міста, творці знаку міста Дубна у 1991 р. переосмислили фігури, існуючі впродовж тривалого часу різних гербів, зокрема 1911 та 1937 рр., а також зображень із давніх печаток. Так, в останньому гербі були: "у синьому полі 6-променева золота зірка, під нею такий саме місяць ріжками догори; над зіркою срібний півперстень (півкільце), на вершині якого срібні півстріли вістряв вгору"⁴⁶. Своєрідне поєднання, "золотого тла, насіяного зеленим дубовим листям" (промовистий герб 1911 р.), а також старовинної відзнаки князів Острозьких, що в описі нового герба значилася, як "срібна острога, що спирається на золотий трилист дубу, який виростає із золотої корони. Середній лист завершений стилізованою баштою Дубенського замку" - дало врешті перенасичений фігурами малюнок. Хоча, відзначимо, що поєднання двох фігур в оригінальний спосіб могло б стати доречним, оскільки мають право на існування в міській геральдиці нарівно. Проте, при перегляді міських символів, у 1995 р. місту повернуто саме його "промовисту" відзнаку.

Герб міста Косова 1991 р.⁴⁷ являє собою, за визначенням авторів, реконструкцію давніх символів емблематичного ряду печаток і гербів 1544, 1866 рр., де зображена "трибаньова дерев'яна церква" і, відповідно, "альтанка із шпилем та трьома прапорцями", а також функціонуючого на початку XX ст. знаку: "на зеленому тлі верхівка соляної копальні з трьома прапорцями". Автори новозатвердженого герба подали такий його опис: "в зеленому полі золота трьохзрубна споруда". Таким чином, споруда як центральна фігура існувала і залишилась на гербі, як згадка про наявність у місті церкви чи, можливо, копальні. І саме через образ споруди (будівлі) було збережено історичну геральдичну традицію.

До спроби використання емблематичного ряду історичної міської відзнаки можна віднести створений у 1991 р. герб міста Рені, у який було вписано морський якор, що поділяв тло щита на два поля. І хоча поява якоря у гербі міста-порта цілком традиційна і доцільна, можна припуститися думки, що автор був ознайомлений з гербом, наданим місту у 1932 р., однією з фігур якого поставав саме золотий якор. Поряд з гроном винограду і пароплавом, присутніми у гер-

бі Рені 1991 р., морський якір виглядав вповні закономірним символом південного портового міста і тільки назва міста, розміщена у главі щита, подана російською (Рени) та англійською (Reni) мовами, надавала гербу вигляд скоріше портової вивіски, а ніж міської відзнаки ⁴⁸.

За підрахунками, зробленими на основі співставлення та аналізу малюнків історичних гербів з новотворами радянського часу, можна дійти кількох висновків. Серед представлених 37-и головних емблем міст 60-х - початку 90-х рр. у більшій їх частині використано елементи з давніх гербів, в іншій - до основи покладено композиційні рішення. Встановити та простежити в межах хронології або за регіональною приналежністю певну тенденцію щодо особливості передачі зображень із старих гербів не вдалося через довільну, або просто випадкову їх появу чи вияви у новій формі. Створені за велінням часу емблеми здебільшого віддалено нагадували чітку графіку побудованих згідно вимог та приписів геральдики своїх історичних попередників (про особливості кожного з них вказано у висновках після опису конкретного знаку). Але вони засвідчували, що на місцях краєзнавці, музейні працівники, викладачі вузів, історики, митці, архітектори, обізнані з історією краю і своїх міст, прагнули зберегти геральдичну історичну спадщину.

Вивчаючи міську геральдику України 60 - 80-х та 1991 рр. в жодному разі не можна погодитись із думкою деяких авторів про те, що то був час суцільного невігластва. Попри все, геральдична спадщина радянських років - це теж досвід, бодай не завжди позитивний. Тогочасні міські герби існували, виконували належну їм суспільну, агітаційно-пропагандистську функцію, представляли і вирізняли місто серед інших. Те, що вони, як і інші види тогочасних історичних джерел, несуть інформацію про ідеологічне спрямування процесу герботворення, цілком слушне явище. Досліджувати герби радянської доби необхідно, хоча б для того, щоб не повторювати таких помилок у майбутньому.

¹ Геральдика: Зведений бібліографічний довідник-покажчик / Упорядники Я. Іщенко, Л. Маркітан, Ю. Савчук. К., 1998. Число

² Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. М., 1981. С. 15.

³ Борисовский Б.Э. Первая советская эмблема // Вопросы истории. 1974. № 5. С. 204; Поцелуев В.А. Гербы Союза ССР. Из истории разработки. М., 1987.

⁴ Соболева Н.А. Гербы городов России. Альбом-справочник. М., 1998. С. 77.

⁵ Савчук Ю.К. Міська геральдика Поділля. Вінниця, 1995. С. 109; Його ж: Неопублікований рукопис "Очерки истории городской геральдики на Украине" та його місце в історіографічній спадщині // П'ята наук. геральдична конф.: 36. тез повід. та допов. (Львів, 1995. 10 - 11 листоп.) Львів, 1995. С. 57 - 58.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 1. Спр. 509. Арк. 75.

⁷ Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського НАН України. Ф. 70. Спр. № 550; Савчук Ю. Українська геральдика... С. 110; Документ опубліковано: Гречило А. Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у новітній час // Україна в минулому. Львів, 1996. Вип. 9. С. 214 - 216.

⁸ Шварцман Н. Геральдика наших городов // Урал. 1968. № 1. С. 186; Карпович М. Свидетельства доброй славы // Советы депутатов трудящихся. 1967. № 8. С. 96; Соболева Н.А. Современный городской герб - визитная карточка города // Наука и жизнь. 1988. № 7. С. 70 тощо.

⁹ Опис зображення історичних гербів міст наводяться у таких джерелах: Винклер П.П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное Собрание законов с 1649 по 1900 год. СПб., 1900; Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. К., 1986; Соболева Н.А. Российская городская и областная геральдика...; Савчук Ю. Міська геральдика... Поділля...; Гербы губерний, областей, городов и сел Российской империи (Дополнение к гербовнику П.П.Винклера. М., 1992.)

¹⁰ Калмакан И.К., Емельянов М.В. История Одесской геральдики // Старожитності Причорномор'я. Одеса, 1995. Вип. 2. С. 74 - 86; Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах. К., 1987. С. 41.

¹¹ Соловка О. Еволюція декору герба міста Дрогобича // П'ята наук. геральд. конференція (Львів, 10 - 11 листоп. 1995 р.) 36. тез повід. та допов. Львів, 1995. С. 75 - 76.

¹² Вінюкова В. Герби Кам'янця-Подільського: друге читання //

Шоста наук.гереальдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 р.)
Матеріали. Львів, 1997. С. 12-14; Савчук Ю. Міська геральдика... С.
110-111, 113.

¹³ УДЖ. 1966. № 6. С. 148-149.

¹⁴ Крип'якевич І.П. До питання про герб Львова // Архіви Украї-
їни. 1968. № 1. С. 45; Герб Львова: Каким он был, каким он будет?
// Львов. правда. 1967. 8 янв.

¹⁵ Про герб міста Львова // За вільну Україну. 1990. 24 лип.; Гре-
чило А., Сварник И. Возрождение городских символов // Львов.
правда. 1990. 14 июля; Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах.
К., 1987. С. 38; Гречило А. Українська міська геральдика. Львів,
1999. С. 130-131, 150.

¹⁶ Ефетов Г.Б. Гербы Крыма (зокрема, про герб Феодосії) // Вес-
тник геральдиста. 1991. № 1(4). С. 10-11.

¹⁷ Ефетов Г.Б. Гербы Крыма // Таврические ведомости. 1990.
Декабрь; Чумак В. Україна і Крим: Феномен на межі Європи і Схо-
ду (Про герби Криму) // Бюлетень центру українських досліджень.
Іст. сер. К., 1995. Ч. 1. С. 78-79.

¹⁸ Омельченко М. Герб Артемівська // Знак. Вісник УГТ. 1996.
Ч. 12. С. 12-13

¹⁹ Герб нашего города // Трибуна рабочего. 1969. 27 авг.; Камен-
ецкий Ф. Геральдика Причерноморья // Трибуна рабочего. 1982. 18
сент.; Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах. К., 1987. С. 40.

²⁰ Румянцева В.В. Історія, карбована... С. 44; Городецький О. До
питання про історію символіки та геральдики Чернівецької області
// Друга наук. геральдична конф. (Львів, 19-21 листоп. 1992 р.) 36.
тез повід. та допов. Львів, 1992. С. 21-23; Никрися М. Герб і прапор
Чернівців // Там само. С. 50-52.

²¹ Климкевич Р. Герби міст Криму // Новий літопис. 1965. № 3.
С. 66; Гербы городов Таврической губернии // Наука и жизнь. 1990.
№ 10. С. 117; Нерубенко В. Історія символів Керчі // Знак. Вісник
УГТ. 1996. Ч. 12. С. 10-11.

²² Савчук Ю. Міська геральдика... С. 113; Архівна довідка № 04.
196 "Герб м. Могилів-Подільського" від 19. 06. 1990 р. 1 с. (Архів автора).

²³ Савчук Ю. Міська геральдика... С. 114; Герб міста Тульчина
// Червоний промінь. 1990. 14 лип.; Тульчинський історико-крас-
навчий музей. Фонди № 106/ 18.

²⁴ Лист № 118 начальника Управління культури міськвиконко-
му Полтавської обласної Ради народних депутатів від 01. 04. 1991
р. Додаток: Опис герба м. Кременчук. 1 с. (Архів автора); Гречи-
244

ло А. Українська міська геральдика. К.; Львів, 1998. С. 132.

²⁵ Герб міста Хмельницького // Радянське Поділля. 1971. 17
квітня; Льїнський В. Герб міста Хмельницького // Знак. Вісник
УГТ. 1994. Ч. 6. С. 10; Савчук Ю. Міська геральдика... С. 114-115.

²⁶ Герб Бережани // Вечірній Тернопіль. 1976. 29 черв.; Опис
герба м. Бережани // Лист № 119 директора Тернопільського кра-
єзнавчого музею від 21.03.1991 р. 1 с. (Архів автора).

²⁷ Теселько М.П., Ефименко М.Г. Павлоград. Историко-крае-
ведческий очерк. - Днепропетровск, 1983. - С. 7; Павлоград. Фо-
тоальбом. К., 1985. (Чорно-біле зображення герба).

²⁸ Румянцева В.В. І минуле і сьогодні // Наука і суспільство.
1988. № 4. С. 40.

²⁹ Лист № 67 Богуславської міської Ради народних депутатів
Київської області від 16. 04. 1997 р. "Довідка про герб м. Богусла-
ва. 2 с. (Архів автора).

³⁰ Терлецький Ю. Герби Ковеля // Рад. Волинь. 1991. 18 січ.;
Саквук М. Герб Ковеля // Прапор лєнінізму. 1980. 1 берез.

³¹ Луцьку - 900 років. 1085-1985. 36. документів і матеріалів.
К. 1985. С. 267; Колосок Б. Герби міста Луцька // Пам'ятки Украї-
ни. 1996. № 2. С. 46-50; Данилич Я., Пясецький В. Художній пас-
порт міста // Рад. Волинь. 1980. 14 черв.

³² Гербы городов Харьковской губернии [О гербе Ахтырки] //
Наука и жизнь. 1987. № 3. С. 122; Рішення міської Ради народних
депутатів від 03.11.1982 р. Засвідчена копія. 1 с. (Архів автора).

³³ Путивльський районний державний архів. Ф. 2. Оп. 1. Спр.
367. Арк. 134; Спр. 365. Арк. 36. Рішення сесії міської Ради народ-
них депутатів від 30. 09. 1982 р. 1 с.; Малик Є. Герби міста Путив-
ля // Знак. Вісник УГТ. 1994. Ч. 5. С. 10-11.

³⁴ Терлецький Ю. Герби міста Володимира-Волинського //
Друга наук. геральдична конф. (Львів, 19-21 листопада 1992 р.)
Львів, 1992. С. 76-78; Румянцева В.В. Історія, карбована... С. 6.

³⁵ Михайленко В. Герб Ужгорода // Закарпатська правда. 1985.
22 черв.; Герб Ужгорода // Робітнича газета. 1967. 27 січ.; Щур В.
Спадщина / Про символіку Закарпаття // Прапор комунізму. 1990.
7 квіт.; Федака П. Печатка і герб міста Ужгорода // Знак. Вісник
УГТ. 1995. Ч. 10. С. 6-7; Штернберг Я. Герби краю (Ужгорода і ра-
йону) // Новини Закарпаття. 1991. 6 квіт.

³⁶ Сизоненко Г. Герб міста Черкас // Жовтень. 1987. № 1. С.
135; Жук П. Вічно молодий вершник // Молодь Черкащини. 1979.
25 січ.; Грибенко В. Вершник на білому коні (На сесії міськ. Ради

народних депутатів затверджено проект сучасного герба м. Черкас) // Черкаська правда. 1985. 22 верес.; Черкаси: Фотоальбом. К., 1986. С. 192.

³⁷ Герб нашого міста // Слово хлібороба. 1985. 7 листопада; Савчук Ю. Міська геральдика... 1995. С. 117.

³⁸ Про герб міста Івано-Франківськ // Комсомольський прапор. 1987. 10 трав.; Герб Івано-Франківська // Медик Прикарпаття. 1987. 9 берез.

³⁹ Архівна довідка № 225/9 від 20. 07. 1988 р. "Про герб м. Вилкове" // Вилковський міський державний архів. Р. 16. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 18.

⁴⁰ Виписка з рішення II сесії Хустської міської Ради народних депутатів XX скликання "Про герб міста Хуст" від 13 жовтня 1987 р. Засвідчена копія. 1 с. (Архів автора); Штернберг Я. Герби королівських міст Марамороша // Новини Закарпаття. 1991. 18 трав.

⁴¹ Про герб міста Луганська (Лист директора обласної бібліотеки ім. М.Горького № 77 від 18.09.1998 р. 1 с. (Архів автора); Вітканов Г. Герб старого Луганська // Молода гвардія. 1957. 3 лют.

⁴² П'янков В. Візитна картка Сум // Ленінська правда. 1988. 15 квіт.; Гречило А. Українська міська... С. 140.

⁴³ Льїнський В. Герб міста Городка // Знак. Вісник УГТ. 1994. Ч. 5. С. 7.

⁴⁴ Шулевський Б.Б. Современная геральдика Киевщины // Вестник геральдиста. 1990. № 2(3). С. 9.

⁴⁵ Терлецький Ю. Герби міста Острога // Знак. Вісник УГТ. 1995. Ч. 10. С. 7.

⁴⁶ Гречило А. Українська міська геральдика... С. 102-103, 108, 118; в кн.: Гербы губерний, областей, городов и сел Российской империи (Дополнение к гербовнику П.П.Винклера). М., 1992. с.16 зображено два герба м.Дубно Волинської губернії.

⁴⁷ Гречило А. Герб та хоругва міста Косова // Знак. Вісник УГТ. 1993. Ч. 3. С. 5.

⁴⁸ Рішення № 69. виконкому Ренійської міської Ради народних депутатів Одеської області від 07.03.1991 р "Про затвердження герба міста Рені". Засвідчена копія. 1 с. (Архів автора).

Микола Омельченко

ЗОВНІШНІ АТРИБУТИ КРИМУ (1918 - 1992 рр.).

Питання зовнішньої атрибутики посідає чільне місце серед численних проблем соціально-політичного розвитку кожної держави, бо презентує національно-державницьку ідею, адаптовану до офіційної ідеологічної доктрини країни у спеціальній формі, яка за своїм походженням та змістом відображає її історичні традиції.

Основними зовнішніми атрибутами державності, що встановлюються або конституцією, або спеціальними законодавчими актами, вважаються герб, гімн, прапор та державні кольори. Зазначимо, що національно-державні атрибути використовуються в найрізноманітніших сферах соціального буття та виконують ряд функцій. Перш за все ідентифікатора предметів, об'єктів, речей, документів щодо їх національної державної належності чи відповідної приналежності їх власника. Далі - патріотично-виховну для формування національно-державної свідомості громадян. Не менш важливою є ідеологічна функція, яка втілює провідні ідеї суспільно-політичного розвитку, проголошені офіційною доктриною держави.

Окремі питання атрибутики Криму, а саме - нагрудні знаки, державні премії, нагороди та нагородні системи - вже висвітлювалися на сторінках збірки наукових праць "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" (К., 1999. Ч. 3. С. 178 - 190). Мета даної наукової розвідки - проаналізувати основні моменти створення та існування зовнішньої атрибутики Криму на різних етапах його історичного розвитку.

На невеличкому клаптику суші, який має 26 тисяч квадратних кілометрів (4,3 відсотки території сучасної України), знаходиться півострів Крим. Незважаючи на свої розміри, населення Криму ніколи не було етнічно однорідним, що було обумовлено, як природними (наявність південно-східної приморської та гірської частин півострова з відмінними умовами для первинної господарської діяльності), так й ге-

ополітичними чинниками¹ (кримські землі знаходились на перехресті Великого степового кордону між цивілізаціями Європи та Азії)². Протягом двох з половиною тисяч років мов у калейдоскопі змінювався етнічний склад населення Криму шляхом як військової, так й торговельно-землеробської колонізації: греки, генуезці, турки - на півдні, скіфи, гунни, хазари, печеніги, половці, монголо-татари - на півночі півострова. Однак, навіть колонізаційний рух народів, які перебували на високому рівні культурного розвитку, не зміг змінити традиційні системоутворюючі чинники історичного процесу регіону. Крим залишався форпостом Азії до кінця XVIII ст., а з завоюванням і приєднанням цих територій до Російської імперії, півострів став складовою геополітичної проблеми найвищого ступеня - Чорноморської³.

Ця проблема постала тоді, коли до басейну Чорного моря почали пробиватися середньовічні імперії⁴, а пізніше - імперіалістичні держави нового часу⁵. Військова експансія була обумовлена, насамперед, географічними та природними факторами. Ще у V ст. до н. е. Чорноморське узбережжя поступово перетворювалося в один із транзитних шляхів між Європою та Азією, по якому перевозилися неймовірно багатства, пов'язані з торгівлею предметами східної розкоші та західних ремісничих і художніх виробів. Бажанням оволодіти контролем за цією прибутковою посередницькою торгівлею й були продиктовані постійні спроби держав середньовіччя приєднати Крим до своїх територіальних володінь⁶.

У новітній час геополітична ситуація тут змінилася докорінно: торговельні шляхи змістилися, торгівля занепала, місцеве господарство та перші паростки капіталістичної промисловості з виразною аграрною спеціалізацією переорієнтувалися на внутрішній ринок Російської імперії, яка, хоча й поступово, втрачала свою могутність, проте, у другій половині XIX на початку XX ст. розглядала Крим як військовий форпост для просування у Середземномор'я.

Функцію Криму як ключа до "південноросійських" (континентальних українських) земель добре розуміли й дипломати та урядові резиденти різних держав. Так, за планами французького міністерства закордонних справ доби Конвен-

мати та урядові резиденти різних держав. Так, за планами французького міністерства закордонних справ доби Конвен-ту, зокрема, агента Директорії Муасанюра (1792 - 1798) територіальний розділ Російської імперії передбачали розпочати саме з захоплення Криму та проголошення незалежної козацької республіки⁷.

Безпосередньою спробою анексувати Крим стала Кримська війна 1853 - 1856 рр. за участю Англії, Франції, Сицилії та Турції (Порти).

Наприкінці XIX - початку XX ст. Крим являв собою вельми строкату в етнічному, культурному та господарському відношенні територію, яку у 1897 р. населяло за різними підрахунками близько 540 - 560 тис. мешканців⁸. Ці особливості, певною мірою, відбилися у численних соціально-політичних метаморфозах доби громадянської війни та національно-визвольних змагань: від Кримського крайового уряду білоруського татарина царського генерала Сулькевича (М.А.Сулеймана) та "Уряду Півдня Росії" барона П.М.Врангеля до Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди й Кримської АСРР, утвореної за рішенням Всекримського з'їзду Рад 7 листопада 1921 р.⁹ (до речі, постановою про утворення Кримської автономії, як частини РРФСР в межах Кримського півострова була підписана головою Раднаркому Радянської Росії В.І. Леніним та головою ЦВК В.І. Калініним ще 18 жовтня)¹⁰.

30 червня 1945 р. автономія була ліквідована і перетворена на область у складі РРФСР, а згодом, у лютому 1954 р., передана Українській РСР з нагоди "300-річчя возз'єднання". За десять років до цієї "знаменної події" сталінським режимом була проведена депортація кримських татар та інших національних меншин півострова, а в суспільну свідомість та соціальне буття закладено, як стверджують сучасні історики, "страшну за своїм руйнівним потенціалом міну сповільненої дії"¹¹.

Таким чином, специфіка географічного розташування півострова, особливості етнічного складу населення, а головне - політика радянської влади щодо приналежності регіону до різних "братніх" радянських республік та політика по відношенню до Криму взагалі, привели до того, що у соціальній свідомості й суспільному житті народу півострова

склався дивний феномен, який умовно можемо характеризувати як накладання кількох історичних епох, різних систем виміру одночасно. Саме тоді були сформовані основні традиції та протиріччя суспільно-політичного розвитку кримських земель, які спиралися на багатовіковий досвід сивої минувшини, визначена загальна парадигма та авансцена історичного розвитку Криму, що за радянської доби ігнорувалися та пригнічувалися тоталітарною системою СРСР. Соціалістична "перебудова", хвиля безкровних східноєвропейських революцій кінця 80 - початку 90-х рр. ХХ ст., врешті--решт, розпад Радянського Союзу витворили сукупність передумов, за яких вивільнився, як творчий, так і руйнівний потенціал кримського суспільства, що особливо виявився у вельми суперечливих, дезінтеграційних процесах в Криму на терені розбудови нової суверенної Української держави в наш час.

За період з 1918 по 1992 рр. національна атрибутика Криму пройшла складний шлях змін.

Ще 26 листопада (н.ст.) 1917 р. на засіданні Курултая¹², що зібрався в Бахчисараї, депутати прийняли першу в історії Криму Конституцію, утворену по волі і при безпосередній участі його корінного населення, за якою створювалася суверенна держава - Кримська Народна Республіка та її Уряд - Рада директорів¹³. У Конституції визначалась рівноправність всіх мешканців Криму незалежно від національності, проголошувалися основні демократичні свободи. Уряд заявив про свої основні цілі: "На основі ідей братерства, чуття єдиної Батьківщини" діяти в ім'я возз'єднання із загальнодемократичним світом¹⁴.

На тому ж засіданні Курултаю був затверджений і державний прапор Криму - блакитне полотнище із золотою гиреївською тамгою (головним символом кримських татар) в куті біля держака¹⁵.

У 1918 - 1921 рр. Крим як область РСФРР власної атрибутики не мала. У 1921 р. область було перетворено на Кримську АСРР. За встановленим положенням в Радянській Росії автономні державні утворення, що входили до її складу, в своїй символіці використовували герб і прапор РСФРР з тією різницею, що на державному прапорі Криму під написом "РСФРР" йшов напис "Кримська Соціалістична Радянська

Республіка" російською та татарською мовами¹⁶. До речі в усіх офіційних документах центральних установ півострова, що зберігаються в Державному архіві АРК (ДААРК) і якими користувався автор, до 1928 р. про статус автономії навіть не згадується.

З утворенням СРСР відповідно змінюється й зовнішня атрибутика Криму. Так, в постанові "Про користування державним прапором у дні народних свят" від 31 червня 1924 р.¹⁷ дається опис прапора Радянського Союзу та Кримської республіки. Наведемо його текст повністю: "Державний прапор СРСР повинен бути червоного (яскраво-червоного) кольору у співвідношенні довжини до ширини як два до одного; в лівому верхньому куті - золоті серп і молот радіусом у 1/6 ширини прапора, над серпом і молотом - п'ятикутна зірка, яка оточена золотою облямівкою, діаметр зірки рівний 1/10 ширини прапора". І далі: "Державний прапор Кр. [имської] СРР повинен складатися червоного фону з написом російською та татарською мовами: Кримська Соціалістична Радянська Республіка"¹⁸.

Що стосується герба, то на території регіону діяв герб Радянського Союзу, створений художником І.І. Дубасовим за проектом В.П. Корзуна, затверджений 6 липня 1923 р. другою сесією ЦВК СРСР¹⁹. Цією ж постановою від 31 червня трудящих республіки зобов'язували при піднятті прапорів суворо дотримуватися встановленої законом його форми, а також наголошувалося, що відступ від узаконеної форми карається в адміністративному порядку.

У розвиток останнього документа вже 23 серпня того ж року приймається ще одна постанова РНК Кримської СРР "Про надання дитячій комісії при Кримському ЦВК права на виготовлення та розповсюдження державного прапора на території Кримської СРР"²⁰, за якою всім установам, підприємствам, організаціям та приватним особам пропонувалося набувати прапори тільки у встановленого зразка і тільки в дитячій комісії при Кримському ЦВК. Постанова була надрукована в газеті "Красный Крым" за № 196/1114 від 27 серпня 1924 р.

Окрім цих двох законодавчих актів у тому ж серпні за підписом виконуючого обов'язки начальника центрального адміністративного управління Криму Степанова виходить інструкція²¹, в

якій регламентуються розміри прапорів, правила їх придбання та використання.

У листопаді 1928 р. ЦВК та РНК Кримської АСРР розробляють проект закону "Про докладний опис державного прапора Кримської АСРР і порядок його використання"²². Тут вже подається інший опис прапора: "Прапор із полотнища червоного (яскраво-червоного) кольору, прямокутний, із співвідношенням довжини та ширини як 2:1. У лівому куті біля держака розміщуються золоті літери "РСФРР", облямовані вінком з колосся, а на ньому російською та татарською мовами напис: "Крим АСРР" і " Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"

Розглянувши цей проект, в.о. наркомосту прокурор Кримської АСРР Кожевніков робить висновок, що в поданому вигляді проект приймати не слід, "бо він не відповідає ні викладеному в заголовку його змісту, так як окрім опису республіканського прапора Кримської АСРР цей проект у більшій своїй частині містить опис порядку використання прапорів інших зразків, ані характеру, який повинен мати дійсний акт кримського уряду"²³.

Робота над цими документами була продовжена. І навесні наступного року Президія ЦВК Кримської АСРР затвердила проект постанови Кримського ЦВК та Раднаркому республіки про введення в дію інструкції про опис та порядок використання державного прапора автономії²⁴. Прийняття інструкції, яка діяла на території регіону майже 10 років, сприяло остаточному затвердженню зовнішньої атрибутики республіки, бо скасовувало всі діючі до цього часу законодавчі акти з цієї проблеми.

5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII з'їзд Рад СРСР прийняв нову Конституцію держави, а 12 грудня 1937 р. відбулися вибори до Верховної Ради країни. Щойно обрана Президія Верховної Ради Кримської АРСР 27 липня 1938 р. на своєму засіданні ухвалила зразки герба, прапора, депутатського значка та депутатського посвідчення депутатів Верховної Ради Криму²⁵. Остаточні зовнішні атрибути автономії було затверджено Конституцією Кримської АРСР, яку, в свою чергу, 2 червня 1940 р. ухвалила Президія Верховної Ради РРФСР²⁶.

Як свідчила 111 стаття Конституції Криму: "Державним гербом Кримської Автономної Радянської Соціалістичної

Республіки являється державний герб РРФСР, який складається із зображення золотих серпа та молота, розташованих хрест на хрест, ручками донизу, на червоному тлі в промєнях сонця і в обрамленні колоссям з написами вгорі "РРФСР" російською мовою, а нижче меншими літерами "Кримська АРСР" російською та татарськими мовами²⁷. Завершувався герб гаслами "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" двома мовами.

Значних змін зазнав і державний прапор республіки (ст. 112). З його зображення зникли золоті серп і молот, червона зірка, золота облямівка, іншими стало співвідношення довжини до ширини, тощо. Прапор являв собою полотнище червоного кольору, в лівому кутку якого біля держака на горі золотими великими літерами йшов напис "РРФСР", а під ним золотими меншими літерами "Кримська" російською та татарською мовами та великими "АРСР" - російською²⁸.

З ліквідуванням кримської автономії і перетворенням її в область спочатку в складі РРФСР, а згодом УРСР позбавило її навіть тих державних атрибутів, які вона мала. Тому з розпадом Радянського Союзу в регіоні розпочався рух за новий державний статус Криму та створення власної національно-державної атрибутики.

Ще за радянських часів, а саме 8 вересня 1990 р., третя сесія Кримської обласної Ради народних депутатів ухвалила заяву про необхідність визначення нового статусу Криму. Легітимною основою регіонального сепаратизму став Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим (РК), ухвалений 5 травня 1992 р. Верховною Радою Криму²⁹. Так, в історії півострова почався пострадянський етап, характерною рисою якого стало паралельне функціонування кількох систем зовнішньої атрибутики: колишньої радянської, нової загальнодержавної української та регіональної³⁰. Ці процеси відбили дивні, часом химерні метаморфози складної, суперечливої взаємодії кількох історичних епох після падіння "залізної завіси".

Створення власної зовнішньої атрибутики Криму пов'язане з прийняттям 4 листопада 1991 р. постанови Президії Верховної Ради Кримської АРСР "Про республіканський конкурс на кращий проект державного герба, державного прапора та державного гімну"³¹. Широко роздрукова-

на у засобах масової інформації, вона надавала можливість усім бажаючим брати участь у конкурсі та надсилати свої пропозиції до 1 грудня. Підсумки повинна була підводити Комісія з розробки проекту Конституції РК³². Створена тоді ж експертна комісія при Секретаріаті Верховної Ради Кримської АРСР, яка складалася з фахівців - істориків, художників, краєзнавців та геральдистів-колекціонерів, розглянула понад 200 робіт, що надійшли на конкурс.

Як згодом зазначив член комісії відомий геральдист-колекціонер Г. Єфетов, експерти відібрали два варіанти герба. Перший з них, розроблений Г. Єфетовим і викладачем Кримського медичного інституту, полковником медичної служби В. Ягуповим, мав срібний варязький щит із зображенням чорного двоголового орла з блакитним щитком на грудях (основний елемент герба Таврійської губернії). На щиток покладена золота тамга Гіреїв³³ - головний і досі існуючий символ кримських татар. Зображення орла увінчувалося контурованим черню золотим тризубцем - символом української державності. Під щитом розташована біла девізна стрічка з написом "Процветание в единстве" (рос.). Основною ідеєю герба було об'єднання державних символів трьох країн, складовою частиною яких був Крим протягом своєї багатовікової історії: Кримського ханства, Російської імперії і останнім часом України³⁴.

Другий варіант герба, поданий авторами, завідувачем відділу Кримського краєзнавчого музею А. Мальгіним та членом Спілки художників України В. Трусовим, мав форму кола з зображенням грифона³⁵ як символу Криму³⁶.

Одночасно з розробкою герба провадилася робота по створенню ескізів державного прапора республіки. На розгляд експертної комісії надійшло багато проектів прапорів, але жодний з них не був прийнятий.

В авторському варіанті прапора, наданого Г. Єфетовим і В. Ягуповим, полотнище поділялося на дві однакові за шириною смуги: біла зверху та блакитна знизу. Білий колір уособлював чистоту помислів, блакитний - за аналогією з прапором ООН - єдність народів Криму³⁷.

В іншому варіанті прапора роботи А. Мальгіна та В. Трусова полотнище поділялося на три горизонтальні смуги. Го-

рішня - синя, долішня - червона були вузькими, кожна з них займала по 1/6 всієї площі. Центральна - біла - 4/6. Смуги символізували: червона - героїчне й трагічне минуле Криму, біла - сучасне, синя - майбутнє³⁸.

На своєму засіданні 12 березня 1992 р. Президія Верховної Ради РК розглянула проекти, відібрані експертами, прийняла до відома концепцію державних атрибутів та запропонувала об'єднати зусилля авторів над подальшою роботою³⁹.

Спільна праця дала конкретні результати. На розгляд VII сесії Верховної Ради РК обидві групи авторів подали свої варіанти герба та прапора. Але законодавці не дійшли згоди. І тоді, беручи до уваги складність у процесі формування державної атрибутики та наявність двох альтернативних різновидів проектів, на сесії було прийнято рішення запросити незалежного фахівця-експерта. Член Президії Всеросійського геральдичного товариства А. Хрустальов виніс вердикт: кращим ескізом герба республіки була робота Г. Єфетова та В. Ягупова, а прапора -- авторів А. Мальгіна та В. Трусова⁴⁰.

Обидва проекти державних герба та прапора були винесені на IX сесію Верховної Ради РК 24 вересня 1992 р. і, на решті, отримали законодавчий статус⁴¹.

У прийнятому законі "Про державний герб Республіки Крим" зазначалося: "Державний герб Республіки Крим зображає собою в темно-червоному варязькому щиті повернутого праворуч срібного грифона, який тримає в правій лапі розкриту срібну черепашку з блакитною перлиною. Щит увінчаний сонцем, що сходить, і оточений двома білими колонами, які з'єднані синьо-біло-червоною стрічкою з девізом: "Процветание в единстве"⁴².

Яка ж символіка герба? Варязький щит - свідоцтво про географічне положення Криму як важливого центру на знаменитому шляху "з варяг у греки". Червоний колір щита, як ми вже зазначали, - героїчна, водночас трагічна доля мешканців півострова. Грифон - поринання у сиву минувшину, коли ця міфічна тварина вважалася "гербом" античних міст-полісів - Херсонеса та Пантікапея і була одним з основних символів у Північному Причорномор'ї. Тут він виступає як охоронець молодого республіки. Перлина - сам Крим, диво-

вижний й унікальний куточок на землі. Її блакитний колір уособлює єдність народів, культур і релігій регіону. Мармурові античні колони - нагадування про давні цивілізації. Золоте сонце, що сходить, - символ відродження та розквіту півострова. Девіз "Процветание в единстве" втілює головну ідею багатонаціонального півострова, яким є Крим.

Тоді ж, 24 вересня 1992 р. на IX Верховної Ради РК був затверджений і державний прапор автономії⁴³. Згідно з законом "Про Державний прапор Республіки Крим" його полотнище складалося з горизонтальних трьохкольникових смуг - блакитної, білої та червоної. Розміри полотнища: ширина - 1 м., довжина - 2 м., довжина держака - 3,4 м.⁴⁴

Дещо раніше було розглянуто питання про державний гімн. 26 лютого 1992 р. Верховна Рада РК прийняла постанову "Про державний гімн Республіки Крим", ухвалила його музичну редакцію та запровадила його виконання з 5 березня 1992 р.⁴⁵

Таким чином, процес формування зовнішньої атрибутики Криму пройшов складний шлях розвитку. Водночас зі створенням загальнодержавної атрибутики республіки розпочалася розробка й місцевої символіки.

¹ Геополітика - термін для позначання взаємозумовленості політичної доктрини певної держави та її географічного розміщення, зокрема взаємовпливу політичних, економічних, географічних та інших чинників на суспільно-політичний процес та офіційну ідеологію. Див. Кучабський В. Геополітика // Політика Львів, 1925. № 4. С. 61 - 63; Потульницький В. Теорія української політології: Курс лекцій. К., 1993. С. 157 - 169; Левандовський В. Украина в геополитических концепциях первой трети XX века // Политическая мысль К., 1994. № 2. С. 75 - 84.

² Цивілізація на сучасному етапі наукового та суспільного розвитку розглядається як історичний тип культури локалізованої у просторі та часі, у широкому розумінні - синонім культури, сукупність матеріальних та духовних досягнень суспільства. (див.: Виноградов Г. Феномен українського "Великого степового кордону": філософсько-культурологічна характеристика // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Допов. та матеріали 16 - 18 березня 1993 р. К., 1994. С. 240 - 242).

³ Липа Ю. Чорноморська доктрина / На правах рукопису. Оде-

са, 1942. С. 9 - 14.

⁴ Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах (На правах рукопису) Женева, 1946. С. 37 - 39.

⁵ Каутский К. Сверхимпериализм. М., 1914. С.8 - 12.

⁶ Дашкевич Я. Крим в геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наук. конф. К., 13 - 14 трав. 1994). К., 1995. С. 78

⁷ Там само. С.83.

⁸ Див., наприклад: Москвич Г.Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. Пг., 1915. XIV, 302, XXIV; Таврида: Промышленная и справочная книга Таврической губернии на 1910 г. /Сост. А.Д. Анжелю. Симферополь, 1910; Крым: Год 1914.// Хобби: Журнал для коллекционеров Симферополь, 1994. № 1. С. 4 - 5.

⁹ Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Ред. І.Ф.Курас. К., 1987. С. 293 - 294; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. О.О. Хромов. М., 1983. С. 307; Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. К., 1970. Т. 2. С. 508 -- 509; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: у 10 т. / Репринт. перевид. в Україні. Львів, 1994. Т. 3. С. 1176 - 1182; Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Симферополь, 1957. Ч. 2. С. 83 - 93, 128.

¹⁰ БСЭ. М., 1937. Т. 35. С. 317.

¹¹ Див., наприклад: Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымско-татарское национальное движение: В 2 т. / Отв. ред. М. Н. Губогло. Т. 2: Документы. Материалы. Хроника. М., 1992.

¹² Курултай - всекримський народний форум, представницький демократичний парламент Криму. Його перші організаційні збори відбулися у Симферополі 25 березня 1917 р. Двохтисячний делегатський корпус тоді вибрав постійно діючий орган Курултая - Мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) в кількості 50 чоловік. Очолив його колишній вчитель-солдат С. Д. Хаттатов.

¹³ Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. М., 1992. С. 394.

¹⁴ Кандымов Ю. Курултай. Как это было // Авдет. 1991. № 7 - 8. С. 3.

¹⁵ Возгрин В.Е. Вказ. праця... С. 394.

¹⁶ ДААРК. Ф. Р - 663. Оп. 1. Спр. 1451. Арк. 68.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само; Красный Крым. 1924. № 184. 13 авг.

¹⁹ Специальные исторические дисциплины. К., 1992. С. 99.

²⁰ ДААРК. Ф. Р - 663. Оп. 1. Спр. 1451. Арк. 69; Красный Крым. 1924. № 196/1114. 27 авг.

- 21 Там само. Арк. 70; Красный Крым. 1924. № 197/1115. 28
авг.
- 22 ДААРК, Ф. Р-663. Оп 1. Спр. 1451. Арк. 72.
- 23 Там само. Арк. 71.
- 24 Там само. Арк. 1 зв.
- 25 Там само. Ф. 2055. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1.
- 26 Там само. Ф.2055. Оп. 3. Спр. 123 -А. Арк. 2.
- 27 Там само. Арк. 29; Спр. 1. Арк. 13 (фото).
- 28 Там само. Спр. 123 -А. Арк. 29 зв.; Спр. 1. Арк. 14 (фото).
- 29 Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. К., 1995. С. 658, 670.
- 30 Атрибут (від лат. *Attribuo* - надаю, наділяю) - необхідна, невід'ємна, суттєва властивість предмета чи об'єкта, без якої він не може існувати. Тут термін "зовнішня атрибутика" використовується, як термін тотожний поняттю "державна символіка" з метою відрізнення останньої від символіки регіональної.
- 31 Ведомости Верховного Совета Крыма, (далі - ВВСК). Симферополь, 1992. № 4. Ст. 169. С. 266.
- 32 Ефетов Г. Герб и флаг Республики Крым // Хобби: журнал для коллекционеров. Симферополь, 1994. № 1. С. 9.
- 33 Гіреї (Герей) - династія кримськотатарських ханів. Засновник династії Хаджи-Гірей (?- 1466), останній - Шагін-Гірей-III (бл.-1755 - бл. 1787) після завоювання Криму Росією 1783 р. зрікся престолу, загинув у Туреччині // Малий словник історії України. К., 1997. С. 112.
- 34 Ефетов Г. Вказ ст. С. 9.
- 35 Грифон (гриф) - в давньосхідній міфології фантастична тварина з тулубом лева, орлиними крилами, головою лева або орла // Советский энциклопедический словарь. М., 1984. С. 342.
- 36 Ефетов Г. Вказ ст. С. 9.
- 37 Там само. С. 12.
- 38 Там само. С. 11 - 12.
- 39 ВВСК. 1992. № 6. Ст. 248. С.421 - 422.
- 40 Ефетов Г. Вказ ст. С. 12.
- 41 ВВСК. 1993. № 1. Ст. 1. С. 7 - 11.
- 42 Там само. Ст. 3. С. 11.
- 43 Там само. Ст. 1. С. 7.
- 44 Там само. Ст. 1. С. 41.
- 45 Там само. 1992. № 5. Ст. 199. С. - 339.

Василий Ульяновский

ПРЕДМЕТЫ И СИМВОЛЫ "ЦАРСТВА" САМОЗВАНЦА: ТРОН, КОРОНА, РИЗЫ, МОНЕТЫ И МЕДАЛИ

Предметы и символы царской власти несут в себе не столько функциональное, сколько идейное и более того - ментальное семантическое значение, облекая "носителя" данных вещей в сакральную ауру царства/власти именно через символическое значение "текста" (и адекватное чтение каждым современником данного "текста") избранных вещей. Для Российского государства такими символами выступают традиционные атрибуты царства/царя: престол, головной убор ("шапка Мономаха", корона), парадное облачение и др. Самозванец не был исключением в чреде российских царственных особ, используя все традиционные предметы и символы царской власти, внося в них определенные новшества. В указанной системе предметов и символов власти отразилось, кроме всего прочего само понимание Лжедмитрием I "царства"/власти, а также его отношение к традиции и степень предполагаемых новаций структуры власти.

Наиболее показательным символом "царства", материализованным "образом" власти является трон царя. Царский трон для Самозванца был изготовлен заново, он не воспользовался тронами названного "отца" (Ивана Грозного) и "брата" (Федора Ивановича), а тем более своего главного врага Бориса Годунова. Показательно, однако, что трон Годунова не был уничтожен: по-видимому в данном случае значение трона было не столько персонифицировано, сколько воспринималось как символ власти (тем более, что речь шла о "последнем" троне царя Бориса, подаренном в 1604 г. персидским шахом Аббасом I¹). Тем не менее, на уровне функционального использования этот трон, как и все остальные, оставался символом "другой"/"старой" и меньшей по рангу (не императорской, тогда как Лжедмитрий I настойчиво утверждал императорский титул применительно к

своей персоне) власти; он попал в царскую сокровищницу.

Описание нового трона Лжедмитрия I присутствует в записках иностранцев, пораженных его великолепием и богатством. В этих описаниях существует ряд расхождений в деталях украшений. Попытаемся создать сводную описательную конструкцию трона Самозванца (с разночтениями), которая естественно должна предварять рассмотрение идейно-мировоззренческих вопросов.

По-видимому, трон Лжедмитрия I был изготовлен уже в 1606 г., все иностранцы (главным образом, поляки - послы короля и члены свиты Мнишков) описывают его в сюжете свадьбы Самозванца и Марины Мнишек. Как представляется, в связи с необходимостью изготовления трона также для царицы, была заказана "парная" конструкция и именно к маю того же года она была целиком изготовлена. Парадный трон Лжедмитрия I был из серебра с позолотой, по другим заверениям - из чистого золота. Над собственно креслом-троном возвышался балдахин и перекрытие из четырех щитов, над которым парил золотой (позолоченный) двуглавый орел с распростертыми крыльями. От щитов над колоннами, которые их поддерживали, спускались две кисти из жемчуга и драгоценных (красных) камней, среди которых - огромный топаз. Сами колонны (пилястры) были утверждены на двух серебрянных (с позолотой) львах, которые лежали держали в лапах большие золотые (золоченные) подсвечники; на львах, на высоких серебрянных ножках стояли грифоны - один держал символ государевой державы², другой - обнаженный меч. Внутри балдахина над тронном находилось золоченное распятие и висела в окладе из золота и драгоценных камней икона Богородицы (возможно, Курская Коренная, которую Самозванец с почестями встречал в Путивле и увез с собою в Москву как свою покровительницу и заступницу). К самому трону вело шесть (по другим данным - три) ступени, покрытые золотой парчой и лежало четыре серебрянных с позолотой льва³.

Польские авторы оценивали все это "великолепие" в денежных единицах (стоимости драгоценных металлов и камней) - в 150 тыс. злотых⁴. Однако ценность трона как атрибута власти заключалась в его символической. Ассоциацию тро-

на Лжедмитрия I с ветхозаветным текстом подметил только Станислав Немоевский: "в целом, этот трон - подобие Соломонова трона, как его описывают в Библии"⁵. Это замечание, как представляется, точно отражает символическую суть и значение трона Самозванца - его ассоциация с соломоновым тронном слишком явна: "И сделал царь большой престол из слоновой кости, и обложил его чистым золотом. К престолу было шесть ступеней; верх сзади у престола был круглый, и были с обеих сторон у места сиденья локотники, и два льва стояли у локотников. И еще двенадцать львов стояли там на шести ступенях по обе стороны. Подобного сему не бывало ни в одном царстве" (3 Царств.10: 18-20).

Трон Соломона целиком соответствовал восточной традиции. Львы олицетворяли власть, владыка же, восседавший на троне со львами в подножии, как бы царствовал над миром. Львиные фигуры были уже на тронах египетских фараонов Нового царства (трон Тутанхамона). Рычащие львы, движущиеся звери, деревья с певчими птицами размещались в тронном зале возле престола византийского императора (IX-X вв.). Современники называли их "византийским тронном Соломона", а церемонию императорского приема - "соломоновой процессией". В России пышные троны и приемы приобрели большую актуальность и XV-XVI вв., особенно в период укрепления царской власти при Иване Грозном. Описание соломонова трона распространилось в это время в русских хронографах. Создание подобия соломонова трона в России было символом преемственности власти от великих правителей древности, ветхозаветных царей. Характерно в этом плане кресло Ивана III, облицованное слоновой костью, ножки которого опирались на небольшие фигурки львов (по преданию, привезено из Константинополя Софией Палеолог - Оружейная Палата, Москва). Оно служило тронном Ивану Грозному, Алексею Михайловичу и другим и стало царской реликвией. В 1551 г. в той же восточной традиции соломонова трона было сооружено царское место Ивана IV в Успенском соборе Кремля. В основании его помещены четыре зверя, на которых стоит трон. Шатровая сень на четырех колонках завершается узорным шпилем с двуглавым орлом. Создание "Мономахова трона" было одним из звеньев целого комплекса работ,

предпринятых митрополитом Макарием к прославлению российского царя (икона "Церковь воинствующая", лицевой летописный свод, пр.)⁶.

Трон выражал идею преемственности царской власти от византийских императоров и русских князей, подчеркивал международный авторитет царя и его право на все русские земли. Однако царское место Ивана Грозного лишь "в самой общей форме оказывается созвучным с библейским описанием престола Соломона"⁷. И это было место для моления в храме.

Трон же Лжедмитрия I и символически, и в главных деталях украшений повторял престол царя Соломона. Не было лишь двенадцатипарного (двойного) ряда львов на ступенях к трону. Но важный элемент отдельных фигур зверей (львов), охранявших трон, был налицо.

Таким образом, мнимый сын Ивана Грозного решил подчеркнуть ту идею преемственности власти от великих библейских царей, которая лишь "пунктирно" высказывалась ранее русскими государями. Возможно, следуя развивающейся тронной символике Запада, львы у престола Лжедмитрия I могли означать и темные силы, а сам трон, возвышенный над ними, выражал идею победы⁸. Это было бы созвучно титулу, принятому Самозванцем - "непобедимый".

И еще один важный момент. Молельные места светских властителей в русских храмах возводились по образцу "мест" их духовных наставников. "Синтроны" (епископский трон и седалища для священников) были и в кафедральных, и в приходских храмах. Епископский трон ростовской церкви Константина и Елены был украшен у подножия резными каменными львами. Такие же троны были в Георгиевском соборе в Юрьеве-Польском и церкви Покрова на Нерли⁹. В XV-XVI вв. святительские места стали цельными архитектурными сооружениями. Митрополитий престол 1479 г. Успенского собора Кремля не уступал месту Ивана IV, и был образцом для последнего¹⁰. О троне Лжедмитрия I этого сказать нельзя. Буквально повторяя трон Соломона, он ставил себя выше святительской власти, которая лишь в общих чертах и также "пунктирно" выражала в своих престолах идею соломонова

трона. Такое "дерзновение" царя было непостижимым. Не случайно трон Лжедмитрия I вызвал удивление даже у иностранцев, привыкших к пышности престолов европейских властителей светских и духовных.

Подобие соломонова трона указывает на то, что для Лжедмитрия I именно Соломон - третий и величайший царь израильский был образцом, с которым Самозванец пытался и считал возможным сравниться. Первый период деятельности Соломона как царя прославил его как хранителя мира и народного благосостояния, мудрого судию и правителя; создателя иерусалимского храма, как идеал "царя мира". Именно ему, преданному слуге Божию, явился Господь и сказал: "Проси, что дать тебе" (3 Цар. 3:6; 2 П. 1:7). Соломон попросил наиважнейшего, чем земной правитель уподобляется Богу: "Даруй же рабу Твоему сердце разумное, чтобы судить народ Твой и различать, что добро и что зло; ибо кто может управлять этим многочисленным народом творим?" (3 Цар. 3:9; 2 П. 1:10). Именно Соломону Бог даровал этот высший богоравный дар правителя: "Я даю тебе сердца мудрое и разумное, так что подобного тебе не было прежде тебя, и после тебя не восстанет подобный тебе" (3 Цар. 3:12; 2 П. 1:11), "Я даю тебе, и богатство и славу, так что не будет подобного тебе между царями во все дни твои" (3 Цар. 3:13; 2 П. 1:12). "И дал Бог Соломону мудрость, и весьма великий разум, и обширный ум, как песок на берегу моря. И была мудрость Соломона выше мудрости всех сыновей востока и всей мудрости египтян. Он был мудрее всех людей... и имя его было в славе у всех окрестных народов" (3 Цар. 4:29-31). "И превзошел царь Соломон всех царей земли богатством и мудростью. И все цари земли искали видеть Соломона, чтобы послушать мудрости его, которую вложил Бог в сердце его" (2 П. 9:22-23).

Символизм истории состоит в том, что второй период царствования Соломона, сопряженный с наказанием Господним, не учитывался Лжедмитрием I, но имел некое "практическое" повторение над ним. Однако - это область другого исследования; отметим лишь, что современники-иностранцы (в частности, Станислав Немоевский), указав на уподобление Самозванца Соломону, не видели этой последней ассоциации в "крахе величия".

Важно также другое: если Лжедмитрий 1 сравнивал себя с Соломоном, то Иван IV "автоматически" превращался в Давида; но при этом, как и в Ветхом Завете, сын был/считал себя "славнее отца". А оба они были объединены не только божественным избранием в цари, но и даром личного общения с Богом, а также полученной от Господа благодатью править и судить.

Конечно, в ветхозаветных текстах о Соломоне (Третья книга Царств, главы 1-11; Вторая книга Паралипоменон, главы 1-9) содержалось многое, что не отвечало концепции Лжедмитрия 1 о себе как идеальном монархе даром Божиим, однако, по-видимому, в самозванческой идеологии своего царства использовались/ассоциировались избранные сюжеты священных текстов о наибольшем царе израильском. Так же выборочно должны были "актуализироваться" и притчи Соломона. В частности, на идею обожествления царской власти "работала" притча о царе: "Слава Божия - облекать тайною дело, а слава царей - исследовать дело. Как небо в высоте и земля в глубине, так сердце царей - неисследимо. Отдели примесь от серебра, и выйдет у серебряника сосуд: удали неправедного от царя, и престол его утвердится правдою. Не величайся пред лицом царя, и на месте великих не становись" (Притчи. 25:2-6). А среди изречений Екклесиаста - наставление о священной обязанности хранить царское слово: "Я говорю: слово царское храни, и это ради клятвы пред Богом. Не спеши уходить от лица его, и не упорствуй в худом деле; потому что он, что захочет, все может сделать. Где слово царя, там власть; и кто скажет ему: "что ты делаешь?" (Ек. 8: 2-4).

Выборочность символов и текстов в сравнении Лжедмитрием 1 самого себя с Соломоном, как представляется, заключалась также в том, что он не стал (по примеру Соломона) строить храм, но построил, как и библейский царь, великолепные палаты/дворец. "Дом Соломона" был сооружен из дерева (строился 13 лет) и наполнен ценными вещами (3 Ц. 7: 1-51). Самозванец соорудил что-то подобное. В одном сказании об этом говорится: "И постави себе хоромы и многия светлицы велми красны на набережных полатах и терем основал" ¹¹. Исаак Масса писал, что деревянные па-

латы были выстроены над большой кремлевской стеной - из них видна была вся Москва" ¹². Наиболее детально великолепие дворца Лжедмитрия 1 описано в так называемом "Дневнике Марины Мнишек": "Дворец его деревянный, но красивый и даже великолепный. Дверные замки в нем вызолочены червонным золотом; печки зеленые, а некоторые обведены серебрянными решетками. Пред столовою, в сенях стояло множество золотой и серебряной посуды, между прочим, сем бочек серебряных с вызолоченными обручами, величиною в сельдяные боченки. Вся столовая посуда золотая; множество было серебра, рукомольников, тазов и прочего. Столовая обита персидскою голубою тканью; занавесы у окон и дверей парчевые; трон покрывала черная ткань, вышитая золотыми узорами; стол перед ним серебряный, прикрытый скатертью, вышитой золотом" ¹³.

К сожалению, более подробных описаний деревянного дворца Лжедмитрия 1 мы не имеем, поэтому сопоставление деталей дворца его оформления с очень подробным описанием дворца Соломона невозможно. Тем не менее, общая идея, как можно заключить, присутствует.

Однако подчеркнем: Соломон начал с постройки храма, имел прямое "общение" с Богом и просил у него благодати царства; Лжедмитрий 1 лишь в символах власти следовал Соломону, считая свое царство уже благодатным и богоизбранным, и не начинал с благодарения Господу через постройку храма. "Пути" двух царей были как бы "продолжением": Соломон пытался с Божьей помощью встать на "ступень царства" и получил желаемое, а Лжедмитрий 1, присваивая "достижение" Соломона, делал следующий "шаг" к Богу.

В Библии нет описания одежд и головного убора Соломона. Лжедмитрий 1 в этом следовал российской традиции по форме, но несколько "модернизировал" и обогатил драгоценностями содержание. Речь идет о короне и царских "ризах" Самозванца.

Поляки-современники увидели царя таким: "царь сидел на троне в одеянии, украшенном жемчугом и драгоценными камнями, в высокой короне со скипетром в правой руке" ¹⁴. Чрезвычайно интересно было бы исследовать символику короны Лжедмитрия 1. Однако она не сохранилась. Извест-

тно, что во время венчания на царство Лжедмитрий I использовал кроме "шапки Мономаха" корону, присланную Ивану IV австрийским императором¹⁵.

Однако после воцарения и перед свадьбой Самозванец резко изменил свою интерпретацию "империи", императорской власти и титула. В свете этого он должен был отказаться от "австрийской" короны, символизирующей подчиненное положение относительно римского императора немецкой нации. Корона "царя Димитрия", которую видели польские дипломаты, как представляется, была новоделанной: она изготовлялась параллельно с короной для Марины Мнишек. Схематическое изображение ее можно видеть на картине "Прием польских послов" (оригинал находится в Венгерской национальной галерее исторической живописи - инв. № 7; копия 1873 г. - в ГИМе)¹⁶. Аутентичность данного изображения дискуссионна в связи с неопределенным временем и обстоятельствами создания картины: создана в 1606-1607 гг. с натуры львовским художником Шимоном Богушовичем (Богушом) в Москве или Ярославле; написана другим неизвестным автором в более позднее время. Традиционное парадное царское облачение и скипетр в правой руке не совсем "соцетаются" с головным убором, напоминающим папскую тиару (но не корону западного образца и не "шапку Мономаха"). Данная неопределенность формы и символов (на светлом уборе просматриваются темные кресты) головного убора не свидетельствует ни за, ни против аутентичности картины. Однако напомним, что послы видели и описывали высокую корону, кроме того, их описанию совсем не соответствует трон царя, изображенный на этой же картине.

Достаточно четко корона Лжедмитрия I (да и Марины Мнишек) нарисована на большом полотне, изображающем венчание Самозванца с Мариной в Успенском соборе: они более напоминают форму венцов для брачующихся, но имеют, в то же время, некоторое сходство с западными образцами. Тем не менее аутентичность и этого изображения крайне сомнительна в связи с неправдоподобностью соборного интерьера и ряда других деталей, в частности, головного убора Патриарха Игнатия, венчающего чету. Сомнительно,

чтобы картина создавалась в 1606 г. и в Москве, скорее всего, это творение польского мастера 1630-х годов (однако, вряд ли Шимона Богушовича)¹⁷.

Между прочим, корона Самозванца на этой картине близка к той, которая детально выписана на парадном портрете Лжедмитрия I 1604 г. (в доспехах с непокрытой головой), ранее находившемся в Вишневецком замке, подаренном в 1876 г. Александру II и хранящемся в ГИМе. Как показал М.Генбарович, автор портрета принадлежал к школе флорентийских маньеристов, но корону нарисовал не он - она была дописана позже, как и надпись возле головы слева и картуш с гербом; портрет, выполненный в полный рост, был обрезан и превращен в овал¹⁸. Дорисовка короны - очень важное обстоятельство: во время создания портрета (1604 г.) Самозванец ею действительно еще не обладал; после коронации же художник мог изобразить только "австрийскую" корону. А если "сблизить" портрет с картиной венчания, получится, что Лжедмитрий I не менял "австрийской" короны. Но подобные выводы некорректны именно из-за неаутентичности обоих изображений; для авторов важен был символ, а не точное воспроизведение предмета. То же касается и гравюр Францишека Смядецкого, Луки Килиана и др. с полуфантастической фигурой Самозванца и вычурно разукрашенной символической короной на столике¹⁹.

Вне всякого сомнения - происхождение и одобрение самим Лжедмитрием I только одного его изображения с короной на голове. Это серебряная медаль, специально заказанная в Польше. В настоящее время известны два экземпляра данного уникала (ГИМ и Гос.Эрмитаж). Самозванец изображен в русской одежде, но с королевской короной на голове, со скипетром и державой в пластинчатых латах с двумя золотыми цепями на плечах и на шее. На реверсе - двуглавый орел с тремя коронами. Сохранилось также два экземпляра золотой медали (ГИМ) в честь свадьбы Лжедмитрия I и Марины Мнишек²⁰. Если говорить о самих изображениях, то это стилизация, выполненная польскими мастерами по собственным и западным образцам. Другой вопрос, что данная "западническая" стилизация отвечала не только вкусам, но также идеологии и видению Лжедмитрием I своей власти равновеликой (и даже превышающей) император-

скую власть на Западе.

Из всего сказанного, тем не менее, ясно, что в настоящее время кроме приведенных общих размышлений мы не можем конкретно анализировать символику (в деталях, - которые более всего фиксируют идеи и символы) короны Лжедмитрия I из-за отсутствия как ее подробного описания, так и достоверного изображения.

Предполагают, что корону Самозванца вывезли из Москвы поляки²¹. В этом случае интересен тот факт, что ни Василий Шуйский, ни другие российские власти не уничтожили символы власти Самозванца - они были сохранены в царской казне как драгоценные (в смысле металлов и камней) вещи. С другой стороны, как символ власти корона Лжедмитрия I после его смерти никогда больше не использовалась.

В свете последнего почти невероятной выглядит история с царским облачением ("ризами" - парадными одеждами) Самозванца. По сведению ныне утраченного сибирского хронографа, по приказу Михаила Романова "поганые ризы" Лжедмитрия I были отправлены в сибирскую ссылку. Позже в одном из томских монастырей златотканые одеяния были перешиты в стихари (при этом, ткань вывернули наизнанку). В конце XIX в. их нашел художник А.А. Карелин, который воспроизвел узор златотканного рисунка в картине "Димитрий Самозванец" (Лондонский Букингемский дворец). Описавший эту историю А.А. Введенский считал данный факт "не безынтересным для характеристики древней юридической мысли, прибегавшей к своеобразному символизму в праве"²². Ученый имел в виду факт ссылки царского облачения Лжедмитрия I Михаилом Федоровичем (прецедент подобной акции: ссылка в 1591 г. Борисом Годуновым угличского вечевого колокола и битые его плетьюми). Такое понимание действия над вещью-символом имеет очень древние дохристианские корни. Однако нашей темы касаются другие моменты: царские "ризмы" Самозванца не могли быть уничтожены, они получили "новую жизнь" в церкви. Фактически, облачение как символ царской власти отделялось от ее конкретного носителя-антицаря; но, в то же время, отблеск/след этого антицаря оставал-

ся и на традиционно "унифицированном" царском облачении; ризы должны были "очиститься" от "следа" их носившего в дальнем монастыре. В конце-концов, они получили новую сакрализацию (после царского миропомазания и венчания) в томской монастырской церкви. Так, собственно, замкнулся "сакральный цикл" для царских одежд Лжедмитрия I. История с ризами указывает также еще на одну деталь - свидетельствует о полном соответствии их традиционному царскому парадному облачению (византийскому, а не западному типу).

Наконец, еще один материальный символ власти Самозванца - монеты и медали. Их появление заметили и в общих чертах описали иностранцы. Так Де-Ту сообщал со слов французов-наемников: "Немедленно выбили монету в воспоминание нового государя и для всеобщего употребления" ²³. Другой аноним подчеркивал фиксацию имени-символа властителя на монетах, которые Лжедмитрий I "тотчас же стал чеканить (полноценную монету с его именем)"²⁴. Наконец, Станислав Немоевский словесно описал внешние признаки монет, которые бросали в народ во время свадьбы Лжедмитрия I и Марины Мнишек: "На португалах с одной стороны особа государя до пояса, с мечем и латинскою надписью Aetatis suae ²⁴, с другой - двуглавый орел, в груди у которого единорог, а кругом по-русски императорский титул"²⁵.

Приведенные цитаты, и особенно Ст. Немоевского важны в том смысле, что их можно сравнить с самим предметом (монетами и медалями) и таким образом воочию увидеть степень корректности передачи в мемуарах иностранцев реалий времен Самозванца, определить "коррекцию восприятия" иностранцами (главным образом, поляками) российской действительности, ее сюжетов и символов.

Итак, сначала небольшой фактографически-описательный экскурс в нумизматику времен Лжедмитрия I, в основе которого исследование А.С. Мельниковой²⁶.

Монеты "царя Дмитрия" чеканились на денежных дворах в Москве, Новгороде и Пскове. Только в коллекции ГИМа насчитывается более 1100 серебряных копеек, 2 золотых и 1 серебряная медали Лжедмитрия I. Известно также семь кладов монет времен его правления. Примечательно,

что монеты Самозванца чеканились старыми маточниками, в том числе годуновскими. Денежек с именем Дмитрия Ивановича не обнаружено. А.С. Мельникова выделяет два этапа в развитии монетной системы при "царе Дмитрие": 1) монеты 113 г. печатались как противовес ново-гдуновскому типу 1603 г. - на них изображался скачущий во весь опор всадник, даты и знак двора в одну строчку, как на монетах 1596-1603 гг.; 2) монеты 114 г. - возврат к годуновскому типу 1603 г.: торжественно выступающий всадник, знак двора и дата в две строки. Эта особенность прослеживается и в московском, и в новгородском чеканах. В Пскове и Новгороде работал мастер-иностранец, привыкший к латинскому шрифту.

А.С. Мельникова считает, что с приходом Самозванца к власти изменилось руководство финансовой системой государства (Головин, Михаил Нагой, Афанасий Власьев, Богдан Сутупов - все из "антигдуновского лагеря"), что обусловило возвращение к "архаическому типу монет" (1596-1603 гг.), однако уже в начале 1606 г. в среде правящей верхушки начала зреть оппозиция царю, и монетная система "вернулась" к стандартному московскому типу 1603 г. Исследователь утверждает, что изменение денег отразило изменение отношения правящей верхушки к личности Лжедмитрия I и его политике: "денежное производство не оставалось нейтральным при любых внутривластных ситуациях, поскольку декларативное звучание монеты всегда учитывалось руководителями государства". И если сначала монеты 1605 г. "активно работали" на Самозванца, то монеты 1606 г. - "против него"²⁷.

Наблюдения А.С. Мельниковой весьма интересны, но аргументированно не доказаны. Все названные "руководители финансов" не входили в состав заговорщиков и не составляли оппозиции. Это подрывает идеологическую концепцию изменения печатания монет. Возможно, не последнюю роль играли кадровый (отсутствие мастеров, а поэтому и новых маточников) и технический (изнашивание старых маточников "архаического" типа и пригодность только новых годуновских)?

Но если в отношении монет Лжедмитрия I могут выдви-

гаться лишь гипотезы об их идеологической "нагрузке", то медали Самозванца несут несомненный ее отпечаток.

А.С. Мельникова считает, что, так как в российских монетных дворах не было необходимого оборудования, то медали изготовлялись в Польше. Однако их символика и тексты должны были обсуждаться с Лжедмитрием I и утверждаться им, что подчеркивает корректность анализа медалей в рассматриваемом нами контексте. Коронационная серебряная медаль содержит изображение "Дмитрия Ивановича" в традиционном царском облачении, со скипетром и державой, но уже с королевской короной на голове. Круговая латинская надпись гласила (в переводе А.С.Мельниковой) "Димитрий Иванович Божию милостию император России. Год жизни 24". Вспомним описание С. Немоевского: скипетр он принял за меч, но верно указал на содержание латинской надписи. На обороте изображался двуглавый орел с тремя коронами, щитом на груди с изображением ездца. Тут была русская надпись: "Димитрей Ивановичь БЖ. мл. цесарь Роский ле. царства свог. А." ²⁸.

Таким образом, первая заказная коронационная медаль "обращалась" к "городу и миру" - т.е., к российским подданным и западным властителям, утверждая империю и императорский титул/власть "Дмитрия Ивановича". Несочетаемое для традиции объединение двух систем и разных символов власти как бы предлагало "коррекцию" традиции, преподносило Самозванца над традицией и осуществляло смысловую интеграцию Московского царя в "мир" светских христианских венценосцев Европы. Символы (короны, орел) и слова (надпись с титулатурой) декларировали главную идею Лжедмитрия I об "уровне" власти. Польский мастер совершал профессиональную эскалацию "западного" момента в медали. Единичность сохранности медали (Эрмитаж, ГИМ) свидетельствует о нераспространенности ее в России и, возможно, об исключительно репрезентативном предназначении для контекста католического мира. Так воплощалась идея пропаганды своего императорского достоинства через символы и средства западной традиции (памятные медали изготовлялись в католических странах как подражание папскому двору/практике). Но даже в этой "саморекламе" для Запада Лжедмитрий I подчеркивал сак-

ральное происхождение своей императорской власти ("Божиею милостию император России") и одновременно независимость от "западного мира" власти российского самодержца (БЖ. МЛ. цесарь Роский"). Речь шла как бы о подоби, но в то же время нетождестве контекстов императорской власти на Западе и в России.

Существовал и "российский" вариант коронационной медали Лжедмитрия I, ориентированный на "внутреннюю" репрезентацию/потребление. Он сохранился благодаря Петру I, который вывез из Кракова подлинные штемпеля и уже Екатерина II повелела сделать новый чекан нескольких экземпляров медали. Здесь "Димитрий Иванович" изображен в профиль с обнаженной головой, в горностаевой мантии и со скипетром в правой руке. Надпись в две полосы по кругу на русском языке: "Дмитрий Иванович Божию милостию царь и великий князь всея России и всех татарских королевств и иных многих государств". На обороте вокруг двуглавого орла со щитом и с изображенным на нем ездцом - надпись продолжалась: "Московской монархии подданных государь король и обладатель и цесарь России и Самодержец". Сразу бросается в глаза нагромождение имен/титолов. Интересна, все же, их последовательность: царь и великий князь - король-цесарь. В это символически проявилась основная тенденция "властительной модели" Лжедмитрия I: опора на российскую традицию и одновременное стремление к контекстуальности "западному стандарту" власти (и не только общего - королевского уровня, но и ее вершины - императорского уровня).

К свадьбе Лжедмитрия I и Марины Мнишек были отпечатаны особые монеты-медали, которыми должны были осыпать новобрачных при выходе из собора, и которые бросали в народ. Они чеканились на талерах достоинством в 1, 2, 5, 10 и 20 угорских. Сохранилось два экземпляра золотых достоинством в 1 и 10 угорских. На меньшей медали (1 угорский) с обеих сторон изображался двуглавый орел и надпись: "Божиею милостию царь и великий князь Дмитрий Иванович всея Русии". На медали в 10 угорских - тоже изображение орла (но на щите в его груди - с одной стороны ездец, а с другой - единокор) и надпись: "Бжиею млтию

црь и великий князь Дмитрий Иванович всея Руси владимирский московский - новгородский псковский тверской полоцкий црь казанский гдрь астраханский". Эти монеты демонстрировали/декларировали исключительно российскую традицию и, по-видимому, изготовлялись на Московском денежном дворе ²⁹.

Поначалу Лжедмитрий I использовал изображение одноголавого орла как символ королевской власти, но очень скоро в царской символике он был заменен двуглавым орлом, применявшимся в Российском государстве еще со времен Ивана III и служившим на Западе символом императорского достоинства ³⁰. Остальные символы также применялись предшествующими российскими самодержцами.

Еще на монетах Ивана Грозного образ "ездца" (всадника с копьем и саблей) как отвлеченный символ российской государственности трансформировался в изображение с конкретными чертами правителя. В нем отражалась одна из основных идей самодержавной власти - идея о религиозном и нравственном значении воинского подвига в борьбе за истинную веру, что прославляло самодержца, его величие. Миниатюрные изображения на монетах Грозного считаются памятниками его прижизненной иконографии ³¹. В них появился трехчастный венец, развевающийся плащ, кольчуга, высокие сапоги, вдетые в стремяна, украшения на сбруе коня ³². Иван IV был изображен и на иконе "Благословенно воинство небесного царя" XVI в. ³³. Следуя за Михаилом-архангелом, юный воин ведет "воинство небесное" в 3 колоннах, над ним 3 ангела держат венец славы. Это Грозный шествует с войсками из Казани ³⁴. В 1542-1547 гг. создавался канонизированный тип изображения царя в виде воина-всадника, олицетворявшего религиозно-нравственную миссию русского самодержавия в борьбе за чистоту веры и национальную независимость. Данный сюжет разрабатывался под влиянием митрополита Макария. Со второй половины XVI в. на копейках лицо всадника изображается с бородой, длинными волосами, на голове вместо венца - пятилучевая корона.

Царь изображен в качестве всадника и на копейках Бориса Годунова (буквы "Б-О", венец напоминает шапку Мономаха, одежда и сбруя коня декорированы).

На монетах и медалях Лжедмитрия I персонификация реальных черт царя выступает еще более рельефно. Самозванец открыто признавал портретный жанр (известен ряд его портретов, больших полотен, изображающих прием польских послов, коронацию и венчание с Мариной Мнишек)³⁵. Однако это следование западным образцам для православной России также служило своеобразным актом сакрализации царственной особы: иконы-подобия полагались только для святых.

Арсений Елассонский достаточно точно заключил, что Лжедмитрий I решил во всем превзойти прежних царей, и особенно в превознесении себя самого и своей власти через утверждение сакральной природы как этой власти, так и спасенного Господом от смерти ее носителя. Данная тенденция противоречила православной доктрине: ни один из правителей нового времени не достигал "уровня" даже ветхозаветных царей израильских (Давида, Соломона), которые непосредственно общались с Господом. Более того, в распространенном в России апокрифе "Откровение мук тяжких... чрез архангела Гавриила Пресвятой Богородице" прямо говорилось о том, что царям, "иже ся Богу ровняли", уготовано место в адских пещерах (22-я мука)³⁶. Адекватно этому воспринимали попытки "самосакрализации" Лжедмитрия I его российские придворные, а представители оппозиции (Шуйские) все его деяния преподносили в гипертрофированном виде "дьяволиады". Примером оценки/восприятия "сакрализационных" акций "Дмитрия Ивановича" может быть речь кн.Ивана Хворостинина. По словам князя, он говорил это самому Лжедмитрию I. Однако даже в случае позднейшего сочинения Хворостининым ниже приводимой тирады, она отражает ментальные установки российской православной правящей и книжной элиты:

"В память вечнаго устроения сие мниши, а не Содетелю имея хвалу, суетную славу тщетным бытием помышляеши и властодержавец мнишися быти; или не веси, яко Бог есть, иже стирает всяко превозношения гордых, отрезуя языки велеречивых, и обьюродея речеточьцов, вознося смиренныя, и низводя возвышенныя? Не слышал ли

еси николиже, о царю, како Волтасар царь Перский, сын Навходоносора царя, изнесе сосуды из храма Божия, иже бе во Иерусалиме, и похвали боги златыя и сребренныя и медяныя, Бога же святаго и истиннаго Вседержителя не похвали: изыде персты руки человекчи против светилника извержение его от царства и умаление дний его, яко и бысть? Сие убо ведаю, бойся непотребия творити! (...) Не воздам тебе чести, царю человеку сущу, паче славы Божия"³⁷. Позже эту же идею будет развивать в посланиях к Алексею Михайловичу Патриарх Никон, заявляя, что царь уподобился сатане, желая поставить свой "престол выше небес" - и за это дьявол был низвергнут в ад³⁸.

Так в российской публицистике первой четверти XVII в. были "перетолкованы" идеи Самозванца относительно царства/власти, выраженные в предметах и символах и сочетавшие восточные и западные традиции, - в проявление "власти тьмы", гордыни и дьявольского искушения. Разрыв понимания "текста" вещей и символов царства Лжедмитрия I им самим, его современниками и последующими властителями, а также публицистами произошел очень быстро и имел антиподический характер, что свидетельствовало о неконтекстуальности Лжедмитрия I и его идеи о власти московского царя российскому обществу Смутного времени.

¹ Писарская Л.В. Оружейная палата. М., 1979. С. 224.

² Яблоко-держава в качестве царской инсигнии появилось, как считают исследователи, при коронации Б.Годунова в 1598 г. См.: Соболева Н.А., Артамонов В.А. Символы России. М., 1993. С. 34.

³ Устрялов Н.Г. Сказания современников о Дмитрии Самозванце. СПб., 1859. Ч. 1. С. 176 - 177 (Записки Г.Паерле). Ч. 2. С. 142 - 143 ("Дневник Марины Мнишек"); Русский архив. 1906. № 10. С. 148 (Дневник Мартина Стадницкого); Дневник Марины Мнишек. СПб., 1995. С. 39 - 40; Записки Станислава Немоевского // Титов А.А. Рукописи славянские и русские, принадлежащие И.А. Вахрамееву. М., 1907. Вып. 6. Отд. 2. С. 43.

⁴ Рукопись Яна Велевицкого // Записки гетмана Жолкевского о московской войне. СПб., 1871. Прил. 44. Стб. 167.

- 5 Записки Станислава Немоевского. С. 43.
- 6 Подобедова О.И. Московская школа живописи при Иване IV. М., 1972. С. 14 - 22.
- 7 Бочарова Г.Н. Царское место Ивана Грозного в Московском Успенском соборе // Памятники русской архитектуры и монументального искусства. Города, ансамбли, зодчие. М., 1985. С. 39 - 57.
- 8 Лазарев В.Н. Происхождение итальянского Возрождения. М., 1956. С. 83.
- 9 Пуцко В.Г. Ростовские каменные львы // Советская археология. 1979. № 2. С. 281 - 282.
- 10 Бочаров Г.Н. Царское место Ивана Грозного... С. 44 - 48.
- 11 Платонов С.Ф. Сказание о самозванце по списку Московского Публичного музея. СПб., 1895. С. 11.
- 12 Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. М., 1937. С. 116.
- 13 Устрялов Н.Г. Сказания современников. Ч. 2. С. 143 - 144; Дневник Марины Мнишек. СПб., 1995. С. 41.
- 14 Дневник Марины Мнишек. С. 39 - 40.
- 15 Дмитриевский А.А. Архиепископ Елассонский Арсений и мемуары его из русской истории по рукописи Трапезунтского сумелийского монастыря. К., 1899. С. 104 - 105.
- 16 Уваров А.С. Неизвестный русский памятник 1606 года // Древности. Труды Московского археологического общества. 1874. Т. 4. С. 171 - 176; Его же. Сборник мелких трудов. М., 1910. Т. 2. С. 170 - 174; Рожа Дьердь. Лучшие произведения Исторической картинной галереи. Будапешт, 1977. С. 26; Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. М., 1979. С. 138.
- 17 Gebarowicz M. Poczatki malarstwa historycznego w Polsce. Wroclaw, Warszawa, Krakow, 1981. S. 52 - 55, 136 - 144.
- 18 Дракохруст Е.И. Иконографические источники, освещающие польскую интервенцию начала XVII века // Труды ГИМ. 1941. Вып. 14. С. 39 - 40; Gebarowicz M. Poczatki malarstwa... S. 59, 153; Геннади Г.Н. Портреты Лжедмитрия I и Марины Мнишек // Русская старина. 1876. Кн. XV. С. 873 - 874.
- 19 Gebarowicz M. Poczatki malarstwa... S. 79 - 81, 85 - 92, 102; Tomkiewicz W. Czy Szymon Boguszowicz? // Sztuka i historia. Warszawa, 1966. S. 106 - 113; Ровинский Д.А. Материалы для русской иконографии. СПб., 1884. Вып. 2. № 43 - 48; 1886. Вып. 4. № 123 - 130; Его же. Подробный словарь гравированных портретов. СПб., 1889. Т. 1. С. 581 - 582, 590.
- 20 Карзинкин А. О медалях Дмитрия Ивановича. М., 1889;

- Мельникова А.С. Монеты Лжедмитрия I. 1605 - 1606 // Труды ГИМ. М., 1986. Вып. 61. С. 6 - 17.
- 21 Малиновский А.Ф. Сведения об увезенной поляками из Москвы царской короне // РГБ. ОР. Ф. 203. П. 272. Ед. 1/3; Белокуров С.А. О царской казне и документах, расхищенных поляками в Смутное время // Там же. Ф. 23. Карт. 3. Ед. 8.
- 22 Введенский А.А. Поганные ризы Дмитрия Самозванца // Казанский музейный вестник. Казань, 1921. № 3/6. С. 128 - 129.
- 23 Устрялов Н.Г. Сказания современников... Ч. 1. С. 339.
- 24 Историческое и правдивое известование... Прага, 1908. С. 25.
- 25 Записки Станислава Немоевского... С. 60.
- 26 Мельникова А.С. Монеты Лжедмитрия I. 1605 - 1606 // Труды ГИМ. М., 1986. Вып. 61. С. 6 - 17.
- 27 Мельникова А.С. Монеты Лжедмитрия I... С. 16.
- 28 Мельникова А.С. Монеты Лжедмитрия I... С. 7.
- 29 Мельникова А.С. Монеты Лжедмитрия I... С. 9.
- 30 Hellman M. Moskau und Byzanz // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. Wisbaden, 1969. N.F. Bd. 17. S. 321 - 333.
- 31 Спасский И.Г. К прижизненной иконографии Ивана Грозного // Сборник Государственного Эрмитажа. 1976. Вып. 41. С. 49 - 53.
- 32 Мельникова А.С. Место монеты Ивана Грозного в ряду памятников идеологии самодержавной власти // Вспомогательные исторические дисциплины. 1985. Т. 17. С. 121, 124.
- 33 Подобедова О.И. Московская школа живописи при Иване IV. М., 1972. С. 22 - 26.
- 34 Каргер М.К. К вопросу об изображении Грозного на иконе "Церковь воинствующая" // Сб. статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского. Л., 1928. С. 466 - 470; Подобедова О.И. Московская школа... С. 24 - 25.
- 35 Дракохруст Е.И. Иконографические источники... С. 29 - 72; Gebarowicz M. Poczatki malarstwa historycznego w Polsce... S. 122 - 160.
- 36 Тихонравов Н.С. Памятники отреченной русской литературы. СПб., 1863. Т. 2.
- 37 РИБ. Т. XIII. Стб. 538 - 539.
- 38 Записки Отделения русской и славянской археологии Русского Археологического Общества. СПб., 1861. Т. 2. С. 464 - 465.

ЦЕРЕМОНІАЛ ПРИЙОМУ ІНОЗЕМНИХ ГОСТЕЙ В ЧИГИРИНІ ЗА ЧАСІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

В ході Національно-визвольної революції 1648 - 1657 рр. місто Чигирин з невеликого козацького міста перетворився в один з найважливіших центрів політичного життя Східної Європи, де зустрічалися дипломати Польщі, Молдавії, Росії, Швеції, Венеції, Туреччини, Криму, Валахії. Тут визначалися шляхи вирішення військово-політичних проблем важливих для долі всієї Європи. Посли могутніх держав добре знали шлях до Чигирини - столиці козацької держави Богдана Хмельницького. Вже в квітні 1649 р. до Чигирини приїздить російський посол Григорій Унковський з посланням до Богдана Хмельницького від царя Олексія Михайловича. У листопаді цього ж року до Чигирини прибуває ще один царський посол Григорій Неронов. У травні 1650 р. у Чигирин завітав відомий венеціанський дипломат- посол Віміна з пропозицією про створення широкого антитурецького союзу. У 1650 р. двічі побував в Чигирині турецький посол Осман-чауш з листами від великого візира Бектеш-аги. У жовтні 1650 р. Чигирин відвідав польський посол Воронич з листами короля Яна II Казимира до Богдана Хмельницького. На початку 1652 р. Богдан Хмельницький прийняв у Чигирині відомого на той час московського купця Перфілія Зеркальникова з царською грамотою "для обидних дел". Наприкінці травня 1653 р. були прийняті в столиці України російські послы Артем Матвеев та Іван Фомін. У березні 1655 р. аудієнцію у гетьмана запросив прибувший до Чигирини посол силістрійського паші Сіяуша Шагин-ага з дорученням великого візира Азема-паші розпочати переговори. В 1656 - 1657 рр. продовжувався інтенсивний обмін посольствами між Чигирином і Константинополем. У липні 1656 р. до Чигирини приїхав Франц-Шибеші щоб, за дорученням семигородського правителя Ракоція "приязнь двох народів, вихо-

ванців Марса", закріпити урочистими договірними актами. На початку жовтня цього ж року посол Ракоція Ласлав Уйлакі привіз до Чигирини підписані присяжні грамоти, а 8 жовтня 1656 р. гетьман і старшина підписали договір про дружбу між Військом Запорізьким і Семиградом. В січні 1657 р. до Чигирини з листами від шведського короля Карла Густава прибув посол Велінг. А у червні цього ж року козацьку столицю відвідав посол бранденбургського курфюрста Фрідріха Вільгельма ігумен Данило з пропозицією підписати договір про дружбу з Богданом Хмельницьким. Водночас, з наказом з'ясувати політичну позицію Хмельницького у Чигирин прибув і російський посол Федір Бутурлін.

Постійні дипломатичні зносини з різними країнами викликали до життя своєрідний церемоніал прийому іноземних послів, який склався при дворі Хмельницького у Чигирині. Назустріч особливо важливим посольствам висилали почесну варту, яка вітала послів і проводила їх до гетьманської столиці. Послам надавали приміщення і харчування. З привітанням від гетьмана приходив хто-небудь із старшини, найчастіше генеральний осавул. Дозагібелі послів нерідко вітав старший син Хмельницького Тиміш. На другий день після приїзду посольства знову приходили представники старшини проводити послів на аудієнцію до гетьмана. Посли їхали верхи, на парадно прибраних конях: найбільш іменитих дипломатів супроводила почесна варта з козаків Чигиринського полку. Російські посольства їхали в такому порядку: попереду піддячий, який віз царську грамоту, далі - сам посол зі своїм почтом, а позаду - козацьке товариство. Посли спішувались з коней біля ганку гетьманського будинку. Їм назустріч виходив генеральний писар, зазвичай з іншими представниками генеральної старшини і проводив до гетьманської "світлиці". Недалеко від дверей послів зустрічав сам гетьман, інколи з синами. Посол виголошував вітальну промову і передавав гетьманові листа від свого володаря, а також вручав привезені подарунки. Далі генеральний писар уголос читав надісланий лист. Після цієї церемонії Хмельницький запрошував послів "хліба їсти". Страви подавались в цю ж кімнату. На бенкеті гетьман проголошував тост на честь

володаря, який прислав посольство, а також на честь послів. Тости на честь коронованої особи та посла супроводжувались салютами з гармат. Після банкету старшина проводила послів до відведеного їм місця постою.

Наступного дня послі знову приїздили до гетьмана, тепер вже для ведення ділової частини переговорів. Гетьман запрошував їх до окремої кімнати і там у присутності генерального писаря вислуховував пропозиції послів, обговорював їх і давав свої відповіді. Переговори, як правило, тривали кілька днів. Посли, звичайно, просили щоб їх не затримували довго. На прощальну, відпускну аудієнцію послі приїздили також в супроводі представників генеральної старшини. Гетьман прощався з дипломатами, передавав запечатаного листа, наділяв послів подарунками, часом й грішми, давав прощальний банкет. З Чигирини послів проводила почесна варта, деколи з військовою музикою, а до кордону їх супроводжували провідники.

Яскраві свідчення про це містять мемуари німецького священика Конра да Якоба Гільдебрандте, який на початку 1657 р. побував у козацькій столиці Чигирині у складі шведського посольства Веллінга. Він вів щоденник, на основі якого в 1668 р. були написані "Подорожні нотатки": "Як тільки пан посол увійшов до Чигирини, йому відвели окреме приміщення, де він міг мешкати зі своїми людьми та своїми кіньми. Окрім того, гетьман Б. Хмельницький звелів забезпечити провіантом пана посла. Прислав спершу цинкову сулію, повну оковитої, а потім пішла провізія.

Через те, що пан посол був не зовсім ласий на таке питво, то оковиту вручили спедиторіві. Він обіцяв що оковиту перелити в барилочку для людей, які будуть вертатися. Окрім провізії, послу надіслали ще й пашу для коней. Все це йому нічого не коштувало.

18 січня 1657 р. запросили пана посла на аудієнцію до гетьмана. Після обміну чемностями і закінчення конференції, що проводилась латинською мовою, було прийняття. Перед від'їздом посла з Чигирини гетьман подарував йому білого коня, декілька соболіних шкур та мішочок грошей, де було 50 державних талярів - це було на прохарчування. Його слугам гетьман звелів виплатити 15 талярів.

У 1654-му і 1656-му роках Україною подорожував антіохійський патріарх Макарій III зі своїм сином Павлом Алеппським. Останній описав цю подорож у своєму щоденнику. Є там нотатки про перебування сірійців в Чигирині, про спілкування з Б. Хмельницьким.

Автор щоденника пише, що перед містом "писар, себто секретар Хмеля, вийшов нам назустріч і з великим загоном козаків провів нас до міста головною дорогою.

Коли ми підїхали до міста, молодший гетьманич вийшов нам назустріч із процесією та духовенством, і нас провели до старої дерев'яної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьманської палати. Після служби Божої ми пішли до гетьмана на обід.

У ті часи було звичайним дарувати подарунки під час дипломатичних прийомів. Хмельницький обдаровував послів породистими кіньми та дорогоцінною зброєю. Російський посол Унковський одержав від гетьмана лук з сагайдаком, Віміна - майстерно зроблену рушницю, орнаментовану золотом і сріблом. Іноземні послі також привозили гетьманові подарунки від своїх володарів. Російські послі завжди наділяли гетьмана і старшину дорожніми соболями. Так, царські дипломати Матвеев і Фомін привезли в дарунок гетьманові "5 сороків соболів, разом з 500 рублями, Виговському 3 сорока з 200" та ще в запрос за службу и раденьє и проведованіє вестей 5 пар по 5 рублів - але це він отримав потайки від гетьмана. А військовому обозному Федорові Коробці, чигиринському полковникові Карпові Трущенкові і наказному Іванові Волеваченкові, черкаському полковникові Григорієві Пархоменкові, військовому осаулові Михайлові Миськові, чигиринському отаманові Яцкові Нечипуренкові, Данилові Виговському і "ближнім людям гетьмана" - разом 15 пар соболів по 5 рублів пара (мабуть, по парі кожному). Навзаєм гетьман прислав їм до господи на прощання наступні дарунки: "Матвееву коня, лук ядринський і грошима 40 ефимків (талярів), від Виговського також ядринський лук і пару "ольстр" (піхов) для пістолів. Фомину - коня і 25 ефимків".

Цісар Фердинанд передав Хмельницькому срібний позолочений келих. Султанські послі привозили дорогий

одяг, шаблі та іншу зброю, коней, ласощі.

Церемоніал прийому іноземних гостей, який склався в Чигирині - столиці Української Козацької держави Богдана Хмельницького - є переконливим свідченням того, що у другій половині XVII століття на світовій арені постала самостійна держава, з думкою якої рахувались майже всі держави Східної Європи. Ведення Хмельницьким широко розгалуженої міжнародної діяльності, наявність дипломатичних стосунків з багатьма державами - листування з ними, укладення угод, обмін посольствами - свідчення входження України в русло міжнародної політики.

1. Історія міст і сіл . Черкаська область. К. 1972. С. 788.
2. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. К., 1993. С. 368
3. Капуста В. Чигиринський замок. //Чигиринські вісті. 1995. 1 лютого.
4. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів. Світ. 1990. С. 408.
5. Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. К. 1994. С. 264.
6. Статі Л.Д.Бутенко Р.К. Православ'я та український визвольний рух кінця XVI - першої половини XVII ст. /Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. К. - Черкаси., 1995. С. 97 - 99.
7. Солодар О.І. Чигирин - столиця козацької держави (1648 - 1678 р.р). /Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. К. - Черкаси., 1997. С. 138 - 142.
8. Учиета І.І. Стежками Холодного Яру. К. 1988. С. 64.
9. Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький очима сучасних істориків. //Голос України. 1995. 23 вересня.
10. Капуста В. Творець нашої державності. //Чигиринські вісті. 1995. 23 вересня.
11. Радянська енциклопедія історії України. К. 1972. Т. 4. С. 576.

КОДИКОЛОГІЯ, АРХІВОЗНАВСТВО ТА ДОКУМЕНТАЛІСТИКА

ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ АРХЕОГРАФІЧНОГО РЕЄСТРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

У комплексному вигляді проблеми реконструкції національної архівної та рукописної спадщини України вперше були поставлені на початку 90-х рр. під час розробки археографічної програми "Архівна та рукописна Україніка". Вже тоді були запропоновані основні принципи визначення поняття "україніка" стосовно архівних документів та рукописних пам'яток, окреслені головні об'єкти та напрями обстеження архівосховищ на предмет реєстрації інформації, започаткування серії науково-інформаційних видань, розробки інформаційних систем.

Дальшого розвитку цей напрям археографічних досліджень набув у теоретичних та методичних розробках ряду проектів (1992 - 1996), підтриманих Державним комітетом України з питань науки і технологій, стосовно видів та систем археографічних довідників, археографічної описової статті для окремих видів документів, видань та Національної архівної інформаційної системи¹. Набуті результати можуть бути враховані і для побудови структури Археографічного реєстру національної архівної спадщини України (далі - АРУ), але з деякими уточненнями.

Основні методологічні засади виявлення національної архівної та рукописної спадщини України містяться у сферах понять етнічної та мовної ідентифікації; територіальної приналежності; хронологічних меж документів, що належать до реєстрації як такої, що може відноситися до "україніки"; обсягу терміну "археографічний реєстр" за родовим складом документів; побудови археографічної статті; класифікаційних понять архівної документальної спадщини як первинних, так і вторинних документальних систем.

Передусім необхідно визначити архівно-археографічний об'єкт описання в АРУ. Реалістичні аргументи підходів до початкового етапу створення, його першої стадії обумовлю-

ються рядом елементів: *вибір об'єкта - колективний рівень організації архівної інформації - рівень фонду, систематизована група документів у складі фонду та будь-якого логічно організованого та пов'язаного походженням масиву документів*. Так, до складу окремого об'єкту опису увійдуть: архівний фонд, особовий архівний фонд, архівна колекція, група справ та група документів. Слід відзначити, що цей принцип не суперечить засадам подокументного опису. Окремі колекції описуються за камерально-археографічними принципами виключно подокументно, а в АРУ подається узагальнена інформація. Навіть у випадку, коли документи українського походження в предметно-тематичній колекції представлені в незначному обсязі, колекція описується в АРУ за загальними принципами, оскільки частка українських матеріалів, що потрапили до неї, може бути визначена лише в контексті побутування загальної колекції.

Тому другим важливим археографічним принципом об'єкту є наявність, пряма чи опосередкована, ретроспективних документів, що висвітлюють історію та культуру України. Пріоритети АРУ визначаються його сучасними потребами розбудови духовних засад Української держави, тому першочергова увага приділяється тим матеріалам, які відображають процеси формування та розвитку національної духовної культури.

Теоретичні проблеми створення Археографічного реєстру Національної архівної спадщини українського народу деякою мірою пов'язані з питаннями проблем реституції, оскільки його практична реалізація передбачає зведення інформації щодо українських архівних матеріалів в інших країнах. Тому система опису АРУ повинна передбачити й дані про долю архівних матеріалів від часу їх створення до сьогодення, обставини їх відчуження від батьківщини, шляхи міграції, сучасне місцезнаходження, стан їх упорядкування в сучасному архівному контексті та існування будь-яких угод або юридичних факторів (коли це потрібно, і є дані), що можуть впливати на сучасний статус матеріалів щодо прав власності. Реєстр за своєю функцією має на увазі, передусім, інтелектуальні аспекти повернення, що можуть бути реалізовані шляхом наукового доступу до інформації та можливостей її отримання через прямий доступ, науково-

інформаційні канали та копіювання матеріалів. Цілком зрозуміло, що без попереднього археографічного обліку з відповідною системою науково-облікового опису архівних матеріалів претензії щодо їх повернення та наукових розробок джерельної бази українознавчих досліджень будуть носити стихійний характер.

Реєстрація Національно-державного фонду України на засадах *de-vizu* не має серйозних організаційних ускладнень: прийнятий в усіх державних фондосховищах України принцип пофондового зберігання та обліку документів дає фізичні можливості для її проведення на груповому рівні. Друга категорія архівної спадщини - сфера громадської (публічної) та приватної власності. Можливості обстеження та включення до археографічного Зводу цих матеріалів також мають певну перспективу, незважаючи на права власників архівів, оскільки Закон про НАФ зобов'язує останніх проводити державну реєстрацію.

Реєстрація української національної спадщини за рубежом в організаційному плані є значно складнішою. Фізичний доступ до зарубіжних архівосховищ дуже обмежений із зрозумілих причин. Тому основним джерелом інформації можуть бути виключно науково-інформаційні та науково-довідкові зарубіжні видання, але їх інформація, як правило, буває надто загальною.

Стосовно зарубіжної "україніки" існують певні застереження, про які треба пам'ятати, долаючи непрофесійні підходи до аналізу архівної спадщини та поняття об'єкту АРУ. Загальні евристичні методика повинні враховувати, перш за все, визнані у міжнародній практиці принципи юрисдикції та права власності. Тому важливим є структурування всієї сукупності архівної спадщини на три великих масиви, стосовно яких діють різні принципи відношення до архівної "україніки". Навіть в археографічному реєстрі вони класифікуються за різними підходами, а саме: 1) матеріали українські за походженням; 2) матеріали спільної спадщини; 3) матеріали, що стосуються України.

1. *Українськими за походженням* у світлі державної юрисдикції можна вважати лише ті матеріали, що створювалися в Україні або за її межами організаціями української

юрисдикції та "авторами"-громадянами України. Таке розуміння "походження" витікає з установами на міжнародному рівні принципу провенієнції. Матеріали цього кола, якщо можна юридично довести їх походження, є предметом повернення в Україну, про що, як вже було згадано вище, і було написано в Законі про Національний архівний фонд України.

Але не слід плутати археографічні принципи реєстрації та опису інформації в АРУ із принципами провенієнції і пертиненції, прийнятими у міжнародній практиці виставлення претензій до спадкоємності документальних матеріалів різними державами у зв'язку з необхідністю юридичної фіксації національної архівної спадщини². АРУ як довідник вторинної документальної системи відмовляється від принципу провенієнції як визначального. Головною ознакою класифікації є логічний принцип пертиненції - приналежності до української національної історії та культури, який дозволяє абстрагуватися від права власності і виокремити все те, що має безпосереднє відношення до української проблематики і тому диктує інші підходи. Так, до складу поняття *український за походженням* ми відносимо не лише ті матеріали, що підлягають юридичному праву, а й ті, які діють фактично як українські на правах самосвідомості (приватні та колективні) - центральних органів влади, державних і недержавних установ, товариств, об'єднань, закладів, осіб, незалежно від громадянства та юрисдикції. Отже об'єктом опису в АРУ будуть також і матеріали діяльності українських громад за рубежом, українознавчих наукових і культурно-освітніх центрів, таких як Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій, Наукове товариство імені Шевченка в Європі і США, Український вільний університет, Українська вільна Академія наук, Український католицький університет, Українське історичне товариство тощо, тобто тих, які підпадають під широкі поняття "автор" та "авторитетне джерело".

Природно, принцип провенієнції буде врахований як підпорядкований в системі опису, але не як принцип занесення до АРУ.

Для архівних первинних систем цей принцип має вузьке

науково-організаційне значення: він пов'язаний із джерелом, з якого надійшли документи та з діяльністю якого пов'язане створення або побутування документів, і законами фондування матеріалів. За цим принципом здійснюється формування фондів і справ при науково-технічній обробці матеріалів. У первинних документальних системах принципи класифікації фонду розробляються або приймаються для полегшення орієнтації у попередньому джерелі створення та циркуляції документів, тобто орієнтуються на завдання його зберігання, обліку та використання, але останнє - лише як перший крок в інформуванні про матеріали фонду. У вторинних документальних системах принцип походження набуває семантичної якості - у понятті "походження" поєднуються фондоутворювач, автор, доля, діяльність та інтереси користувача.

У бібліографії ця тема розвивається дуже давно. Це може бути персональний ("author") або колективний (установи, заклади, об'єднання, формальні і неформальні, державні, наукові, приватні ("authority" як джерело) автори, що поєднуються поняттям найменування. Але в бібліографії встановлення "авторства" як "авторитетного найменування" значно простіше - це авторизоване та персоналізоване джерело створення і видання книги³.

"Автором" у прямому його значенні в архіві може бути багато різних осіб та колективів; сукупність документів, що відклалася у фонді, пов'язана з його діяльністю, - тому для зв'язку документів з їхнім походженням існує колективний архівний термін - "фондоутворювач", який, як відомо, не збігається із поняттям автора, навіть коли фондоутворювач ототожнюється з певною особою.

Тому при ідентифікації національної архівної спадщини України для археографічного реєстру, яка є камеральним об'єктом АРУ, перш за все слід відмовитися від територіально-державної ознаки щодо місця зберігання документів, натомість виокремлювати їх за національною ознакою. До них відносимо особові архівні фонди П. О. Куліша, М. М. Кибальчича, М. П. Старицького, М. А. Маркевича, Д. І. Яворницького, що зберігаються нині у фондах російського РДАЛМ. Починати необхідно, цілком зрозуміло, з матеріа-

лів українського походження, "створених" на території України, що дозволить відпрацювати методики пошуку, опису та розробки зв'язків у системі.

II. Друга група архівної спадщини - архівні та рукописні матеріали, що ідентифікуються як *спільна державна та національна спадщина* юридичних осіб різного рівня.

Принцип спільної спадщини поширюється на ті українські матеріали, що не підлягають визначенню за принципом походження, але виникнення яких було історично пов'язане з однією чи кількома державами-спадкоємцями та іншими зарубіжними країнами. До цієї групи можна віднести матеріали, що зберігаються в інших країнах-спадкоємцях - нині неіснуючих державах, до складу яких входила Україна до незалежності, починаючи від найдавніших часів, і в яких збереглися матеріали, що були продукovanі або відклалися в певних архівах під час спільного існування в історичній країні і, передусім, в архівах центральних державних інституціях Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Російської імперії тощо. Так, за даними Картотеки фондів Роскомархіву по 8 центральних російських архівах виявлено 199 описів фондів XVII-XIX ст., що містять матеріали стосовно України, і відклалися в канцеляріях загальноімперських установ. Серед них - матеріали армійських корпусів стосовно військових дій під час Першої світової війни, Тимчасового уряду, справи Малоросійського Приказу, матеріали гетьманів Івана Мазепи та Івана Скоропадського у фонді Петра I, матеріали про дії запорозьких козаків у фондах зносин Росії з Туреччиною, Кримом тощо.

Іншим класом архівів, що його за цих обставин можна класифікувати як спільну спадщину, є фонди українських громадських та релігійних об'єднань або організацій, юридичних та фізичних осіб, колекції приватних осіб, що проживали в нині неіснуючій країні й ідентифікували себе як українці, які тепер знаходяться в державах-спадкоємцях з причин законного володіння на правах дару, купівлі-продажу або передачі родиною. Ці документи можуть бути як спадщиною України, так і спадщиною кількох держав-спадкоємців, тому їх можна класифікувати як "спільну архівну спадщину".

III. Матеріали, що можуть розглядатися як такі, що ма-

ють відношення до України або включають матеріали про Україну. Це документи, створені за її межами особами та установами, що не мають національно-етнічної ідентифікації, але які можна визначити як "безпосередньо пов'язані" з Україною чи з її регіонами незалежно від місця їх виникнення. Вони об'єднані власне темою "україніки".

Для матеріалів зарубіжної україніки характерні деякі евристичні методичні ускладнення, які необхідно буде подолати при конкретній роботі з джерелами.

Передусім, це проблема виокремлення української спадщини від будь-якої іншої, створеної на цьому ареалі. Описання таких матеріалів у зарубіжних країнах та їх етнічна ідентифікація залежали від рівня кваліфікації архівіста в галузі слов'янознавства, адже поняття "український" не завжди існувало у відокремленому вигляді від понять "російський", "польський", "австро-угорський".

Найбільша плутанина за кордоном виникає із відокремленням російської та української спадщини, адже термін "Росія" багато десятиліть використовувався на заході на означення будь-якої частини Радянського Союзу або ж СРСР в цілому⁴. Так до розпаду Радянського Союзу поняття "Росія" широко вживалося в Англії, США і в багатьох інших країнах як синонім більш точного визначення "Радянський Союз"; поширеною була точка зору, що українська мова є діалектом російської.

Одночасно з необхідністю відповідного розрізнення "українського", "російського" та "білоруського" виникає не лише культурологічна, а й юридична потреба у визнанні "спільної спадщини" в контексті оцінок матеріалів як частини власної національної спадщини.

По-друге, значні ускладнення викликає ідентифікація спільної архівної спадщини держав, у складі котрих існувала Україна протягом століть. Тому, вибір матеріалів та визначення основних принципів виокремлення документальних джерел для археографічної україніки (тобто, для реєстрації та археографічного опису в інформаційних системах та науково-довідкових виданнях) має базуватися на засадах якнайширшого охоплення джерел за комплексними ознаками, які повинні передбачатися формуляром (структурою)

археографічного опису.

По-третє, археографічний аналітичний опис як складна та багатоаспектна інформаційна система виражається у формі анкети, структури, формуляра, в якому, поряд з формалізованими елементами, багато уваги приділяється *неформалізованій інформації*, яка базується на методах евристичного мислення з урахуванням інтуїції, що є властивістю досвіду. Аналіз рівня достовірності вторинних даних, які археограф не бачив *de-vizu*, та складання інформаційного опису мають припускати, на відміну від архівного опису, поняття визначеності та невизначеності інформації, виділення за сукупними ознаками матеріалів прямого зв'язку, інформації під знаком питання та інформації, яка може мати відношення до національної спадщини, і її занесення до АРУ має умовний характер.

Історичний контекст української державності надто складний - прості засади, що характеризують національні репертуари документальної спадщини - мови, території, хронології та носіїв національної культури - не можуть бути визначені формально. Тому надзвичайно актуальні аналітичні функції пошуку та описання інформації. Розробка цих питань - майбутнє української евристичної та камеральної археографії.

Але ці проблеми системи камеральної обробки документальної та документальної інформації та її репрезентація в межах АРУ й інші питання, які за характером - неадекватністю відображення інформації в існуючих системах вітчизняних НДА - можуть бути об'єктами застосування аналітичних методів евристичної археографії.

Це є аспекти проблеми "інтелектуального доступу" до документальної інформації, яка під час ідеологічних обмежень з поняття "доступу до інформації" перетворилася на поняття "використання інформації" в політичній, соціально-економічній, народногосподарській та соціально-культурній сферах.

Проблема використання або доступу до інформації складається з аспекту ідеологічних обмежень та аспекту рівня професійної розробки предметної галузі архівознавства та археографії, науково-інформаційної діяльності.

Розглянемо характерні риси сучасного стану проблеми

доступу до архівної документної та документальної інформації.

Ідеологічний аспект.

1. Нерівномірність розкриття інформації. Розподіл на першорядну, пріоритетну (це переважно документи партійних та державних архівів) та другорядну архівну інформацію радянського часу, внаслідок чого звичайно, фінансування, обробка та облік фондів суттєво відрізнялися. Принциповими були й розбіжності в системі НДА, коли створювалися великі тематичні картотеки за фундаментальними поняттями з історії партії та СРСР - *Великий Жовтень, колективізація, індустріалізація, колгоспний та робітничий рух, перемога у Великій Вітчизняній війні, побудова комунізму* тощо.

2. Наявність архівів закритого типу та спецховищ, інформація яких не була практично в науковому та соціальному обігу. Свідоме знищення документів під час експертизи цінностей та політика "закриття" інформації, що може зашкодити стабільності суспільного ладу:

а) знищення фондів у 20 - 30-х рр. (зокрема, в ході утилізаційної кампанії), під час Другої світової війни;

б) "закритість" інформації: описів, каталогів та НДА в цілому, часткове відображення у них фондів, суворі службові інструкції;

в) схема систематизації документальної інформації в каталогах архівах і бібліотеках. Лакуни в інформації, викривлення змісту, "формування потреб" користувача за рахунок ідеологічних структур знання: закриття тем та нав'язування системи знання за Схемою.

3. Диференційований опис документів, коли ступінь повноти залежить від категорії архівного фонду, яка визначалася за мірою інформативної ємності та комплексності.

4. Нівелювання національних і регіональних особливостей архівної та рукописної спадщини при описуванні та створенні НДА, яке диктувалося як ідеологічним "прокрустовим ложем" архівної справи, так і відсутністю в метрополії фахівців у галузі національних культур. Радянські методологічні норми та методичні інструкції, відсутність національних мов інших республік у "центрі" та специфічних по-

нять. Науково-методичні центри у столиці (ВНДІДАС, ДБЛ). Отже НДА, з точки зору "доступу" до національної інформації, також практично закритий. Тому такою важливою проблемою є створення НДСДР.

5. Свідома політика порушення принципу зберігання цілісності архівів, колекцій, зібрань з точки зору походження документів та комплексів документів. Переміщення фондів.

Існує колосальна кількість випадків, коли документи (фонди), рукописні книги на століття вилучалися з документального середовища, в якому вони створювалися, або з місць їх традиційного архівного зберігання до штучно утворених зібрань, в яких вони вже традиційно сприймаються як невід'ємна частина архіву. Досить назвати фонди українських військових архівів, переданих до центральних архівів у Москві та Петербурзі. Такі зібрання набули власної цілісності, яку можна прийняти як усталену з міркувань "нової" історії. На жаль, практика переміщення архівів, якщо проаналізувати досвід різних країн протягом століть, була скоріше узаконеною системою на правах "сильного", ніж винятком, що значно ускладнює об'єктивні історичні дослідження, які базуються на емпіричному джерельному матеріалі, оскільки прирікає джерелознавчий аналіз походження та історії документів на незавершеність.

Нині у деяких випадках стало теоретично можливим зробити спробу повернення ситуації до початкових умов, проте молодість Української держави як суб'єкту міжнародного права, її не остаточно усталене законодавство перешкоджає оперативному вирішенню питань. Міжнародні ж угоди країн СНД стосовно цих проблем носять суто декларативний характер.

6. Практика систематизації первинних систем за предметним принципом 20 - 30-х рр. В архівах і бібліотеках багато документів не зберігалися в системі їх створення і функціонування. Навіть поверхове знайомство з архівними описами, обліковими картками та справами фондів у будь-якому сховищі дає можливість зрозуміти, що зібрання документів і справ вирвані з контексту обставин їх виникнення, упорядковані без урахування природної системи їх виникнення та функціонування. В історії радянської архівної справи існували періоди повного ігнорування історії походження фон-

дів: 20-30-ті роки, коли фонди описувалися за систематичним принципом: літературні матеріали, історичні матеріали, листування, а потім протягом багатьох років "розфондовувалися" для повернення до системи походження документів; 40-50-ті роки, коли впроваджувалися методики швидкісної обробки за скороченим циклом).

Принцип недоторканості дуже важливий для реконструкції історії архівної спадщини. Тому *блок історії* архівних документів є одним з головних компонентів археографічного опису не лише поодиночного, а й колективного рівня. Щодо ретроспективних фондів, то порушення цього принципу стосується переважно матеріалів, що мають актуальний ідеологічний чи політичний характер. Ці порушення правил зберігання та фізичне винищення документів характерні для режимів усіх часів, тому проблема аналізу походження документальних масивів, їхньої долі, реконструкція їх втрачених або переміщених архетипних частин, міграція та сучасне місцезнаходження, можливість їх повернення або копіювання становлять окремі джерелознавчі та археографічні проблеми, які потребують розробки методичного інструментарію.

Професійний аспект. Підхід до розгляду предметної галузі науково-облікової та науково-інформаційної діяльності архівів.

1. Принцип замкненості радянського суспільства і, відповідно, його архівної системи відбився, перш за все, на можливостях виходу нашої країни на світовий рівень досягнень міжнародної науки, методичних та інформаційних технологій, доступу до інформації. Відставання радянської науки в цілому (і архівної науки національних республік зокрема) проявилось у проблемі інтелектуального доступу як до світової інформації, так і до імперської документальної спадщини.

2. Принципи централізації архівної справи переслідували основну мету - управління архівною справою та контроль за її діяльністю, яка поруч з негативними наслідками визначила й позитивні риси архівної системи. Починаючи з декрету Радянського уряду "О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР" 1918 р., почалася систематична ро-

бота по створенню єдиного архівного фонду, єдиної системи управління архівами і єдиної методики збирання, зберігання, опрацювання, обліку та використання архівних матеріалів. Але фактичний розподіл на державну та позадержавну власність призвів до сильних перекосів у системі описання та НДА архівів різного підпорядкування.

3. Недосконалий архівний опис матеріалів є однією з проблем, яка, в свою чергу, породжує багато інших проблем на другому документальному рівні та в ракурсі відповідності документальних систем первинного і вторинного документальних рівнів.

Поверховий опис є наслідком "скорочених методів" або "скорочених циклів" описування ("усічена" інформація), документів та фондів як результату хронічних архівних проблем відсутності кадрів, відповідного бібліографічного науково-довідкового забезпечення - посібників, довідників, енциклопедій, покажчиків, які дозволяли б ідентифікувати документи, рукописні матеріали, імена осіб та назви установ тощо.

До цього додається і підготовка кадрів - орієнтування на фахівців радянського періоду, відсутність професійних кадрів, які володіли б методиками археографічного аналізу давніх рукописів, знанням мов, палеографією.

Наукове опрацювання великих масивів документів за архівними правилами і нормами, що були встановлені в радянські часи, базувалося на кількісних показниках. Відбувалося нарощування нової недосконалої інформації. Офіційні можливості диференційованого опису дозволяли свідомо згортати інформацію для вирішення проблеми "неописаних" фондів. Щоправда, такі реалії архівної практики характерні для багатьох країн (для Західної Європи - у менших обсягах, оскільки тут прийнята система подокументного опису та опису справ у фондах. Американська та канадська практика враховує обидва компоненти такої системи: урядові документи описуються поодиночно, архіви установ та організації - за справах).

4. Основні принципи обліку та НДА. Найбільші ускладнення виникли у системі науково-облікового та науково-довідкового апарату архівів та рукописних колекцій бібліотек і музеїв. Якщо безперечним позитивним результатом цен-

тралізації архівної справи була єдина організація системи описання, зберігання та обліку, то система бібліотек суттєво відставала в методичному плані. Долю багатьох колекційних матеріалів, зібрань та фондів необхідно встановлювати за допомогою серйозних науково-дослідних розробок та архівних пошуків. У книгознавстві зараз виокремлюється як спеціальна галузь науки історія бібліотечних колекцій та зібрань, в архівознавстві цей напрям тільки зароджується. Практика останніх десятиліть розробила важливі облікові документи - так звані "справи фондів", у яких була здійснена спроба зафіксувати долю фондів, а архівні методичні матеріали зобов'язувалося фіксувати за допомогою спеціальних документів "шлях", або "історію" фонду. Але й досі ці надзвичайно цінні для дослідників матеріали залишаються матеріалами службового використання.

Отже, АРУ як науково-інформаційна система ставить надзвичайно актуальні для розвитку української державності завдання:

1.Зібрати в єдиному масиві зведеної інформації на рівні архівних тематичних комплексів документів, пов'язаних з ідеєю археографічної україніки за принципами колективного опису і з урахування організаційного статусу кво в існуючих архівних та рукописних системах першого документального рівня.

2.Створити систему "археографічного науково-довідкового супроводу" АРУ у вигляді комплексу археографічних довідників та покажчиків при основному описанні, які використовують нові технологічні можливості комп'ютерної техніки, і, передусім, можливості автоматизованої обробки інформації та її уточнення.

3.Розробити інформаційні технології, що дозволяють обробляти великі масиви інформації без складних технологій формалізації даних та увагою на поняття "цінності інформації".

Головною умовою, яка передуює створенню АРУ, є розробка методологічних та методичних засад археографічного реєстрового опису як описової системи, що дозволяла б виконувати ці завдання, а також створити комплексний археографічний довідник, що враховував би досягнення усіх існую-

ючих традиційних археографічних довідників і передбачав можливості його розвитку.

Археографічна реєстрова стаття є основним джерелом інформації про документи, що може бути використана для традиційного археографічного довідника у вигляді видання, каталогу, бази даних та інформаційної системи. Тому при побудові структури статті враховується архівний та археографічний досвід структурування інформації, який при підготовці документальних публікацій прийнято називати "археографічним оформленням документів", а також складання науково-довідкового апарату документальної публікації (ми називаємо це "археографічним супроводом" системи). Він включає встановлення дати документу, складання заголовка, легенди (контрольно-довідкових даних), передмови, приміток, коментарів, покажчиків, бібліографічних списків, переліків документів тощо ⁵.

Власне археографічна стаття в її колективній формі є камеральним видом поширеного археографічного та архівного огляду, що супроводжується системою розвинутого довідкового супроводу до нього. Вона є не лише сферою спільних позначень в камеральній та едиційній археографії, що поєднує дві методологічні форми наукової археографічної репрезентації документів та документних масивів в археографії - науковий опис та наукову публікацію документів, - а й сферою спільного предметного визначення інформаційних ресурсів документальних архівних систем та науково-довідкових систем другого документального рівня. Він є головним засобом і базовим елементом запровадження до наукового обігу архівної інформації. Його структура, зміст та обсяг залежить від науково-інформаційних завдань археографічного довідника.

Для АРУ найголовнішими рубриками та інформаційними ознаками повинні стати ідентифікаційні елементи, що одночасно виконують і пошукові функції й концентруються у назві, змісті та формі документів, географічній локалізації, часі та історії комплексів документів. Завдання АРУ передбачають деталізацію рубрик назви, змісту та історії і водночас - згортання рубрик, що описують форму документів, географічну локалізацію, час.

Колективний рівень організації архівної інформації як

комплексів документів, що виокремлюються тематично та логічно, в археографічній статті АРУ предметизується за інформацією всього опису і виокремлюється назвою. Ми спеціально вводимо узагальнюючий термін "назва", абстрагуючись від прийнятих в бібліографії, архівознавстві та кодикології понять "ім'я" та "заголовок" у зв'язку з багатьма протиріччями, що виникають при традиційному використанні цих термінів, оскільки в цих науках вони мають різний зміст. Організація інформації в системі базується на принципах пертиненції, незважаючи на те, ще частина комплексів документів буде збігатися з архівознавчими класифікаційними поняттями, пов'язаними з принципом провенієнції.

Термін *назва комплексу документів*, яка відокремлює об'єкт опису та один археографічний опис від іншого, включає *ім'я осіб, найменування установ та об'єднань*, а також *уніфіковану назву* як предметного визначення для колекційних матеріалів або тематичної групи документів, походження якої не може бути встановлено за особою чи установою та об'єднанням, але може бути окреслено певним предметом або темою.

Поняття "ім'я" включає як окрему особу, так і родину, рід, колективне ім'я. Поняття "найменування" використовується для установ, закладів, організацій, колективів, об'єднань та будь-яких об'єктів соціальної діяльності. Воно охоплює юридично ідентифіковані установи, наукові, громадські, творчі, релігійні, політичні об'єднання, в результаті діяльності яких відкладаються документи.

Окремим об'єктом археографічного опису можуть бути і події, певним чином організовані, і тимчасові об'єднання - конференції, зустрічі, наради, виставки, експозиції, експедиції, змагання, ярмарки, фестивалі, вибори тощо, які класифікуються за формою об'єднання та функціями. Назва такого комплексу документів окреслюється поняттям предмету або теми і сприймається як будь-який об'єкт наукового пізнання, окреслений логічно.

Для предметно-тематичного визначення групи матеріалів та фондів або характеристики окремих систематизованих груп документів та колекційних фондів, які залишають-

ся за межами понять: назва установи, об'єднання або ім'я, - пропонується поняття *уніфікованої назви*. Наприклад: "Книги судово-адміністративних і станових установ Правобережної України XVI-XVIII ст.", "Колекція пергаментних грамот XIV - XVI ст. Центрального державного історичного архіву, м. Львів", "Збірка рукописних книг VIII - XVIII ст. Київської духовної академії", "Матеріали з питань давньоруської літератури", "Матеріали економічної реформи на Волині середини XIX ст.", "Колекція автографів видатних діячів України" тощо. Уніфікована назва, як правило, вживається як предметне визначення.

В археографічному описанні ми приймаємо структурування і класифікацію даних за археографічними категоріями інформації, що можуть бути визнані як сфери або зони археографічного аналізу.

Перша сфера археографічного аналізу - *Джерело* - походження документальних архівних комплексів, тобто створювачі документів або масиву документів та фондоутворювач.

Сфера описування джерела комплексів документів та змісту документів є зоною ідентифікації походження документів і комплексів документів та історії їх обігу й фондоутворення. Тому в цих сферах необхідно розділяти поняття автора документів, створювача документів та фондоутворювача або власника документів. В АРУ ці зони тісно пов'язані, а їх аналіз має особливе значення як фактор реконструкції історії України в особах та соціальних об'єктах, які власне і є створювачами документів та їх користувачами.

Ім'я особи є складним об'єктом опису. До нього включаються слова, словосполучення, ініціали, титули, помітки, дати життя й діяльності та інші символи, які *дозволяють ідентифікувати особу, або установу та їх предметне визначення*: титули та звання, дати, професійні характеристики, місце проживання або розташування тощо. Тому титули, дати, адреси, предметні визначення та інші слова, асоційовані з іменем, що розміщуються між прізвищем та ім'ям, завжди включаються в назву як цілісне ім'я. Повні біографічні дані про особу в археографічному описі доцільно подавати у формі біографічних та історичних анотацій, відомих в архівній практиці. Ім'я як назва може бути назвою

персонального (особового) фонду, групи документальних матеріалів, документу. При археографічному описові, орієнтованому на комп'ютерні технології, необхідно встановити єдиний порядок запису типу та форми імені та його відношення до української національної культури, яке виражається в назві предметним визначенням.

Передусім необхідно визначити тип імені: звичайне ім'я, надане ім'я, псевдонім.

Трактування і структура поняття "звичайного імені" передбачає встановлення або прямого, або зворотного порядку, прагнення до повного розкриття структури імені, що надано при народженні (створенні), офіційні зміни імен, нарощування прізвищ. У радянській практиці, як відомо, був прийнятий за основу зворотний порядок, коли першим у документі ставилось прізвище (це було офіційно встановлено в документознавстві, діловодстві, бібліографії та ін. дисциплінах, пов'язаних з оформленням документів). Для ретроспективних документів буває важко встановити звичайне та надане ім'я, навіть при наявності енциклопедичних довідників, що допомагають ідентифікувати особу. Але для комплексів документів завдання простіше. У випадку, коли немає впевненості, необхідно подавати всі можливі варіанти особистого імені.

Варіації особистих імен в археографічному та інформаційному описі різні. Археографічний опис фактично прагне до біографічної статті, до поширеного трактування імені особи та її ідентифікації через фактично біографічний огляд. Інформаційний опис прагне до максимального згортання, тому в археографічному принципово важлива структуралізація та послідовність у передачі імені й орієнтації на уникнення в назві комплексів матеріалів можливих типових помилок при складанні інформаційного опису. Наприклад, для того, щоб оператор правильно включив ім'я в назву, необхідно писати: *Гулевичівна Єлизавета (Галішка) Василівна (Лозчина) або Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний)*. Назвою імені в інформаційній статті буде, як правило, *Гулевичівна Єлизавета Василівна та Сагайдачний Петро Кононович*. Прийняті звичайні імена та псевдоніми необхідно писати єдиною формулою першого імені: *Петро;*

Олександр Олександрович і лише після цього розкривати повні імена (*Кандиба Олександр Іванович*). Імена церковних діячів подаються, як прийнято: *Дмитрій Ростовський (Туптало Данило Савич)*. Складні імена та прізвища пишуться повністю та разом передаються в інформаційній статті: *Григорович-Барський, Де ля Фліз (Деляфліз), Оноре де Бальзак*.

Важливим елементом ідентифікації власне особи в назві комплексу документів та її відношення до української національної спадщини є предметне визначення імені через родові прізвища, титули та звання, посади, професію, дати життя та творчості тощо. Наприклад: *Острозький Костянтин (Василь) Костянтинович, магнат, київський воєвода, діяч культури, князь (1526 - 1608); Орлик Пилип Степанович, гетьман України (1672 - 1742)*.

Для уточнення характеру матеріалів у комплексі, що описується, існує зона археографічного аналізу Змісту, який в АРУ доцільно надавати в підзаголовках як частину назви. Підзаголовок назви фонду розкриває предметний зміст матеріалів: *Шарлемань Микола Васильович, український зоолог, доктор біологічних наук, професор. Праці, присвячені охороні навколишнього середовища*.

За подібними принципами передається й найменування установи. Найменування установ та організацій, тобто колективних авторів, як атрибут джерела інформації для археографічного аналізу, є складнішим за ім'я. Його структура складається з таких інформаційних ознак, як власне назва об'єкту, територіальні, географічні, іменні, хронологічні ознаки, що змінюються щодо об'єкту, з часом, а іноді і в просторі (наприклад, наявність філій, неофіційне існування).

Тип установи характеризує його підпорядкованість та соціальний статус. Для АРУ найбільш характерними будуть культурологічні установи та професійні об'єднання типу "Наукове товариство ім. Тараса Шевченка у Львові (1873 - 1939, 1991 -)". Матеріали етнографічної комісії НТШ за 1937 - 1939 рр."

Підзаголовок назви має велике значення: він виконує функцію узагальненої назви.

Далі в першій зоні *Джерела* доцільно подавати коротку історичну або біографічну довідку про особу чи установу, знов-таки, за категоріями предмету (найменування та пе-

рейменування, підпорядкованість, значення), датами існування, географічної локалізації і тими даними, що не увійшли до назви.

Історія установи включає короткі дані про її заснування, найменування, перейменування в різні часи, місцезнаходження в різні часи, функції. Наприкінці анотації робиться посилання та джерело інформації - це можуть бути й архівні документи, і довідники. Так, наприклад, анотація на НТШ може виглядати у мінімальному вигляді так: "НТШ ім. Тараса Шевченка засноване у Львові в 1873 р. як Літературно-наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка. 1892 р. перейменовано на НТШ. 1940 р. ліквідоване. Відновлене 1980 р. У період нацистської окупації (1941 - 1943) існувало таємно, в 1947 р. відновлено в західній зоні окупації Німеччини і продовжувало існування в українській діаспорі в Німеччині, США. Виконувала функції Всеукраїнської Академії наук" (Довідник з історії України. К., 1995. Т. 2. С. 270 - 273).

Біографічна анотація подає також короткі відомості про ім'я по батькові, прізвища, псевдоніми, дати життя та діяльності на різних посадах в різних установах, громадське та особисте життя, місця проживання в різні часи, професійні та творчі предметні визначення з точки зору внеску в українську національну культуру. Біографічна анотація є надзвичайно важливим елементом археографічного опису, оскільки під час життя особа змінює параметри свого соціального статусу та діяльності, і відповідні комплекси документів, що створювалися в різні часи, знаходяться в різних архівосховищах. Так, біографічні дані М. М. Бережкова передбачають таку анотацію:

Бережков Михайло Михайлович (1860 - 1937), історик, професор Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, учень професора, академіка К. М. Бестужева-Рюміна, голова і почесний член історико-філологічного товариства при інституті, член Московського археологічного товариства, Історичного товариства Нестора-Літописця при Університеті св. Володимира, Київської губернської археографічної комісії, Владимирської, Таверійської та Чернігівської архівних комісій, член Чернігівського спархіяльного архіву старожитностей. Народився у с.

Мостці Владимирської губ., помер у Ніжині. У 1860 - 1870 рр. навчався у Владимирський духовній семінарії; 1871 - 1875 рр. - на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету; 1875 - 1878 рр. - написав та захистив магістерську дисертацію. 1882 - 1904, 1919 - 1927 рр. - професор російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту. Бібліографія: Крижанівська Л.О. Особистий архів М.М. Бережкова // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 1994. Вип. 2. С. 147 - 148.

Складання історичної та біографічної анотації потребує дослідження документальних матеріалів та широкого використання енциклопедій та іншої довідкової літератури, оскільки дані недосконалих архівних описів часто не відповідають сучасним вимогам; для них характерне велике різноманіття неуніфікованої інформації. Крім того, з ідеологічних міркувань багато імен не відображались в довідниках системи науково-довідкового апарату архівів та енциклопедичних виданнях або відображались однобічно.

Складність археографічного опису та можливості АРУ як інформаційної системи обумовлюють необхідність створення при розробці системи спеціальної бази даних контролю імен осіб та найменувань установ та організацій, що є особливим завданням в археографії. База даних контролю імен та найменувань створюється на засадах біографічної та історичної анотації поширеного типу.

Поняття особи, хоча й визначається простіше, ніж установи та об'єднання, але супроводжується великою кількістю неформальної інформації. Установа може існувати набагато довше за життя особи, а також змінювати назви, підпорядкування, підлягати реорганізаціям та перемінам, що необхідно відображати в анотації.

Структура назви, яка включає найменування конференції, наради, зібрання та іншого тимчасового об'єднання як автора, розпадається також на декілька ознак, які необхідно враховувати археографу: Предметне визначення основного змісту в найменуванні // Прізвище в назві як його частина // Місце (де проходила конференція, нарада, зібрання, подія) // Дата (конференції і зібрання, підпису договорів тощо) // Підзаголовок назви (Предметне визначення змісту документальних матеріалів у вигляді уніфікованої назви).

Об'єкт поняття установи та об'єднання охоплює будь-яку соціальну організацію, яка має функціональну (організаційну) відокремленість. Для установи властива наявність юридичної основи її існування, для об'єднання - не завжди, але й її інформаційні межі можуть бути певним чином встановлені на засадах структури опису установи. Найменування установи чи об'єднання, які є колективними авторами документів або предметом їх вивчення, характеризується низкою змістовних параметрів, які дозволяють їх ідентифікувати в національному аспекті. Це такі параметри, в яких відбивається зв'язок між функціями, притаманними певній установі (організації) в кожний конкретний період її існування, до яких належать саме найменування установи (організації), найменування її підрозділів, найменування установи більш високого рівня, тип найменування установи, тобто визначення, якою саме є певна установа - урядовою, науковою, релігійною, господарською, навчальною тощо, - та формальні атрибути, до яких належать хронологічна характеристика, тобто хронологічні межі існування кожного найменування певної установи та місце її знаходження у певний період часу, реально існуюче різноманіття можливих формулювань, - що можуть бути зведені до єдиної форми, тобто уніфіковані, при обробці відповідних документів лише на основі залучення спеціальних засобів. Структура об'єднань як об'єктів археографічного опису формалізується набагато менше, але вони також є формою суспільної діяльності, що у великій кількості випадків є головною у сфері науки та культури.

Найефективнішим з таких засобів і став так званий авторитетний контроль (authority control). Це узагальнююче поняття, що включає усі операції по контролю за формою представлення множини можливих типів назв та заголовків археографічних записів і передбачає їх узгодження та уніфікацію. Робочою групою НАІС розробляються основи авторитетного контролю для установ, що враховує досвід США, які застосовують його національній системі⁶.

Створення довідкової бази даних про імена та установи є одним з видів довідкового апарату археографічного опису в АРУ, заснованому на джерелознавчому трактуванні поняття

походження, який немає аналогів в історії архівної справи, хоча деякі його форми (у вигляді, наприклад, картотеки установ-фондоутворювачів) впроваджувалися саме як допоміжні. Разом з тим, такий варіант довідкової системи лише в контексті описування розпорошеного масиву може бути названий прикладним. Фактично він є окремим енциклопедичним довідником, пов'язаним із реконструкцією історії України та українки в особах та соціальних інституціях не як фондоутворювачів, а як створювачів документів і в цьому він має фундаментальне джерелознавче та археографічне значення. Його фундаментальність полягає у відмові від прийнятого в архівознавстві принципу провенієнції як принципу фондоутворювача архівного фонду як організаційної та облікової одиниці і включення матеріалів за іменем чи найменуванням. Такий підхід дозволить виявити на великих масивах інформації всі латентні зв'язки між групами матеріалів, уточнити їх історію, створити історію установ та персоніфікований ряд видатних українських діячів. Разом з тим, до авторитетної бази включаються й ті найменування, що зустрічаються у змісті документної інформації; таким шляхом за певним найменуванням збирається весь масив документів, що збереглися в різних сховищах. Уявлення про все коло документів дозволить джерелознавцям та історикам уникати перехідних концепцій і гіпотетичного трактуванні історичного процесу, наближаючись до історичний реалій.

Друга сфера археографічного аналізу та опису - **Зміст інформації** документального комплексу або групи документів - є своєрідною *інформаційною підсистемою* в системі документів, яка включає основні предметно-тематичні характеристики документів та їх предметно-тематичний зміст, пов'язаний з метою створення документів, їх цілеспрямованістю, внутрішньою структурною та функціональною частиною, яка, в свою чергу, предметизується й включає свої предметні визначення джерела та змісту як предмету, речовини, дії, часу, простору. Зміст надає інформацію про які особи, соціальні інституції, соціальні відносини та події йде мова й які документи репрезентують її. Зміст характеризується як уніфіковані дані про інформацію групи документів, яка їх об'єднує. У цьому плані предметна назва тематичної

групи документів або колекції буде одночасно і частиною її змісту. Повне визначення змісту документів є принциповим для великої кількості документів, які визнані "спільної спадщиною", або не мають зовнішніх ознак відношення до української національної спадщини в назві групи документів або в назвах фондів. Їх розкриття через зміст має велике значення для Реєстру. Вони практично мають вигляд анотації, яка може включати всебічну інформацію про предмет змісту.

До змісту ми включаємо ознаки змісту інформації документів: Найменування осіб, установ та об'єднань, про які йде мова в документах // Предмет та тема інформації документів // Жанр документів // Мову документів // Тип і вид документів // Хронологічні підрубрики // Географічні підрубрики.

Предметизація груп документів, пов'язаних певною темою, повинна коротко і ясно подавати основну інформацію по вказаних рубриках: "Матеріали Української автокефальної православної церкви: історія створення та регулювання конфесійних відносин за 1918 - 1929 рр."; "Протоколи міжнародних договорів за 1992 - 1995 рр. між Україною, Німеччиною, Польщею з питань повернення культурних цінностей в Україну, вивезених під час Другої світової війни 1939-1945 рр."; "Колекція кирилических українських стародруків та рукописних книг А. С. Петрушевича в збірці "Народного Дому" у м. Львові".

Предметизація є головним методичним інструментарієм зони Змісту. Як ми згадували, жодна з існуючих систем класифікації інформації за її змістом не витримує критики, і СЕК, яка активно впроваджувалася в архівну практику, не виправдала себе. Лише локальні класифікаційні схеми, які створювалися в окремих архівах і йшли за складом документів, були корисними й не викликали протиріч. Тому, лише реальні предметні рубрики, за конкретним змістом документів, а не апіорно, можуть закласти основні дані майбутньої схеми систематизації архівних матеріалів. Лише в такому разі можна мати уявлення про документальну спадщину в її реальному масиві. В основу класифікації і предметизації має бути покладений виключно категоріальний аналіз, в якому предмет є не лише засобом пошуку, а й засобом ре-

конструкції предметних реалій української історії. Предметні рубрики, що відображають реальний масив документів, є другою формою довідкового супроводу АРУ як системного археографічного довідника.

Рубрика Зміст також поповнює авторитетну базу даних імен та найменувань, але в розділах їх функції в історичному контексті. Отже, авторитетна база даних сама набуває значення історичного джерела, дозволяє вийти на колосальний масив емпіричних даних і може бути об'єктом історичного дослідження.

Третя сфера - *Часові координати* (дати створення документу і дати подій документу) - передбачає аналіз аспектів історичної періодизації документних систем. Вони розпадаються на дату документів (документальні дати) та дати, що містяться в документах (документні дати).

Поняття дат *Часу створення документів* включає як поодинокі дати, так і дати хронологічного охоплення документів, що створюють колекцію, фонд, тобто хронологічні межі. Дати копіювання творів та документів вказуються окремо в розділах форми документів.

Дата також є складною рубрикою. Вона має свої типи: дата до і після Різдва Христового, обчислена та необчислена.

Оскільки невизначеність часу є властивим для історичного знання, в АРУ створюється рубрика, що дозволяє записувати будь-які хронологічні позначення: як певної дати, так і періодів часу, що виражені цифровим та нецифровим значенням, наприклад, "перша половина XIX століття" або "перше тисячоліття до нашої ери", "період середньовіччя", "часів Відродження" тощо. Дослідник може шукати хронологічну інформацію змісту групи документів за нецифровими характеристиками: хронологічних періодах, за тисячоліттями, століттями, десятиліттями і конкретною датою і за періодами, і за хронологічними рамками. Археограф повинен вносити всі можливі варіанти дати часу. Якщо він вважає за необхідне, може внести додаткові дати між хронологічними межами.

Зміст періоду часу розпадається на три підрубрики: *період часу* що визначається предметним класифікатором періодів часу, тобто пропонує нову періодизацію історії й узгод-

жує її з цифровими обчисленнями; *характеристика дати часу; власне дата.*

Дата так само як і тема, ім'я та найменування розглядається як предмет і може існувати у всіх елементах археографічної структури опису (найменуванні, змісті, історії тощо).

Четверта сфера - *Просторові координати* (географічна локалізація документу).

Географічна класифікація і предметизація торкається як предмету об'єкту, що описується, так і його змісту, який може не збігатися з предметом назви та предметом історії документів. Географічним об'єктом можуть бути конкретні географічні назви, регіони, адміністративно-територіальні одиниці, топоніми, гідроніми назви місцевостей, а також поняття типу *Близький Схід, Західна Україна*. Крім того, до предмету відносяться історичні області і назви (Річ Посполита), етнічні групи, національності, цивілізації тощо⁷.

Таким чином, з точки зору класифікації, географічна назва може існувати як елемент географічного предмету і наводиться у формі, заданій системою предметизації. Географічне найменування в назві відбиває місце створення документів і, як правило, виражається адміністративно-територіальним визначенням: країна, місто, село тощо. Географічна назва змісту документів виражається за допомогою слова або словосполучення, що додається до предметної рубрики як вказівка на місце: "Пороги Дніпра", "Північно-Атлантичний океан". Для АРУ географічна локалізація має велике значення, оскільки пов'язана з визначенням розселення та національної активності українців, а також інтересу до України з боку представників інших націй і держав. Географічна предметизація дає можливість отримати зведені дані про міграційні процеси та впливи територіально-адміністративних змін на межі розселення етносу тощо.

П'ята сфера - *Форми передачі інформації* - пов'язана з визначенням та характеристикою матеріальних носіїв, засобів передачі інформації (мовні, звукові, графічні, комп'ютерні тощо), видами й типами документів, кількістю одиниць зберігання або справ, а також визначенням копійності матеріалів. Це зона *матеріального опису*.

В АРУ вона не має поширеного змісту, оскільки є не ли-

ше предметом археографічного і опису, але і об'єктом управління фондами в архівній системі, де ця зона достатньо і може бути описана за будь-якими принципами, що дозволяють здійснювати контроль за станом та обліком фондів⁸. Загальне позначення носія матеріалу, техніки, видів документів, якщо воно однорідне, може вказуватися в назві: наприклад, *фотокопії фонду*, що зберігається в іншій країні; *фонд картографічного матеріалу*, *фонд гравюр* тощо.

До предметного покажчика увійдуть усі визначення матеріального опису верхнього рівня, що характеризують склад документів.

Шоста, *евристична сфера* - включає координати зберігання та історії документа або групи документів, яка не може бути передбачена в біографічній та історичній анотації, тому що тут мова іде *про долю архівних матеріалів*, а не долю авторів та створювачів масивів документів. Ця сфера є переважно результатом використання вторинних документів службового характеру, що зберігаються у справі фонду, а також добувається в результаті аналізу архівних документів та публікацій про ці матеріали. Вона також предметизується за авторами, темами, діями, географічною локалізацією та хронологічними параметрами. Аналіз цієї інформації трудомісткий, структура опису має насичений характер і включає різні параметри, починаючи від сучасного та попередніх місць зберігання матеріалів, різноманітні нотатки до НДА, вивчення історії організації документів та упорядкування опису, походження і власників документів, складні зв'язки даних, що висвітлюються в документах, та інформацію про їх долю.

Місце зберігання включає сучасну, попередню та альтернативну назву архівосховища, аббревіатуру, підпорядкованість, тип архівосховища, код державної реєстрації, адреси. Вказуються форми власності - якщо воно знаходиться в колективній або приватній власності із зазначенням усіх координат.

Для історії дуже важливим є обставини передачі або придбання документів в разі, коли вони не передавалися планово у порядку, передбаченому відомчою підпорядкованістю державних архівів: (нотатки про те, де, коли, на яких засадах, за яких обставин придбаний комплекс документів

та обґрунтування його законності). Необхідним є вказівка на: Джерело документів (створювач документів) // Адресу // Спосіб придбання: купівля, дар, експедиція, вивезення під час війни // Дата придбання // Місце придбання // Обставини придбання (заповнюється в довільній формі) // Юридичні обґрунтування: посилання на документи про передачу, придбання // Шифри // Сучасні власники документів // Попередні власники // Переміщення матеріалів та зміни форм власності // Обсяги фонду або окремих матеріалів (в од. зб. або справах) // Способи організації або упорядкування // наявність каталогів та видань.

Обставини передачі матеріалів включають нотатки про те, хто, де, коли, на яких засадах, за якими обставинами здійснювалася передача рукописів, книг, архівів, матеріалів, документів. Ця сфера закладає і певні підвалини для матеріальних претензій на фонди українського походження, що підлягають поверненню.

Такі підходи в АРУ дозволяють не лише зібрати всі матеріали археографічної україніки за межами Національного архівного фонду, а й більш чітко уявити і деякі принципові методологічні обґрунтування складу НАФ як сукупності документів, що зберігаються на території держави і підлягають державній реєстрації; виявити та зареєструвати окремі державні та недержавні архіви і архівні установи; окремі архівні фонди як історично утворені комплекси документів, або окремі групи матеріалів, сформовані або за принципом походження, або за колекційним (логічним) та історичним принципами.

Для цього в АРУ передбачається (крім змістовної класифікації матеріалів) включити параметри співвідношення з класифікаціями та організацією архівних документальних систем у різних країнах. До уваги береться й соціально-управлінський аспект організації, що базується на соціально-політичній організації країни та її державно-адміністративному устрої і розглядає архіви як об'єкти, що зберігають ретроспективні документи (державні або недержавні установи, об'єднання, заклади, окремі особи). Зазначимо, що ця інформація, найбільш важлива для управління архівною справою, є частиною долі архівних матеріалів і має прик-

ладне значення в АРУ.

Прийняті класифікації НАФ, що ґрунтуються на загально-соціальних категоріях стосовно права власності та державно-структурних принципах (а власне, державно-хронологічний, адміністративно-територіальний та адміністративно-відомчий) значно розширюються і не мають того домінуючого характеру, якого вони набули в державній системі. Вони закладені в структурі археографічного опису і виконують допоміжну функцію. *Обліково-організаційний аспект* організації та класифікації НАФ за природно-історичним принципом походження *архівного фонду* як органічно утвореного комплексу архівних матеріалів, - головного принципу будь-якого рівня та категорії архівів, - також відображається як допоміжний у сфері джерела створення та джерела надходження в історії архівних матеріалів.

Загальноцільова класифікація матеріалів в АРУ (матеріали українські за походженням; матеріали спільної спадщини; матеріали, що стосуються України) має регулюватися системою позначок археографа та спеціальною рубрикою "коментар археографа".

Таким чином, ідеологія археографічного опису в АРУ передбачає поєднання різних принципів класифікації, що утворилися в архівній справі: організаційно-управлінський та предметно-логічний, що розташовується у сфері документної інформації, репрезентованої в системі НДА архівів на основі відмовлення від принципу поняття архівознавчого походження і врахування принципу джерелознавчого походження та його археографічного трактування, на якому побудовані всі існуючі документні класифікації, що досягається шляхом створення нової методології археографічного опису та можливостями нових інформаційних технологій. Науково-довідковий супровід системи, що включає авторитетну базу даних імен та найменувань, систему предметних рубрик та предметних покажчиків (в тому числі географічних та хронологічних), що дозволяє провадити класифікаційну систематизацію будь-якого змісту; бібліографічну базу даних, що включає дані про публікацію, видання досліджень та оглядів, репродукції документів, місцезнаходження інших матеріалів, які мають відношення до матеріалів, що описується, розвинуту систему коментування в текстовій

формі, - закладає підвалини для реконструкції української національної спадщини по реальному масиву документів та їх історії, змісту документної інформації, персоніфікувати історію України та виявити коло її соціальних інституцій, пов'язаних із документотворенням, і тим - встановити її втрачену документальну та документну інформацію.

¹ *Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми "Архівна та рукописна Україніка". К., 17 жовтня 1991 р. К., 1992. (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. Вип. 1; Науково-довідкові видання з історії України. Вип.18). Додатки. С. 70 - 118; Дубровіна Л., Гальченко О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. К., 1992; Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. К., 1992; Дубровіна Л. Національна архівна інформаційна система: Структура даних (Матеріали для обговорення). К., 1994.*

² Це питання в аспекті взаємовідносин країн колишнього Радянського Союзу і українських архівних та бібліотечних фондів, вивезених з українських земель, серйозно розглядаються у монографії Патріції Кеннеді Грімстед "Зарубіжна архівна Україніка: Міжнародні правові прецеденти та археографічні ініціативи", що незабаром має побачити світ. Під цими поняттями слід розуміти ідентифікацію, наприклад, документів в імперській метрополії, включно з тими, що потенційно можуть стати об'єктами вимог (в оригіналі чи копіях) однієї або кількох держав-спадкоємців. З точки зору "фізичного повернення" надзвичайно важливими є формальні принципи, визнані міжнародною спільнотою, - загальноімперські органи влади діяли на всій території колишньої держави, і тут принцип "пертиненції" формально не порушений. Будь-яка країна, що отримала незалежний статус, не може на них претендувати. Ця важлива особливість найбільш яскраво може бути репрезентована на прикладі відмінності між документами центральних органів управління імперією, створеними під час функціонування центральних органів СРСР та КІРС, на які у вигляді оригіналів справ не повинно бути претензій з боку колишніх республік, та документами місцевих органів управління й КПУ, створеними на території власне України, а згодом переданими до центру. Офіційні документи держави та КІРС нескладно ідентифіку-

вати, і в контексті претензій та контрпретензій з ними не повинно бути особливих проблем.

³ *Антоненко І.П. Довідкові бази авторитетних даних і інформаційні бар'єри // Пріоритетні напрями розвитку бібліотечної справи в Україні: Тез. допов. та повідом. Міжрегіон. наук.-практ. конф. (24 - 25 берез. 1993 р.). Рівне, 1993. С. 62.; Ї ж: Авторитетний контроль найменувань установ та організацій в інформаційних системах археографічного типу та можливості його використання в НАІС // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні: Зб. наук. праць. К., 1995. Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: Сучасний стан та перспективи. С. 98 - 116.*

⁴ *Susyn F. Russia or the Soviet Union? There is a difference. Cambridge, MA: Ukrainian Studies Fund, [1988].*

⁵ *Основные правила работы государственных архивов. М., 1984. С. 147.*

⁶ *Антоненко І.П. Авторитетний контроль... С. 98 - 116.*

⁷ *Дубровіна Л. Національна архівна інформаційна система: Структура даних (Матеріали для обговорення). К., 1994. С. 25 - 26.*

⁸ Там само; відповідні рубрики - засіб відтворення і фізичні носії текстового матеріалу, фізичні характеристики .

Олена Гальченко

БІБЛІОПЕГІСТИКА - СПЕЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА ПРО ІСТОРІЮ, ТЕХНІКУ ТА МИСТЕЦТВО ОЗДОБЛЕННЯ ОПРАВИ.

Бібліопегія або бібліопегістика - термін, який останім часом можна зустріти на сторінках українських видань, присвячених дослідженню рукописних книг та стародруків. У словнику Є.І. Шамуріна, що за радянських часів був єдиним спеціалізованим термінологічним виданням з книгознавства, наводиться визначення терміну "бібліопегістика" - "як вчення про книжкові оправи"¹, але воно не дає чіткого уявлення про зміст цього терміну як спеціальної дисципліни.

Вивчення східнослов'янської оправи² було започатковане роботами П.К. Симоні, але він даний термін не викорис-

товував³. Активне використання терміну "бібліопегістика" та "бібліопегія" починає розроблятися у роботах радянських книгознавців 20-30 років ХХ ст., присвячених теоретичним дослідженням структури книгознавства як наукової дисципліни⁴. В цих дослідженнях "бібліопегістика" визначалася як галузь книгознавства, що вивчає історію оправи⁵, але детально не розглядалися її предмет, завдання та методи дослідження. Не наводилася в цих роботах і етимологія, запропонованого ними для вживання терміну.

Обидва терміни - "бібліопегістика" та "бібліопегія" - є варіантами перекладу на російську мову одного і того ж терміну - "biblioregy", що зустрічається в англійських виданнях ХІХ ст.⁶ Англійські дослідники використовували його для визначення галузі книгознавчої науки, яка почала досліджувати історію мистецтва оздоблення європейських оправ, і перш за все, оправ друкованих видань. Предметом досліджень бібліопегії стало вивчення оздоблення розкішних оправ ХV-ХVІІ ст., що являли собою зразки вишуканого та ошатного мистецтва. Але цей термін не отримав значного поширення в наукових колах за межами Англії і практично перестав вживатися в англійській науковій літературі з книгознавства вже в кінці ХІХ ст. Загальноживаним став термін "мистецтво книжкової оправи".

На думку укладачів Оксфордського словника англійської мови, термін "бібліопегія", "бібліопегістика" (англ. "biblioregy") утворився шляхом поєднання двох основ: biblio та грец. πγῶσα, утвореного від дієслова πγῶ-нжнаі - скріпляти, з'єднувати, згортати, ущільнювати⁷, і який вони визначають - "як високе мистецтво інтролігаторства (палітурництва)"⁸.

Термін "biblioregy" не є винаходом англійських дослідників. Як вказує Е. Діль, в Західній Європі він вживався в ранньому середньовіччі для визначення ремесла, яке займалося опрацюванням книг⁹. З часом він був витіснений місцевими еквівалентами для визначення цього ремесла.

Як бачимо термін "бібліопегістика" ("бібліопегія") був запозичений радянськими книгознавцями для визначення галузі книгознавства, що вивчала історію мистецтва (оздоблення) оправи. Зародження бібліопегії як і багатьох наук про книгу слід віднести до ХVІІІ ст. Це був час накопичен-

ня різноманітної інформації про книгу у різних народів, починаючи з часів сивої давнини. З об'єкта куплі-продажу книга стає об'єктом наукового дослідження. Різноплановість вивчення книги як пам'ятки історії та культури сприяла появі різних напрямків в царині цих досліджень. Вони в подальшому стали підмурком для зародження багатьох спеціальних історичних дисциплін, об'єктом дослідження яких стає книга в різних її аспектах. Тоді ж, в другій половині ХVІІІ ст. в Німеччині та Франції виходять у світ перші роботи, які започаткували подальший розвиток досліджень, присвячених вивченню історії появи та розвитку оправи як невід'ємної частини книги-кодексу і ремесла, що займалося її виготовленням. Цілеспрямоване вивчення оправ різних часів та їх оздоблення починається в Західній Європі з другої чверті ХІХ ст.

В тогочасних роботах автори намагалися хоча б побіжно (згідно існуючого тоді рівня знань) окреслити основні етапи історії розвитку оправи, визначити внесок різних народів у формування різних видів та стилів в її оздобленні. Основна увага в цих дослідженнях приділялася вивченню оздоблення оправ з часу появи книгодрукування та оправ пам'яток давнього книжного мистецтва, перш за все тих, що були розкішно оздоблені золотом, сріблом, дорогоцінним камінням тощо, і являли собою визначні зразки скоріше ювелірного, ніж інтролігаторського мистецтва. Вжиткові оправи рукописних книг періоду до появи книгодрукування майже не вивчалися.

На початковому етапі оправа розглядалася лише з прикладної точки зору - як один з елементів критичного аналізу, що може допомогти встановити походження та час виникнення рукопису. Перших дослідників оправи, як слушно зазначила І.П.Мокрецова, "интересовала, главным образом, его (переплѣта - О.Г.) художественная сторона, а именно: использование средневековыми переплѣтчиками таких приемов художественной обработки кожи, как гравировка и слепое тиснение. Они считали, что изучение и систематизация штампов слепого тиснения с орнаментальными мотивами различного типа помогут приблизительно датировать и локализовать мастерскую, переплѣтчика и выяснить историю бытования самого кодекса"¹⁰. Такий підхід відображав

перший, синтетичний, етап розвитку джерелознавства, палеографії, текстології, історії та мистецтва книги, коли критика зовнішніх ознак рукописної книги була підпорядкована конкретним цілям, а саме - встановленню дати та місця створення кодексу, тобто встановленню автентичності писемних пам'яток. З часом стає все більш очевидним, що оздоблення оправи не завжди могло допомогти у визначенні оригінальності пам'яток, особливо давніх, що зберіглися переважно в оправах, зроблених на кілька століть пізніше. Вирішення цієї проблеми, в свою чергу, сприяло поступовому зростанню інтересу до вивчення технології виготовлення оправи в різні часи. В кінці XIX - на початку XX ст. особливо багато в цьому напрямку було зроблено французькими дослідниками книги, основна увага яких була зосереджена на вивченні оправ XVI-XVIII ст. А пробудження в другій половині XIX ст. інтересу до художніх ремесел, непохитне прагнення повернути втрачені поняття краси форм, навіть по відношенню до предметів повсякденного вжитку, значною мірою сприяли вивченню оправи з точки зору ремесла. Саме тоді з'являється ряд практичних посібників для професіоналів та любителів, що мали на меті допомогти у відродженні традицій інтролігаторського та палітурного мистецтва, а також роботи, присвячені як дослідженню технології виготовлення оправ сучасним авторам, так і вивченню методів роботи окремих палітурників XVI-XX ст.¹¹

Накопичення знань про конструктивні та технологічні особливості виготовлення й оздоблення оправ, історію розвитку інтролігаторства та палітурництва сприяло тому, що оправу починають сприймати не тільки як засіб збереження книги від ушкоджень, а й як факт матеріальної культури суспільства, що несе певну інформацію про його естетичні смаки та уподобання, і тому оправа повинна бути збережена для нащадків. З'являються перші роботи, мета яких допомогти у відновленні зовнішнього вигляду пошкоджених книг та їх оправ¹². Це були перші кроки на шляху до появи нової дисципліни, пов'язаною з реставрацією книг, метою якої стало відновлення та збереження для майбутнього писемних пам'яток людства, тому бібліопегія стає не тільки галуззю книгознавства, але й складовою частиною процесу

практичної реставрації по відновленню первинної конструкції давніх кодексів. Саме реставраторам ми завдячуємо нашими сучасними знаннями з історії розвитку техніки виготовлення оправ. Перші спроби науково обгрунтованої реставрації книг відносяться до кінця XIX ст., але тільки в 30-ті роки XX ст. реставрація поступово починає набувати більш-менш наукового характеру, коли рукописну книгу починають сприймати як комплексну пам'ятку культури, котра потребує всебічного вивчення. Поступово приходить усвідомлення про необхідність максимального збереження давніх оправ як первинних, так і тих, що були зроблені при пізнішому поновленні кодексу. Лише тоді починають проводитися цілеспрямовані роботи з реставрації (тобто відтворення первісного вигляду) рукописних книг та стародруків. Матеріал, накопичений реставраторами в процесі реставрації книжних пам'яток, значно доповнює наші знання про конструктивні особливості оправ у різних народів, отримані шляхом візуального вивчення оправ. З'являються праці, спеціально присвячені конструкції середньовічних оправ у окремих народів¹³. З цього часу дослідження істориків книги і реставраторів йдуть паралельно, доповнюючи одне одного¹⁴.

Завдяки цілеспрямованим дослідженням істориків книги, кодикологів, реставраторів та науковців, що працюють в галузі консервації, реставрації та збереження книжних пам'яток, сьогодні ми знаємо значно більше про конструктивні та технологічні особливості виготовлення давніх і середньовічних оправ, що побутували у різних народів.

З часу появи перших робіт з історії оправи і до сьогоднішня наука про книгу має значний доробок в галузі дослідження історії інтролігаторства та палітурництва. За цей період в Західній Європі та Америці вийшло багато видань, присвячених цій темі¹⁵: монографій, статей, а головне - альбомів та каталогів, що містять значний ілюстративний матеріал: знімки цілих оправ та їх частин, протирки з тиснень, схеми розташування оздоблень на кришках оправ. Він дозволяє сьогодні досить точно атрибутувати значну частину західноєвропейських середньовічних оправ, визначати художні школи, інтролігаторські майстерні та окремих інтролігаторів і палітурників, а також розробляти багато питань класифікації та історії розвитку інтролігаторства і палітурни-

цтва¹⁶ взагалі, та західноєвропейського, зокрема. Основна увага при вивченні та дослідженні оправ приділялася історії західноєвропейської середньовічної оправи та оправі нового часу.

Якщо XVIII-XIX ст. були етапом інтенсивного "накопичення" матеріалу про книгу, то XX ст. стало для історії інтролігаторства та палітурництва часом осмислення та систематизації накопичених знань про оправу взагалі і про середньовічну зокрема. Західноєвропейські оправи на сьогодні є найбільш вивченими як з погляду мистецтва оздоблення, так і конструкції.

Всю існуючу на сьогодні літературу про оправи та їх виробників умовно можна поділити на кілька основних груп, що тісно переплітаються між собою і не є ізольованими одна від одної:

- дослідження, в яких робиться спроба узагальнити наші знання про оправи різних часів та народів, відтворити історію розвитку інтролігаторства та палітурництва від часів сивої давнини до сьогодення як в окремо взятих країнах так і в історико-географічних областях;

- вивчення та видання каталогів з описами та знімками оправ різного часу з окремих бібліотечних та приватних зібрань і колекцій;

- дослідження конструктивних та художніх особливостей оздоблення оправ різних видів (ранньосередньовічних, романських, готичних тощо) і виділення певних стилів в оздобленні як давніх, так й оправ нового та новітнього часів;

- вивчення стилістичних особливостей схем розміщення оздоблення на оправах, створених окремими майстернями, інтролігаторами і палітурниками та класифікація за часом та місцем створення протирок з відбитків оздоблювального інструменту, який використовувався ними;

- видання спеціальних посібників з різних питань реставрації книг та їх оправлення;

- узагальнюючі видання, в яких автори намагаються систематизувати вже існуючу інформацію про технічні зміни в конструкції та оздобленні середньовічних оправ, створених в конкретних країнах в різні проміжки часу. Таких ро-

біт ще не багато, але їх необхідність дається взнаки.

Як бачимо, історія оправи (бібліопегія) сьогодні охоплює значно ширше коло питань, ніж тільки мистецтво її оздоблення, як її спочатку визначали. Тому сучасна бібліопегія в значенні, що вкладають в нього сучасні дослідники рукописної та друкованої книги - це, перш за все, вивчення історії розвитку інтролігаторського (палітурного) ремесла, техніки та мистецтва оздоблення оправи з найдавніших часів до початку XIX ст., тобто до початку механізації палітурного виробництва і перетворення його з окремого ремесла у складову частину поліграфії. Предметом дослідження бібліопегії є оправи, виконані ручним способом в різних техніках, що побутували в різних країнах продовж століть. Основні завдання бібліопегії складаються з вивчення конструктивних особливостей оправ та мистецтва оправи, її історії та закономірностей розвитку національних та регіональних особливостей як невід'ємної частини історії книги.

¹ Шамурин Е.И. Словарь книговедческих терминов для библиографов, работников печати и книжной торговли. М., 1958. С. 31.

² Загальна назва оправ, створених на території Білорусі, Росії та України, тобто землях, що в давні часи займали східнослов'янські племена.

³ Симони П.К. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси, преимущественно в допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно: Тексты - Материалы - Снимки / Собр. и прим. снабдил П.Симони. СПб.: Изд. ОЛД, 1903. (ПДПИ, 122); Симони П.К. К истории обихода книгописца, переплетчика и иконного писца при книжном и иконном строении: Материалы для истории и техники книжного дела и иконописи, извлеченные из русских и сербских рукописей и других источников XV-XVIII ст. / Собр. и снабдил ввводною ст. и объяснительными прим. П.Симони. СПб.: Изд. ОЛД, 1906. Вып.1 (ПДПИ, 161); Симони П.К. Собрание изображений окладов на русских богослужебных книгах XII-XVIII столетий. [СПб.]: Изд-е ОЛДП, 1910. Вып.1. (ПДПИ, 123). На жаль, подальше вивчення східнослов'янських оправ носило, та й досі носить спорадичний

характер. Детальніше історію дослідження східнослов'янських оправ див. Гальченко О.М. Давня оправа: історичний огляд // Бібліотечний вісник. № 3. 1995. 32-36.

⁴ Сомов Н.М. Состав книговедения. Библиология - библиография - журнализм: К построению системы книговедения. М.: Русское библиографическое общество при I Гос. Москов. университете, 1931. С. 24-25.; Ловягин А.М. Основы книговедения: Популярный очерк. Л.: Кооп. тов-во "Начатки знаний", 1926. С. 126-130.

⁵ Ловягин М.Л. зокрема пише: "Переплёт есть памятник стиля, а учение о художественном переплёте - библиопегистика - есть особый вид художественной промышленности" [Там само, С. 128].

⁶ Arnett J.A. Bibliopegia; or the Art of Bookbinding. London: Groombridge; Edinburgh: Oliver & Boyd; Dublin: Wakeman; New York: Jackson, 1935; Bibliopegia, or the art of book-binding. London: 1848.

⁷ Древнегреческо-русский словарь / Сост. Дворецкий И.Х.; под ред. проф. Соболевского С.И. М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1958. С. 1312.

⁸ The Oxford English dictionary: Being a corrected re-issue with an introduction, supplement and bibliography of a new English dictionary on historical principles: In 12 vols. Vol. 1. Oxford: The Clarendon Press, 1970. Похідними від зазначеного терміну є - "бібліопег" або "бібліопегіст" (bibliopagus, bibliopagist). Так за часів раннього християнства називали майстрів, що займалися опрацюванням рукописних книг. [Diehl E. Bookbinding: Its background and technique: In two vols. New York: Rinehart & Company, Inc., 1946. Vol.1. P. 14, 223].

В сучасних спеціальних енциклопедіях та словниках з книгознавства термін "bibliopagy" згадується тільки у Дж.А. Глейстера. Визначення, що він подає майже не відрізняються від вже наведеного, адже саме Оксфордський словник правив йому за джерело інформації [Glaister G.A. Glaister's Glossary of the Book: Terms used in Papermaking, Bookbinding and Publishing with Notes on Illuminated Manuscripts and Private Presses. 2nd ed. London: George Allen & Unwin Ltd, 1979. P. 45; Glaister G.A. Encyclopedia of the Book. 2nd ed. Missouri: Oak Knoll Press, 1996. P. 45].

⁹ Diehl E. Bookbinding: Its background and technique: In two vols. New York: Rinehart & Company, Inc., 1946. Vol. 1. P. 223.

¹⁰ Мокрецова И.П. Конструктивные особенности раннесредневековых переплетов (IV-IX вв.) // Консервация и реставрация

музейных худо-жественных ценностей. Обзор. информ. / ГБЛ. 1989. Вып. 3. С. 2.

¹¹ Michel M. M. La Reliure Francaise. Depuis L'Invention de L'Imprimerie Jusqu'a la Fin du XVIII Siecle. Paris, 1880; Cundall J. On Bookbinding. Ancient and Modern. London: George Bell & Sons, 1881; Adam P. Der Bucheinband seine Technik und seine Geschichte. Leipzig: Seemann, 1890; Thoiman E. Les Reliures Francais (1500-1800). Paris: Paul Huard, Guillemin, 1893; Horne H.P. The Bindings of Books. London: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1894; Matthews B. Bookbindings Old and New. With an Account of the Grolier Club of New York. New York: Macmillan, 1895; Davenport C. Royal English Bookbindings. London: Seeley; New York: Macmillan, 1896; Fletcher W.Y. Bookbinding in France. London: Seeley, 1905.

¹² Bonnardott A. Essai sur l'art de Restaurer les Estampes et les Livres. Paris: Castel, 1858; Cockerell D. Bookbinding, and the Care of Books. London: John Hogg; New York: Appleton, 1912; Buck M.S. Book Repair and Restoration: A Manual of Practical Suggestions For Bibliophiles. Philadelphia: Nicholas Brown, 1918

¹³ Cockerell D. The Development of Bookbinding Methods. Coptic Influence // Library. 1932. Vol. 13. No 1. P. 1-19; Hobson G.D. Some Early Bindings and Binders' Tools. 1. Coptic Bindings // The Library. 1938. 4th ser. Vol.19. No 2. P. 202-249; Regemorter van B. Evolution de la technique de la reliure du VIII-e au XII-e siecle, principalement d'apres les manuscrits d'Autum, d'Auxerre et de Troyes. // Scriptorium. 1948. Vol. 2. P. 275-285; Regemorter van B. La reliure des manuscrits grecs // Scriptorium. 1954. Vol.8. P. 3-23; Pollard G. The Construction of English Twelfth Century Bindings // Library. 1962. 5th ser. Vol. 17. P. 1-22; Federici C., Houllis K. Legature bizantine Vaticane. / Prefazioni di Leonard Boyele, Francesco Sicilia; Contributi di Paul Canan, Francesca Pascalicchio e Gaetano Sabatini; Istituto Centrale per la Patologia del libro. Roma: Fratelli Palombi Editore, 1988.

¹⁴ Обсяг існуючої на сьогодні реставраційної літератури настільки значний, що для полегшення орієнтації в ній у різних країнах періодично виходять спеціальні бібліографічні покажчики, присвячені різним аспектам дослідження, реставрації та зберігання пам'яток культури, в яких є розділи спеціально присвячені оправам. Детальніше про них див.: Серикова Л.А. Библиографическая деятельность некоторых зарубежных библиотек и научно-исследовательских центров по проблемам гигиены и реставрации //

Библиотековедение и библиография за рубежом. 1986. № 109. С. 59-65.

¹⁵ Українським дослідникам, що займаються вивченням оправ, стануть в пригоді спеціальні бібліографічні покажчики, присвячені цій темі, які значно полегшують пошук необхідної інформації. Ось деякі з них: Mejer W. Bibliographie der Buchbinderei-literatur. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1925. 208 p.; Herbst H. Bibliographie der Buchbinderei-literatur 1924-1932. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1933; Hoecker R., Vorstius J. Internationale Bibliographie des Buch- und Bibliothekswesens. 1926-1940. T. I-XV; Hobson A.R.A. The Literature of Bookbinding. London: Published for the National Book League by the Cambridge University Press, 1954; Duhmert A. Buchpflege: Ein bibliographie. Stuttgart: Max Hettler Verlag, 1963; Schmidt-Kunsemuller F.A. 20 Jahre Einbandforschung // Archiv fur Geschichte des Buchwesens. 1967 Bd. VIII; Amelung P. Einbandforschung 1966-1971. Ein Literaturbericht // Gutenberg-Jahrbuch 1972. Mainz, 1972. S. 372-409; Amelung P. Einbandforschung 1977-1981. Ein Literaturbericht Teil 1 // Gutenberg-Jahrbuch 1982. Mainz, 1982. S. 319-330.

¹⁶ На Україні до XVIII ст. включно, а в Польщі і до тепер, інтролігаторами називали ремісників, які займалися опрацюванням книг, а ремесло, що вони репрезентували - інтролігаторством. Терміни "палітурник" та "політурництво" з'являються тільки в XVII ст. і стають загальноживаними лише в XIX ст.

Ніна Слончак

ВІДЕОДОКУМЕНТАЛІСТИКА – ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.

Науково-технічний прогрес у всіх галузях знань і виробництва зумовлює вдосконалення відомих і впровадження в практику нових методів і технічних засобів запису документної інформації, широке введення в сферу науки, політики, управління народним господарством, сферу інформації сучасних видів документів.

Серед них чільне місце посідають відеофонограми - один з видів аудіовізуальних документів.

Згідно з Законом України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" відеодокументи, що створюються в Україні і відображають історію духовного і матеріального життя її народу та інших етносів на українських теренах, мають наукову та історико-культурну цінність незалежно від форми власності на них, входять до складу Національного архівного фонду (НАФ).

Відеодокументи містять інформацію, зафіксовану відповідно відео- та звукозаписом. Як різновид аудіовізуальних документів, відеодокумент є синтетичним джерелом, здатним оперативно фіксувати та відтворювати зображення з одночасним відтворенням звукових характеристик.

У відеодокументах, як і в інших архівних документах, знаходить відображення вся багатогранність суспільного життя.

Специфіка й значення зображувальних документів, в т.ч. і відеодокументів, полягає в тому, що вони мають самостійну, ні з чим не зрівняну інформаційну рису, відображаючи документально і в художньо-естетичній, зображувальній і звуковій формі всі аспекти суспільного, економічного і політичного життя держави.

Вони можуть доповнити та інформаційно збагатити писемні джерела і завдяки своїм емоціонально-психологічним факторам є часом єдиним адекватним свідченням існування певних явищ і процесів дійсності.

Відеодокументи в повній мірі можуть виступати як історичне джерело, маючи при цьому певні особливості.

Фіксуючи подію, явище з їх зовнішнього боку, відеоматеріали не розповідають про події, явища, а показують їх. Отже, існує можливість зорового відтворення фактів, що допомагає повніше та яскравіше уявити картину тієї чи іншої події. До того ж, оскільки ці факти фіксуються відеокамерою в момент їх здійснення, тобто йде пряме документування події, вони відтворюються в них з більшою об'єктивністю, ніж в писемних документальних матеріалах.

Відеодокументи розкривають перед дослідником можливість вивчення подій минулого шляхом прямого звертання

до самих подій, одержання інформації, так би мовити, з перших рук. Дослідник ніби стає безпосереднім учасником цих подій, свідком живих сторінок історії.

Введення в науковий обіг такого своєрідного джерела, як відеодокумент, сприятиме значному розширенню джерельної бази наукових досліджень.

Враховуючи значення відеодокумента як зорового історичного джерела для вивчення історії суспільства, в Україні законодавчо оформлено обов'язковість надходження їх на державне зберігання до архівів.

Законом України "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації" передбачено, що для відеозаписів засідань Верховної Ради України, офіційних заходів за участю Президента України, засідань Кабінету Міністрів України, Верховного Суду України, Конституційного суду України встановлюється безстроковий режим їх зберігання у державних архівах.

Законом України "Про обов'язковий примірник документів" також передбачається передача документальних відеофільмів і відеолітопису до Центрального державного кінофотофоноархіву України, який є єдиним в Україні спеціалізованим архівосховищем, де зберігаються зображувальні й звукові документи.

З 1998 року архів започаткував прийняття на державне зберігання відеодокументів від телевізійно-інформаційного агенства "Вікна", телеканалу Міжнародного Медіа Центру - СТБ, телекомпанії ЗАТ "Новий канал".

Основою наукової організації відеодокументів Національного архівного фонду України є їх класифікація.

Ці зображувальні джерела можна поділити на документи загальнодержавного і місцевого значення в залежності від значущості зафіксованих подій, явищ, фактів.

Відеодокументи загальнодержавного значення відображають діяльність Президента України, вищих органів законодавчої та виконавчої влади, громадських організацій, по-

літичних партій, міжнародні зв'язки України, її економічне, культурне і духовне життя.

До відеодокументів місцевого значення відносяться ті, що містять інформацію про діяльність органів місцевого самоврядування, громадських організацій і місцевих відділень політичних партій, економічний, культурний і духовний розвиток регіонів.

За видами ці документи можна розподілити на документальні і науково-популярні.

Документальні відеофонограми становлять собою відеозапис подій, явищ, об'єктів, фактів реальної дійсності; науково-популярні - відеозапис досягнень науки і техніки з метою їх популяризації та виховання наукового світогляду.

За формою організації відзнятого матеріалу відеодокументи розподіляються на фільми, спецвипуски, інформаційні програми, репортажі, телевізійні передачі, концертні програми.

Відеофільм являє собою закінчений твір відповідного жанру з єдиним задумом, темою, ідеєю й побудовою; у спецвипуску подається оперативна інформація про значну поточну подію; інформаційна програма містить оперативну інформацію про різні події; в репортажі ведеться безпосередньо трансляційна передача з місця події.

Крім того, відеодокументи можуть класифікуватися за технічними характеристиками - форматом запису, системою запису, носієм інформації, технікою виконання тощо.

Значення інформації, що містять відеодокументи, зростає у зв'язку з тим, що її якісне зберігання при дотриманні відповідного режиму потребує відносно малої архівної площі, а пошук необхідної інформації при наявності сучасної апаратури забезпечується досить оперативно і ефективно.

Проте організація зберігання та використання відеодокументів має ще чимало проблем, пов'язаних з розкриттям їх змісту, наявної прямої та прихованої інформації, можливістю використання їх, як історичного джерела.

Лариса Яковлева

**НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ ТА
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВИЩИХ
ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ
90-х рр. ХХ ст.**

Наукові працівники Інституту історії України є найактивнішими споживачами джерельної бази Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і гарантом в цьому виступає директор Інституту, академік НАН України В.А. Смолій, людина неординарна, що має великий досвід використання ретроспективної документної інформації, яка зберігається у державних архівах України, в т.ч. у ЦДАВО України.

Історія архіву починається з 1920 р., коли був створений Архів революції. У грудні 1943 р. у Харкові на базі документів Центрального історичного архіву УРСР, Центрального архіву революції і Центрального архіву праці був створений Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів влади і органів державного управління УРСР (ЦДАЖР УРСР), з 1992 р. - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

У ЦДАВО України зберігаються унікальні документи, зокрема, періоду визвольних змагань 1917 - 1921 рр.: Українська Центральна рада, Українська Народна Республіка (березень 1917 р. - квітень 1918 р.); Гетьман Скоропадський, Українська держава (квітень - листопад 1918 р.); Директорія, Українська Народна Республіка (листопад 1918 - лютий 1919 р.).

Документи періоду визвольних змагань 1917 - 1921 рр. несуть велике інформаційне навантаження, що дає можливість аналізувати події того часу, робити висновки, вносити доповнення і уточнення у перебіг історичних процесів, які відбувалися на той час в Україні і, частково, за її межами.

З метою збереження тематичного комплексу документів

періоду визвольних змагань 1917 - 1921 рр. і для покращення їх використання вони сконцентровані по відповідних групах і підрозділах.

У ЦДАВО України на зберіганні знаходиться комплекс документів, до яких постійним був і залишається великий інтерес вчених, істориків, літераторів, художників, всіх, кого цікавить розвиток української культури взагалі, а також по певних її напрямках. Такими, зокрема, документами є ті, що відклалися у Празькому українському архіві.

Матеріали Празького українського архіву постали у середовищі української еміграції, яка виїздила з України за часів Першої світової війни й невдовзі після її закінчення. Найбільше людей покинуло Батьківщину в 1919 - 1920 рр., опинившись, переважно, на території Польщі. Крім військовиків армії УНР, інтернованих у таборах, там перебувало й багато цивільних громадян України. Згодом емігранти почали переїздити й до інших країн - Болгарії, Німеччини, Франції, але найбільш масово - до Чехії.

На початку 20-х рр. Прага стає центром української еміграції. Українці-емігранти гуртувалися, намічали й проводили в життя спільні плани, завдання, хоча жилося їм нелегко. Президент ЧСР Т. Масарик і уряд прихильно ставилися до емігрантів, надавали їм матеріальну допомогу, частково кредитували емігрантські організації.

Емігранти створювали різного роду об'єднання, громади, спілки, кооперативи, професійно-освітні та наукові установи, товариства. Крім того, у Празі започаткували свою діяльність ряд історико-меморіальних установ, покликаних зберігати архівні документи, друковані видання з метою дослідження історії українського народу, його боротьби за свою національну і державну незалежність, культуру і побут.

Серед таких установ особливо слід відмітити Музей визвольної боротьби України (МВБУ), що був створений у 1925 р. за ініціативи українських військових кіл та наукової громадськості. Першим директором музею з 1925 по 1945 рр. був Д. Антонович, останнім - Симон Наріжний.

Другою подібною установою став Український історичний кабінет, створений 1930 р., загальне керівництво яким здійснював уповноважений Міністерства закордонних

справ Чехо-Словаччини професор Ян Славик, а першим директором призначили Михайла Обідного.

Документи, що збереглися у цих двох установах, і стали основою Празького українського архіву. Кілька слів про те, що це були за документи. Фонди МВБУ за своїм характером поділялися на 4 відділи: 1) дипломатичний; 2) військовий; 3) емігрантський; 4) інші документи. Тут також зберігалися фотодокументи, колекція української преси (часописи, газети, журнали, чимала збірка видань україніки). Музей зберігав також книги кількох бібліотек, що були передані для використання читачами.

Незважаючи на те, що структура цих двох установ різнилася, та за складом і змістом документів, що надходили у сховище, вони просто доповнювали одна одну.

Історія питання про те, як ці документи потрапили в Україну досить повчальна. Після закінчення Другої світової війни для розшуку й повернення документальних матеріалів, вивезених окупантами, при Архівному управлінні Наркомату внутрішніх справ УРСР була створена спеціальна група фахівців. Її учасники прибули до Чехо-Словаччини 12 червня 1945 р. і одразу ж почали розшуку архівних документів. Водночас було встановлено, що у міністерстві внутрішніх справ ЧСР є так званий Український архів.

Українські архівісти звернулися до уряду Чехо-Словаччини з проханням повернути в Україну ці документи. Після тривалих і наполегливих переговорів уряд Чехо-Словаччини на своєму засіданні 14 серпня 1945 р. ухвалив: на знак щирої дружби чеського і українського народів й дружніх взаємин між двома сусідніми державами - передати в дарунок Україні документи Українського архіву.

Офіційна передача розпочалася 18 серпня 1945 року.

У вересні 1945 р. документи прибули з Праги до Києва на адресу - Володимирська, 22-а, де містилися тоді архівні установи. Документи, що надійшли в 1945 р., були упорядковані впродовж 1950 - 1951 рр. І разом з науково-довідковим апаратом відправлені до ЦДАЖР УРСР, у Харків. Та це була тільки перша група документів, що надійшла із-за кордону. Друга їх частина надійшла з Праги в 1958 р., зокрема прибули документи Музею визвольної боротьби України.

Хоча передані 1945 - 1958 рр. документи складали великий за обсягом комплекс, за кордоном їх залишалось ще чимало. У липні 1983 р. консульський відділ Посольства СРСР у Чехо-Словаччині відправив до Києва на адресу Ради Міністрів УРСР архівні матеріали, які були передані на державне зберігання ЦДАВО України у грудні 1983 р. Останнє надходження документів з Праги відбулось у 1996 - 1997 рр.

Всі одержані з Праги в 1945 - 1997 рр. матеріали за фондоутворювачами можна розподілити на такі групи: документи урядових установ, у т.ч. міністерств, дипломатичних місій; українських партій, що діяли на еміграції; навчальних закладів; громадських організацій: студентських, жіночих, профспілкових; кооперативів; таборів військовополонених та інтернованих; організацій допомоги емігрантам; видавництв, редакцій, музеїв, бібліотек, архівів; художніх шкіл, студій. Крім них, на державне зберігання надійшли й особові фонди. За оригінальністю більшість документів - це копії; в особових фондах перебуває також багато рукописів. Документи написані українською, чеською, польською, німецькою, французькою, англійською та ін. мовами. Хронологічно документи охоплюють період з 1914 по 1945 рр.

Ще одна група унікальних матеріалів серед численних скарбів ЦДАВО України - це документи про діяльність Організації українських націоналістів ОУН та Української повстанської армії УПА, хронологічні рамки документів 1941 - 1947 рр.

Частина документів цієї тематики відкладалася у фондах української еміграції у міжвоєнний період. За своїм складом це накази, розпорядження, звіти, донесення, списки, повідомлення, листівки, відозви, топографічні карти, посвідки, програми, оголошення тощо.

У архіві зберігається також Колекція мікрофотокопій документів про діяльність Управління внутрішніх військ МВС СРСР Українського округу у боротьбі проти ОУН-УПА, оригінали яких перебувають у Центральному архіві внутрішніх військ МВС Російської Федерації.

В архіві достатня кількість документів, що дає можливість вивчати історію, стан і розвиток культури національних меншин, які проживають в Україні, зокрема греків, болгар, вірменів, євреїв, поляків, німців та ін.

Унікальні документи відклалися у фондах: Колекція документів з історії Великої вітчизняної війни 1941 - 1945 рр.. Колекція документів й негативів про партизанський рух в Україні в роки Великої Вітчизняної війни "Партизани України" 1941 - 1945 рр.; Рейхскомісаріат України 1940 - 1945 рр.; Штаб Розенберга для окупованих східних областей 1939 - 1945 рр. та ін. Саме ці добірки характеризують дії німецької тимчасової окупаційної влади в роки війни; містять дані про збитки і зlodіяння, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками; боротьбу українського народу за своє визволення та відбудову зруйнованого народного господарства УРСР.

У ЦДАВО України зосереджено документи (1917 - 1990 рр.) вищих органів державної влади та управління України, вищих установ контролю, юстиції, суду, прокуратури, центральних органів, що регулювали розвиток різних галузей промисловості, сільського господарства, транспорту, здійснювали управління плануванням, фінансуванням, статистикою, наукою, культурою, охороною здоров'я.

На державному зберіганні знаходяться документи, що характеризують конфесійні відносини в нашій державі; розвиток фізкультури і спорту, діяльність громадських організацій.

Значну інформацію несуть документи особових фондів, яких в архіві понад 150. Серед них особові фонди: Д. Антоновича, Д. Дорошенка, Б. Лепкого, С. Наріжного, М. Бутовича, І. Огієнка, С. Петлюри, С. Русової, М. Шаповала, С. Сірополка, С. Шелухіна, Є. Вирового, Д. Донцова, А. Животка, Ю. Косача, І. Мазепи, М. Садовського, П. Холодного, М. Чижевського, В. Сухомлинського, О. Богомольця, М. Стражеска, Д. Мануїльського, Я. Ряппо, Є. Сташевського та ін.

Відповідно до ст.17 Закону України "Про національний архівний фонд і архівні установи" (1994), наша держава виявляє особливу турботу про поповнення Національного архівного фонду документами з історико-культурної спадщини, що знаходяться за кордоном, і стосуються безпосередньо України. Починаючи з 1996 р. до архіву надійшли документи з Канади, зокрема матеріали уряду УНР в екзилі 1946 - 1992 рр. Більшість з них - це копії на англійській, німецькій, польській та французькій мовах. Серед документів: дек-

рети президентів УНР; постанови, протоколи засідань, протоколи сесій, звіти Української Національної ради, як вищого керівного органу УНР; документи про діяльність партій, що діяли на той час за кордоном, зокрема Української селянської партії, Блоку українських демократичних партій; матеріали про вирішення питання щодо Державного прапора й гімна УНР; консолідацію сил на еміграції, звернення, меморандуми до ООН і урядів США, Франції; роль і значення України, як європейської держави, напрями української зовнішньої політики; листування різних осіб з членами Української Національної ради про політичне приватне життя українців-емігрантів у Канаді, США, Австралії, Бразилії та інших країнах; про матеріальне відшкодування колишнім політичним в'язням німецьких в'язниць і концтаборів.

Крім того, до архіву надійшли газетні добірки, в т.ч. вирізки з газет "Свобода", "Гомін України" про становище в Україні, про життя і діяльність української еміграції.

До архіву надійшли від посольства України у Швейцарській Конфедерації документи Української надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії 1919 - 1926 рр. Поряд з документами на паперовій основі також понад 200 примірників різної політичної літератури українською, французькою, англійською, німецькою мовами. Друковані праці передано до Науково-довідкової бібліотеки Центральних державних архівів України.

За своїм складом і змістом із Швейцарії надійшли такі документи: інформаційні повідомлення пресового відділу Міністерства закордонних справ УНР про стратегічна і політичне становище в Україні (1919 - 1920 рр.); листування з місією УНР в Італії про організацію Надзвичайної місії в справах українських полонених в Італії; листування з посольством УНР у Німеччині, Всеукраїнською спілкою військових інвалідів, Міністерством фінансів УНР про заснування фонду "Українського інваліда на еміграції", надання швейцарської візи міністру фінансів УНР Чижевському; інформація Міністерства закордонних справ УНР про польсько-українські відносини та звіт про роботу місії УНР в Англії; інформації, обіжники, листування про початок повстанської акції на Україні (похід Тютюнника 26X.1921 р.), відгуки урядів різних держав світу на цю акцію; економічне становище в Україні у 1921 р.; листу-

вання окремих громадян-емігрантів з місією із проханням допомогти у розшуку своїх рідних, близьких, знайомих тощо.

Як свідчить навіть побіжний перелік фондів архіву, документальна база ЦДАВО України дає змогу і науковцям, і архівістам успішно вирішувати актуальні питання щодо наукового співробітництва.

Наприкінці 80-х - початку 90-х рр. в історичній науці постала одна з гострих проблем - розширення джерельної бази наукових досліджень. Вона була на часі, оскільки Україна здобула незалежність і суверенітет. Потреба висвітлювати сторінки історії нашої держави стала невід'ємною часткою суспільного життя всієї країни, українського народу.

Саме в цей час архівісти отримали дозвіл на зняття обмежень з окремих груп документів, в першу чергу тих, де був гриф "ДСК" (для службового користування), згодом гриф "Таємно".

Обмеження у використанні були зняті з комплексу матеріалів доби Центральної ради УНР, Української держави за гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР; з документів, що були створені установами і організаціями української еміграції у 20 - 30-х рр.; а також з тих документів, що відображають одну з трагічних сторінок в житті нашого народу в роки Другої світової війни. Зняли тоді й обмеження дослідження документів ОУН-УПА.

Це, безперечно, далеко не весь перелік документів, фактологічний матеріал яких надійшов до активного наукового обігу. Але він яскраво засвідчує, що науковці отримали змогу використовувати документальну базу ЦДАВО України без будь-яких обмежень.

Спеціальна експертна комісія, до складу якої увійшли кваліфіковані архівісти і науковці Інституту історії України НАН України, попрацювала чимало над тим, щоб наукова громадськість, після "розсекречення" документів, змогла відразу ознайомитись з фактами, що дали можливість ліквідувати "білі плями" в нашій історії.

Дивлячись на перебіг історичного процесу з позиції сьогодення, можна з певністю твердити, що початок 90-х рр. являв собою прорив у інформаційному документальному просторі в усіх державних архівах України. Саме розширен-

ня доступу до використання документів сприяло значному збільшенню числа дослідників в архіві. Пріоритет був, безумовно, за науковцями Інституту історії України, які в стислі терміни змогли розв'язати завдяки залученню матеріалів з відкритих фондів чимало складних проблем нашої історії.

За нашими підрахунками в останнє десятиріччя у ЦДАВО України працювало понад 300 вчених Інституту історії України, а всього в архіві щороку вивчали наші фонди в різні терміни від 600 до 700 дослідників.

Це одна проблема, яка була вирішена, завдяки розширенню доступу до документів, це - визначення найбільш актуальних, вкрай потрібних, цікавих тем, про дослідження яких ні архівісти, ні науковці не могли раніше й мріяти.

У цей період увагу науковців привертають джерельні комплекси, що характеризують процеси державотворення, юридичні аспекти у будівництві правоохоронних органів України за доби визвольних змагань; дипломатичні й суспільно-політичні зв'язки України з різними державами; будівництво збройних сил України; доля інтернованих та військовополонених воєнків-українців у таборах європейських країн; історія національних меншин в Україні у 20 - 30-х рр. ХХ ст.

Аналіз заявлених через читальний зал тем наукових досліджень показав, що переважна більшість архівних джерел використовувалася для створення праць в галузі історичної науки, в т.ч. для документальних видань. Використовувалися джерела й для видань краєзнавчого характеру, підготовки наукових статей, оглядів та добірок документів, а також, що дуже важливо, для написання докторських і кандидатських дисертаційних досліджень.

Кількість документів, що стала доступною, дала можливість архівістам і науковцям визначитися у більш пріоритетній формі використання документів - підготовці збірників документів і матеріалів, які дають широкій аудиторії дослідників, а також всім, хто цікавиться історичними процесами в Україні, ознайомитись з великим комплексом унікальних документів.

За цей період науковцями і архівістами підготовлено і видано 11 документальних видань, у 14 книгах, обсягом понад 460 друкованих аркушів. Серед них: Українська Цен-

тральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. К., 1996, 1997; Колективізація і голод на Україні. 1929 - 1933 рр. Збірник документів і матеріалів. К., 1992; Голод 1921 - 1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1993; Голод в Україні 1946 - 1947 рр. Документи і матеріали. Київ - Нью-Йорк, 1996; Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Київ - Нью-Йорк - Філадельфія, 1999; Німці в Україні. 20 - 30-ті роки ХХ ст. Збірник документів державних архівів України. К., 1994; Українські культурні цінності в Росії. Перша спроба повернення 1917 - 1918. К., 1996; "Нацистське золото" з України: у пошуках архівних свідчень. К., 1998.

Відповідальним редактором цих видань є академік В.А. Смолій, який керує підготовкою до видання документів і матеріалів, вчасно виносить підготовлені до видання роботи на розгляд Вченої ради Інституту, сприяє виходу в світ всіх матеріалів, що передаються до видавництва.

У 1996 - 2000 рр. у світ вийшли три праці: Нагороди України. Історія, факти, документи. У 3-х томах. К.: АРС - Україна, 1996; Гроші в Україні. Факти і документи. К.: АРС - Україна, 1998; Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, факти. К.: Либідь, 2000. У цих фундаментальних працях вдало використана оригінальна форма побудови видань - розгорнутого історичного дослідження, корпусу документів та бібліографічних матеріалів, які поєднуються з добре підібраним ілюстративним рядом та науково-довідковим апаратом. Це дає можливість прослідкувати становлення та розвиток фалеристики і боністики на українських землях в історичному плані, спираючись на документальний матеріал. Члени авторського колективу серії "Українська фалеристика і боністика" стали лауреатами Державної премії України в галузі науки і техніки.

Як свідчить багаторічний досвід співпраці науковців та архівістів та якість опублікованих видань, в цій справі віднайшлося порозуміння у вирішенні тих проблемних питань, які виникали на початку 90-х рр. у науковому співробітництві Інституту історії України й ЦДАВО України.

На нашу думку, ефективно спрацювала і така форма ви-

користання документів, як ініціативне інформування Інституту історії України про склад і зміст документів відповідної тематики, що зберігаються в архіві. За цей час науковці мали змогу познайомитися з переліками таких документів: до 80-річчя утворення і діяльності Української Центральної ради і початку української демократичної революції; до 80-річчя проголошення Української Народної Республіки самостійною і незалежною державою; до 80-річчя проголошення Директорією УНР про злуку західних і східних земель в єдину Українську соборну державу; до 80-річчя утворення Української держави 1918 р. і діяльності її уряду; до 120-річчя від дня народження С. Петлюри; про життя і діяльність політичного діяча, українського письменника В.К. Винниченка; громадського і політичного діяча, науковця, публіциста, перекладача і священнослужителя І.І. Огієнка; про голодомор в Україні 1933 р.; до річниці Організації українських націоналістів (ОУН); з історії Михайлівського монастиря; про діяльність товариства "Музей визвольної боротьби України" у Празі та ін. Список переліку документів до різних тем можна продовжити.

Варта уваги і така форма наукового співробітництва, як підготовка і проведення різного роду наукових конференцій, нарад, семінарів, круглих столів, коли науковці і архівісти оприлюднюють вперше документи ЦДАВО України у наукових доповідях, виступах, дискусіях. За останній час за участю вчених Інституту та архівістів відбулися: Міжнародна наукова конференція: Голодомор 1932 - 1933 рр. в Україні: причини і наслідки (Київ, 9 - 10 вересня 1993 р.); Міжнародна наукова конференція: Центральна рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної ради), (Київ, 20 березня 1997 р.); Друга Міжнародна наукова конференція: Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 р. (Київ - Чернігів - Тростянець, 22 - 24 травня 1998 р.) та ін.

На сьогодні науковці і архівісти прийшли до однозначного висновку: успіх наукового співробітництва Інституту історії України й ЦДАВО України завжди буде залежати від розуміння, що це - наша спільна справа, завжди пам'ятаючи при цьому: наша місія - доводити до широкого кола громадськості ретроспективну інформацію, яка потрібна ниніш-

ньому й прийдешньому поколінням для висвітлення й вивчення правдивої історії України та її народу.

Джерельна база ЦДАВО України, яка за цей час значно розширилася, сприяла й буде сприяти в майбутньому більш інтенсивному використанню документів. Вчені користуватимуться не тільки традиційними носіями інформації, які є сьогодні, але й тими, що, без сумніву, будуть в майбутньому. Цього, безумовно, можна досягти, оскільки це спільне бажання і науковців, і архівістів, цього вимагає саме життя.

Алексей Жданович

ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ В ИНТЕРНЕТ.

Краткая история сети Интернет и использование ее информационных ресурсов.

История Интернет насчитывает уже около 30 лет, а это больше, чем можно представить, особенно, если при этом учесть, что первая ЭВМ была создана всего около полувека назад, то Интернет окажется ветераном компьютерного мира. Начало системы было положено в конце шестидесятих годов в виде правительственной коммуникационной сети США (тогда она называлась ARPAnet), использовавшейся, главным образом, правительством, университетами и другими исследовательскими учреждениями. Примерно в середине 80-х эта сеть начала интенсивно разрастаться и получила свое нынешнее имя - Интернет. Интернет - это глобальная компьютерная сеть, а точнее - объединение различных сетей, взаимосвязанных по специальным правилам обмена электронной информацией, или протоколам.

К середине 1998 г. к сети Интернет было подключено свыше 100 млн. компьютеров в разных странах мира, информационные ресурсы по самой различной тематике были представлены на 300 тыс. серверов ¹.

Интернет-технологии являются одной из наиболее ди-

намичных и быстроразвивающихся сфер информационной цивилизации, как в отношении аппаратного, так и программного обеспечения. Интернет объединяет самый широкий спектр различных наук, и, среди них, свой большой сектор занимает история.

Работать с исторической информацией в Интернет можно на нескольких уровнях:

- свободный поиск;
- дистанционное обучение;
- участие в Интернет-конференциях;
- посещение определенных сайтов, адреса которых

известны.

О навигации в Интернет написано достаточно много, однако о поиске собственно исторической информации наиболее полное описание с указанием целого ряда сайтов можно найти в ограниченном круге источников, в частности, в статьях В.В. Бородкина ².

Дистанционное обучение является наиболее перспективным методом использования Интернет в образовании, так как обладает большей информационной базой и преодолевает недостатки обучения в режиме свободного поиска.

Дистанционное обучение представляет собой информационно-образовательную систему удаленного доступа и является одним из наиболее динамично развивающихся направлений в образовании. Быстрому его развитию способствует ряд факторов и, прежде всего, оснащение образовательных учреждений мощной компьютерной техникой и развитие сообщества сетей Интернет. Такая форма обучения позволяет просматривать текстовые документы, рисунки, мультипликацию, звуковые и видеофрагменты. Существует возможность вести протокол сеанса работы пользователя, что позволяет фиксировать достигнутый уровень знаний и оценивать успехи обучаемого.

В качестве технической основы дистанционного обучения можно обозначить компьютерные телекоммуникации, которые представляют возможность:

- оперативной передачи различной информации на любые расстояния;
- интерактивности обучающих программ и опера-

тивной обратной связи;

- доступа к различным по содержанию источникам информации;
- организации совместных телекоммуникационных проектов;
- запроса информации по любому интересующему вопросу через электронные конференции ³.

Отличием дистанционного образования от традиционного является удаленность преподавателя от студента, отсутствие непосредственного контакта между ними в процессе обучения. В этом отношении традиционная форма обучения всегда будет иметь существенное преимущество, какой бы совершенной ни была техническая основа передачи информации. Однако внедрение компьютерных технологий ведет к переходу на качественно иной уровень образования, предоставляющий возможность разработки и использования новых педагогических технологий и методов; кроме того, реальным становится обучение на расстоянии.

Основными сферами работы историка с источниками информации следует считать непосредственно использование ресурсов Интернет. Все материалы для историков-профессионалов подразделяются на несколько категорий:

- библиографические (доступ к каталогам библиотек, в том числе и возможность работать в режиме online, аннотированным каталогам периодики, полным текстам публикаций, как монографических, так и статей);
- собственно тексты первоисточников (архивов);
- историческая периодика в электронном виде;
- данные о работе научных и учебных центров (возможность виртуального общения на неисчислимом количестве домашних страничек) ⁴.

Основной проблемой пользователя Интернет является неравномерность распределения информации, что существенно затрудняет ее поиск и использование. Именно этим вопросам организации исторической информации в Интернет следует, по нашему мнению, уделить основное внимание.

Организация информации в Интернет на примере работы с электронной энциклопедией городов Речи Посполитой XVIII в.

Одной из основных проблем при разработке Интернет-программ является обработка и организация информации. По этому вопросу в специальной литературе существуют совершенно противоположные точки зрения. Широко распространено мнение, что "те виды информации, для которых у нас нет схем, мы просто не воспринимаем" ⁵, в соответствии с чем "на разработку логической структуры истории, как учебной дисциплины, обращается серьезное внимание" ⁶. С другой стороны люди с гуманитарным складом мышления предпочитают "творчески-эвристический, интуитивный способ мышления, когда человек не может построить алгоритм решения проблемы, четко объяснить, почему он пришел именно к данному выводу, хотя сам вывод, как правило, оказывается верным", утверждая, что этот метод "не только приемлем для них, но зачастую является единственно возможным" ⁷. На наш взгляд, нельзя столь жестко разделять сферу работы исследователя. Так при работе с исторической информацией в Интернет можно совмещать достаточно многозначно интерпретируемый гипертекст и строго структурированные схемы и базы данных. В отношении последнего интересен опыт исследование статистических материалов по городам и местечкам пореформенной Беларуси с помощью математических методов ⁸. Весьма перспективным методом является моделирование. С одной стороны для создания статичной модели необходимо четкое определение ее элементов и структуры, а с другой исследование динамики развития дает возможность конструировать поведение объекта на основе отвлеченных (идеальных) параметров.

При начальной разработке энциклопедии городов Речи Посполитой в XVIII в. в Минске была выбрана гипертекстовая, нелинейная форма структурирования исторической информации. Она предназначена как для непосредственного использования в сети Интернет, так и для дистанционного обучения.

В первую очередь гипертекст позволяет пользователю самому определять уровень глубины погружения в информацию. Это дает возможность на базовых уровнях сделать его доступным и интересным достаточно широкому кругу пользователей Интернет, а систему гиперссылок организовать на основе более сложных материалов и непосредственно текстов различных исторических источников.

Такая схема наиболее удобна и для организации спецкурса по городам Речи Посполитой XVIII в. для студентов-историков. Так изначально внимание фиксируется на основных событиях данного периода: войны с Турцией и Швецией, основные направления миграции населения (массовое заселение территории Правобережной Украины селянами и казаками, взаимоотношения с Россией), Прутский мирный договор (1711 г.), гайдамацкое движение (1734 - 1738 гг., 50-е, июнь-август 1768 г.), войны с Турцией, разделы Речи Посполитой. Дается краткая характеристика общего положения земель в составе России. В качестве основных приложений используются хронологические таблицы событий, реестры основных персоналий и тематические карты.

Основной раздел включает следующие подразделы:

1. Краткую страницу-описание истории Речи Посполитой;
2. Общий обзор средневековой истории городов;
3. Карту расположения городов Речи Посполитой XVI-II в. с возможностью вызова гиперссылок по интересующему городу;
4. Хронологические таблицы.

Наибольшее внимание было уделено разработке общей характеристики и краткому описанию городов Украины и Беларуси (данный текст включает ряд ссылок по основным темам и понятиям - наука и культура средневековых городов, торговля и дороги, ремесленное и промышленное производство, городища и оборонительные укрепления и т.д.).

Подраздел, посвященный хронологии, представлен простым списком дат. При наличии более глубоких тематических сведений, данный раздел может быть разделен на блоки, ссылки на которые будут расположены на главной странице подраздела.

Данная структура позволяет зафиксировать внимание на основных выводах-оценках исторического процесса и на его наиболее рельефных особенностях. Затем, двигаясь по сложной системе гиперссылок, связанных друг с другом выделяемыми в тексте ключевыми словами, обеспечивает постепенное усвоение и восприятие логически выстроенного материала, обосновывающего правомерность выводов-характеристик основного текста. Логическое усвоение материала происходит движением от общего, резюмирующего, к частному, конкретному, индивидуальному (особенному).

В целом система выделенных шрифтом и цветом ключевых фраз и словосочетаний сразу же фиксирует внимание на основных смысловых сюжетах темы, что дает общее представление о том, что было характерно для развития городов XVIII в. в Речи Посполитой и какие факторы были определяющими. Движение по системе гиперссылок формирует логически связанное представление о каждом из элементов городской инфраструктуры.

Типичная страничка-описание города включает следующие основные элементы:

гербы города, нажатие на который, вызывает текст, содержащий информацию о времени возникновения города, событиях, связанных с получением герба и ряд других данных по геральдике и сфрагистике;

текст, описывающий основные события истории города, включающий ссылки на более узкие и конкретные темы;

иллюстрированные приложения к текстам (находки археологов, архитектурные памятники, рисунки, планы городищ).

Тот факт, что основной текст не велик по объему, позволяет ускорить работу удаленных пользователей и значительно улучшает восприятие материала. Он, в основном, не включает даты и фамилии, не цитирует источники или фрагменты монографий - все это ориентировано на использование информации в гиперссылках. Однако, важна не только величина текста, составляющего Web-страницу, но и структурированное изложение информации при помощи таблиц, графиков, диаграмм и структурно-логических схем. Так большой объем информации, связанной с городом и городской жизнью, может быть организован в достаточно

строгие структуры. Важно правильно выбрать метод обработки информации. Группировку структур и процессов городской жизни можно осуществлять двумя основными путями:

- 1) индуктивным, когда движение осуществляется от конкретного к абстрактному и ведет к общей классификации, и
- 2) дедуктивным, когда движение направлено от абстрактного к конкретному и ведет к систематизации ⁹.

Оба указанных пути имеют как свои достоинства, так и недостатки.

Достоинства классификации:

- а) наличие реального разнообразия объектов;
- б) возможность раскрытия реальных связей и отношений между объектами;
- в) способность отвечать многообразным познавательным потребностям.

Недостатки классификации:

- а) носит условный характер;
- б) не допускает соотнесения различных классификационных плоскостей (уровней), исключая соотнесение общего и частного;
- в) не выявляет внутренней организации группируемого множества (множество остается совокупностью, не переходя в систему).

Достоинства систематизации:

- а) преодолевает недостатки классификации;
- б) снимает элемент случайности состава и объема эмпирического материала;
- в) конструирует идеальный объект исследования.

При комплексной обработке и анализе разнообразной эмпирической информации целесообразно организовывать ее в базы данных. На этапе поиска и предварительного анализа предпочтительнее проводить классификацию по каждому выделяемому признаку. Это способствует появлению новых идей относительно взаимозависимости элементов и общей структуры города XVIII в. Вторым и, собственно, основным этапом является систематизация. Однако, следует учитывать возможность ее превращения в отвлеченное конструирование; отсюда - необходимость проверки систе-

мы на классифицируемом эмпирическом материале. Взаимосвязь методов очевидна и их наиболее эффективное и поэтапное использование (первоначальная классификация - систематизация - проверочная классификация) возможно именно в базах данных. Основным фактором при создании базы данных и использовании указанных методов является определение признаков той структуры, которую мы изучаем, т.е. выделение среди всего комплекса населенных пунктов только городов и принятие их как неизменного элемента. Определение понятия города и его признаков позволяет установить основные источники информации о нем и достаточно четко определить границы исследования.

Чрезвычайно сложно определить ту грань, которая отделяет переход от ремесленно-торгового центра к городу. Известно, что основной характеристикой города является степень развития в нем ремесла и торговли. Именно этот показатель считается основным при определении социально-экономического статуса любого поселения. Населенный пункт, где ремесленники составляют: от 20 до 30% всех жителей, относят к малым городам; 40% - к средним; не менее чем 50% - к крупным ¹⁰. Однако наличие ремесленно-торговой деятельности еще не дает оснований относить определенное поселение к городу. Ремесленники могли жить в замке феодала, военной крепости, даже в деревне. Это, фактически, ведет к субъективным оценкам. В связи с таким положением дел следует учитывать еще ряд характерных примет. Так, города, как правило, были центрами административной власти, столицами малых или больших княжеств, военными центрами, центрами культурной и религиозной жизни. Исследовать поселение и отнести его к городу можно лишь на основании изучения совокупности всех этих аспектов, что влечет за собой необходимость создания идеальной модели города и выделения ее основной структуры. Структура, как правило, часть элементов системы и взаимосвязей между ними; она может "совпадать" с системой; структура "отвечает" за качественное своеобразие системы... Алгоритм исследования структур можно представить в таком виде: на первом шаге устанавливаем то, какие элементы искомой системы входят в ее структуру, на втором - выясняем, какие взаимосвязи существуют между ними, на

третьем - определяем направление этих связей и их силу ¹¹. Наличие такой идеальной модели города дает возможность решить ряд вопросов связанных с реконструкцией динамики социальной структуры. 1. Так проблема "визуализации" структуры может быть решена благодаря комплексному анализу сначала частей, а затем и всей системы. Возможность проведения многопланового анализа признаков и предоставления их графически играет в исследовании такого плана значительную роль. 2. Мобильность и доступ к широкому спектру организованных материалов (например при работе с базами данных) обеспечивает проведение более глубокой типологизации структуры. 3. Четкое определение в модели условий существования и функционирования дает возможность отслеживать поведение системы во времени, что, в свою очередь, является индикатором достоверности и соответствия модели реальному объекту исследования.

Интерес к истории Украины и Беларуси велик, как в нашем государстве, так и за рубежом. К сожалению, обеспечить исторически достоверной и мобильной информацией всех желающих, опираясь лишь на книжные издания и периодику, практически не представляется возможным. Интернет-технологии дают возможность не только осуществлять обеспечение высококачественной информацией, но и мгновенно получать реакцию многочисленных пользователей сети. Это позволяет дополнять и видоизменять массивы информации в соответствии с потребностями читателей. Кроме того, появляется возможность получения информации непосредственно из Интернет, создав связи со многими обладателями аналогичной информации во всем мире.

Интернет-технологии на исторических факультетах вузов, как правило, приходится осваивать, внедряясь в сеть с многих компьютеров одновременно, в результате чего связь очень плохая и результаты минимальны. Навигация по Интернет четко не организована и, зачастую, связь налаживается с сайтами никакого интереса для собственно исторического исследования не представляющими. Наличие сайта с четко структурированной информацией и гиперссылками обеспечивающими связь с материалами исторического ха-

рактера во всей сети даст возможность понять ценность Интернет для историка. Возможность создавать и работать на компьютере с действующими историческими моделями формирует новый взгляд на системный подход и математические методы, пролагающие себе дорогу в исторической науке.

Словарь использованных терминов.

Термин	Определение
HTML - Hyper Text Markup Language	Основанная на тексте кодовая система, используемая для того, чтобы сообщить браузеру, каким образом следует отображать информацию ¹² .
World Wide Web (WWW) "Всемирная паутина"	Глобальная гипертекстовая информационная система, которая вывела сетевые информационные технологии на качественно новый уровень.
Браузер	Простая программа, запускаемая на компьютере и позволяющая пользователю обратиться к любой информации, доступной в Интернет.
Гипермедийный учебник или гиперучебник	Гипертекстовый документ, объединяющий конспекты лекций по всем дисциплинам данного направления в единую структуру. Компоненты этой структуры связаны друг с другом перекрестными ссылками, что позволяет обучаемому, работающему с таким гиперучебником, возвращаться к пройденному материалу по любой дисциплине, или переходить на связанные разделы других дисциплин, отслеживая межпредметные связи ¹³ .

Гипертекст	Текст со встроенными в него (гипер)ссылками на другие фрагменты того же текста, документы, изображения, аудио- и видеоприложения. Ссылки в гипертексте выделяются обычно графически (шрифтом или цветом). При выборе такой ссылки в гипертексте происходит переход на определенное место в соответствующем документе ¹⁴ .
Протокол	Набор правил, используемых компьютерами для обмен данными.
Сервер	Компьютер, обслуживающий подключенных к нему клиентов. Вся информация в Интернет находится на серверах. Каждый сервер имеет свой уникальный адрес.

¹ Бородкин Л.И., Владимиров В.Н., Гарскова И.М. Азбука Интернета // Новая и новейшая история. 1999. № 1. С. 230.

² Там же. С. 229 - 234. № 2. С. 183 - 192.

³ Вымятин В.М., Демкин В.П., Можавева Г.В. Дистанционное обучение истории: проблемы и перспективы. // Опыт компьютеризации исторического образования в странах СНГ. Минск, 1999. С. 71.

⁴ Там же. С. 216.

⁵ Найссер У. Познание и реальность. М., 1980. С. 105.

⁶ Сидорцов В.Н., Балыкина Е.Н., Комличенко В. Н., Липницкая О.Л. и др. Историческая информатика // Под ред. В. Н. Сидорцова, Л. И. Бородкина. Минск, 1998. С. 145.

⁷ Штыров А.В. Применение дидактических компьютерных сред в обучении студента-историка // Опыт компьютеризации исторического образования в странах СНГ. Минск, 1999. С. 110.

⁸ Шыбека З. Грады Белларусі (60-я гады XIX - пачатак XX стагоддзяў). Мінск, 1997. С. 11.

⁹ Каган М.С. Классификация и систематизация: типы в культуре. Л., 1979. С. 6.

¹⁰ Загарульскі Э.М. Заходняя Русь: IX-XIII ст. Минск, 1998. С. 150.

¹¹ Подгаецкий В.В. Социальная структура как скульптура для слепых // Круг идей: модели и технологии исторической информатики. М., 1996. С. 32.

¹² Хиллер Скот. Visual Basic, Scripting Edition в действии. СПб., 1997. С. 25.

¹³ Оськин А.Ф. Разработка учебного плана, ориентированного на применение Internet/Intranet-технологий в курсах исторической информатики // Опыт компьютеризации исторического образования в странах СНГ. Минск, 1999. С. 25.

¹⁴ Л.И. Бородкин, В.Н. Владимиров, И.М. Гарскова. Азбука Интернета // Новая и новейшая история. 1999. № 1. С. 230.

Олександр Лисенко

РАДЯНСЬКІ ДОКУМЕНТИ ПРО РЕЛІГІЮ ТА ЦЕРКВУ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ІІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Спостерігається певна закономірність у тому, що екстремальні, екзистенційні за характером періоди вітчизняної історії супроводжувалися сплеском релігійності, містицизму, ірраціонального сприйняття дійсності. ІІ світова в цьому сенсі дає багатий матеріал для наукового пошуку й міркувань. І справа тут не обмежується суто релігійною сферою, оскільки релігійний чинник увійшов у поле дії великої політики, став об'єктом її уваги і навіть інструментом розв'язання політичних питань. У цей час взаємини між державними органами (радянськими та окупаційними), з одного боку, та релігійно-церковними інституціями з іншого, набули не лише особливої динаміки, але й позначилися новими векторами: тоталітарні режими змушені були рахуватися з впливом релігійного фактора і кожен по-своєму прагнув використати його у своїх далекосяжних цілях.

Масив джерел з даної проблематики відзначається надзвичайною строкатістю, як за походженням, характером, формою, так і за вірогідністю й достовірністю. Ми обмежимося характеристикою лише письмових джерел. Умовно їх

можна поділити на такі групи:

1. Юридичні акти радянських органів влади та церкви, матеріали спецслужб.

2. Розпорядження німецької та румунської окупаційних адміністрацій на території Генерального губернаторства, рейхскомісаріату “Україна” і “Трансністрії”, донесення СД, гестапо, армійської контрозвідки тощо.

3. Документи, що вийшли з надр релігійних об’єднань, пастирські послання й листи архієреїв та керівників “малих” конфесій.

4. Мемуарна література.

5. Періодичні видання (радянські, зарубіжні й ті, що виходили на окупованій території).

Кожна із вказаних груп джерел має свою специфіку й вимагає особливих прийомів пошуку, обробки й аналізу. Лише комплексний підхід до вивчення всієї джерельної бази дає можливість адекватної реконструкції тогочасних подій.

Щоб конкретизувати предмет статті, обмежимося аналізом лише тих документів, у яких відображені стосунки між владними структурами й релігійними організаціями.

Міжвоєнний час ознаменувався шаленим наступом більшовиків на релігійні об’єднання – атеїстична вакханалія здійснювалася за “кращими” сценаріями обробки суспільної свідомості, до яких так часто вдавалися ті, хто керував країною “диктатури пролетаріату”. Майже до самого нападу Німеччини на СРСР партійно-радянські органи послідовно здійснювали політику, спрямовану на витіснення релігійних осередків з активного життя. “Цивілізовано-легітимною” формою цього курсу стали постанови ЦК КП(б)У і Верховної Ради республіки про закриття та передачу культурних споруд з метою використання за господарським та культурно-освітнім призначенням. Підставою для цього були “клопотання трудящих”. Такі подання до вищого законодавчого органу фальсифікувалися місцевим керівництвом в руслі загальної лінії на боротьбу із впливом церкви. Підтвердженням цього є співставлення рішень, прийнятих щодо храмів та молитовних будинків різної конфесійної належності. Для прикладу візьмемо дві постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію культурних споруд.

Перша з них – “Про закриття церкви в селі Замисловичі Олевського району Житомирської області” – датована 19 червня 1940 р. Вона прийнята на підставі довідки, поданої за підписом секретаря Президії Верховної Ради УРСР А. Межжеріна. В тексті довідки, зокрема, сказано, що дана церква не функціонує з 1937 р., коли розпалася “п’ятидесятка”¹. У наступні два роки сільрада вивішувала оголошення про здачу приміщення церкви віруючим в оренду², однак таких не знайшлося. У відповідності з технічним актом приміщення церкви спрацьоване на 30%. Далі в довідці відзначається:

“Загальні збори виборців села Замисловичі від 15.І.1939 року, на яких перебувало 704 чол. і пленум Замисловської сільради від 18.ІІ.1939 р. у своїх рішеннях просять церкву в селі закрити, а приміщення використати для культурних потреб села.

З 950 чол. виборців села – 906 чол., що складає 95,3%, дали власноручні підписи на закриття церкви і просять задовольнити їх клопотання.

Рішеннями Олевського райвиконкому від 9.ІІІ.1939 та виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих клопотання виборців села Замисловичі задоволено і вказана церква закрита.

Враховуючи наведене вище і керуючись ст.ст. 371, 372, 373 Адміністративного Кодексу УРСР, церкву в селі Замисловичі необхідно закрити, а приміщення використати для культурних потреб села.

Довідка складена на підставі матеріалів і документів, що є у справі”³

Для порівняння наведемо текст “Довідки про закриття Покровської церкви в м. Києві на Солом’янці, по вул. Островського, 20, Залізничного району:

“Церква в місті Києві на Солом’янці, по вул. Островського, 20, п’ятидесятка розпалася в 1938 році. Бажаючих віруючих взяти церкву в своє користування – немає.

Згідно технічного акту приміщенню церкви необхідно здійснити капітальний ремонт.

29 чол. віруючих подали заяву до міськради, в якому просять, щоб їх не вважати членами п’ятидесятки.

5 чол. віруючих подали заяву до Верховної Ради УРСР, в

якій просять, щоб церкву не закривати.

На 15-ти загальних зборах трудящих Солом'янки, Залізничного району міста Києва, на яких були присутніми 672 виборці, у своїх рішеннях просять церкву закрити, а приміщення використати для культурних потреб міста.

З 5880 чол. виборців Солом'янки колишнього приходу, 5290 чол., що складає 89,9%, дали власноручні підписи на закриття церкви і просять задовольнити їх клопотання.

Рішеннями Залізничного райвиконкому від 22.VIII.1939 року, Київської міськради депутатів трудящих клопотання виборців Солом'янки Залізничного району задоволено і вказана церква закрита.

Враховуючи вище сказане та керуючись ст. 371, 373 Адміністративного Кодексу УРСР, церкву в місті Києві необхідно закрити, а приміщення використати для культурних потреб міста⁴.

Постанова ЦК КП(б)У від 26 липня 1940 р. у цій справі, як і в попередній, прийнята шляхом опитування⁵ членів політбюро. На документі стоять підписи М.С. Хрущова, М.А. Бурмистенка, А.К. Сердюка, М.С. Гречухи та інших членів політбюро.

Цілком довіряючи низовому апарату, ЦК огульно приймає постанови про закриття десятків культових споруд. Шляхом опитування членів політбюро ЦК КП(б)У 15 серпня 1940 р. вирішено долю 9 храмів (у т. ч. 2 синагог); 16 квітня 1939 р. – 12 храмів; 2 жовтня 1940 р. – 13 храмів; 27 жовтня 1940 р. – 11 храмів (в т. ч. 1 костюлу)⁶.

Як правило, культові споруди перепрофілювалися “для культурних потреб трудящих”. Інколи матеріали напівзруйнованих храмів передавали для будівництва інших об'єктів. Так, на місці розібраної церкви селища Баришівка на Київщині передбачалося “швидкісними” методами збудувати школу. Будівельні матеріали звичайно ж брали з колишнього храму⁷.

Документи, які супроводжували атеїстичну атаку, склалися наче під копірку. Зрозуміло, що про справжнє волевиявлення мас не йшлося. Досвід організації таких кампаній був настільки великий, що маніпуляція громадською думкою за повного ігнорування справжніх релігійних пот-

реб людей вважалося нормальним явищем. Та й хто міг протистояти цьому валу, коли “перша країна соціалізму” впевнено рухалася до повного атеїзму.

Про те, що таке переконання насправді існувало, свідчить експозиція антирелігійного музею, розміщеного більшовиками на території Києво-Печерської лаври (чи можна придумати більшу наругу над цим святим для православних віруючих місцем ?!)

У одній із архівних справ (фонд рейхсміністра східних територій А. Розенберга) нам вдалося виявити фотознімки майже всіх фрагментів експозиції музею. З німецькою ретельністю у справі детально описано характер експозиції, її спрямованість. До речі, на фотознімках видно, що на долівці в деяких кімнатах лежить сніг – очевидно, вікна були вибиті, а відомство Розенберга, що полкувало на культурні цінності, до експонатів музею цікавості не виявило⁸.

В науковій літературі укорінився стереотип, згідно якого довоєнна політика більшовиків у сфері культів визначалася як незмінно жорстока, негнучка, виключно войовнича. Насправді, коли це було необхідно, вони вдавалися до маневру, зміни тактики і гасел. У Російському центрі документів соціальної та політичної історії зберігаються матеріали, які засвідчують антирелігійну діяльність О.М. Ярославського. Нашу увагу привернув один з тих, що торкається подій радянської Західної України у 1939 – 1941 рр. Як Голова Центральної Ради Союзу войовничих безвірників (СВБ) він підготував для журналу “Безбожник” статтю – “Про антирелігійну роботу в Західних областях України і Білорусії”. Використовуючи лексику і штампи агітпропу, О.М. Ярославський пояснює лінію СВБ в західному регіоні країни. Стаття починається запитанням: “Чому Союз войовничих безбожників не приступає до організації осередків союзу в Західній Україні та Західній Білорусії?” (З таким питанням до керівництва СВБ часто зверталися працівники “антирелігійного фронту”). Відповідаючи на нього, О.М. Ярославський пише: “І справді, у Західній Україні та Західній Білорусії немає реакційного впливу духовенства й релігії? Хіба в цих областях не стоїть перед нами завдання подолання їх реакційного впливу?”

Констатуємо значно більший вплив духовенства на насе-

лення західних областей порівняно зі східними, автор статті акцентує увагу на тому, що “частина цього духовенства активно продовжує вести боротьбу за те, щоб повернути колишній порядок, колишню свою владу, коли церква була державною, коли вона користувалася величезними привілеями, що зникли відразу ж після ліквідації польських панів і поміщиків”. А після цього відразу формулюється тактика атеїстичного наступу в країні: “І тим не менше, ми проти того, щоб організувати в Західній Україні та Західній Білорусії осередки Союзу воєвничих безбожників. Це зовсім не означає, що ми відмовляємось від боротьби проти реакційного впливу релігії, проти релігійних забобонів, проти реакційної діяльності духовенства... Але ми вважаємо, що основною формою боротьби проти реакційного впливу релігії та релігійних організацій повинна бути систематична, планомірна, всебічна політико-освітня робота, до якої немає необхідності тепер організувати осередки Союзу воєвничих безбожників у областях Західної України й Західної Білорусії”. А далі – пасаж, в якому більше неправди, ніж правди: “Найважливіше тепер – зруйнувати в масах ті гори брехні стосовно Радянського Союзу, які нагромадили вороги Радянської влади, в т. ч. (й особливо) багато церковників. Адже до цих пір ще ці мракобіси продовжують переконувати населення, ніби радянська влада закриває всі церкви, забороняє молитися, переслідує за віру і т.п.” Стаття буквально пересипана подібними фальсифікаціями. Складається враження, що звичка обдурювати маси досягла тієї межі, за якою і той, хто творив обман, почав вірити в нього. В кінці опису його автор повторив запевнення, що “СВБ щодо антирелігійної пропаганди не лише в Західній Україні та Західній Білорусії, але і посюдно в СРСР завжди рекомендував утримуватися від різного роду адміністрування і підкреслював, що єдина наша зброя – це правдиве слово, переконання, боротьба проти релігійного дурману за допомогою науки”⁹.

Коментуючи документ, в першу чергу слід зауважити, що відмова від створення низових ланок СВБ об’єктивно була вірним кроком. У західному регіоні країни вони були б чужорідним тілом суспільного організму, оскільки явно суперечили менталітету місцевого населення. Водночас кида-

ється у вічі прагнення “головного атеїста” вирядитися у “білий одяг” благородних борців з мракобіссям, одурманенням, приниженням темного люду. Ця тактика спрацювала в минулому там, де не знали про інший бік діяльності воєвничих безвірників, а саме: погроми у храмах, конфіскацію культового майна, вилучення дзвонів, репресії духовенства тощо. Щоправда у переслідуванні служителів культу сумнівна палья першості належала іншим відомствам. Такий собі “поділ праці” у тоталітарній державі давав змогу охопити повним контролем всю діяльність релігійних громад і священнослужителів.

Вбачаючи у релігійних вченнях альтернативу ідеології більшовизму, а також вияв світоглядного плюралізму, радянські спецслужби слухняно виконували накази згори й ізолювали, або й відразу фізично знищували духовенство. Протягом 1939 – 1940 рр. у Дрогобицькій області ув’язнено 36 греко-католицьких священників. Митрополит А. Шептицький в кінці 1940 р. повідомляв Апостольську Столицю про арешт і депортацію у східні райони Радянського Союзу 33 священників та смерть 12 пастирів у в’язницях¹⁰. 22 уніатських кліриків Перемишльської єпархії загинули у таборі Бригідки¹¹. За повними даними більшовики репресували 53 православних парохів¹². Католицьке духовенство, прагнучи уникнути цієї долі, виїжджало до західних районів Польщі, окупованих гітлерівцями.

Таким чином, до самого початку німецької агресії проти СРСР керівництво останнього здійснювало планомірне закриття культових приміщень, їх “перепрофілювання”, а також утиски, а то й прямі репресивні акції щодо священнослужителів. Цей бік своєї діяльності радянські органи не афішували, зважаючи на негативне ставлення зарубіжної громадськості до атеїстичних кампаній. Тому дані про репресії духовенства, як правило, містилися або в зарубіжних джерелах, або ж оприлюднювалися правлячими архієреями.

З окупацією України виникла нова релігійна ситуація. Чутливо вловивши настрої населення, окупаційна адміністрація пішла назустріч не лише віруючим різних сповідань, але й ієрархам, які прагнули створити незалежні від московського православного центру конфесії.

Німецькі документи воєнної доби, що стосуються релігії

та церкви, не викликають сумнівів у своїй автентичності. Вони точно датовані, в більшості своїй мають конкретних авторів та адресатів. Здебільшого це розпорядження вищих військових чинів, таємної поліції, різні донесення, аналітичні матеріали, інформації тощо. Як правило, ці документи точно відображають реальний стан речей, а також дають достовірно повне уявлення про німецьку політику у сфері культур.

Їх аналіз потребує обсягів окремої статті, тому обмежимося лише поданою інформацією.

В роки війни у всіх офіційних радянських документах і пресі вживалося словосполучення “т и м ч а с о в о окупована територія” (розрядка автора). Ідеологічне навантаження цієї конструкції полягало в тому, щоб утвердити у свідомості радянських людей віру людей в перемогу й вигнання ворога з загарбаних територій. Керівництво країни ні на мить не випускало з поля зору ситуацію на зайнятих агресором землях. В цьому переконують численні довідки, доповідні записки, інформації, оперативні донесення спецслужб, партизанських загонів і підпільних організацій до партійних центрів про настрої населення, його ставлення до “нового порядку”. Цей джерельний пласт цікавий не лише тим, що він розкриває донедавна табуовану тематичну нішу, але й досить глибоким і детальним аналізом подій. Кажуть, що “спецслужби собі на брешуть”. Навіть з врахуванням відносності даної аксіоми слід визнати, що даний масив документів досить часто вражає неупередженими спостереженнями, об’єктивними характеристиками процесів, котрі відбувалися на окупованій території. При цьому загальні оцінки, подані вже з нальотом прийнятих в апаратному обігу зворотів, ярликів, штампів, не зменшують їх інформативного значення.

Для прикладу візьмемо кілька документів.

21 березня 1943 р. нарком НКВС УРСР С.Р. Сергієнко подав до ЦК КП(б)У об’ємну доповідь про “церковників” Харкова та Лівобережжя, трьома днями пізніше – подібний документ про сектантів Харківщини в окупаційний період¹³. 29 квітня 1943 р. він проінформував М. Хрущова про вірменогригоріанську громаду в окупованому Харкові¹⁴. У всіх перелічених матеріалах духовенство та віруючі звинувачувалися

або у співпраці з нацистами, або ж у пасивності й відсутності волі до опору “новому порядку”.

Зв’язок “материка” з населенням окупованих українських земель здійснювався не лише по лінії розвідувальних органів. Прагнучи утримати в орбіті свого впливу населення, що стогнало під нацистським ярмом, керівництво держави використовувало будь-яку можливість, щоб не лише підтримати людей у важкий час, але й засвідчити свою силу, нагадати про майбутню відповідальність тих, хто співпрацював з окупаційною адміністрацією.

Явно запізнившись з переоцінкою і корекцією власного курсу щодо релігії та церкви, Сталін і його соратники без зайвих докорів сумління взяли на повну потужність використовувати потенціал християнських конфесій для досягнення своїх політичних цілей. Знаючи, як цінували люди кожну звісточку з “великої землі”, Кремль санкціонував по лінії НКВС УРСР спеціальну акцію “духовного спілкування” керівників основних християнських віровчень з населенням окупованих територій. 12 березня 1943 р. заступник начальника Українського штабу партизанського руху Т.А. Строкач повідомляв до ЦК КП(б)У: “3-м Управлінням НКВС УРСР направлені до нас листівки звернення духовенства до віруючих, що проживають на окупованій території УРСР, для розповсюдження їх в тилу ворога.

Листівки будуть нами вручені для розповсюдження їх в тилу ворога партизанськими загонами, що формуються.” Примірники листівок подавалися секретареві ЦК Д. Коротченку для остаточного затвердження. Як виявилось, їх тексти за дорученнями партійних органів були складені ще у червні 1942 р., з нагоди річниці початку Великої Вітчизняної війни. Дві листівки підписані намісником патріаршого престолу митрополитом Московським і Коломенським Сергієм (одна з них датована 13 грудня 1942 р.), решта – митрополитом Київським і Галицьким, екзархом України митрополитом Миколою (Ярушевичем), старообрядським архієпископом Московським Іринархом, членами Всесоюзної Ради євангельських християн і баптистів М. Орловим, Я. Жидковим, М. Голяєвим

Те, що “твір на задану тему” виконувався на замовлення

ідеологічного апарату, сумніву не викликає. Всі звернення рясніють “перлами” партійного агітпропу, газетними штампами. Це й не дивно, адже за двадцять міжвоєнних років подібна стилістика стала звичайною і сприймалася радянськими людьми краще, ніж суто релігійний текст.

У листівках викривалися злочини чужоземних зайд, наводилися історичні аналогії з Вітчизняною війною 1812 р., а також факти міжнародної солідарності в антифашистській боротьбі. Апелюючи до кращих рис народу, автори закликали людей не опускати руки, підтримувати віру в перемогу, допомагати ближнім у лиху годину. В посланні митрополита Миколи містилася пересторога зрадникам Батьківщини, а також висловлювалася радість з приводу того, що “на святу справу спасіння Батьківщини від ворога піднімаються народні герої – славні партизани” й містився заклик – надавати всіляке сприяння у їх боротьбі. “Будьте істинними християнами, радуйте вашу Святу Матір – Церкву Православну справами в ім’я звільнення нашої Вітчизни від фашистських загарбників, а вони ніколи не залишать вас своїми святими молитвами побіля престолу Божого. Господь хай буде з вами, дорогі!” – закінчувалося це послання¹⁵.

Само зрозуміло, що режисери даної акції й подумки не допускали щонайменших поступок церкви у справі ідеологічної консолідації народу. Це був лише один із засобів не допустити відколу частини “інакомислячих” від радянського моноліту. Саме тому до участі в ній залучалися не тільки представники Російської православної церкви, а й керівники інших конфесій. Це мало надати зверненням поліфонічного звучання і не залишити байдужим нікого. Незважаючи на те, що послання адресовані “руському народу” і в них йдеться про біди “руської землі”, стосувалися вони населення російських, білоруських та українських областей, окупованих ворогом. В цьому випадку використовувалася “загальноруська”, об’єднавча традиція у православ’ї, міцно пов’язана з ідеєю єдності слов’янських народів, їх історико-культурною та світоглядною спорідненістю.

Війна примусила й Сталіна переглянути своє ставлення до релігії та церкви, хоча мова йде не про прозріння, а далекоглядний, продуманий стратегічний маневр. Він був про-

диктований насамперед зовнішньополітичними міркуваннями (суспільна думка в країнах антигітлерівської коаліції негативно сприймала антицерковні заходи Кремля і це заважало налагодженню широкого співробітництва між союзниками). Крім того, релігійна громадськість СРСР виявила справжній патріотизм, жертвуючи кошти у фонд оборони, доглядаючи за пораненими в госпіталях, влаштовуючи збірки теплих речей, предметів першої необхідності, харчів для воїнів Червоної армії. Прагнення використати воістину величезний авторитет церкви (для радянських вождів це було певною несподіванкою!), Сталін вдався до різкої зміни курсу щодо релігійних об’єднань. Ні, це була не симфонія у відносинах між державою та релігійними конфесіями. Та чи могло бути по-іншому, якщо зважати, що офіційною ідеологією держави залишалася вульгаризована матеріалістична доктрина?

Головною метою Сталіна було перетворити Російську православну церкву на “державну”, вивищити її над іншими конфесіями й домогтися повної підтримки радянського уряду. Для цього у стислі терміни (за 4 дні, що пройшли з дня зустрічі вождя з митрополитом Сергієм, Олексієм та Миколаєм – 4 вересня 1943 р.) було здійснено організаційні кроки по скликанню Помісного Собору РПЦ. На ньому відновлено патріаршество (патріархом обрано Сергія), прийнято ряд документів постановчого характеру.

Однак справжній характер “нового курсу” Кремля у релігійній сфері виявився у створенні двох інституцій – Ради у справах РПЦ (14 вересня 1943 р.) та Ради у справах релігійних культів (19 травня 1944 р.). Очоловані досвідченими співробітниками НКВС, ці органи стали опосередкованою ланкою у стосунках між державою і релігійними громадами різних сповідань. Це був зручний інструмент, за допомогою якого влада будувала ці взаємини за власним сценарієм.

Під нову політику щодо релігії та церкви підводилася нова юридична база. Законодавство про культу у поєднанні з матеріалами, в яких відображена діяльність РС РПЦ і РСРК, складають значний масив джерел, до вивчення яких дослідники тільки підступають. Між тим саме в них проступають чіткі контури нової моделі стосунків між державою та релігійними організаціями у 40-х – 50-х рр.

Особливістю правових аспектів, які регулювали взаємини влади і церкви є те, що вони робили це партнерство не-паритетним, нерівноправним. Почуваючись господарем становища, держава диктувала правила гри. Такий підхід рельєфно проступає у низці нормативів, що склали каркас юридичного забезпечення взаємин владних структур і релігійних об'єднань.

Одним з найважливіших серед них можна вважати постанову Раднаркому СРСР № 1325 від 28 листопада 1943 р. "Про порядок відкриття церков". Вагомість викладених в ній положень визначається тим, що під час окупації віруючі перетворювали на храми споруди господарського, культурно-освітнього призначення, а також приміщення, які більшовики відбирали у них протягом 20 – 30-х рр. Постанова регулювала процедуру відкриття храмів, вказувала на порядок дій, якщо клопотання віруючих не задовольняли. В останньому випадку уряд республіки або обласний виконавчий комітет (ОВК) мав винести вмотивоване рішення, копія якого адресувалася Раді у справах РПЦ при РНК СРСР, а також повідомити про нього віруючих, що підписали заяву. У тих випадках, коли уряд республіки, ОВК вважали доцільним і можливим задовольнити клопотання релігійної громади про відкриття церкви чи молитовного будинку, всі матеріали з висновком Раднаркому республіки чи ОВК мали направлятися до Ради у справах РПЦ при РНК СРСР для вирішення питання. У своїх висновках РНК республіки та ОВК повинні показати:

- а) чи дійсно заявники були уповноважені групою віруючих, чи вони діяли за власною ініціативою;
- б) в якому стані знаходиться церковна споруда, про яку просять віруючі і як вона використовувалася до того часу;
- в) коли і за рішенням яких радянських органів дана церква була закрита;
- г) кількість функціонуючих церков у районі чи місті та відстань найближчого храму від даного населеного пункту.

РС РПЦ при РНК СРСР на своїх засіданнях розглядала заяви, що надійшли, а також висновки до них і виносила свої рішення. Якщо РС РПЦ погоджувалися з думкою РНК республіки чи ОВК про відкриття храму, вона передавала

свої попередні рішення про затвердження союзному уряду. Після цього прийняте на вищому рівні рішення доводилося до відома Раднаркому республіки чи облвиконкому для наступної реєстрації нового релігійного товариства та оформлення передачі віруючим культової споруди.

Вся робота по прийому, обліку та попередньому розгляду заяв, проведення необхідної перевірки й складання проектів висновків по них мала здійснюватися уповноваженими Ради у справах РПЦ при республіканських урядах і облвиконкомах. Районні та міські виконавчі комітети не мали права виносити свої рішення, від них вимагалися зібрати необхідні дані і разом із заявою віруючих передати їх уповноваженому РС РПЦ при Раднаркомі республіки чи ОВК¹⁶.

19 листопада 1944 р. вийшла постанова союзного уряду № 1603 "Про порядок відкриття споруд релігійних культур", що стосувалася клопотання віруючих вірмено-григоріанської, старообрядської, греко-католицької, римо-католицької, лютеранської церков, мусульманського, іудейського буддійського віросповідань і сектантських організацій про відкриття молитовних споруд. На відміну від аналогічної постанови, прийнятої щодо РПЦ, останній документ вже передбачав, що заяву мають підписати "не менше 20 повнолітніх громадян з числа місцевих жителів, які не позбавлені судом виборчих прав". В усьому іншому процедура проходження документів по інстанціях повторювала ту, що була викладена в постанові № 1325¹⁷.

Третім важливим документом, в якому закріплювалися механізми контролю за діяльністю релігійних громад, стала "Інструкція" РС РПЦ від 6 лютого 1944 р., що визначала обов'язки уповноважених Ради при РНК союзних і автономних республік та облвиконкомах. Детальний аналіз "Інструкцій" вміщено в одній із попередніх праць¹⁸, тому ми зупинимось лише на розділі VII, де йшлося про особливості функцій і компетенцію уповноважених. Не входячи до складу обласного апарату, уповноважені повинні були:

- а) всі принципові заходи і питання узгоджувати з керівними партійними і радянськими органами;
- б) всі документи принципового характеру, адресовані до міських і районних виконкомів та до Ради у справах РПЦ, попередньо доповідати й давати на підпис голові РНК рес-

публіки чи ОВК, або їх заступникам;

в) в необхідних випадках утворювати спеціальні технічні комісії із залученням для роботи в них відповідних фахівців за узгодженням з РНК республіки чи облвиконкомом;

г) вести у себе загальне і таємне (!) діловодство за спеціальною номенклатурою.

Роботу уповноважених при ОВК безпосередньо контролював уповноважений при РС РПЦ при республіканському уряді, перед яким вони періодично звітували. Всі відомства республік й обласні органи повинні були попередньо узгоджувати з РС РПЦ свої заходи, пов'язані з Російською православною церквою¹⁹.

За чекістською традицією колишні кадрові енкаведисти приносили в роботу РС РПЦ та РСРК наліт таємничості, надмірної обережності (можливо спрацьовував рефлекс на ідеологічного супротивника?).

Як і багато інших документів "Інструкція" утаємничувалася, з її змістом не дозволялося знайомити представників релігійної громадськості. Це надзвичайно ускладнювало останнім "пошук правди", правильне оформлення потрібних документів: ставило їх у повну залежність від влади. На цьому ґрунті виникали численні непорозуміння, конфлікти, скарги, які супроводжувалися бюрократичною тяганиною, свавіллям місцевих властей, необґрунтованими рішеннями.

Урядові рішення вже невдовзі після появи "обростали" коментарями, інструкціями, циркулярами та іншими підзаконними актами, що в цілому мали обмежувальний характер і утискували інтереси релігійних організацій. Підготовлені без належної експертизи, вони часто не відзначалися продуманістю і глибиною аналізу ситуації і можливих наслідків. Звідси – їх часта змінюваність, доповнення і спростування окремих положень попередніх нормативних актів наступними, суперечливість паралельно діючих норм і т. ін.

Разом з тим не можна не бачити й позитивного впливу спроб державних інстанцій витворити нову архітектуру взаємовідносин з духовенством та віруючими.

Попри досить тісні юридичні рамки, в яких доводилося жити віруючим та їх пастирям у той час, вони вперше за кілька десятиліть відчували себе якщо не рівноправними гро-

мадянами, то вже не "ворогами народу".

Й. Сталін таки домігся свого. По-перше, всі релігійні конфесії, за якими залишилося право на існування (Греко-католицькій, Автокефальній, Обновленській церквам, деяким сектам у цьому відмовлено), ставилися в залежне становище від держави. По-друге, РПЦ зайняла в країні провідне, навіть привілейоване порівняно з іншими конфесіями становище, за що платила не лише цілком прийнятною за тих умов лояльністю, але й значно більшу ціну... По-третє, у світовій громадській думці фасад сталінської системи став виглядати привабливіше, а контакти православних архієреїв з зарубіжними помісними церквами додавав політичного капіталу вождю всіх народів.

У цілому ж можна сказати, що війна виявила дві суперечливі тенденції у релігійному житті в Україні. Перша знайшла вираз у відродженні храмів, пожвавленні культової діяльності, благодійництва, патріотичних акцій, українізації православних конфесій, відродженні автокефального руху і т.ін. Друга показала, що тоталітарний режим будь-якого зразку (чи то гітлерівський, чи сталінський) неспроможні будувати відносини з релігійними організаціями на паритетних засадах. Диктат, примус, шантаж, сувора регламентація, а часом і пряме насильство – такі засоби визначили характер політики тоталітарних режимів щодо релігійних організацій у роки II світової війни.

Відлуння тих політичних рішень простежуються у складній міжконфесійній ситуації в незалежній Україні, невирішених питаннях, що стосуються майна і культових споруд. Все це спонукає до глибокого і критичного осмислення державно-церковних стосунків у 40 – 50-ті рр.

¹ Група засновників приходу, які обирали керівні органи релігійної громади.

² Культові приміщення вважалися державною власністю і здавалися віруючим в оренду.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 615. Арк. 75, 76.

⁴ Там само. Спр. 620. Арк. 84, 85.

⁵ На ділі це означало простий збір підписів.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 510. Арк. 32-34; 112-113;

- Спр. 587. Арк. 39, 121-122.
 7 Там само. Спр. 604. Арк. 176.
 8 Там само. Ф. 3633. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 59-77.
 9 Російський центр документів соціальної та політичної історії (далі - РЦДСП). Ф. 89. Оп. 4. Спр. 83. Арк. 1-5.
 10 Вільне слово. 1941, 12 липня.
 11 Володимир Гордієнко. Сталінізм і українська греко-католицька церква / Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності Митрополита Андрія Шептицького. Львів, 1990. С. 46.
 12 Василь Верига. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. Торонто: Новий шлях, 1991. С.39.
 13 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Ч. I. Спр. 90. Арк. 1-34.
 14 Там само. Спр. 689. Арк. 1-15.
 15 Там само. Ф. 1. Оп. 23. Ч. I. Спр. 369. Арк. 2-6.
 16 ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 25-27.
 17 Там само. Арк. 57-60.
 18 Див.: Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К., 1998.
 19 ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 16-31.

Любов Дубровіна

КОДИКОЛОГІЯ ЯК СПЕЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА, ЇЇ ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Кодикологія (від латинського *codex* – рукописна книга) є спеціальною історичною дисципліною, що має своїм об'єктом рукописну книгу (далі РК) як специфічне історичне джерело з історії культури середньовічної доби.

РК є пам'яткою матеріальної і духовної культури, яка синтезує через писемні джерела (переважно оповідні), що включені до її складу, передусім знання, набуті людством та характеризують науку, літературу, освіту і мистецтво певних історичних періодів. Одночасно РК сама по собі є історичним фактом і якісно окремим джерелом з історії книжної культури, яке містить знання про розвиток книги як явища, її матеріальну форму, зміст в залежності від текстів, що

включені до її складу та організацію текстів, сторінок, розділів, допоміжного апарату, письмо, мистецтво оздоблення та багато іншого. Як явище книжної культури рукописна книга є в кожному разі індивідуальним джерелом, створеним з певною метою і в певний час багатьма авторами як творів, так і матеріальної форми, в яку вони заключені.

Предметом кодикології є вивчення написаної на пергамені чи папері РК як факту матеріальної і духовної культури середньовічного суспільства в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми та змісту, а також її історії кодексу в широкому розумінні – походження, функції та долі книги. Таким чином, до кола питань кодикології потрапляє увесь комплекс проблем з історії рукописно-книжної спадщини й писемного періоду книжної культури.

Практична кодикологія включає аналіз усього комплексу роботи з книгою у процесі її створення та побутування: аналізуються подробиці технології; наводяться характеристики паперу, оправ, почерків, чорнила, організації тексту; оформлення та оздоблення сторінки, оправ; досліджуються походження книги, встановлюються її автори, укладачі, інтролігатори, простежується за маргіналями та провенієнціями доля конкретної книги впродовж століть (володарі, міграція, попит). Теоретична кодикологія узагальнює емпіричний матеріал для встановлення рукописних традицій, репертуару книг, історії скрипторіїв, майстерень, бібліотек, виявлення тенденцій розвитку рукописно-книжної культури, її національних особливостей, взаємозв'язків з іншими культурами тощо.

Кодикологія тісно пов'язана з іншими спеціальними історичними дисциплінами, зокрема, з джерелознавством, палеографією, археографією, текстологією, дипломатикою, книгознавством, бібліографією, мистецтвом книги. Цілком закономірно, що ці дисципліни існують у тісній взаємодії. Методичні перехрещення цих наук пояснюються єдиною природою писемного джерела та історичним періодом існування рукописно-книжної культури.

Кодикологія відпочаткувалася від палеографії в самостійну історико-філологічну науку на основі досвіду дослідження латинської та грецької книги наприкінці 40-х — на початку 50-х років ХХ століття. Але попередня історія коди-

кології починається наприкінці XVIII ст., коли французький вчений XVIII ст. Б. Монфокон окреслив коло питань історії кодексів як самостійних джерел. Термін “кодикологія” у практичній лексичі використовувався наприкінці XIX – поч. XX ст., але фактично лише в 20–30-і роки термін був запроваджений до наукового обігу французькою школою Шарля Самарана. Цей термін “кодикологія” для визначення дисципліни, що вивчає рукописні книги, був запропонований у 1949 році французьким вченим А. Деном. Теоретична розробка проблеми та предмета кодикології латинської книги належить Франсуа Мазе. Предметом нової науки стала РК як пам’ятка певної культури, на відміну від палеографії, що вивчає проблеми письма різних джерел.

У 60-і роки розвиток кодикології продовжили Жільбер Уї, Альберт Хрюйс, Леон Жіліссен та ін. Активні дослідження рукописів у кодикологічному аспекті проводилися в Інституті досліджень та історії текстів у Парижі; в різних країнах почали створюватися кодикологічні центри (зокрема у Неймегені, Римі, Фессалоніках, Празі, Лондоні), почали виходити спеціальні видання та журнали: “Scriptorium” (з 1946 р.), “Manuscripta” (з 1957 р.), “Manuskripts” (з 1948 р.), “Het Boek” (з 1966 р.), “Quaerendo” (з 1971 р.), “Bulletin de l’Ecole des Chartes Codices Manuscripti” (з 1975 р.), “Revue d’Histoire des Textes” (з 1971 р.), “Полата књигописњая” тощо. В СРСР кодикологічні дослідження друкувалися на сторінках “Археографического ежегодника” (Москва). З 90-х років в Україні питанням кодикології присвячено видання “Рукописна та книжкова спадщина України” (Київ).

У російській історіографії латинської книги на початку 70-х років термін “кодикологія” почали вживати й фахівці в галузі латинської книги. На сьогодні західна кодикологія, що увібрала всі аспекти дослідження кодексу, починаючи від оправи та технології книги і закінчуючи її змістом, нагромадила величезний досвід, який втілено у численних монографіях, окремих дослідженнях книги в історико-кодикологічному аспекті, підготовці різноманітних палеографічних та кодикологічних довідників по пергамену, розліновці, філігранях, паперу, шрифтах, оправах, датованих рукописах

тощо. Цьому сприяло створення в 1953 році в Парижі Міжнародного комітету палеографів, до складу якого увійшли представники 18 країн, й в тому числі кодикологи. Це сприяло тому, що в Москві та Санкт-Петербурзі почала створюватися школа кодикологів та палеографів, істориків книги, латинського та грецького письма, серед яких О.А. Добіаш-Рожественська, О.Д. Люблінська, Т.В. Луїзова, Л.І. Кисельова, В.Л. Романова, Є.Е. Гранстрем, Б.Л. Фонкич, І.М. Лебедева та ін.

На початку 70-х років активізувалася діяльність славістів, які створили Міжнародний центр інформації з джерел балканської історії (СІБАЛ). Проблеми порівняльної кодикології та палеографії вирішувалися на спеціальних нарадах та конференціях за участю представників СРСР (С.О. Шмідт). Археографічна комісія Академії наук СРСР почала розвиток методів опису рукописних книги та видавати спеціальну серію “Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР” та “Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.” (М., 1973–1990. Вып. 1, 2, 3 (Ч. 1–2)).

Одночасно з виділенням кодикології у самостійну науку відбувається й визначення її методів та взаємовідносин із спорідненими джерелознавчими та книгознавчими науками. Французький дослідник Жільбер Уї, визначаючи предмет кодикології та зв’язуючи її зв’язок з архівістикою, окремо зупиняється на застосуванні архівних методів при вивченні та реконструкції книжних зібрань, що належали як приватним особам, так і організаціям. Ж. Уї вважав створення каталогів заняттям переважно бібліографічним, аніж кодикологічним, а власне кодикологію (так само як ті, хто започаткував цю науку) сприймав, як археологію книги.

У східнослов’янській археографічній традиції практична кодикологія зароджувалася та довгий час існувала, як сукупність методів описування книги, її атрибуції, встановлення часу створення РК, аналіз склад текстів і змісту. Вона об’єднувала методи археографії, палеографії, текстології, дипломатики, джерелознавства. Проблеми дослідження писемного джерела безпосередньо були пов’язані із зовнішньою (яка згодом дала науці палеографію та філігранологію) і внутрішньою (з якої вирости текстологія і дипломати-

ка) критикою джерел як частини археографічного опису рукопису як методу джерелознавчого аналізу.

Найбурхливіші диференційні процеси серед допоміжних наук відбувалися у 50–60-х роках, коли практично і з'явився термін “допоміжні”, або “спеціальні” історичні дисципліни чи науки джерелознавчого циклу. Ці процеси не можна вважати завершеними. І розвиток науки передбачає подальші інтеграційні та диференційні зміни в залежності від розвитку наукового пізнання.

Починаючи з 70-х років кодикологія як самостійна допоміжна наука була визнана російськими та українськими вченими. Кодикології східнослов'янських РК присвячені статті та дослідження російських вчених О.О. Амосова, Г.М. Прохорова, О.М. Шварц та ін.

Значний розвиток кодикологічні методи отримали в Україні. Серед найвідоміших дослідників, передусім слід зазначити М.В. Геппенера, Я.П. Запаса (який впродовж багатьох років вивчає мистецтво української рукописної книги, що сприяло й оволодіння методами аналізу походження кодексу). Певні аспекти кодикології розглядалися О.М. Апанович, М.П. Візірем, О.Я. Мацюком.

На сьогодні серед українських дослідників, що вивчають рукописну книгу й використовують кодикологічні методи, можна згадати Л. Гнатенко, М. Боянівську, Л. Дубровіну, О. Іванову, В. Фрис, К. Чернухіна, Ю. Ясиновського та ін.

Дискусійним є питання про походження кодикології в системі спеціальних дисциплін. На думку джерелознавців, зокрема Л.В. Черепніна, вона виникла на стику допоміжних наук (палеографії, дипломатики, текстології) і вивчає РК як пам'ятку літератури, мистецтва, матеріальної культури, а також її соціальну долю та функції.

Деякі вчені (У. Федер) визначали кодикологію як гібрид палеографії та текстології з помітним впливом дипломатики і мистецтва, інші (зокрема українські вчені В.В. Панашенко, Н.М. Яковенко)—відокремлювали кодикологію від палеографії, як “сопредельную дисципліну”.

Одночасно кодикологію визначають і як книгознавчу науку (О.Ф. Акімушкін), яка займається історією книги і рукопису взагалі, оскільки предметом її вивчення є не текст, не

зміст твору, а створення рукопису, властиві тільки йому формальні особливості (формат, розмір аркуша і тексту, кількість аркушів та рядків, дата і місце переписування, переписувачі, почерки, помилки, записи, екслібриси тощо), історія колекцій, каталогів, його репродукції, репертуар писців, книгарів та інтролігаторів. Як книгознавчу науку її тлумачать і книгознавчі словники.

Під час становлення практичної кодикології виникли й камеральні методи аналізу книги РК. Західноєвропейська славістика (і перш за все, її фундатори, голландські вчені А. Хрюйс, Дж. М. Херманс, У. Федер) запровадила в 70-80-х роках до наукового обігу самостійний термін *кодикографія*, що був народжений початком інформатизації та необхідністю створити уніфіковану методичку опису рукопису в кодикологічному аспекті з орієнтування та комп'ютерні технології. Але термін вийшов за межі уніфікованої методички опису й вишов на рівень системи джерелознавчого аналізу всієї сукупності фактів, що заключені в такому складному понятті як РК.

Кодикографія на сьогодні – камеральна галузь кодикології, цілісна система спеціальних методів та прийомів багаторівневого опису рукописних книг як фактів культури. Кодикографічна діяльність передбачає також науково-практичну діяльність по створенню узагальнюючих (чи універсальних) науково-довідкових систем (каталогів, покажчиків, довідників, автоматизованих інформаційних систем) обліково-охоронного та науково-інформаційного описів РК.

Важливим практичним питанням кодикографії є виокремлення РК із усієї сукупності писемних документів та історичних пам'яток.

Дефініція терміна “рукописна книга” вже встановлювалася археографами-практиками, які займалися каталогізацією РК. Вперше це поняття було визначене на поч. ХХ ст. Є.Ф. Карським, який вважав РК рукописом, написаним на окремих зшитках, опрацьованих разом. Через півстоліття до цієї ж проблематики звернувся санктпетербурзький вчений Д.М. Альшиц, який рукописною книгою називав пам'ятки писемності у формі кодексу, що створювалися з метою політичного впливу, учбового, художнього або релігійного читання, для обґрунтування правопорядку та створення ста-

тистичної картини. Вони підкреслювали відмінність книг та зшитків документів, пов'язуючи поняття РК не лише з охоронною функцією оправи.

На сьогодні поняття РК визначено як *самостійне історичну джерело книжного типу*, пов'язане із книжною технологією виготовлення та її походженням як кодексу. Кодекс заключає у своєму складі значні за обсягом джерела, або значну їх кількість, що передбачало не лише оформлення в оправу, а й відповідне структурування тексту, організації сторінки, змісту, наявність допоміжного апарату тощо. РК вважають й залишки, що збереглися у фрагментах аркушів та зошитів, якщо за походженням вони первісно були заключені в форму кодексу як цілісне джерело єдине за походженням. Таке трактування передбачає відмову від формального підходу в окреслюванні меж поняття РК на сьогодні (наприклад, від наявності чи відсутності оправи, складу документів). В основу покладений генезис самої книжної культури. Конволюти як книги, що об'єднали різні за походженням тексти з метою збереження книг, а рівно як й кожний окремих вид писемного джерела, що увійшов до її складу, також вважаються фактом книжної культури, об'єктом кодикології.

Актові джерела, навіть й оправлені в оправу з метою збереження та зручного зберігання за хронологічним принципом, кодексом не вважаються, оскільки не створюють нової цілісної якості. В цьому випадку актові документи мають різнорідне та різночасове походження та різну соціально-економічну або соціально-правову мету створення. Винятки складають книги-архіви, що створювалися за книжною технологією та їх можна вважати як різновид публікації документів і новий вид джерела, що абстрагується від первісної мети та функції кожного окремого документа та створює нову документальну і змістовну якість. Дійсно, документальні добірки, як правило, створювалися з конкретно-практичною метою, а також науковою, пізнавальною, навчальною метою, або меморіального значення (з метою фіксації історії певного питання) вже являють собою нову джерельну якість.

Отже, РК – окремих вид комплексного історичного дже-

рела, який створювався у сукупності зовнішньої та внутрішньої книжної форми і змісту на основі єдиних за походженням та призначенням ідей, структури, технології, мистецтва, а також єдиної мети, яка обумовлюється його соціальними функціями. Книга розглядається як як категорія культури в її цілісності.

Кодикологія вбирає в себе й досягнення спеціальних історичних дисциплін, зокрема, таких як джерелознавство, дипломатика, документознавство й водночас, надає додатковий емпіричний матеріал для цих наук: вивчення історії створення документально-актової збірки, її особливостей, послідовності складання документів, формування структури кодексу і технології оформлення, місця створення кодексу, його упорядників, власників, наявності супроводжувального тексту, коментарів, записів, а також встановлення загальної мети і мотивів складання цих збірників тощо. Такі комплексні прийоми вивчення джерела надають нові можливості аналізу і синтезу історичних даних. Необхідно враховувати власне кодикологічні форми мікротекстових джерел — передмови, колофони, післямови, записи та дописки створювачів кодексу (авторів, редакторів, коментаторів, перекладачів, переписувачів тексту, інтралігаторів та палітурників, художників та оздоблювачів та ін.), читачів і власників.

На відміну від палеографії, об'єктом дослідження якої є письмо, різний матеріал письма, кодикологія розглядає лише книги, написані на пергамені та папері (хоча відомо, що закони розвитку письма залежать не від матеріалу, а від графіки). Безумовно, кодикологія не може поглинати палеографію, оскільки остання тісно пов'язана з історичним мовознавством, взаємодіє з епіграфікою, сфрагістикою, нумізматиною, дипломатикою, хронологією, метрологією. Кодикологу необхідно орієнтуватися в суттєвих різновидах письма, їх типах і видах, відзначати їх особливості; в свою чергу палеографу допомагають кодикологічні прийоми.

Кодикологія залучає до аналізу РК відомості про техніку виготовлення пергамену чи паперу, часи існування майстерень та папірень, їх володарів, шляхи купівлі-продажу, процеси старіння та їх специфічні особливості, філіграні. Зрозуміло, що класифікація, типологія та створення репертуару

філіграней паперу різного походження, які вивчає філігранознавство, мають безперечне значення для швидкості пошуку аналогій, а знання видів і типів дає можливість робити попередні висновки для польової археографії та для загальної орієнтації у кодикології.

На сучасному етапі комплексних текстологічних досліджень, коли вивчення пам'ятки передбачає виявлення всіх можливих списків, ще більшого значення набувають кодикологічні методики та спостереження. Історія тексту, розбудова текстологічних моделей, схем, визначення протографічних списків, авторського тексту, оригіналів тощо можливі лише після залучення методик кодикологічного, палеографічного та джерелознавчого характеру про способи переписування книг, технології складання паперу та пергамену, лічильних та рубрикаційних позначок, виявлення підробок за допомогою палеографічних методик, а також того, ким і де був складений рукопис, коло власників тощо.

Дуже близькими є взаємозв'язки камеральних галузей археографії (як науки про весь комплекс робіт по залученню писемних джерел до наукового видання) та кодикографії.

Окремі підрозділи кодикології мають спільні риси з історією книжки, історією оправи (бібліопегією), мистецтвом книги, бібліографознавством та історичним бібліотекознавством: у центрі уваги всіх зазначених наук стоять проблеми створення книги (організація, техніка переписування, тематика, почерки, орфографія, художнє оформлення тексту, оправи); розповсюдження книги (книготоргівля та інші шляхи розповсюдження, ціни, географія і соціологія книги); формування книжкових зібрань і колекцій (умови створення, склад, вплив на суспільство); використання книги (читачі, власники, специфіка запитів різних верств населення).

Кодикологія, співіснуючи разом з цими науками, не може бути строго визначена лише описом зовнішніх ознак кодексів. РК повинна сприйматися як окреме комплексне історичне джерело з власними поняттями форми та змісту. До методологічних питань відносяться визначення поняття об'єкта кодикології, моделювання РК як кодикологічної та науково-інформаційної соціально-культурологічної системи та її науково-комунікаційних функцій, а також класифікація РК за

походженням і змістом. Методики зовнішнього та внутрішнього аналізу рукопису з урахуванням необхідності використання комплексного джерелознавчого та книгознавчого аналізу дають змогу вирішити проблеми походження та призначення кодексу, його змісту та подальшого існування в процесі духовного розвитку суспільства.

Кодикографічний метод в кодикології є основним і представляє сукупність методик та прийомів аналізу РК та залучення її до наукового обігу.

Перша стадія (аналітична): встановлення походження, атрибуція, виявлення та реєстрація всіх можливих інформаційних ознак про окрему РК. На першій стадії превалюють методики джерелознавчого, кодикологічного, палеографічного, лінгвістичного та інших аналізів РК.

Друга стадія (синтез емпіричних даних) — це узагальнення отриманої в результаті аналізу фактичної інформації про окрему РК та складання системи інформаційних позначень. На цій стадії розробляються методики репрезентації кодексу та створення описової статті (каталогізація).

Третя стадія — інформаційно-функціональна, коли розробляються уніфіковані методики підготовки описових статей до публікації в наукових каталогах та довідниках й організовується допоміжний апарат.

Системне узагальнення та кодикологічний синтез сукупності даних, що містяться в описових статтях дає можливість сформулювати предметно-теоретичні засади для встановлення закономірностей і тенденцій розвитку писемно-книжної культури.

Зарубіжний кодикографічний досвід починається в 70-х роках ХХ ст. (Інструкція по складанню опису рукопису Інституту дослідження та історії текстів у Парижі, яка була розроблена в 1977 році спеціально для формалізованого кодикологічного опису РК і включала до себе найменші деталі зовнішнього опису латинського кодексу. У Інструкції були розподілені "Позначення опису" (охоронний опис) та власне "Опис" (основний). Структура основного опису будувалася за традиційним принципом розподілу критики джерела на зовнішній та внутрішній аналізи і компоненти, пов'язані з побутуванням книги: зовнішній опис, зміст, історію кодексу. Ця методична розробка підсумувала багатий

(більш ніж 30-річний) досвід описування латинського кодексу. Для східнослов'янської книги важливим є досвід кодикографії У. Федера (Нідерланди), а також системної кодикографічної схеми опису, що запропонована Л.А. Дубровіною, О.М. Гальченком, О.А. Івановою (Україна).

Найпоширенішим є системний науково-інформаційного опис. Його основна структура складається з окремих полів або атрибутів: сучасне збереження (країна; місце; сховище; шифри); ідентифікація (автор; назва рукопису; предмет (або тема); класифікація РК за змістом (біблійські книги; церковно-співочі; богослужбні; полемічно-догматичні; історико-літописні; РК-архів; музичні; природничо-наукові; математичні та ін.); склад РК (кількість частин; вторинний текст; відновлений текст); мова (основна; мова впливу; мова вторинного тексту (вставки, приписки, коментарі, доповнення та ін.); локалізація (місце написання; скрипторій); датування (дата створення рукопису; точна дата; хибна (помилкова); стан (вигляд; збереженість РК; обсяг (кількість аркушів основного тексту; загальна кількість аркушів); розмір (формат; склад зшитків; розмір аркуша); нумерація (алфавіт); сигнатура); матеріал рукопису (вид матеріалу (папірус, папір, пергамен) і філіграні; матеріал письма (чорнило, олівець, кіновар); організація сторінки (розлінування рядка, колонки; поле тексту); організація тексту (рубрикація тексту; структура; особливі види тексту (тайнопис, таблиці, каліграми, <гра текстом>); письмо (алфавіт; тип письма; кількість почерків, пунктуація, правопис); оправа (характер оправи; датування; розмір; матеріал кришок; тип покриття; матеріал покриття та колір; обріз; фурнітура); оздоблення РК (в'язь; ініціали; заставки; кінцівки; мініатюри; гравюра; малюнок ін.); зміст (перелік текстів; лакуни; довідкові розділи; вторинний текст (доповнення); творці кодексу (редактор; укладач; коментатор; перекладач; переписувач; ілюмінатор; палітурник; їх походження); історія побутування (замовник; власник; вкладник; читач; власницькі знаки; локалізація); мікротексти вторинного рівня (записи творців кодексу); записи, що відносяться до історії кодексу (власницькі, вкладні, купівлі-продажу, історичні, про явища природи, молитовні, фольклорні, проба пера, побутові, випадкові);

вивчення та використання РК: надходження на зберігання; обробка; бібліографія; автор-укладач опису.

Але системне кодикологічне дослідження РК базується на встановленні її генетичних властивостей декількох соціальних вимірів та засобів інформаційної взаємодії. Природа РК визначається суттєвими факторами як джерела: 1. *Формою* (структура РК як система); 2. *Змістом* (ідеї, що закладені в основу створення кодексу як системи, його комплексна джерелознавча сутність); 3. *Призначенням джерела* (соціальні функції РК як книжного джерела); 4. *Історією кодексу* (походженням та існуванням) РК і впливами середовища впродовж століть.

Сталість структури як фактор стабільності та упорядкування її численних елементів і компонентів — *зовнішня та внутрішня форма, що знаходить своє відображення в структурі кодексу*. Мінливість, як засіб її постійної адаптації до умов середовища — зміст кодексу. Взаємодія з середовищем здійснюється на всіх генетичних рівнях: і через форму та зміст, і, особливо, через соціально-інформаційні функції, що окреслюються при вивченні *походження, призначення та історії РК*.

Зовнішня та внутрішня структура кодексу знайшла відображення у його формі. Вона характеризується протяжністю в просторі та часі й складається з декількох підсистем. Під зовнішньою структурою ми розуміємо зовнішню побудову та розташування матеріальних компонентів кодексу, що зберігають його цілісність. Під внутрішньою структурою — принципи організації та передачі інформації кодексу для вираження його змісту.

Зміст РК — єдність ідейної та структурної організації кодексу, первинна ідея, мета, взаємодія для реалізації ідеї та мети, сукупне вираження комплексу ідеї в змісті та формі кодексу. Джерелознавче поняття встановлення змісту полягає у встановленні факту ідеї, факту дії та факту реалізації ідеї.

Зміст кодексу потребує окремого розгляду в системі "зміст історичного джерела", тобто ми концентруємо увагу на понятті *змісту РК як факту науки*, або "референта" факту-описування. Усунення протиріччя між історичною реальністю — "фактом дійсності" та "фактом науки", що оперує

залишками цих явищ через створення моделі сукупності історичних фактів, є теоретичною проблемою джерелознавчого дослідження РК. Поняття “змісту кодексу” не збігається з поняттям змісту рукопису та змісту твору, що входять до його складу.

Поняття “зміст рукопису” складається із “змісту твору” та “змісту тексту”. Останній концентрується у критиці тексту окремого рукопису та списків тексту твору. Зміст тексту рукопису прямо пов’язаний з історією тексту твору, який був написаний, а потім існував у декількох списках, впродовж певного часу: переписувався, редагувався, включався до різних збірників, ілюмінувався, опрацьовувався в рівні оправи тощо. “Зміст твору” є комплексом ідей, що містить власне авторський твір та його суттєві переробки під час редагування.

В практиці джерелознавства і текстології все те, що має відношення до ідентифікації тексту та вивчення засобів його ретрансляції, може бути визнаним вивченням “змісту тексту”. Серед таких ознак — автор (псевдоавтор, приписуваний, гаданий); “автори” вторинного рівня (редактор, укладач, коментатор, перекладач, переписувач; ілюмінатор тощо); назва рукопису типологічна; назва вживана; самоназва; жанр (сказання, повісті, літописи, житія та ін.); мова списку (основна та мова впливів); дата створення списку.

Зміст твору стосується власне походження та історії конкретного літературного, історичного, математичного та інших творів; особи автора (або авторів) твору, форми упорядкування тексту (оригінальний, компіляція, виписки, переклад, тлумачення тощо); авторських редакцій, переробок, скорочень тощо; дати створення і мови авторського тексту, переробок, компіляцій, реалій тексту та, що найбільш значиме — вивчення ідеї твору в еволюції від причини до наслідку. У випадку, коли автор анонімний, його походження визначається через сукупність ідей. Зміст тексту — це зовнішній, а зміст твору — внутрішній зміст рукопису. Вони всі існують у складі кодексу, створеного спеціально для того, щоб цей твір власне в такій редакції або ізводі, оздоблений таким чином і в такому тексті, для певного читача і так далі, увійшов в контекст суспільства часу його створення.

Створювач кодексу створює нову єдність і нову якість книжки як окремого факту.

Отже, кодекс об’єднує в собі рукопис, але при цьому має свій власний зміст. Поняття “зміст кодексу” складається із змістів його підсистем і утворює нову змістову якість, що може бути визначена, як реалізований *синтез ідей та узгоджених дій щодо реалізації ідей у факті створення окремої книги*. Наукове завдання кодиколога полягає у вивченні процесів та фактів, що відображені в кодексах, встановленні ступеню їх вірогідності та їх інтерпретацію, зокрема, коли, як і з якою метою створювалася ця РК.

Зміст кодексу — достовірність його синтезованої ідеї, яка об’єднує всі його компоненти, а значить, складається з визначення хто, з якою метою, якими засобами реалізував головну ідею твору та особливі або допоміжні ідеї щодо його репрезентації і, водночас, щодо власного самовираження особи створювача кодексу. Подолання тенденційності та суб’єктивності авторів і створювачів, встановлення реальних фактів, ідей і намірів — важливий напрям внутрішньої змістової критики історичного джерела. Внутрішній зміст відображає походження, призначення, об’єктивні фактори розвитку об’єкта.

Історія кодексу включає походження та історію побутування кодексу: проблеми *створення* книги (скрипторії, тематика, техніка, почерки та шрифти, орфографія, художнє оформлення тощо); *розповсюдження* книги (книготоргівля, вклади та інші шляхи розповсюдження, географія і соціологія книги); *формування книжкових зібрань* та колекцій (умови створення, склад, вплив на суспільство); *використання* (соціологічні аспекти) книги (соціальний склад замовників, читачів, вплив книжок, реакції на книги тощо); а також *репертуару РК* різних соціальних діб і різних верств населення. Існує ще одна досить важлива тема, пов’язана з історією рукописної книги, яка не може не знайти відображення в книгознавстві — проблема існування та розповсюдження текстів творів у списках та *історія текстів* не лише в текстологічному, а й у кодикологічному аспектах.

Історія книжної писемності в Україні прямо пов’язана зі становленням і розвитком книжно-рукописних традицій та потребує культурологічного й кодикологічного вивчення

всього складу, репертуару та персоналій РК, локалізації книжно-рукописних осередків, послідовності впливів і змін хронологічних етапів, вивчення взаємозв'язків з іншими культурами.

Головне завдання кодикології полягає, на нашу думку, в дослідженні процесів передачі традицій і розвитку духовної спадщини в загальному її розумінні через книжну рукописну систему, розробку теоретичних основ та методик предметизації, типології, тематичної та географічної класифікації РК у виявленні напрямів і книжно-рукописних традицій для створення фундаментальної історії книги в Україні.

Акимущин О.Ф. Археография и кодикология // "Archaeographia orientalis" Материалы Всесоюз. рабочего совещ. по проблемам восточной археологии. (Ленинград, 1-4 марта 1988 г.) М., 1990. С. 5-9.

Альшиц Д.Н. Что считать рукописной книгой? (Из опыта описания древнерусских рукописей) // Проблемы источниковедческого изучения рукописных и старопечатных фондов. Л., 1979. С. 79-91.

Амосов А.А. Филигранология и кодикология: проблемы связи и взаимного влияния // Исследование, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников: Тез. докл. конф. (Москва, 16-21 окт. 1989 г.) М., 1989. С. 41.

Джерелознавство історії України. Довідник. К., 1998. С.51.

Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. К., 1992.

Дубровіна Л.А. Кодикологія української рукописної книги. К., 1992.

Дубровіна Л.А. Рукописна книга як об'єкт національного бібліографічного репертуару України в контексті поняття "писемна пам'ятка" та її "автора" // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. К., 1999. Вип. 2 С. 141-155.

Дубровіна Л. Кодикологія та її метод у взаємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки // Спеціальні галузі історичної науки. Збірник на пошану М.Я. Варшавчика. К., 1999. С. 54-67.

Запаско Я.П. Українська рукописна книга. Львів, 1995.

Киселева Л.И. Кодикология и новые методы описания рукописей // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности: Материалы Всесоюз. конф. Л., 1981. С. 123-129.

Киселева Л.И. Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV-XV вв.: Кодикологический и книговедческий аспекты. Л., 1985.

Лебедева И.Н. Кодикология — наука о рукописных книгах // ВИД. 1972. Т. IV. С. 66-77.

Панашенко В.В. Палеография и сопредельные дисциплины // Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. К., 1988. С. 90-109.

Кодикология историческая // Специальные исторические дисциплины. К., 1992. С. 156-159.

Masai F. Paleographie et codicologie // Scriptorium. 1950. № IV. P. 279-293.

Ouy G. Les Manuscrits in <Les bibliothèques> In: L'Historiographie et ses méthodes // Encyclopedie de la Pleiade. Paris, 1961. P. 1061-1108, 1085.

Geurts A.J., Gruijs A., Van Krieken J., Veder W.R. Codicography and Computer // Polata knihopisnaja (Полата књигописна). Nijmegen, 1987. № 17-18. P. 4-29.

Veder William R. Археография и "канон" старославянской письменности // Symposium methodianum / K. Trost eds. - Neured, 1988. P. 693-694.

ТАЄМНИЦЯ ТРИДЦЯТЬ СЬОМОГО РОКУ (Проблема джерел)

I.

Світовий досвід свідчить, що тоталітарний режим не може існувати без терору. Та переважна більшість наших громадян пам'ятає радянський лад в його лібералізованому вигляді, після реформ М. Хрущова. Суть хрущовської кампанії десталінізації полягала якраз у відмові від масового терору як постійного методу державного управління.

Чому заміна багатомільйонного ГУЛАГу немісткими мордовськими таборами і психушками не позначилася на стабільності режиму, від початку заснованого на насиллі? Адже лібералізований СРСР проіснував ще 35 років... Цей феномен пояснюється довготривалим впливом сталінських репресій на суспільство. Стефан Куртуа справедливо зазначає: "Однієї пам'яті про терор було достатньо, щоб паралізувати волю"¹. По суті, терор знищив або морально розклав тих, хто міг чинити опір. Треба було визріти новому поколінню громадян, щоб суспільство виявилось спроможним протистояти насиллю.

Сталінський терор складався з кампаній, тематична спрямованість яких визначалася заголовними "справами". Репресії не припинялися чверть століття: від організованої в 1928 р. "шахтинської справи" і до 1953 р., коли почала розгортатися "справа лікарів". Найбільшої "масовидності" (неологізм, запроваджений В. Леніним) терор набув у 1936 - 1939 рр. В Україні, яка користувалася особливою "увагою" диктатора, масовидний терор тривав усі 30-ті рр.

Та всюди в СРСР (Україна виключенням не була) саме у 1937 р. спостерігався короткочасний, але колосальний сплеск репресій. У доповіді "Про культ особи Сталіна" на XX з'їзді КПРС М. Хрущов вказав, що кількість заарештованих за звинуваченням у контрреволюційних злочинах в 1937 р. зросла порівняно з 1936 р. більш ніж у десять разів². Чому?

Здавалося б, відповідь могла міститися у першій узагальнюючій праці про сталінські репресії, виданій у Москві на-

весні 1991 р. - "Реабилітація. Политические процессы 30 - 50-х годов". В ній зібрані офіційні звіти про фальсифіковані процеси, які публікувалися "перебудовним" журналом "Известия ЦК КПСС". У передмові д.ф.н. М.М. Михайлов зробив спробу визначити головну причину Великого терору. Нею він вважав необхідність форсованої індустріалізації країни і колективізації сільського господарства: "Дешева робоча сила, підневільна рабська праця ув'язнених, нове "кріпосне право" на селі, жителі якого були позбавлені паспортів і працювали за злидненні трудовні, - такі були "внутрішні ресурси" сталінських методів будівництва соціалізму"³.

Необхідність будівництва соціалізму для М.М. Михайлова безсумнівна, а засуджені тільки методи. Сталін виглядає реформатором-тираном, але все-таки реформатором. Критика сталінщини зосереджується у площині ціни за перетворення, необхідність яких сама по собі безсумнівна.

Щоправда, репресії породжувалися, на думку М.М. Михайлова, ще й страхом втратити владу над суспільством. Він тут ближче підходив до суті справи, але знову-таки робив невірний висновок, бо вважав репресії очевидним свідченням прогресуючої агонії сталінської диктатури⁴. Među сталінщині, однак, поклала природа, а не громадськість.

Зобов'язуючись визначити причину обмеженого вузькими хронологічними рамками Великого терору, автор передмови роздумував насправді над природою сталінських репресій взагалі. Таємниця Тридцять сьомого року випала з його поля зору.

Одночасно з виходом в світ книги "Реабилітація" у найбільш впливовій московській газеті з'явилася стаття Адама Улама. Відомий американський політолог так характеризував поширені уявлення про причини Великого терору: "Коли західні автори роблять спробу пояснити страхітливий за своєю безглуздістю терор 1936 - 1939 рр., вони не вагаючись вживають термін "паранойя" стосовно його головного винуватця. Проте, навіть визнаючи властиву природі Сталіна підозрілість, посилену до того ж роками конспіративного існування, засланнями та тюрмами, неможливо все-таки пояснити його злочини або знайти їм виправдання у примхах і патологічній неврівноваженості психіки"⁵.

Відкидаючи такі уявлення, автор кількох книг про Сталі-

на і сталінщину не давав власних трактувань, але зробив спробу, як бачимо, оголосити Великий терор "безглуздом".

На відміну від А. Улама, видатний московський історик-дисидент М. Гефтер не ховався за науково неспроможними означеннями. Він чесно признавався у нездатності зрозуміти мотиви диктатора: "Я історик, та хіба я можу зрозуміти, чому в 1937 році трапилося те, що трапилося? Я не знаходжу у світовій історії жодного випадку, щоб в момент найвищих успіхів могутньої країни знищувалися мільйони абсолютно лояльних людей! Ні, не разом з супротивниками і лояльні, - а тільки лояльні! Що це було?"⁶.

Громадський інтерес до страхітливих злочинів радянського режиму, який спалахнув в останні роки горбачовської десталінізації, довго не тривав. Однак, у 90-ті рр. українські, російські і західні історики плідно попрацювали над "білими плямами" недавнього минулого. До найменших деталей ми тепер знаємо механізм Великого терору. У недоступних раніше для науковців архівах знайдені документи, які свідчать про те, як організовувалися репресії⁷. Сотні таких публікацій узагальнив Ніколя Верт у фундаментальному дослідженні "Держава проти свого народу (Насилля, репресії і терор в Радянському Союзі)". Воно є частиною славнозвісної "Чорної книги комунізму", яка вперше побачила світ у Парижі 1997 р., а за наступні два роки перекладена та видана німецькою, англійською і російською мовами.

Архіви свідчать, що Великий терор на всіх етапах спрямовувався з Москви і був наслідком рішень, які приймалися у найвищих компартійно-радянських інстанціях, зокрема, в політбюро ЦК ВКП(б) та безпосередньо Й. Сталіним. Центр застосовував відому техніку розверстки, тобто визначення обов'язкових завдань для місцевих властей. Так розверстувалися хлібозаготівельні плани в 1919 - 1920 і в 1930 - 1932 рр., завдання на "розкуркулення" селян під час суцільної колективізації сільського господарства (перша категорія - концтабір або тюрма, друга категорія - депортація у віддалені регіони СРСР). Таким же шляхом регулювалися тематична спрямованість та інтенсивність репресій в 1937 - 1938 рр.

Зокрема, наказом М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. встановлювався ліміт на арешт - 259 тис. чоловік. З них до першої категорії (розстріл) були віднесені 72 950 чоловік, всі інші підлягали ув'язненню на строк від 8 до 10 років. Надалі політбюро ЦК ВКП(б) задовольнило прохання властей регіонів на підвищення квот за цим наказом (на 200 тис. чоловік). Крім того, воно санкціонувало проведення щонайменше 10 подібних операцій в другій половині 1937 р. В цілому за 1937 - 1938 рр. чекісти заарештували 1 575 тис. чоловік. З них було засуджено 1 345 тис., у тому числі за першою категорією (розстріл) - 682 тис. чоловік⁸.

Масштаб цифр, одержаних шляхом підрахунку конкретних "розстрільних" списків за 1937 - 1938 рр. (не всі з них, мабуть, виявлені дослідниками), явно не узгоджується з офіційними даними радянського часу, які стосуються більш широкого хронологічного періоду. У доповідній записці генерального прокурора СРСР Р. Руденка, міністра внутрішніх справ С. Круглова і міністра юстиції К. Горшеніна, поданій в лютому 1954 р. на ім'я М. Хрущова, повідомлялося, що в 1921 - 1953 рр. за контрреволюційні злочини було засуджено 3 777 тис. чоловік (до ВМП - 643 тис. чоловік)⁹. В опублікованому газетою "Правда" 14 лютого 1990 р. повідомленні колегії КДБ СРСР вказувалося, що в 1930 - 1953 рр. за обвинуваченням у контрреволюційних, державних злочинах судовими та позасудовими органами було винесено вироки стосовно 3 776 тис. чоловік, з них розстрільних - стосовно 786 тис. чоловік.

II.

В архівах, як бачимо, є безліч неспростовних свідчень про те, як Сталін та його підручні у політбюро ЦК ВКП(б) організовували репресії. Рано чи пізно шляхом ретельного вивчення архівних матеріалів дослідники вийдуть на більш-менш точну цифру втрат, заподіяних народам СРСР репресіями радянського режиму. Зокрема, такі дослідження здійснюються з належним розмахом майже в усіх областях України.

Багато хто з дослідників переконаний у тому, що найпоцікавленіші архіви допоможуть нам у відповіді на питання, чому Сталіну була потрібна та чи інша репресивна кампанія.

Однак, такий погляд треба вважати помилковим. Характер архівних джерел визначається сталінським стилем керівництва партією і державою за допомогою репресій. Існують тільки документи, переважно у вигляді партійно-урядових постанов або рішень партійних комітетів, з інструкціями - як досягти потрібного результату. У деяких випадках, коли інструкції виявлялися надто страхітливими для оформлення письмового документу, на різних щаблях адміністративного апарату скликалися наради, де виконавців інструктували усно. Цю перепону дослідники долають досить легко: методом порівняльного аналізу. Воля центрального керівництва визначається за подібністю дій виконавців у різних регіонах.

Отже, на підставі архівних джерел встановлюється тільки механізм репресій. Виконавці потребували інструкцій, і тому інструкції існують. Архіви відповідають тільки на питання: як?

Сталіну не було потреби пояснювати виконавцям, навіть з власного оточення, чому він прийшов до того або іншого рішення. Дійсні причини своїх дій він не пояснював нікому. Чекісти сліпо виконували накази, їм цілком вистачало аляповатої легенди про "ворогів народу". Зацькованій громадськості вистачало пропагандистського шумовиння, яким шцерьт наповнювалися газети. Під час Великого терору в Україні та Кубані газети лементували про "куркульський саботаж хлібозаготівель". Коли розгортався Великий терор, вони були повні зойків про "загострення класової боротьби в міру наближення перемоги соціалізму".

Ми ніколи не дізнаємося з цілковитою певністю, якими міркуваннями керувався Сталін, коли розгортав і регулював Великий терор 1937 - 1938 рр. Та це не означає, що таємниця Тридцять сьомого року не піддається розкриттю.

Написаний Стефаном Куртуа заключний розділ "Чорної книги комунізму" має коротку, але виразну назву: "Чому?". У ньому немало містких і метких зауважень про особливості терору в опанованих комунізмом країнах, але вони далекі від конкретики. Розділ Ніколя Верта в цій книзі про репресії і терор в СРСР поділений на півтора десятка підрозділів, один з яких присвячений Великому терору. Верт вважає, що

репресії 1937 - 1938 рр. переслідували дві мети: по-перше, підпорядкувати центру цивільну та військову бюрократію всієї периферії; по-друге, знищити всіх "колишніх" у чекістських картотеках - членів інших політичних партій і опозиціонерів з ВКП(б), вихідців з дореволюційних привілейованих станів, інтелігентів з дореволюційними дипломами, колишніх карних злочинців тощо¹⁰. Дослідник має рацію, але все-таки залишається незрозумілим, чому Тридцять сьомий рік трапився у 1937 р.

Мабуть, відповідь треба шукати за межами самої проблематики Великого терору. Для цього треба визначити найгостріші суспільно-політичні проблеми. Адже терор був рутинним методом державного управління.

Отже, до таємниці Тридцять сьомого року треба підходити, опрацьовуючи концепцію. Під цим кутом зору слід вважати найбільш плідною думку М. Гефтера: страхітливих репресій зазнавали маси абсолютно лояльних людей. Якщо це так, - а у цьому не можуть сумніватися ті, хто прожив хоча б частину життя в умовах сталінщини, - то немає підстав вишукувати факти, які "провокували" генсека на репресії, або відшукувати в його поведінці ознаки параноїї. З порога треба відкинути й твердження про безглуздість терору. Завдання полягає в тому, щоб знайти приховану залежність між відомими, але розглядуваними ізольовано фактами. Якщо залежність виявиться безсумнівною, то сенс Великого терору проявиться з належною переконливістю.

III.

Зовнішній зріз радянського політичного життя становив собою конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Представники робітників, червоноармійців і селян утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, користувалися нібито повнотою влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально перебувала в руках обраних ними органів - виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали закони й здійснювали поточне управління, враховуючи накази виборців. Декларувалося, що ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих комітетів рад, повинні визначати

характер їхньої діяльності. Виборці мали право відкликати депутата в будь-яку мить. Це означало, що депутатів тримали на короткому повідку, не делегуючи їм того обсягу самостійних повноважень, який властивий представницькій демократії парламентського типу.

У такій системі влади В. Ленін ще у 1905 р. уявив колосальні можливості для встановлення незримої диктатури власної партії. Складання наказів виборців, визначення кандидатів у депутати з'їздів рад і забезпечення їх обрання, контроль за діяльністю депутатів та їх відкликання в разі потреби - все це мала здійснювати силова структура, яка перебувала поза конституційними рамками. Власне, без такої зовнішньої сили режим безпосередньої демократії був нежиттєздатним.

За лаштунками безпосередньої демократії партія більшовиків здійснювала тотальний контроль за всіма галузями суспільного життя. Він став можливим внаслідок цілковитого одержавлення суспільних інститутів, включно з економікою.

Суспільним життям партійний апарат керував опосередковано - через радянські органи влади. Опосередкованість справедливо вважалася перевагою. Вона дозволяла державній партії розв'язувати принципові питання, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи.

Влада радянських органів була вторинною, але реальною. Диктатура партійних комітетів в конституціях не знаходила відбиття, а тому не псувала конституційного вигляду рад. Узурпація влади компартійними комітетами відбувалася на особистісному рівні. Рішення, які приймалися партійними комітетами, проводилися в життя саме тому, що повноважні представники радянської влади були членами цієї партії і підпорядковувалися залізній партійній дисципліні.

Узурпація владних функцій рад повинна була відтворюватися при кожному їх оновленні. Тому вибори в радянські органи влади завжди були для партії справою величезного значення. Щоб утримати контроль над країною, державна партія розробила виборчі процедури, які дозволяли їй штучно підбирати склад органів влади за всіма параметрами: класовим походженням, партійній приналежності, демографічним ознакам, особистісним даним.

Найменш впевнено більшовики почували себе в селянському середовищі. Оскільки країна була в основному селянською, вони не могли допустити рівних виборів. У першій конституції радянської Росії (липень 1918 р.) затверджувалася така норма: Всеросійський з'їзд рад складається з представників міськрад з розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів рад з розрахунку один депутат на 125 тис. жителів¹¹.

Якщо в Росії робітники користувалися п'ятикратною перевагою у нормах представництва порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали вдсятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Пояснення треба шукати, мабуть, у тому, що вирізняло українських селян і робітників від червоноармійців: перші були місцеві, а другі в основному прийшли.

В. Леніну не раз доводилося пояснювати причини дискримінації селянства у конституційних нормах представництва при виборах в органи "робітничо-селянської" влади. Найбільш відверто він це зробив у травні 1919 р., коли внаслідок селянських антибільшовицьких повстань становище його партії стало критичним: "Так, ми порушили рівність робітників із селянами і твердимо, що ви, які стоїте за цю рівність, - прихильники Колчака"¹².

Диктатура системи "партія - ради" впливала не тільки з насилля, а й з впливу на маси, переконування їх. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість піднімати мільйони людей на виконання гасел, які партійне керівництво вважало першочерговими. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефективним "передавальним пасом" від керівних органів державної партії до всього населення.

Вплив робітничого класу та червоноармійців на радянські органи влади забезпечувався різноманітними засобами. Адже ці категорії виборців залежали від влади і були цілком керованими, на відміну від економічно незалежного селянства. Наприклад, у містах України з 1921 р. вводилося дві норми представництва: по одному депутату від 100 робітників або червоноармійців або від 300 службовців та учнів. Крім того, профспілки (точніше, профапарат) одержували право додаткового висування депутатів - по одному від 2,5

тис. членів союзів у великих містах і від 500 - у невеликих містах та селищах. Представники "чужих класів" (непмани, селяни-власники, кустарі) позбавлялися права голосу. Категорія "позбавленців" ("лишенцев") була досить великою - до 10 і більше відсотків населення.

Виборчими одиницями були підприємства, установи, військові частини, навчальні заклади. Для інвалідів, безробітних членів профспілок, дружин робітників і червоноармійців створювалися спеціальні (територіальні) виборчі ділянки. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій, громадськості. Спосіб голосування (подачею записок або підняттям руки) визначали самі збори виборців. Як правило, вибори проводилися відкритим голосуванням. Людей, які бажали здійснити у виборчій кампанії власний вибір, була можливість "дисциплінувати" різноманітними шляхами: впливом безпосереднього начальства (оскільки вибори відбувалися на виробництві), через громадськість, яка займалася розподілом матеріальних благ, загрозою "випадання" із списків виборців. Тому ті, кого не влаштовував формалізм виборчої системи, воліли залишитися вдома і не брати участі в цій справі. В Україні першу справді широку кампанію вдалося організувати тільки в 1925/26 рр., коли кількість тих, хто проголосував, перевищила половину виборців.

Тільки в місцеві ради проводилися прямі вибори. Всі з'їзди рад - від волосних (з 1923 р. - районних) до Всесоюзних формувалися з депутатів місцевих органів влади. Виборче начало майже не відчувалося. Над списками членів виконавчих комітетів, аж до ВЦВК, ретельно працювали в партійних інстанціях відповідного рівня.

Технологія виборчих кампаній в радянські органи влади не була прозорою, але не становила таємниці для будь-кого. У летючці, яка поширювалася есерами серед робітників Дніпропетровська в січні 1929 р., були такі рядки: "Більшовики нав'язали нам відкрите голосування у виборах в ради. Та невже можемо ми обирати вільно, коли обираємо відкрито? Хто насмілиться на очах осередкових князьків голосувати за чесного безпартійного або підняти руку проти мерзотника-комуніста, якщо останній виставлений осередком?"¹³

Такі вибори проводилися до середини 30-х рр. До цього звикли всі - самі виборці і компартійно-радянський апарат. Поява у лютому 1935 р. короткого газетного повідомлення про рішення чергового пленуму ЦК ВКП(б) змінити процедуру виборів була рівнозначною вибуху бомби.

IV.

Сталінська диктатура мала специфічну структуру й механізми функціонування. На відміну від монархічної влади, вона була непевною та безособистісною. Легітимність її не підтверджувалася історією та релігією. Перспективи її заперечувалися високою згуртованістю суспільства, яке мало досвід революційної боротьби. Ніхто не міг передбачити, як довго вдасться утримувати народи, які бачили кращі часи, у тоталітарному морозильнику.

Державні інститути монархії створювалися під одну політичну фігуру. Безвідносно до особистих якостей фігура царя-самодержця утверджувала імперію вже самим фактом свого існування. Навпаки, радянська влада була запереченням імперської. Вона виникла на гребені революційної хвилі, яка знищила імперію. Революція надала цій владі народного характеру.

Проте сповнені добрих намірів революціонери побудували не народну демократію, а жорсткий олігархічний устрій, який підім'яв під себе все суспільство. Поява тоталітарного режиму була історично неминучою в умовах революції, яку більшовики спрямували на знищення приватної власності й ринкових відносин. Ліквідація приватної власності на засоби виробництва позбавила суспільство природної самоорганізації.

Лютневий (1935 р.) пленум ЦК ВКП(б) запропонував внести у порядок денний чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про зміни в Конституції СРСР. Вказувалося на необхідність демократизації виборчої системи: заміни керівних виборів рівними, багатоступеневих - прямими, відкритих - закритими. Декларувалися настільки радикальні зміни, що слід було ставити питання в більш кардинальній формі: про підготовку проекту нової конституції.

VII Всесоюзний з'їзд рад в лютому 1935 р. ухвалив саме таке рішення. Для підготовки проекту створювалася комісія

під головуванням Сталіна. До її складу увійшли представники радянської України - П. Любченко, Г. Петровський, О. Стаханов, В. Чубар та ін.

Комісія працювала серйозно і довго. 12 червня 1936 р. проект Конституції СРСР було опубліковано. Розпочалося тривале, майже піврічне, обговорення - на партійних зборах, зборах трудових колективів, за місцем проживання. В Україні у ньому взяли участь 13 млн. чоловік. Це був рекордний показник в організаційно-масовій роботі компартійно-радянського апарату.

Перша п'ятирічка закінчувалася в атмосфері "підхльостування" темпів капітального будівництва у промисловості. Авантюристична політика надвисоких темпів індустріалізації призвела до глибокої господарської кризи. Замість обіцяного добробуту громадяни Радянського Союзу зазнали величезних матеріальних нестатків. У 1932 р. в країні розпочався голод. Прагнучи "навчити" селян України і Кубані працювати в одержавлених колгоспах, Сталін розпорядився вилучити у них увесь хліб в рахунок хлібозаготівель, а якщо хліба не знайдеться - то всі інші запаси продовольства, нагромаджені до нового врожаю. Внаслідок цього голодування перейшло в голодомор, який забрав життя мільйонів селян.

Політика "підхльостування", однак, з 1933 р. була припинена. Другий п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1933 - 1937 рр. значно більше уваги приділяв галузям легкої і харчової промисловості, ніж перша п'ятирічка. Замість безрозмірної продрозкладки з колгоспів, яка спричинила стихійний, але масовий саботаж, запроваджувалися досить помірні обов'язкові поставки продукції державі. Перед селянами відкривалася перспектива праці на себе.

Створений у першій п'ятирічці індустріальний потенціал у середині 30-х рр. починав давати віддачу. Карткова система була скасована. "Спецпоселенці" з розкуркулених, яким пощастило вижити у віддалених регіонах СРСР дістали право повернутися додому. Зникла категорія "позбавленців". Людям здавалося, що зникають матеріальні нестатки і політичні обмеження, викликані, як підкреслювали пропагандисти, труднощами будівництва соціалізму в одній країні.

Надзвичайний VIII з'їзд рад 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію СРСР. В ній проголошувалося, що в країні побудовано соціалізм. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося тепер формувати не за виробничими одиницями (завод, фабрика, установа), а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Така еволюція політичної влади була закономірною. Положення конституції повинні були відповідати діючій з березня 1919 р. партійній програмі, а в ній наголошувалося, що позбавлення політичних прав потрібне тільки як тимчасовий захід боротьби із спробами експлуатації відстояти або відновити свої привілеї. Вказувалося в програмі РКП(б) 1919 р. й на те, що "деяка" перевага в органах влади за індустріальним пролетаріатом порівняно з "дрібнобуржуазними" масами села також має тимчасовий характер. Час пройшов, перемогу соціалізму проголосили. Отже, потрібно було відмовлятися при формуванні органів влади від поділу населення за класовою ознакою.

Принципові зміни в конституційних нормах аніскільки не позначилися на системі реальної влади. Ради не були самостійною владою в своїй традиційній формі. Вони не могли стати нею і в своїй парламентській формі. Контроль над державою та суспільством здійснював підвладний генсеку партійний апарат, про який у "конституції соціалізму, що переміг" навіть не згадувалося. Щоправда, в конституцію уперше увійшло положення про Комуністичну партію як керівне ядро всіх громадських і державних організацій. Це повною мірою відповідало дійсності, але було позбавлене нормотворчої сили. Диктатура партії не тільки не згадувалася у конституції, але й взагалі офіційно заперечувалася. Реальність приховувалася за беззмістовним виразом "диктатура пролетаріату".

V.

Досі сюжет про терор як засіб державного управління не накладався на проблему еволюції зовнішніх форм радянської влади. Об'єднання їх в одному дослідженні виявляє цікаві причинно-наслідкові зв'язки, здатні кинути світло на таємницю Тридцять сьомого року. Воно не виглядає штучним: обидва сюжети мають спільний знаменник - функціонування тоталітарної влади.

Історія радянського суспільства 30-х рр. повертається до нас різними гранями залежно від джерел, якими користуємося. Коли ми читаємо газети або дивимося документальні чи художні кінострічки, перед очима постають картини динамічного і щасливого суспільства, візитною карткою якого можуть бути такі пісенні шедеври, як "Марш ентузіастів" і "Широка страна моя родная". Коли гортаєш тижневі зведення Державного політичного управління, вимальовується зовсім інша, трагічна й похмура картина.

Жахливий голодомор 1932 - 1933 рр. поклав край опортуністичній бездіяльності багатьох провідних діячів ВКП(б), на очах яких компартійно-радянська влада ставала мафіозною злочинною структурою. Ті, хто не бажав ототожнювати себе із сталінськими злочинами, вирішили діяти.

Єдину можливість усунути Сталіна з посади генерального секретаря ЦК ВКП(б) давала процедура виборів до Центрального комітету на партійному з'їзді. Специфіка функціонування влади вимагала, щоб такі вибори залишалися таємними. Навпаки, вибори до політбюро ЦК на першому після з'їзду пленумі відбувалися простим підняттям руки. Щоб перекрити Сталіну шлях в політбюро ЦК, треба було його забалотувати під час виборів в Центральний комітет.

Наївну спробу використати рештки внутріпартійної демократії для усунення генсека зробила у січні 1934 р. частина депутатів XVII з'їзду ВКП(б). З'їзд повинен був підбити підсумки "великого перелому" й затвердити основні показники другого п'ятирічного плану, який вже цілий рік виконувався. Сталін бажав, щоб на з'їзді була підтверджена безпомилковість його керівництва. Для цього було організовано виступи керівних діячів опозиції - М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва. Політично злом-

лені, ці люди каюлися в тому, що раніше протистояли генеральній лінії партії. Услесливими компліментами на адресу організатора голоду-геноциду України були наповнені й виступи на з'їзді керівників радянської України.

Безпосередньо проти Сталіна на з'їзді не виступив ніхто. Безпечною можливістю висловити своє негативне ставлення до генсека під час таємного голосування використали, за спогадами, до трьох сотень делегатів. Щоправда, в документації лічильної комісії з'їзду, опублікований в роки горбачовської перебудови, не видно жодних слідів приреченого на невдачу виступу. У 1937 р. злопам'ятний генсек знищив усіх делегатів цього з'їзду, окрім тих, в яких був упевнений абсолютно. Свого часу цей з'їзд називали "з'їздом переможців". Фактично ж він увійшов в історію як "з'їзд розстріляних".

Найбільшу підтримку делегатів XVII партійного з'їзду під час виборів Центрального комітету одержав С. Кіров. 1 грудня 1934 р. його спіткала смерть від кулі вбивці. Генсек одержав довгоочікувані підстави для розгортання терору, спрямованого на зміцнення своєї влади.

5 грудня газета "Правда" опублікувала датовану днем смерті Кірова постанову ВЦВК про внесення змін у чинні карно-процесуальні кодекси союзних республік. Тепер справи про терористичні організації та акти терору проти представників радянської влади розслідувалися в термін не більше як десять днів. Слухали ці справи без участі сторін, вирок про вищу міру покарання виконувався негайно. Клопотання про помилування й касаційний розгляд справ у новому судочинстві не передбачалися.

У січні 1935 р. ЦК ВКП(б) надіслав до місцевих парторганізацій закритий лист "Уроки подій, пов'язаних із злочинським вбивством тов. Кірова". Будь-яка незгода з політичним курсом Центрального комітету кваліфікувалася у ньому як виступ ворога народу, тобто карний злочин. Керівників усіх рангів, які не реагували на антирадянські виступи негайно і належним чином, ЦК ВКП(б) визначав як дворушників. Дворушників вимагалася не тільки виключати з партії, а й арештовувати та ізольовувати. Отже, ті, хто намагався рятувати людей від карної відповідальності, самі зазнавали репресій.

30 березня 1935 р. було прийнято закон про покарання

членів сімей ворогів народу. Цим самим так звана "соціалістична законність" ще далі відійшла від правових норм. 7 квітня 1935 р. ЦВК СРСР видав жакхливий указ, який дозволяв обтяжувати карною відповідальністю дітей з 12-річного віку. На них, за змістом указу, поширювалися всі передбачені карним кодексом покарання аж до смертної кари.

Рішення лютневого (1935 р.) пленуму ЦК ВКП(б) про скасування "ручної" системи виборів в радянські органи влади слід осмислити в контексті перелічених заходів центрального компартійно-радянського керівництва як ескалацію державного терору.

Демократизацією виборчої системи Сталін викликав вогонь на всю очолювану ним компартійно-радянську вертикаль влади. І справді, вільні вибори являли величезну загрозу для апарату, який давно звик не відчувати залежності від електорату. Останній раз такі вибори відбувалися після жовтневого перевороту 1917 р. за списками, підготовленими ще Тимчасовим урядом. В Росії вибори до Установчих зборів дали вирішальну перевагу есерам і соціал-демократам. Більшовики набрали 24 % голосів. В Україні, де вибори проводилися Центральною Радою, більшовики дістали тільки 10 % голосів.

Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ-НКВС. Він потребував підтримки з боку компартійно-радянського апарату. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед вільними виборами. Тільки він, контролюючи органами державної безпеки, міг відвернути загрозу появи на всіх щаблях радянського апарату влади нових людей. Розуміючи це, апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла з собою нова, сталінська конституція.

Кожний розумів, що допомога органів державної безпеки у проведенні виборів може здійснюватися у звичних для чекістів формах - шляхом дальшого розгортання державного терору. Тому Сталін дістав від центрального компартійно-радянського керівництва та периферійних апаратників карт-бланш на репресії в будь-яких масштабах. Ті, хто не погоджувався запрограмовано діяти у ситуації, створеній генсеком, повинні були згоріти у вогні терору. Бажаючих

зайняти їхні місця не бракувало.

VI.

5 грудня 1936 р., коли Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затверджував конституцію, було оголошено, що вибори до Верховної Ради заплановано на "найближчий час". Однак вони насправді відбулися тільки 12 грудня 1937 р. Більш ніж річна відстрочка була потрібна, щоб належним чином підготуватися. Точніше, треба було підготувати самого виборця, щоб він обрав у радянський парламент запропонованих партійними комітетами перевірених і слухняних людей.

Практично негайно було покладено край усіляким розмовам про висування альтернативних кандидатур, які точилися під час обговорення проекту нової конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного кандидата на кожне депутатське місце, а саме: кандидата від так званого "блоку комуністів і безпартійних". Сама думка про висування незалежного від влади кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю карного кодексу.

У виборчому бюлетені, як того вимагає світова практика, повинні друкуватися варіанти рішень. Виборцю завжди треба пропонувати виявити свою волю активно, тобто, залишенням у бюлетені тільки одного невикресленого прізвища кандидата в депутати. Організатори виборів не виступили прямо проти рутинної практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: "Залиште прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть". Примітка була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки одне прізвище - кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Та на це не звертали уваги.

Під час вільних виборів навіть у випадку, коли в бюлетені міститься тільки одне прізвище, голосуючий зобов'язаний визначити своє ставлення до кандидата у письмовій формі, тобто викреслити одне слово в альтернативній парі слів (згодний - незгодний). Однак організатори виборів здійснили підступне спрощення тексту бюлетеня: на ньому друкувалося тільки прізвище одного кандидата та назва колективу, який його висунув. Позитивне ставлення до кандидатури за цих умов виключало необхідність письмової фікса-

ції. Тобто, потреба робити будь-які позначки на бюлетені відпадала. Виходило, що відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище єдиного кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Кабінка ставала своєрідною перевіркою на лояльність владі.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки на вибори. Виборці надходили у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх, оскільки на підприємствах і в установах всі перебували в економічній залежності від держави. Виборці ставали залежні від держави й на селі, тому що працювали в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували.

Щоб вони проголосували, як належить, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної обстановки переходило до органів державної безпеки.

В лютому - березні 1937 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б). Сталін заявив на ньому, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він звинувачував "безтурботних, добросердих і наївних керівних товаришів", які нібито втратили здатність розпізнавати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати "правильне рішення". Це був майже відвертий заклик до "бунту" проти керівників, старих партійців.

Щоб створити сприятливі передумови для реалізації такого задуму, на березень - квітень 1937 р. ЦК ВКП(б) призначив перевибори місцевих комітетів партії. Однак вони не дали очікуваних результатів, і чистку партійних органів узяв на себе наркомат внутрішніх справ СРСР на чолі з М. Єжовим.

Лютого-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. поклав початок Великому терору. В ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони - морально, шляхом примушування до

співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження ними "ворогів народу", вимушеної подачі неправдивих свідчень проти своїх співробітників, знайомих і навіть рідних. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції. В обстановці репресій майже не знаходилося сміливців, котрі наважилися б скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від "блоку комуністів і безпартійних".

¹ Куртуа С. и др. Чёрная книга коммунизма / Переклад з французького. М., 1999. С. 689.

² Хрущов Н.С. Время, люди, власть. (Воспоминания в 4-х кн.) М., 1999. Кн. 2. С. 761.

³ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов / Под общей редакцией академика АН СССР А.Н. Яковлева. М., 1991. С. 13.

⁴ Там само. С. 14.

⁵ Улам Адам. Гипноз Сталина // "Известия" (Москва). 1991. 29 травня.

⁶ "Век XX и мир" (Москва). 1990. № 9. С. 21.

⁷ Безліч документальних свідчень стосовно України зібрав С. Білокінь. Див. його джерелознавче дослідження: Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. К., 1999. 448 с.

⁸ Куртуа С. и др. Вказ. праця. С. 191, 193.

⁹ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки неписаної історії. К., 1993. С. 309.

¹⁰ Куртуа С. и др. Вказ. праця. С. 202.

¹¹ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917-1936). К., 1937. С. 76.

¹² Ленін В.І. Повне зібрання творів. У 55 том. Т. 38. С. 343.

¹³ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 - 1939 рр.) К., 1999. С. 248.

МІСТА УКРАЇНИ: ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІЯ, ПАМ'ЯТКИ

*Петро Тронько,
Ярослава Верменич*

ТИПИ І ТИПОВІ ОЗНАКИ ІСТОРИЧНОГО МІСТА: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ОХОРОНИ СПАДЩИНИ

Поняття "історичне місто" вже міцно утвердилося у міжнародному і вітчизняному соціогуманітарному лексиконі. Міжнародна хартія по охороні історичних міст (Вашингтон, 1987) відносить до них ті великі і малі міста, "котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям"¹. В Україні до їх числа прийнято відносити міста, які мають понад 300-річну історію, а також ті, що виникли у пізніший час, але вирізняються цікавою планувальною структурою, великою кількістю історичних і архітектурних пам'яток і мають виразний образ, що відбиває психологічні аспекти міської життєдіяльності. Таких міст в Україні понад 300, 39 з них перебувають під державною охороною.

Хоч дослідження історичних міст в Україні має вже майже двохсотлітню історію, теоретичні питання містознавства відпрацьовані далеко не достатньою мірою. Чимало неясностей і розбіжностей існує в системі критеріїв віднесення міст до категорії історичних, визначення віку конкретного міста, оцінки історичної значимості міської топоніміки. Відсутні методики розрахунку допустимих навантажень урбанізації, транспортного тиску тощо на старовину, що підлягає збереженню і оновленню.

Нерозробленість теоретичних проблем містознавства в Україні впливає насамперед з її багатовікової бездержавності і розчленованості. Держави-метрополії були мало зацікавлені у справді науковому дослідженні міського життя в Україні, оскільки його виразні національні особливості руйнували імперські міфи, що ґрунтувалися на невизнанні українського етносу як такого. Особливо негативну роль відіграли пропаговані радянською владою аксіологічні (інстру-

ментальні) підходи до міської історико-культурної спадщини, внаслідок якої міська топоніміка виявилася вкрай переваженою назвами, пов'язаними з комуністичними знаками і символами, а історія міст втрачала національні ознаки та перетворювалася на апологію діяльності правлячої комуністичної партії. Будь-який акцент на національних аспектах життєдіяльності міських спільнот у кращому випадку кваліфікувався як самозамилування старовиною, а в гіршому - як прояв буржуазного націоналізму.

Одними з найважливіших у методологічному відношенні і водночас найменш розробленими є проблеми типології історичних міст, особливо у практичному контексті, в плані визначення цінності об'єктів, що потребують першочергової уваги. Створення історико-культурних заповідників, які в Україні традиційно є найефективнішим засобом охорони історико-культурних цінностей, далеко не завжди гарантує збереження цілісного історичного містобудівного утворення. Таксономія у містознавстві - це, насамперед, визначена на науковій основі ієрархія пріоритетів пам'яткоохорони. З цього погляду визначення основних типів історичних міст, їх архітектурних і містобудівних особливостей набуває виняткової ваги. Та й в суто науковому плані міська культура в її історичних трансформаціях - один з найбільш вдячних об'єктів дослідження. Як своєрідні соціополітичні і етнокультурні комплекси, вписані в ієрархічно побудовану територіальну організацію суспільства, міста потребують вдумливих досліджень їх ландшафтно-просторової, архітектурної, історико-культурної специфіки. Тим більше це стосується міст-пам'яток, міст-довгожителів, початки яких губляться в глибині тисячоліть.

До першої групи історичних міст, залишки яких дійшли до нашого часу, варто віднести античні міста Північного Причорномор'я, час виникнення яких відноситься до завершального періоду "великої грецької колонізації". Як правило, античні міста виникали на місці емпорій - своєрідних торгових факторій із складами товарів, призначених для обміну з місцевим населенням. Перша грецька колонія на о.Березань виникла в кінці VII ст. до н.е. Найбільш дослідженим в археологічному відношенні є місто-поліс Ольвія,

розкопки якої ведуться з 1911 р. Типові ознаки античного міста: прямолінійне планування з агорою-ринком як центром, кам'яна забудова, мощені каменем вулиці. Про високий рівень містобудівництва і міської культури можуть дати уявлення розкопані в Ольвії залишки 7-кімнатного громадського будинку, монументального вівтаря, кам'яного водоймища як частини складної гідротехнічної споруди, гімназії, театру, іподрому, водогону з глиняних труб.

Близько 575 р. до н.е. на кримському березі Керченської протоки вихідцями з Мілета було засноване м. Пантікапей - згодом столиця Боспорського царства. На високій Митридатівій горі було зведено акрополь, а місто розмістилося на схилах. У гавань могли одночасно заходити 40 кораблів. Археологічні дослідження Пантікапея дали унікальні знахідки, такі, як, приміром, саркофаг, прикрашений гіпсовими фігурами ніобідів.

На жаль, стан збереження решток античних міст залишає бажати кращого. Хронічний брак коштів вкрай утруднює археологічні дослідження, а різні "шукачі скарбів" завдають пам'яткам непоправної шкоди. Щоб зберегти залишки античних міст для майбутніх поколінь, завдання їх дослідження, реставрації й консервації мають посідати пріоритетне місце у розроблюваній нині Національній програмі збереження і використання пам'яток архітектури та історичних міст.

Античними містами-колоніями, певна річ, не обмежувалася географія міських поселень на території України на початку I тисячоліття н.е. Географ II ст. Птолемей перерахував 10 "городів" вздовж течії Дніпра та його рукавів і навіть назвав їхні координати. Втім, численні спроби реконструювати карту Птолемея не дали серйозних наукових результатів. З Києвом, приміром, ототожнювали і згаданий Птолемеєм Азагарій (М.Берлінський, М.Закревський), і Метрополь (К.Мюллер) і Сар (з певними застереженнями М.Брайчевський). У візантійського імператора Костянтина Багрянородного (середина X ст.) київська фортеця має назву Самбатас. Можливо, це і була назва тих поселень, що виникли на місці майбутнього Києва на рубежі нової ери. А про те, що вони були вже значними торговельно-ремісничими центрами, свідчать численні знахідки римських монет I-IV ст. в ра-

йони Львівської площі, на Подолі й Куренівці, на Печерську, у Пирогові тощо. На підставі датування монет знаменитого Оболонського кладу, знайденого у 1876 р., В. Антонович відносив початки історії Києва до перших століть н.е.²

Залишки ремісничих поселень першої половини I тисячоліття, які можна розглядати як зародки майбутніх міст, археологи знаходять повсюди не тільки у Подніпров'ї, але й на територіях Львівської (Неслухів), Хмельницької (Лука-Врублівецька, Лепехів), Житомирської (Слободище) та інших областей. Мабуть, це ще не були міста у повному розумінні цього слова. Втім, все залежить від того, який зміст вкладати в поняття "історичне місто". І як співвідносити поняття "городище" (їх кількість у давньоруську добу обчислюється десятками тисяч) і "град" (тут рахунок іде на сотні). Чітких наукових критеріїв їх розрізнення поки що не існує.

Міська спадщина Київської Русі - це другий тип історичних міст - збереглася дещо краще, ніж пам'ятки наступної, козацької доби в історії України, і певну роль відіграли тут ідеологічні мотиви. Як спадщина уявної "колиски трьох братніх народів" пам'ятники Київської Русі охоронялися краще і руйнувалися рідше, ніж пам'ятки, пов'язані з часами національного піднесення. Досить непогано, приміром, зберігся, охороняється і експонується давній Чернігів. Історія його непогано простежується, починаючи з язичницьких часів. У 1987 р. вчені вирішили перевірити достовірність легенди, відповідно до якої на виготовлення царських воріт для Борисоглібського собору був використаний срібний ідол, знайдений на старому язичницькому капищі. Спектрографічний аналіз мікропроб, узятих з цих воріт, підтвердив достовірність легенди³.

Нормани називали Русь "Гардаріки", тобто державою градусів. Слов'янське слово "град" похідне від "городити", "огороджувати" і означало, насамперед, укріплений замок. Саме в такому значенні слово "град" побутує і в сучасних чеській, словацькій, польській мовах. Місто в українській мові асоціюється не так із замком-фортецею, як із значним центром економічної і духовної життєдіяльності людей. Втім, у жорстокі часи середньовіччя існування будь-якого міста було немислиме, якщо воно не було водночас замком,

фортецею, укріпленням.

Давньоруські міста - новий, порівняно з античним, тип міста. Тут уже не торгівля, а розвинуті ремесла, що виразно відокремилися від землеробства, формують образ міста, виникає реміснича спеціалізація і товарне виробництво, що працює на обмін. Населення, що займається ремеслом і торгівлею, тяжіє до укріплень, бо шукає надійного захисту для свого життя і власності. Давньоруські гради-замки мали могутні фортифікаційні укріплення, що сприяло перетворенню їх у господарсько-адміністративні центри. Водночас вони були і святилищами, релігійними центрами, що забезпечувало їм ідеологічне панування над прилеглими територіями.

Новітні археологічні дослідження, а також робота над "Зводом пам'яток історії і культури України", дали змогу істотно уточнити літописні дані про давньоруські міста - за новітніми, уточненими даними їх було понад 300. За щільністю населення Київська Русь поступалася хіба що Візантійській імперії⁴.

Міста давньої Русі виразно поділялися на дві частини: міський центр (в літописах щодо нього зустрічаємо назви "дитинець", "днешний град") являв собою розташовану на узвишші фортецю, укріплену валами, стінами, ровами. В дитинці розмішувалися князівський двір, резиденція єпископа, церкви. Другу, більшу за розмірами, частину міста становило літописне "передгородье" ("град окольный", "острог", "посад"). У Києві і Чернігові ця частина міста вже тоді мала назву "Поділ". Як правило, "зовнішній город" теж обносився валом. У цій частині міста жили ремісники, торговці, купці. Ремісники жили компактно, розташовуючись поближче до джерел потрібної їм сировини та води; звідси "кінці" кожум'як, гончарів тощо. Інколи назви "кінців" визначалися етнічним складом населення.

Те, що території стародавніх українських міст виявилися щільно забудованими у пізніші часи, утруднює їх археологічне дослідження. Поодинокі спроби накреслити їх будівельні схеми, як правило, надто приблизні і не в усьому достовірні. М.Брайчевський ще на початку 70-х рр. піддав критиці традиційний погляд на давньоруські міста як великі села з оточеними садочками ошатними хатинами. Площа все-

редині міських укріплень цінувалася надто дорого, і тому середньовічні міста росли вгору. Міщанські будинки, очевидно, взагалі не мали дворів, стоячи впритул один до одного, як у будь-якому іншому європейському місті тих часів⁵.

Форма управління у давньоруських містах значною мірою визначалася вічовими зборами, які набули особливої ваги в XI-XII ст. Віча відбили посилення ролі міського населення у політичному житті, хоч значення їх навряд чи варто перебільшувати. Реальна влада перебувала в руках князя і бояр. Втім, саме віче уособлювало демократичну традицію у міському житті. На вічах обговорювали питання війни і миру, прикликання і вигнання князів, призначення і зміщення адміністративних осіб тощо. Б. Греков, досліджуючи етимологію слова "віче" (вещать - від того ж кореня "ве"), співвідніс віче із пізнішим парламентом і народними зборами⁶. У вічовій традиції можна бачити перші зародки громадянського суспільства на території України.

До третього типу історичних міст можна віднести ті, які виникли після татарської навали 1239-1242 рр., і почали інтенсивно розвиватися з переходом під зверхність Литви. Здебільшого їх виникнення було продиктоване вимогами оборони, і ця обставина наклала виразний відбиток на їхню топографічну структуру. Це були замки-фортеці, оточені міцними стінами; вони також мали "передграддя", але ремісничо-торговельний характер останніх вимальовувався не так виразно, як у давньоруських містах. Як правило, замки ці ще в давнину зазнавали руйнувань і лише небагато з них відновлювалися. З XIV ст. відомий, приміром, Бучацький замок, розташований на високому скелястому плато. Залишки його і сьогодні вражають завершеністю форм. Однією з найвизначніших пам'яток оборонної архітектури доби Ренесансу, що частково збереглася до наших днів, є Бережанський замок-фортеця на Тернопільщині, зведений у 1534-1554 рр. Стіни, що його оточували, досягали шести метрів ушир, він мав п'ять великих веж-бастіонів. У східній частині замку був побудований палац.

Західноукраїнські міста XV-XVII ст. за своїм зовнішнім виглядом були подібні до західноєвропейських - з чотирикутним ринком і ратушею в центрі, з вузькими вулицями і

щільною забудовою, з дво- і триповерховими будівлями, що мали три вікна на кожному поверсі. Львів і міста Львівщини дають найбільш наочне уявлення про їх зовнішній вигляд. Як із захопленням відзначив експерт ІКОМОСУ Г. Каспарі, Львів - чи не єдине місто в Європі, яке зберегло максимум історичної бруківки. Різновиди її - "брук з кістки", "мозаїковий брук", "колений плитняк" тощо - посилюють неповторну міську ауру⁷.

Про міста пізнього середньовіччя ми знаємо, природно, значно більше, ніж про міста Давньої Русі. Зусиллями В. Антоновича і його "земельної школи" в обіг введено величезну кількість матеріалів, що дають докладну картину міського життя XIV-XVIII ст.⁸ Тут можна згадати і пізніші праці О. Компан, Я. Ісаєвича, П. Михайлини і багатьох інших дослідників⁹. Маємо стародавні плани середньовічних міст, податні та люстраційні акти, іконографію. Багато зроблено для дослідження тих елементів міського самоврядування, які ґрунтувалися на Магдебурзькому праві.

Звільнення міст, що діставали Магдебурзьке право, від юрисдикції урядової адміністрації і надання їм самоврядування на корпоративній основі означало помітний прогрес в організації міської життєдіяльності. Міщанство стало окремим станом, мало власну цехову організацію, свої релігійно-національні товариства (братства). Останні у найбільших містах виступали надійними охоронцями національної самобутності. Виборність посадових осіб (бургомістри, радці, лавники), частковий податковий і судовий імунітет, пільги щодо розвитку ремесел і торгівлі, звільнення від деяких феодалських повинностей стимулювало залюднення міст і їх економічне зростання - зрозуміло, у тій мірі, наскільки Магдебурзьке право не порушувалося протизаконними вчинками можновладців. Повним Магдебурзьким правом користувалися лише кілька українських міст; решта змушені були задовольнятися виборністю війта чи старости та бурмістрів.

У 1994 р. постановою Кабінету Міністрів України Державним історико-архітектурним заповідником оголошена історична частина м. Жовква Львівської області. На заповідній території площею 27 га (частково і за її межами) розташовано 40 історико-архітектурних і мистецьких пам'яток

XVI-XX ст. Повністю збережена унікальна планувальна структура історичного центру міста і особливості його житлової забудови. Замок кінця XVI - початку XVII ст., оборонні стіни та вежі, ратуша, замковий парк, парафіяльний костел - все це становить вражаючий ансамбль, безцінний скарб архітектурної і мистецької творчості ¹⁰.

Нарешті, четвертий тип історичного міста - це "сплановані" міста півдня України, при будівництві яких було передбачено розміщення громадських центрів, виділення земель для стратегічних і виробничих споруд, розчленування житлової зони широкими вулицями тощо. Хоч за віком вони не завжди "досягають" до загальноприйнятих критеріїв "історичних міст", запропоновані архітекторами оригінальні вирішення просторового середовища роблять ці міста якоюсь мірою унікальними. Йдеться про Одесу, Дніпропетровськ, Херсон, Миколаїв, Кіровоград тощо, планування і архітектура яких являють собою своєрідний сплав різних містобудівних культур - української, російської, французької тощо.

Історія цієї групи міст, яка представляє величезний інтерес насамперед для вивчення колонізаційних, урбанізаційних, демографічних процесів у Південній Україні, здатна дати чимало також для характеристики фортифікаційної і міської архітектури XVIII-XIX ст., впливу віденського неоренесансу, а також насадження візантійсько-московського стилю у церковному будівництві. Приміром, - фортеця св.Єлизавети у Кіровограді - єдина земляна оборонна споруда XVIII ст., що збереглася до наших днів. Розроблений план її реконструкції і музеєфікації дає змогу не тільки відтворити її зовнішній вигляд, але й створити на її базі цікавий туристичний об'єкт ¹¹.

Нині в Україні під охороною держави перебувають понад 15600 пам'яток містобудування й архітектури; практично всі історичні міста потерпають від руйнівної дії часу і натиску урбанізації. Документами ЮНЕСКО визначені заходи, "необхідні для захисту, консервації та реставрації цих міст, так і для їх безперервного розвитку і гармонійного пристосування до сучасного життя" ¹². У Міжнародній хартії по охороні історичних міст, про яку вже йшлося, чітко визначено

цінності, які належить охороняти: це, зокрема, конфігурація планувальної структури, просторові співвідношення, форма і вигляд споруд, різні функції міста, набуті в процесі історичного розвитку.

Створення в Україні Ліги історичних міст засвідчило її готовність йти шляхом засвоєння вже накопиченого досвіду охорони історико-культурної спадщини, включення інтелектуально-творчого потенціалу історичних міст до процесів національного відродження українського народу. Але останнім часом діяльність Ліги практично завмерла.

А будівельники в умовах загальної комерціалізації відверто ігнорують існуючі правила забудови в історичних містах, самовільно переобладнують чи зносять будови-пам'ятники. Приміром, Офісний центр у Києві, який за висотою і стилем не відповідає існуючій забудові, "посаджено" прямо в заповіднику "Стародавній Київ". Меру міста і міському Управлінню по охороні пам'яток архітектури і навколишнього середовища доводиться вживати екстраординарних заходів щодо порушників, аж до опечатування об'єктів. Але справа навряд чи зрушить з місця, поки не буде чітко визначено статус історичного міста, джерела витрат на наукові, реставраційні та охоронні роботи, міру відповідальності за руйнування пам'яток і порушення рівноваги між історичною забудовою і новими об'єктами.

На наш погляд, під поняття "історичне місто" мають підпадати ті міста, які акумулюють успадковані від минулого неперехідні соціокультурні цінності, вирізняються автентичністю і оригінальною планувальною структурою, мають власний неповторний образ, що накладає відбиток на всі аспекти міської життєдіяльності. Найбільш загальні критерії віднесення міст до категорії історичних мають враховувати його вік, наявність визначних історико-культурних пам'яток, його роль як політичного і духовного центру для прилеглої території на певному історичному етапі. При цьому нинішній статус селища-міського типу у Галича чи Любеча не повинен перешкоджати віднесенню їх до історичних міст.

Найкраще вирішення проблеми збереження і захисту традиційного міського середовища - створення державних історико-культурних заповідників. Україна має в цьому пла-

ні традиції, гідні пошани й наслідування. Навряд чи ми могли б сьогодні милуватися неповторними архітектурними ансамблями Кам'янець-Подільського, якби ще у 1928 р. не було оголошено державним історико-культурним заповідником його "Замок-фортецю" з усіма старовинними фортечними спорудами, польською брамою, руською брамою, вежею Стефана Баторія тощо. Неможливо переоцінити значення постанови Ради Міністрів України від 24 листопада 1976 р., якою затверджувався перелік старовинних малих і середніх міст, чия історико-культурна спадщина бралася під державну охорону. Нещодавно, у минулому році, статус Національного дістав національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав". Завдяки невтомній діяльності групи ентузіастів на чолі з М.І.Сікорським старовинний Переяслав-Хмельницький перетворився на музейне місто, що об'єднує 24 музеї і окремі експозиції.

Нині в Україні діє 49 історико-культурних заповідників; семи з них надано статус національних. Переважна більшість із них охороняє міську історико-культурну спадщину. Предмет особливої турботи - пам'ятки Києва і Львова, що зберігають напластування багатьох історичних епох. Центральну частину Львова, як і два найцінніші архітектурні ансамблі Києва, ЮНЕСКО включила до Списку всесвітньої спадщини. Нині Національна комісія України у справах ЮНЕСКО розробляє відповідну документацію для включення до цього списку усього давнього історичного центру Києва.

Історичне місто потребує певних, як правило, чималих, коштів на підтримання власної автентичності і охорону історико-культурної спадщини. Надходження їх з державного і місцевих бюджетів має бути чітко регламентованим, а меценатська та інша благодійна діяльність всіляко заохочуватися. Кожне історичне місто повинне мати свій статут і довгостроковий план охорони і відтворення пам'яток. Особлива увага при цьому має звертатися на запобігання шкідливим впливам і стихійним лихам, здатним завдати міській спадщині непоправної шкоди. Необхідно виробити і затвердити на державному рівні чіткі професійні правила, що стосуються інвентаризації пам'яток археології та містобудівної культури, їх дальшого дослідження і відновлення, консервації, туристичного

показу, а також оцінки кваліфікації осіб, відповідальних за охорону спадщини.

Такі ж правила, що конкретизують основні, мають розроблятися на регіональному і місцевому рівнях. Активна участь населення в охороні спадщини повинна ґрунтуватися на відкритому доступі до всієї інформації, що стосується проблем життєдіяльності міста, вироблення конкретних форм заохочення меценатської, краєзнавчої, туристичної діяльності. Будь-яке втручання у міський ландшафт має бути мотивованим, кваліфікованим і підпорядкованим завданням збереження містобудівної спадщини для майбутніх поколінь. Це ж стосується відновлення пам'яток, яке вимагає обережного ставлення до деталей, історичної точності, мінімізації шкоди, яка може бути завдана культурному шару і довкіллю.

Не менше значення має і відродження кращих традицій історіографічного і краєзнавчого дослідження більш як тисячолітньої містобудівної культури України. Досвід створення 26-томної "Історії міст і сіл України", який здобув міжнародне визнання, свідчить про величезний потенціал регіоналістики і історичного краєзнавства у нашій країні. За наявності відповідних організаційних зусиль і коштів абсолютно реально уявляється справа підготовки енциклопедичного видання про історичні міста України, а згодом і оновленого корпусу нарисів про всі її міста й села.

Міська історико-культурна спадщина - наше багатство, той невидимий ланцюг, який єднає минуле, сучасне, майбутнє. Образи міста, їх видозміна в контексті розвитку людської цивілізації є складовою частиною картини світу, якій сьогодні надається універсального значення. Лише копітка робота по дослідженню, охороні, примноженню історичної спадщини гарантує від перетворення наших міст у безликі нагромадження стандартних споруд, продовжує їх життя у часі і в просторі.

¹ Праці Центру пам'яткознавства. К., 1992. Вип. 1. С. 60.

² Антонович В.Б. Описание киевского клада, содержавшего римские монеты III и IV ст. // Древности. М., 1877. Т. VII. С. 244.

³ Див.: Коваленко В.П. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова // Историческое краеведение СССР: вопросы теории и практики. Сб. науч. статей. К., 1991. С. 201-210.

⁴ Юренко С.П. Деякі проблеми дослідження археологічних старожитностей у контексті "Зводу пам'яток історії та культури України" // VIII Всеукраїнська наук. конф. "Історичне краєзнавство і культура". Харків, 1997. Ч. I. С. 306.

⁵ Брайчевський М. Вибрані твори. К., 1999. С. 440-443.

⁶ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1949. С. 354.

⁷ Зеркало недели. 2000. 29 янв.

⁸ Див., наприклад: Акты о городах // Архив Юго-Западной России. К., 1869. Ч. V. Т. I; Антонович В. О городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг. К., 1870; Його ж. Українські міста // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVI-ІІ ст. Львів, 1904. Ч. 2.

⁹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996; Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму. Чернівці, 1971.

¹⁰ Яремич Р.Г. Історико-культурні ресурси туризму м. Жовкви // Туристичні ресурси України. К., 1996. С. 173-187.

¹¹ Гайда Л.А. Фортеця св. Єлизавети - визначний об'єкт туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. К., 1999. Вип. 2. С. 494-506.

¹² Праці Центру пам'яткознавства. К., 1992. Вип. I. С. 60.

Вячеслав Горбик

ПРОБЛЕМИ І ЗАВДАННЯ ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНОГО "ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ"

Пам'ятки історії та культури - важлива складова духовних надбань людства, матеріалізована історія, яка несе в собі багату й різнобічну інформацію про розвиток суспільства. Найдавніші пам'ятки людства є унікальними документами минулого, важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Вік перших з них сягає глибин антропогенезу. Від епохи палеоліту протягом багатьох тисячоліть вони висту-

пають єдиними свідками еволюції людства. В них закодовані політичні, релігійні, моральні, естетичні норми і цінності минулих поколінь. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії і культури водночас є джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників. Еволюція нерухомих пам'яток яскраво мовить про еволюцію людства.

За кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна, без перебільшення, віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Чимало пам'яток мають загальнодержавне значення. Найбільш видатні з них - Києво-Печерська Лавра, Софія Київська, центр м. Львова - за рішенням ЮНЕСКО включені до реєстру Всесвітньої культурної спадщини.

В умовах розбудови незалежної української держави і пов'язаних з нею процесів пробудження національної самосвідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного і всебічного використання надбань людства - пам'яток вітчизняної і світової культури неможливо вирішити завдання докорінного оновлення духовного життя.

Тяжка доля спіткала історико-культурну спадщину України, коли утиски культури поєднувались з національними. Пам'ятки гинули не лише від природних факторів і жорстоких війн, які хвилями заливали Україну. Цілеспрямованого знищення зазнала нерухома спадщина від сталінського тоталітарного режиму, хрущовської антирелігійної кампанії, порушення чинного законодавства. Тривалий час було занедбано вивчення теорії та історії культури, вкрай недостатньо приділялось уваги дослідженням, охороні і використанню нерухомих пам'яток, що нерідко розцінювалось, як відхід від вивчення актуальних проблем сучасності або й гірше рецидивами націоналізму. Останніми роками пам'ятки страждають від нігілістичного ставлення до них, виділення на їх збереження вкрай мізерних коштів. Більшість з них перебуває у важкому, нерідко катастрофічному стані.

Погіршує їх становище юридична беззахисність. Прийнятий у 1978 р. закон "Про охорону і використання пам'яток історії і культури" мало що змінив у трагічній долі пам'яток.

В нових умовах поступу України до становлення ринкових відносин потрібен новий закон, який би захистив пам'ятки від ділків. Проект цього закону давно розроблений, обговорений у профільних наукових установах і впливових громадських організаціях, перш за все, Українському товаристві охорони пам'яток історії і культури, але не може вибороти бюрократичні бар'єри.

Ускладнює долю нерухомих пам'яток те, що за їх збереження відповідають різні установи. Україна є єдиною країною, де державне управління збереженням пам'яток доручено двом суб'єктам - Міністерству культури та мистецтва України та Державному комітету будівництва, архітектури та житлової політики України. Зараз на Міністерство культури і мистецтв покладена відповідальність за збереження і використання пам'яток історії, археології та монументального мистецтва. У віданні Державного комітету з будівництва, архітектури та житлової політики України перебувають пам'ятки містобудування та архітектури. Громадськість України і, перш за все, активісти Українського товариства охорони пам'яток історії і культури неодноразово ставили питання про створення єдиного державного органа управління з розгалуженнями на місцях, який би відповідав за збереження пам'яток. Але ця вкрай потрібна пропозиція не знайшла підтримки на державному рівні.

Важливим для збереження пам'яток є повна, всебічна науково апробована інформація про їх кількість, стан, характеристики кожної із них. Таке завдання було поставлено перед виконавцями масштабної державної програми у галузі культури "Звід пам'яток історії і культури України", який був замислений як частина великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР. Це - енциклопедичне видання, в якому будуть представлені статті про основні пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Україна повинна знати якою багатющою історико-культурною спадщиною вона володіє. Знати - це вирішальний крок, щоб належно її зберігати. Задумано 28 томів Зводу - по тому кожної області, Автономної республіки Крим, містам Києву і Севастополю й українським пам'яткам зарубіжжя. Це не лише дасть можливість піднести справу

охорони пам'яток на новий рівень, скласти державний реєстр збереження пам'яток, а й гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені, активізувати й розширити туристичні маршрути.

На місцях ведеться робота по дослідженню нерухомих пам'яток, написанню текстів томів, їх ілюструванню. Науково-методичну допомогу обласним (міським) редколегіям і численним авторським колективам надають інститути гуманітарного профілю Національної Академії Наук України історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, українознавства, архітектурні установи. Після того, як Україна стала незалежною державою виникла нагальна потреба у зміні концептуальної основи Зводу. І така робота була здійснена.

Авторитетною Головною редакційною колегією видання на чолі з академіком НАН України В.А. Смолієм була здійснена значна підготовча робота, Валерій Андрійович підтримував всі організаційні пропозиції щодо покращання роботи багаточисельного авторського колективу, вимагав розробки чітких методологічних засад, допомагав вирішувати питання фінансування видання.

Інститутами гуманітарного профілю НАН України, їх підрозділами, перш за все, відділом історико-краєзнавчих досліджень була здійснена значна робота по виробленню нової сучасної концепції "Зводу", методики написання томів.

Зокрема були підготовлені ряд збірників статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м. Києва.

Чимало важливих теоретичних питань довелося вирішити науковцям у ході розробки нової концепції та відповідних "Методичних рекомендацій". На їх розвиток було підготовлено збірник "типових статей" про пам'ятки, які унаочнювали теоретичні положення. Проблеми підготовки Зводу обговорювались на загальноукраїнських та регіональних конференціях. Вони були предметом обговорення Всеукраїнської наради, що відбулася в березні 1993 р. в Луцьку. Співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях.

Редагування рукописів томів здійснює спеціально утворена Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури.

Важливим питанням є принципи і критерії відбору і

оцінки пам'яток, які мають ґрунтуватись на науковій основі, бути вільними від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їх значення для розкриття вирішальних етапів теоретичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави.

Звід - це енциклопедичне видання. В його, як правило, коротких статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. Досить різноманітною є його джерельна база. Це, перш за все, численна краєзнавча література, написана на основі переважно місцевих джерел, яка висвітлює основні аспекти регіональної історії. Важливе значення мають періодичні видання, музейні зібрання.

При рецензуванні рукописів томів ми особливу увагу звертали на залучення матеріалів архівів і, перш за все, тих, які раніше були закриті для дослідників, - зокрема компартії, КДБ та інших. Впродовж багаторічної роботи над Зводом були здійснені пошуки, виявлення пам'яток, загальна їх кількість збільшилась за ці роки більш ніж вдвічі і досягла майже 150 тис. Так, археологи здійснили широкомасштабні пошуки, виявили нові численні пам'ятки. Це означає вагомє збільшення джерельної бази, відкриває нові перспективи в розробці ряду найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України.

Серед них - поява на нашій землі найдавнішої людини, існування першої землеробської трипільської культури, походження слов'ян, виникнення Київської Русі.

Під час підготовки Зводу значну увагу необхідно приділити недостатньо вивченим пам'яткам дорядянської доби, які тривалий час, як і відповідні розділи історичної науки, займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях. В першу чергу це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями українського народу, його прагнення до незалежності і державності. Невповно досліджені пам'ятки козацтва, які яскраво відбивають самотність, неповторність розвитку України доби середньовіччя. Особливістю історичного розвитку України було

поєднання тривалої боротьби за національне визволення з ідеями соціальної справедливості.

У томах Зводу представлені пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність досліджень по виявленню пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю несправедливо забутих державних і громадських діячів.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часу Київської Русі - періоду витоків української державності. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення.

До томів Зводу включаються меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самотність, неповторність національного розвитку України часів середньовіччя. Це залишки споруд, де розташовувалось козацтво, - січі, сотні, курені, полки. Виникнувши винятково як військові формування, вони перетворилися в місцеві центри політико-адміністративної та судової влади. Поява цієї специфічної форми адміністративного устрою стала одним з етапів розвитку української державності. Недостатньо увічнені події, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Національно-визвольна війна ХУП ст.

До Зводу включено пам'ятки та пам'ятні місця, які відбивають віхи життя видатних діячів України Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, І. Мазепи, П. Калнишевського та ін., діяльність яких раніше або замовчувалась, або зображувалась у спотвореному вигляді. Ряд статей присвячено пам'яткам визвольних рухів - опришків, гайдамаків, Коліївщини.

В томах видання висвітлюється національно-визвольний рух в Україні пізніших часів. Це об'єкти, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства. Окремі статті описують таку специфічну форму боротьби за утвердження національної самосвідомості як громадський рух, діяльність народницьких організацій.

До пам'яток державного устрою і суспільного життя належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні - ратуші, магістрати. Це стосується і меморіальних об'єктів, які ілюструють виникнення нових державних і громадських фінансово-економічних структур в Україні у

XIX - на початку XX ст. Йдеться про думи, земства, біржі. При написанні Зводу особливої уваги потребує дослідження радянської доби, підходи до вивчення якої зазнають найбільших концептуальних змін. При наданні статусу пам'ятки раніше перевага надавалась об'єктам, пов'язаним з діяльністю Компартії і рад.

Щоб відновити історичну правду необхідно зосередити увагу на об'єктах, де розташовувались установи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, проголошувалась Західно-українська Народна Республіка. Крізь призму пам'яток відбито діяльність багатьох провідних діячів та активних учасників тих подій.

Виявлені місця, пов'язані з зародженням національних збройних сил: вільного козацтва, січових стрільців, Української Галицької Армії. В ході дослідження об'єктів доби національно-визвольних змагань переглянуті оцінки та роль багатьох військових формувань, що брали в них участь. Це, насамперед, стосується широкого українського повстанського руху.

Вимагають переосмислення і події тоталітарної доби. Саме на той час припадають масові політичні репресії. В Україні в 1937-38 рр. було заарештовано 267 тис. громадян. Це - перш а все, представники національної інтелігенції. Розстріляне відродження" - так пізніше були названі ці явища 20-30-х років.

Серед репресованих відомі вчені С. Єфремов, М. Слабченко, письменники Д. Драй-Хмара, М. Куліш, талановитий художник М. Бойчук, реформатор української сцени Л. Курбас.

У зв'язку зі згубною політикою щодо селянства, насильницькою колективізацією в Україні відбулися голодомори 1921-23, 1932-33, 1946-47 рр. Пам'ять трагічно загиблих вимагає особливої уваги і вшанування.

Повна корекція внесена і в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток 2-ої світової війни, які складають найчисленнішу групу пам'яток томів Зводу. При увічненні подій цього періоду більша увага почала приділятися початковому - найбільш трагічному періоду війни, пам'яткам частин Червоної армії, які перебували в оточенні, поховань воїнів, що загинули в полоні. Грунтового і неупередженого

аналізу вимагає історія ОУН-УПА. Не забуті у Зводі і наші сучасники, зокрема, активні діячі дисидентського руху.

В цілому здійснюється робота з різною активністю по підготовці Зводу в регіонах України. Завдяки значним зусиллям міської редколегії вийшла друком 1 частина I книги тому "Київ", (відповідальний редактор академік П.Т. Тронько), пам'ятки якого будуть представлені у 2-х книгах. Перша частина (108 авт. арк.) підготовлена авторським колективом - 197 авторів. Вона містить біля 700 статей, понад 1300 чорно-білих, і кольорових ілюстрацій, 341 план, 15 карт.

Основну організаційну, методологічну і методичну роботу здійснив відділ історико-краєзнавчих досліджень. В томі висвітлено історію і культуру Києва від стоянок первісної людини до сучасності, духовно-релігійні споруди, осередки культури, декоративна скульптура, пам'ятки сучасної історії, історичні місця боротьби за свободу та незалежність України, меморіальні будинки та могили видатних діячів. Про Київ видано багато книг - академічних, популярних, путівників, фотоальбомів. Але можна з впевненістю сказати, що подібної праці не було. Київ буде подано через його видатних людей, визначні споруди. Починається книга віщуванням апостола Андрія. Показавши своїм учням на дніпрові кручі, він промовив: "На цих горах возсіяє благодать Божа, постане велике місто і буде багато церков". Виходом книги покладено початок найбільш повного і ґрунтового видання в галузі культури України. Цим довели, що в Україні не зважаючи на економічну кризу, цінують високу культуру.

Завершується підготовка тому по Чернігівській області, підготовлені основи 2 частини книги "Київ", томів по Севастополю, Київській області. На різних стадіях підготовки знаходяться інші томи Зводу.

Є об'єктивна причина зниження темпів підготовки томів Зводу - це питання його фінансування. Потрібні значні кошти на обстеження пам'яток, підготовку текстів і ілюстрацій, редагування, виготовлення тиражу.

Помилковим був відповідний пункт постанови Кабінету Міністрів від 14 березня 1992 р. "Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України", яким фінансування й матеріально-технічне забезпечення підготовки і випуску Зводу відбувається

за рахунок місцевих бюджетів і матеріальних ресурсів. Уряд повинен з центрального бюджету хоч частково фінансувати цю найбільш масштабну державну програму в галузі культури. Про це Головну редколегію Зводу повідомляють обласні редколегії, які не мають належного фінансування зі скудних місцевих бюджетів. Головна редколегія звернулася з пропозиціями до Уряду по централізованому фінансуванню видання.

Підготовка томів Зводу важлива не лише тим, що активізує пам'яткоохоронну діяльність, а й краєзнавчий рух на місцях, який є практично єдиною надією наших занедбаних пам'яток.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ: ВЧЕНІ, КРАЄЗНАВЦІ

Владимир Захаров

ВИКТОР АЛЕКСАНДРОВИЧ РОМАНОВСКИЙ
(1890 - 1971)

Виктор Александрович Романовский родился в 1890 г. в старинном украинском городе Глухове. Он происходил из старого шляхетского рода Романовских. После Грюнвальдской битвы от польского короля Владислава II Ягайло его далекий предок получил потомственное дворянство и крошечное село, в котором было несколько крепостных. Тогда же был утвержден и герб рода Романовских. Однако уже в XVI в. Романовские потеряли свое село и крепостных, а ко времени рождения Виктора, его отец был мелким служащим земской управы.

В 1909 г. В.А. Романовский закончил в Глухове гимназию и записался в Киевский университет святого Владимира на медицинский факультет. Когда В.А. Романовский поступил на медицинский факультет Киевского университета св. Владимира, то через короткое время услышал от студентов о необычайно интересных лекциях, которые читал профессор Митрофан Викторович Довнар-Запольский. Посещение лекций было тогда свободным и Романовский пришел в большую аудиторию. То, что он услышал, как рассказывал потом Виктор Александрович, потрясло его. А интерес к истории вспыхнул с такой силой, что вскоре он перевелся на исторический факультет, который с успехом закончил в 1914 г., получив за университетское сочинение по истории Черниговщины XVII - XVIII вв. золотую медаль.

Необходимо сказать, что учитель Романовского - М.В. Довнар-Запольский, был выдающимся историком. На его взгляды, методологию ученого и тематику его работ, большое влияние оказали экономические теории немецких экономистов: К. Маркса, В. Зомбарта, Г. Шульце-Геверница и др. В.А. Романовский, как лучший ученик своего учителя с успехом претворял в жизнь его теоретические построения. Так, школа М.В. Довнар-Запольского (Е.Д. Сташевский, Ф.Я. Клименко, Б.Г. Курц, П.П. Смирнов, Н.Ф. Яницкий),

окончательно сформировавшаяся как раз в годы обучения Виктора Александровича, придерживалась территориального принципа изучения истории и одновременно расширила хронологию и географический диапазон научных изысканий. В то же время, тематика работ учеников М.В. Довнар-Запольского, была задана его установкой на изучение по писцовым книгам отдельных уездов средневековой Руси.

Интересом Виктора Александровича стала Румянцевская опись Малороссии, содержащая ценнейший материал о более трех тысяч населенных пунктов Украины.

Проведенная в 1765 - 1769 гг. перепись населения на части Левобережной Украины по приказу Президента Малороссийской Коллегии и генерал-губернатора Малороссии П.А. Румянцева-Задунайского, позволила правительству Екатерины II значительно увеличить поступление податей в государственную казну. Румянцевская опись содержала чрезвычайно ценный материал по 3,5 тысячам населенных пунктов Украины. Эти переписные листы послужили источником для изучения социально-экономических отношений на Украине во второй половине XVII - начале XVIII вв.

Романовский, по-сути был первым, кто после Д. Багалея занялся этой мало разработанной темой. Его первая публикация - рецензия на статью "Казаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи", опубликованную в вышеуказанном в Полтаве сборнике "Статистического бюро полтавского губернского земства", увидела свет в журнале "Україна" в 1914 г. Рецензия показала основательные знания молодого ученого, его способность критически подходить к публикации не только документов, но и обобщающих исследований.

Виктор Александрович всегда говорил своим ученикам, что надо начинать не с публикации "научной статьи", а с написания рецензии, вспоминая, что его учитель М.В. Довнар-Запольский точно также учил своих учеников, да и сам Романовский никогда не стеснялся писать рецензии. Появление такого рода публикаций Романовский считал обязательным начальным этапом любой научной работы, поскольку в рецензии сразу же проявляется способность молодого исследователя к анализу, это и, одновременно, возможность показать свою эрудицию в данной области.

В том же 1914 г. в историко-юбилейном сборнике историко-этнографического кружка выходит и первая статья Романовского: "Хозяйство монастырских крестьян Лебецкой сотни в 1767 г." - первый результат его изучения "Румянцевской описи".

С первых же лет обучения в Киевском Университете Романовский сближается с Н.К. Зеровым и С.И. Масловым. Первые три студенческих года Романовский вместе с ними снимал небольшую квартиру в саманной хатке на Подоле. Весной, как рассказывал потом Романовский, они открывали утром маленькие оконца и занимались физкультурой. Тогда это было ново. Часто проходящие горожане останавливались и с удивлением наблюдали за молодыми людьми. Однажды они услышали такой разговор между "зрителями". Один крестьянин спрашивал у своего товарища: "А що вони роблять?". На что другой отвечал: "Та це вони так моляться. Віра у них така!".

Однако серьезные занятия в архиве заставили Романовского разъехаться с друзьями, хотя добрые отношения остались. Была и еще одна причина. Романовский всерьез стал ухаживать за слушательницей Высших женских курсов Леночкой Карпинской, которая вскоре стала его женой. И все же занятия в архиве были на первом месте. Юношеские увлечения друзей, студенческая жизнь, подготовка к экзаменам - все это нашло отражение в стихах, которые писал Зеров. В одном из них Николай Зеров так шутливо-поэтически описал работу своего друга над "Румянцевской описью Малороссии":

Из-за Елены пала Троя, погибли Гектор и Ахилл,
И Одиссей, гоним судьбою, лет десять по морю бродил.
И ты, недаром ты - Елена! Жизнь за тебя я положу,
Но за Румянцевской смиренно, увы, лет десять просижу...

В 1914 г. Романовский пишет университетское сочинение по истории Черниговщины XVII - XVIII вв., за которое ему была присуждена золотая медаль. В том же году он заканчивает обучение и остается при университете для подготовки к профессорскому званию по кафедре русской исто-

рии (так в то время называлась аспирантура).

Уже в те годы Романовский проявил себя большим специалистом и знатоком истории Украины, и в ноябре 1914 г. его назначают помощником директора Киевского Центрального Архива Древних актов. Работа над документами XVI - XVII вв. позволила расширить круг знаний молодого ученого. Он приобретает значительную начитанность в источниках по истории Украины, Литвы и Польши. Вместе с Н.П. Василенко Романовский готовит сборник Магдебургских грамот левобережным городам Украины. Для этих целей была использована Литовская Метрика, документы других архивов, разысканы целый ряд новых, неизвестных грамот, данных городам Переяславу, Стародубу, Мглину, Почепу, Пирятину, Кролевицу, Глухову и др. Десять листов этого издания, рассчитанного на 35 листов печатного текста, были уже набраны, один даже напечатан, однако работу пришлось прервать в 1915 г., в связи с событиями Первой Мировой войны и эвакуацией Киевского университета в Саратов.

Вернувшись в Киев в 1916 г., Романовский прерывает работу над этим изданием еще и в связи с подготовкой к магистерским экзаменам (прототипу нынешнего кандидатского минимума). Программа экзаменов, утвержденных историко-филологическим факультетом университета, включала необходимость серьезнейших знаний вопросов социально-экономической истории древней Руси, русского государства XVI - XVII вв., истории Великого княжества Литовского.

Подготовка к экзаменам была закончена лишь к началу 1917 г. Но еще раньше, в 1916 г. Романовский был приглашен Советом профессоров Высших женских курсов в Киеве вести преподавательскую работу. До 1919 г. он читал лекции по историографии, вел практические (семинарские) занятия по летописям, "Русской Правде", Литовскому статуту, уставным грамотам Великого княжества Литовского, а с 1917 г. преподавал историю Украины.

С открытием в 1918 г. Археологического института в Киеве, Романовский избирается доцентом, а затем профессором и ведет в институте курс древнего периода русской истории, истории Великого Княжества Литовского, истории Польши, русских древностей. Читает лекции по архивоведению, археографии и источниковедению.

В 1919 г. Романовский избирается в Академию наук на должность редактора историко-биографического словаря, а в январе 1921 г. назначается на должность директора Центрального Архива Древних Актов в Киеве. В этой должности он пробыл 10 лет, ведя огромную археографическую работу, создавая по сути советскую археографию.

В 1927 г. в Харькове выходит книга Романовского "Нариси з архівознавства" - первая в Советском Союзе книга по архивоведению. В этой работе впервые были изложены теоретические сведения об архивоведении как науке, об архивном деле, в широком аспекте состояния этих наук как в России, так и в странах Западной Европы. Романовский подробно остановился на истории развития архивного дела на Украине, начиная с зачатков и доведя до создания архивов при Советской власти. В заключительной части книги были рассмотрены принципы архивоведения как науки.

Книга Романовского представляла собой и первый в Советском Союзе опыт систематического изложения истории архивного устройства и архивной техники. Долгое время книга служила учебником для молодых советских архивистов. За это издание автор был удостоен премии Всеукраинского комитета содействия ученым.

К этой же тематике следует отнести несколько работ по архивоведению, помещенных в сборнике "Центральний архів стародавніх актів у Києві". В четырех статьях Романовского ("Архів стародавніх актів та його фонди", "Колекція, що належала Археографічній Комісії", "Збірка монастирських документів", "Нова серія") дается очерк истории и обзор фондов Киевского архива древних актов. Ценность этих статей велика еще и потому, что описанные в них документы погибли в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг., когда архив был сожжен фашистами.

Вообще истории архивов Украины, посвящено не мало исследований Романовского. Это статья в журнале "Архівна справа", в которой освещена история собирания и хранения в Центральном архиве Древних Актов в Киеве актовых книг польских судов на Волыни, Подолье и Киевщине в XVI - XVIII вв. В том же журнале в 1926 г. была помещена статья "Пожар в Глухове в 1748 году", посвященная истории ар-

хивных фондов на Украине.

В 1925 г. Романовский публикует обширную статью "Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність". В этом исследовании, прекрасно изданном и украшенном снимками с рукописей и заставками к тексту, автор на основании найденных им в Киевском архиве древних актов документов, рассказывает о жизни и деятельности знаменитого московского первопечатника Ивана Федорова, особенно останавливаясь на его деятельности после переезда на Украину. Романовский нашел ряд новых сведений, которые позволили ему полнее осветить некоторые стороны пребывания первопечатника, основателя книгопечатания на Украине, в XVI в.

Романовский присоединился к мнению, что в Москве и до 1564 г. печатались книги. Он исключает из биографии Ивана Федорова путешествия в славянские земли Турции, доказывая, что после издания "Апостола" в 1574 г. Иван Федоров сразу переехал из Львова к князю Константину Острожскому сначала, около 1575 г., справцей Дерманского монастыря, а затем, в конце 1575 г., печатником в Остроге.

На основании найденных документов и актов автор раскрыл картину финансовых затруднений Ивана Федорова в период его острожской деятельности, имена его кредиторов, суммы долгов и источники покрытия задолженности, в числе которых были экземпляры недопечатанных и дефектных изданий Библии 1580 г. Они вышли позже с новыми датами (1581 г.) и набранными новым шрифтом листами. По сведениям Романовского Иван Федоров отнюдь не был бедняком-эмигрантом в городах Львове и Остроге. Из Москвы он привез с собой значительные средства, много заработал у Ходкевича и легко находил кредит во Львове. Иван Федоров, по мнению Романовского, был энергичным организатором и энтузиастом своего великого дела. Романовский впервые в своей книге осветил бытовые условия его жизни и добавил новые интересные черты к его биографии.

Немалый интерес представляет исследование Романовского "Война 1735 - 1739 гг. и ее последствия для Украины", в которой автор на основании документов, обнаруженных им в Сенатском Архиве по Малороссийской Экспедиции, в Отделе Рукописей Государственной библиотеки им. В.И. Ленина (ныне Государственная Российская библиотека), в

Центральном архиве Древних Актов в Киеве и Харьковском центральном историческом архиве, впервые осветил экономические издержки турецкой войны Анны Иоановны, падавшие на полки Левобережной Украины. Автор доказал, что эти издержки были настолько велики, что терпело разорение не только государственное хозяйство, но нищали крестьяне и казаки. В результате этого на Украине активно шел и развивался процесс закрепощения, который усиливался еще и тем, что правительство императрицы Анны Иоановны честно выплатило украинской старшине крупные суммы за реквизиции и поставки для армии. В результате этого старшина крепла экономически и обращалась в шляхетство, а селянство и свободные казаки закрепощались. Таков был неутешительный итог войны Миниха с турками для Левобережной Украины.

Среди ранних работ Романовского следует отметить историографический очерк "П.О. Кулиш і його "История воссоединения Руси", напечатанный в журнале "Наше минуле" в 1920 г. В нем автор оправдал Кулиша и его труд, который в свое время возбудил некоторое недовольствие части украинских историков поворотом Кулиша от ряда устремлений Н.И. Костомарова.

В прекрасном очерке, разбирая историю развития украинской историографии, Романовский пришел к выводу, что до Кулиша и его "Воссоединения" (1874 - 1877 гг.) украинская историография и особенно история украинского казачества, включая и знаменитые труды Костомарова, еще не знала критического отношения к источникам. Заслуга Кулиша в том, что он первый выступил именно с критическим пересмотром источников, которыми пользовался Костомаров, и хотя его труд не лишен многих недостатков, за ним должна остаться слава первого научного критика украинской старины.

Изучение истории Украины середины XVII - начала XVI вв. не мыслимо без привлечения, можно сказать, основополагающего источника, каким является "Летопись Самовидца". Споры об авторе летописи шли долго. Всех исследователей интересовал аноним, скрывший себя под именем "Самовидец". Дело в том, что в этой казацкой летописи да-

на полная и наиболее достоверная картина Национально-освободительной войны украинского народа, в ней также содержится положительная оценка присоединения Украины к России. В "Летописи Самовидца" показана роль реестрового казачества - главной движущей силы войны. "Самовидец" не только осуждает про польскую и про турецкую ориентацию части казацкой старшины, но и прекрасно освещен даже незначительных деталях борьбы старшинских группировок.

"Летопись Самовидца" - один из выдающихся историографических памятников Украины и наиболее достоверный исторический источник XVII в. "Летопись Самовидца" является и оригинальным памятником украинского языка и литературы.

Раскрыть имя анонима Романовский смог благодаря обнаруженному им архиве Московского Общества Истории и Древностей Российских, чрезвычайно интересное письмо П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому, который еще в 1846 г. сообщил, что его гимназический товарищ П. Сердюков пришел к выводу, что автором летописи был генеральный подскарбий, брацлавский протопоп и стародубский священник Роман Ракушка-Романовский (около 1622 - 1703 гг.). Однако этот вывод так и не был тогда опубликован и сохранился только в бумагах О.М. Бодянского.

Конечно же не только письмо Кулиша помогло Романовскому. Занимаясь хозяйством Гетманщины XVII в., он хорошо изучил все документы эпохи, позволившие ему самостоятельно прийти к правильному выводу об авторстве "Летописи Самовидца"¹. Появившиеся позже статьи Н.Н. Петровского и Н.А. Оглоблина лишь подтвердили правильность точки зрения Романовского, которому принадлежит честь открытия и опубликования разгадки анонима, о чем сейчас не очень-то любят вспоминать.

В 1929 г. по конкурсу Романовский был избран старшим научным сотрудником Академии наук Украинской ССР и занимал должность секретаря Археографической Комиссии. В 1930 г., вновь по конкурсу, Академия наук Украинской ССР избирает его уже Председателем Археографической Комиссии. Романовский возглавляет работу по изданию источников. Внимание исследователя привлекли почти не-

зученные документы, среди них - один из важнейших памятников по истории Украины XVII в. - Переписные книги 1666 г.

Составленные по предписанию Московского правительства и гетмана Ивана Брюховецкого в 1666 г., Переписные книги дают довольно полную и яркую картину состояния городов и селений Левобережной Украины того времени.

В 1933 г. издание Переписных книг было подготовлено. Публикации, имевшей около 30 печатных листов, предшествовал самостоятельный очерк о гетмане Брюховецком и его времени. Романовский установил, что Брюховецкий происходил не из казацких низов, как считалось до этого, а являлся представителем старшины, хотя и был выдвинут силами бедняцкой части казачества и городского мещанства. Он согласился осуществить составление Переписных книг и сбор по ним податей только после борьбы, хотя и дал на это письменное согласие перед своим избранием в гетманы. Восстание 1668 г., таким образом, было дело рук старшинских кругов, как и все остальные попытки нарушить решения Переяславского соглашения 1654 г. о присоединении Украины к России.

К большому сожалению, это издание не увидело света. В 1932 - 1934 гг. в связи с реорганизацией Академии Наук, уменьшается издательская деятельность, и вскоре историко-социальный отдел Академии ликвидируется. Романовский переходит на работу в Облплан, где недолго заведует планированием научно-исследовательской работы в области. Последовавший затем необоснованный арест ученого вообще прекратил работу над книгой, набор был рассыпан. Единственный экземпляр книги, вернее гранки, чудом сохранились в личном собрании Романовского, которое хранится в библиотеке Ставропольского Государственного Университета. Гранки уже позже были переплетены в отдельную книгу. Вероятно, настала пора издать "Переписные книги 1666 года" по этому экземпляру, с авторской правкой, в репринтном варианте. Историческая наука от этого только выиграет, получив в оборот столь ценный и важный исторический источник.

В 1935 г. Романовский, "за связь с историком-национа-

листом Н. Грушевским", как было написано в обвинительном заключении, по постановлению Особого совещания НКВД, был осужден по статье 58, 10 и выслан на 5 лет в Карагандинский ИТЛ. Выжить в лагере ему помогло некоторые знания медицины, полученные на первом курсе Киевского университета, а также его большая эрудиция: знание латыни, польского, немецкого языков, истории и литературы. Как вспоминал позже Виктор Александрович, начальник лагеря сделал его репетитором для своей дочери, которая заканчивала школу и готовилась к поступлению в ВУЗ.

Работая в пересыльном лагере фельдшером, Романовский много рассказывал о встречах с очень интересными людьми, которые, почти не задерживаясь, следовали этапом дальше.

Так, в лагере к нему пришел мужчина и попросил зеркало и щипцы, хотел удалить зуб. Вернув их через некоторое время, он разговорился с Романовским.

"Разрешите представиться - Андроников, если хотите, бывший князь Андроников" (Андроникошвили). Ему не хотелось уходить и во время этой кратковременной встречи с интересным человеком, каким для него оказался Романовский, Андроников хотел о многом рассказать и, в особенности, поведать разные дворцовые сплетни.

"Вы знаете, у нас при дворе в 1904 г. много говорили об интимной близости императрицы и графа Орлова - командира Преображенского полка. Больше того, именно его считали отцом царевича Алексея! Вы знаете, ведь он вскоре так таинственно скончался на пограничной станции, так и не успев выехать за границу" - рассказывал Андроников.

Рассказал мне в 1965 г. Виктор Александрович, что ему пришлось по долгу службы встречаться с Г. Войковым, участвовавшим в убийстве царской семьи. В то время Г. Войков был посланником России в Польше. Романовский, работавший в те годы директором Центрального Архива Древних Актов в Киеве, вошел в государственную комиссию по возвращению архивов, захваченных и увезенных поляками в годы Гражданской войны в Варшаву.

При одной из встреч Романовский задал Войкову вопрос о том, что же произошло в ночь на 17 июля 1918 г. в Екатеринбурге. Войков, как рассказал Романовский, махнул ру-

кой и сказал: "Знаете, мы такого страха натерпелись, даже вспоминать не хочется. Когда все спустились в нижнюю комнату, женщины несли подушки, свечи, мы им сказали, что это может быть надолго. А когда мы начали стрелять и свечи и подушки у них из рук выпали. Темно, пух из подушек летает, и вдруг мы чувствуем, что пули рикошетят. Ну, прямо какая-то чертовщина. И только потом, когда мы их сожгли, разгребая кострище, обнаружили куски спекшегося золота и драгоценных камней. Оказывается, у женщин в корсеты были зашиты драгоценности, в них-то пули попав, отскакивали. А мы сразу и не поняли, в чем дело".

Пересказав мне это свидетельство Войкова, Виктор Александрович предупредил, чтобы я никогда и никому об этом не рассказывал.

Однако рассказ Г. Войкова лишний раз подтверждает хорошо известную на западе и не принимавшуюся официальными российскими органами, точку зрения, что тела членов Царской семьи сожгли, а в Петропавловской крепости были погребены останки неизвестных лиц².

Отбыв срок заключения, Романовский с августа 1940 г. в течение года работал заведующим учебной частью педагогических курсов подготовки учителей средней школы и читал лекции по истории СССР. Одновременно он вел курс истории на заочном секторе Карагандинского Учительского института. Его жене - Елене Павловне, разрешили переехать с сыном в Караганду. Захватив немного вещей, она в большую часть багажа сложила книги и архивные выписки из большой и чрезвычайно ценной личной библиотеки мужа. Это и помогло возобновить работу по написанию докторской диссертации. К сожалению оставшаяся часть библиотеки погибла во время оккупации Киева.

С июля 1941 г. Романовский состоял доцентом учительского института, читал курс истории СССР и историографии. Выезд из Караганды был ему запрещен. 26 февраля 1944 г. Высшей Аттестационной комиссией ВКВШ был утвержден в звании доцента, а с июня 1944 г. исполнял обязанности заведующего кафедрой истории Карагандинского учительского института. В 1947 г. Романовский защищает докторскую диссертацию "Очерки по истории государс-

твенного хозяйства Украины XVII века".

Этот серьезный труд явился плодом долголетней исследовательской работы Романовского, в которой автор подвел итог всему сделанному и опубликованному в области финансовой истории Украины XVII в. и дал стройную и глубокую концепцию финансового устройства Украины того времени. Основной темой диссертации было изучение и анализ Романовским событий второй половины XVII ст. Диссертация состояла из пяти глав: 1. Организация Гетманского скарба в первые годы после восстания 1648 г. 2. Вопрос о сборе доходов в царскую казну до 1665 г. 3. Организация переписи податного населения Гетманщины. 4. Результаты переписи 1666 года. 5. Гетманский скарб во второй половине XVII века.

Устанавливая в предисловии к диссертации свою тему, автор определил круг источников, метод исследования и литературу вопроса. Описывая национальное восстание украинского народа 1648 г., Романовский осветил доселе никем не затронутые вопросы снабжения армий Богдана Хмельницкого и о зарождении "скарба", то есть финансового ведомства нарождавшегося украинского государства. Он подробно останавливается на весьма сложных темах, таких, например, как: "шкатуле войсковой", доменах, откупах и о системе налогов.

В своей работе Романовский доказал, что социальная структура украинского общества XVII ст. дает возможность определить политические отношения того времени. Романовский справедливо выдвинул на первое место как фактор политики присоединения к России интересы украинских городов, на которые сознательно опирался Богдан Хмельницкий, противопоставляя стремления городов к соединению настроениям своего старшинского окружения. Романовский считал, что единственным объективным источником установления социальной структуры украинского общества XVII в. является перепись 1666 г.

В этой огромной и чрезвычайно интересной работе Романовский набрасывает мастерскую характеристику исторических событий 1654 - 1663 гг., связанных с избранием гетмана Ивана Брюховецкого, а затем переходит к истории переписи 1666 г. и ее результатам.

Впервые Левобережная Украина освещается в цифровых показателях, что для того времени было большим новшеством. Романовский пишет о числе податного населения Левобережной Украины и его размещении, о городах, как экономических центрах страны, характеризует различные группы городского и пашенного населения, о практике сбора с него налогов московским правительством по книгам 1666 г.

Подробно останавливаясь на восстании 1668 г, Романовский переходит к финансовой политике гетмана Даниила Многогрешного и впервые приводит сведения о бюджете Левобережной Украины 1678 г., останавливаясь в общих чертах на дальнейшем развитии Гетманского скарба в XVII в.

Труд Романовского был, и можно с уверенностью сказать, до сих пор является, в полном смысле слова ценнейшим приобретением русской и украинской историографии. В ней все было проделано впервые. Так, впервые была дана характеристика и истолкование столь важного политического события, которым было присоединение Украины к России. Романовский впервые дал научный анализ социального состава украинского общества, из которого объясняются все события того времени и, в частности, впервые он освещает систему финансового хозяйства Гетманщины в XVII в.

К большому сожалению, диссертация Романовского не была опубликована отдельным изданием. Только в 1967 г. ему удалось на собственные средства выпустить отдельной книжкой четвертую главу своей работы. Под грифом Ставропольского государственного педагогического института тиражом в 600 экземпляров она была напечатана под заглавием: "Перепись населения Левобережной Украины 1666 г., ее организация и критическая оценка".

В 1947 г. Романовскому с семьей разрешили поселиться в Ставрополе и с осени того же года Виктор Александрович становится профессором и заведует кафедрой истории СССР в Ставропольском государственном педагогическом институте, в котором он проработал почти 25 лет.

Переехав в Ставрополь, Виктор Александрович серьезно начинает заниматься изучением истории Северного Кавка-

за.

В 1948 г. В.П. Крикуновым была защищена первая на Ставрополье кандидатская диссертация: "Крестьянская реформа 1861 года в Ставропольской губернии". Под тем же названием она была опубликована Ставропольским книжным издательством. Вскоре после выхода книги в газете "Ставропольская правда" появилась рецензия Романовского. Это был серьезный и требовательный разбор научного труда, в котором Романовский отмечал общее построение исследования, использование архивного материала. В то же время в рецензии были отмечены наиболее ценные места работы - страницы, повествующие о крестьянских выступлениях против помещичьего гнета, о подготовке реформы 1861 г. и глава, посвященная проведению самой реформы. "Все, что было известно о волнениях крестьян, В.П. Крикунов использовал в своей работе, и значительно дополнил изложение новыми данными. Интересны данные о крестьянских чаяниях и требованиях этого периода".

И, далее в своей рецензии, Виктор Александрович набрасывает план тех вопросов, которые необходимо было рассмотреть будущим исследователям этой темы.

"К сожалению, - отмечает В.А. Романовский, - работа В.П. Крикунова охватывает лишь незначительную часть крестьянского населения Ставрополья (около 8 000 ревизских душ) и не затрагивает основной массы земледельческого населения - государственных крестьян, которых было не менее 100 000. В.П. Крикунов не дает анализа крестьянского крепостного хозяйства, не определяет числа барщинных и оброчных крестьян, величину оброка последних, не определяет количества десятин крестьянской и барской запашки, вообще не выделяет имущественного положения крестьян, как вел свое хозяйство крестьянин, какие культуры сеял, как велики были размеры имений помещиков, как распределялась земля по угодьям у барина и крестьянина и т.д. На Ставрополье земли было много, а рабочих рук мало. Некоторые помещики переводили крестьян на паек (месячину), совсем лишали крестьян земли и собственного хозяйства, превращая их в рабов. В.П. Крикунов не обратил внимания на эту форму эксплуатации крестьян и смешивает месячников с дворовыми крестьянами".

Такой детальный и серьезнейший разбор свидетельствует о том, что Романовский уже вплотную включился в проблемы истории Ставрополя и имел о них не поверхностное, а глубокое представление. Он даже знал о состоянии архивного фонда по истории реформы 1861 г., находящемся в Ставропольском архиве.

Много лет спустя, в своей большой статье: "Обзор диссертаций по истории Ставрополя за 40 лет Советской власти", Романовский остановился на всех диссертациях, некоторые были написаны уже его учениками, под его непосредственным руководством. Часть из них, как С.А. Чекушев, Н.И. Сташук и И.Б. Иловайский занимались изучением истории крестьянства Ставропольской губернии в дореформенный период. Другие же, как П.А. Шацкий Е.А. Мохов, А.П. Чевелев, Н.И. Иванько серьезно занялись различными аспектами истории Ставрополя после реформы 1861 г.

Следует отметить, что Виктор Александрович весьма и весьма серьезно относился к написанию рецензий. Он постоянно учил своих учеников, и это много раз говорилось мне: не стесняйтесь писать рецензии. Большую работу написать легко, а вот вы попробуйте в маленькой статье, каковой и является рецензия, коротко, но ясно рассказать о заслугах автора рецензируемой вами книги, и в то же время изложить вашу точку зрения на то или иное историческое событие, показать себя знатоком данной темы, указать неиспользованную автором литературу или архивные источники.

Такая точка зрения Виктора Александровича была основана на уроках, полученных в свое время от своего учителя М.В. Довнар-Запольского, который точно так же учил своих учеников. Появление рецензий Романовский считал обязательным этапом любой научной работы, поскольку в такого рода публикациях сразу же проявляется способность молодого исследователя к анализу.

Вообще статьи Романовского отличались великолепным знанием того, о чем он писал. Будь то положение крестьян на Украине, или выступление крестьян в Ставропольской губернии перед реформой 1861 г.

По инициативе Романовского сотрудники кафедры истории Ставропольского пединститута и некоторые преподава-

тели города подготовили учебное пособие по краеведению для учащихся 7 - 8 классов. Эта небольшая книжка, вышедшая в 1964 г. под названием "Ставропольский край в истории СССР" вышла к началу нового учебного года. Она сразу же стала "бестселлером". Ее тираж - 50 000 экземпляров был распродан по всему краю за один месяц. Главная ценность книги состояла в том, что, она рассказывала о всех основных периодах истории края, начиная от первобытно-общинного строя. На многие годы этот труд был великолепным подспорьем педагогам Ставропольского края на уроках краеведения.

В 1975 г., уже под редакцией профессора П.А. Шацкого, эта книга была выпущена вторым, дополненным изданием. В ней также была напечатана глава "Крестьянское движение", автором которой был В.А. Романовский.

Следует отметить, что проблемам положения крестьян и причинам восстания в селе Маслов-Кут Ставропольской губернии было посвящено несколько публикаций историка. Это, прежде всего доклад, подготовленный к научной конференции, проходившей в университете Ростова-на-Дону. Тема звучала так: "К вопросу о революционной ситуации (1859 - 1861 гг.). (Восстание в селе Маслов-Кут в январе 1853 г.)". Второй работой явилась статья: "К вопросу о положении крестьян села Маслов-Кут перед восстанием 1853 г." (напечатанная, после смерти ученого).

В начале 60-х гг. была открыта аспирантура при кафедре истории Ставропольского педагогического института, которую возглавил Романовский. За эти годы он воспитал большую плеяду ученых, которые преподавали во многих крупных городах Северного Кавказа. Под его руководством было подготовлено и защищено свыше двадцати кандидатских и несколько докторских диссертаций.

В 1958 г. в сборнике трудов Ставропольского пединститута была опубликована статья историка: "Солдаты-декабристы на Кавказе". Романовский вернулся к уже известному и, казалось бы, хорошо освещенному вопросу в истории декабристского движения: участием солдат в декабрьском восстании и бунте солдат Черниговского полка в 1825 - 1826 гг. Действительно, на эту тему немало статей, однако у советских историков не доходило руки до того, чтобы вниматель-

но изучить взаимоотношения декабристов и солдат. Дело в том, что в этом вопросе возникала путаница.

Следственный материал по делу декабристов дает нам официальную версию: руководители восстания увлекли солдат на Сенатскую площадь обманом, да и сами привлеченные к следствию декабристы поддерживали версию о бессознательном участии солдат в движении. Романовский блестяще справился и с этой задачей.

Прежде всего, автор серьезно проанализировал все известные источники. Он поправил многих исследователей, в том числе и А.В. Фадеева, приводившего неверные сведения о формировании Сводного гвардейского полка, состоявшего из осужденных солдат, отправленных служить на Кавказ, которые "должны были быть употреблены в действие против горцев". Романовский использовал большое количество редких документов, рассказывающих о порядке следования Сводного гвардейского полка, о прибытии его на Кавказскую линию и распределении рядовых в разные полки Кавказского корпуса.

Романовский детально рассмотрел вопросы, связанные с отправлением на Кавказ солдат-черниговцев. Автор восстановил маршрут, по которому следовали шесть рот Черниговского полка - от Белой Церкви до Ставрополя через Земли Войска Донского и Кавказскую губернию, указывая все дневные переходы и ночевки.

Значение статьи велико, и это еще больше вызывает удивление, почему современные исследователи не обращают внимание на эти проблемы. Так, в недавно вышедшей книге О.И. Киянской ссылки на статью Романовского нет. Нет статьи и в обширном библиографическом списке источников и литературы³.

Познакомил меня с Виктором Александровичем армавирский археолог Н.И. Навротский в 1963 г. Николай Иванович в это время учился в Ставропольском пединституте. Я закончил 10 классов и попытался поступить в институт, но не прошел по конкурсу. А зимой, оказавшись в Ставрополе, и встретившись с Романовским, получил от него приглашение заменить на кафедре истории тяжело заболевшего лаборанта. Дело в том, что в конце 50-х гг. Романовский тя-

желю заболел. Его правая рука не могла выводить буквы и его жена Елена Павловна печатала ему на пишущей машинке. Однако 4 сентября 1964 г. ее не стало. Он тяжело перенес эту смерть. Я вызвался помогать Романовскому.

С гордостью могу сказать - мне выпала большая честь в течении трех лет быть личным секретарем Романовского. Я печатал под его диктовку все: письма ученым-историкам, послания друзьям и родственникам, научные статьи и даже рукопись книги о переписи 1666 г. В большом личном фонде Романовского, ныне хранящемся в Государственном архиве Ставропольского края (ГАСК)⁴, сохранилась лишь часть обширной и весьма интересной переписки ученого. Там находится вся дошедшая до нас переписка Виктора Александровича. Вот лишь неполный перечень имен, с которыми Романовский вел переписку: С.Н. Валк, Б.Д. Греков, Н.К. Гудзий, Н.М. Дружинин, А.А. Зимин, Б.Б. Кафенгауз, Е.Н. Кушева, Б.А. Ларин, С.И. Маслов, А.Л. Нарочницкий, В.П. Невская, П.П. Смирнов, И.Я. Фроянов, Л.В. Черепнин, А.Л. Шапиро, С.О. Шмидт, В.К. Яцунский и многие другие. Ежедневно Романовский начитывал от 3 до 5 писем.

В личном фонде Романовского ГАСК сохранилась большая часть копий рецензий на книги и статьи, официальные отзывы на диссертации. Мне пришлось видаться с Виктором Александровичем ежедневно, я даже не уезжал домой в Армавир на каникулы, и жил в его квартире. Каждый вечер мы гуляли с Виктором Александровичем по давно заведенному маршруту: от его квартиры, до драматического театра им. М.Ю. Лермонтова. Наш путь пролегал мимо популярного в преподавательской среде кафе. В этом уютном заведении часто собирались преподаватели кафедры Русской литературы во главе с профессором А.В. Поповым, за чашкой кофе ученые мужи рассуждали о проблемах мировой литературы. Проходя мимо окон этого кафе Романовский, обращаясь ко мне, шутливо комментировал: "Идет заседание кафедры!"

Виктор Александрович очень любил музыку. У него было большое собрание долгоиграющих грампластинок. Многие партии из опер он знал наизусть, а некоторые арии он даже напевал. Слушая записи в исполнении Виталия Собирова, Романовский обычно вспоминал о встречах с великим

певцом в Киеве. И каждый раз он вспоминал все новые и новые детали их знакомства.

Хорошо помню, как Виктор Александрович читал лекции. Он приходил всегда аккуратно одетый, в накрахмаленной белоснежной рубашке с галстуком-бабочкой. Я никогда не видел у него в руках конспектов, он воспроизводил все по памяти, цитировал наизусть многие документы. Память у Романовского действительно была великолепная.

Долгие годы он руководил работой студенческого исторического кружка, передавая свой опыт научного исследования. Виктор Александрович активно способствовал работе студентов над архивными документами. Уже на первом курсе многие из нас сидели в читальном зале Ставропольского архива на втором этаже мечети и листали старинные документы. Каждый год на заседаниях научного студенческого исторического кружка, зачитывалось и обсуждалось до 20 научных докладов. Студенты учились не только опыту работы с архивными источниками, но и анализу документов, критическому разбору исторических исследований.

Темы научных студенческих исследований были самыми разнообразными, но в большей степени они касались раскрытия различных вопросов истории Северного Кавказа. Мне Виктор Александрович предложил, например, заняться историей Ставропольской Ученой Архивной Комиссии, а затем мой доклад был заслушан на одном из заседаний студенческого исторического общества. Этот доклад и стал моей первой печатной работой. Он получил высокую оценку руководителя⁵.

Многие ученики Романовского оставили свой след в исторической науке. Среди них особое место занял Игорь Яковлевич Фроянов - ныне доктор исторических наук, профессор, декан исторического факультета Санкт-Петербургского университета.

Раз в неделю домой к Романовскому приходили преподаватели его кафедры: Петр Андреевич Шацкий, Трофим Иванович Беликов, Николай Иванович Иванько, Федор Петрович Тройно, писавший в то время кандидатскую диссертацию, и другие. Нередки были встречи с профессором Андреем Васильевичем Поповым. Он всегда забавлял нас свои-

ми рассказами, а иногда и просто вымышленными байками. Это был большой весельчак, любивший немного пофантазировать.

Многие из коллег-преподавателей пединститута пользовались книгами из огромной и великолепно подобранной библиотеки Виктора Александровича, которая по завещанию досталась его родной кафедре. Нередко можно было встретить у Романовского ученика 10-го класса Сергея Карпова. Обычно после прочтения Сергеем какой-нибудь книги, они подолгу её обсуждали. Сейчас С.П. Карпов - декан исторического факультета МГУ, доктор исторических наук, известнейший византист с мировым именем.

Романовскому очень повезло, как он говорил, на интересных людей. Кого только он не встречал, с кем только не общался, вот почему каждый вечер в его доме превращался в вечер воспоминаний.

Виктор Александрович в течении многих лет был членом ученого совета Государственного университета Ростова-на-Дону, и ему приходилось довольно часто выезжать туда на защиты диссертаций. А мне не раз сопровождать его в этих поездках.

В 60 - 70-е гг. Романовский систематически участвует в симпозиумах по аграрной истории Восточной Европы вместе со своими коллегами - членами кафедры истории Ставропольского пединститута. В круг научных интересов Романовского постоянно входили вопросы истории Северного Кавказа и Ставрополья. Я помню с каким вниманием Виктор Александрович читал присылаемые ему для редактирования рукописи. Им были сделаны не мало ценных замечаний и уточнений.

Такой была, например, работа И.П. Хлыстова "Дон в эпоху капитализма 60-е середина 90-х годов XIX в. Очерки истории юга России", вышедшая отдельным изданием в Ростове-на-Дону в 1968 г.

Виктор Александрович редактировал книги по истории Дона, Карачаево-Черкесии, Ставрополья, Калмыкии. Даже простое перечисление названий книг показывает широту взглядов ученого: книга Т.И. Беликова "Калмыки в борьбе за независимость нашей Родины (XVII - начало XIX вв.)", вышедшая в Элисте в 1965 г., "Очерки истории Карачаево-

Черкесии. Т.1. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции". Последняя была издана в Ставрополе в 1967 г. Или диссертация А.С. Калмыкова "Введение земских учреждений в Ставропольской губернии и борьба крестьян против земства". Книга была опубликована в Ростове-на-Дону в 1970 г.

Не переставал заниматься Романовский и историей Украины. Его статьи по истории украинского крестьянства, о развитии городов Левобережной Украины появляются в сборниках и исторических журналах.

Так, к 250-летию Полтавской битвы Институт истории АН СССР подготовил сборник статей разных авторов - "Полтава". В нем была опубликована статья Романовского "Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII - начале XVIII в." В статье были освещены не только общественные отношения в Украине конца XVII - начала XVIII вв., но и выявлена расстановка сил, определена политика господствующего класса. Романовский раскрыл также причины враждебных народу выступлений части верхушки украинской старшины, ее отрыва от народных масс. Романовский убедительно доказал отсутствие социальной базы у гетмана Мазепы и неизбежность провала расчетов шведского короля Карла XII на сепаратистские устремления украинской старшины.

Мы уже отмечали, какое большое значение придавал Романовский работе над написанием рецензии. Часто рецензия превращалась не только в обобщающую работу, но, по сути, создавалась небольшая проблемная статья. Примером этому может служить рецензия Романовского на вышедшую на книгу В.А. Дядиченко "Очерки общественно-политического строя Левобережной Украины конца XVII-начала XVIII вв.", которая была опубликована в 1960 г. в журнале "История СССР". Романовский не только отметил определенные заслуги автора, указав на его ошибки, но поставил перед будущими историками истории Украины XVII - XVIII вв. задачи, которые необходимо решить при дальнейшем изучении этой темы. И, необходимо заметить, что замечания, сделанные Романовским,

на неиспользованные архивные фонды и пропущенные исследования дореволюционных историков, актуальны до сих пор.

В течение нескольких лет Романовский занимался еще одной огромной работой. Он редактировал чрезвычайно интересный труд профессора Е.Д. Сташевского: "История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII - первой половине XIX века". Профессор Е.Д. Сташевский также был учеником М.В. Довнар-Запольского и В.А. Романовский хорошо его знал.

Удивительна история этой рукописи. Е.Д. Сташевский только успел закончить свой труд, как был арестован, а затем вскоре и расстрелян. Его вдова - Татьяна Николаевна, чудом сохранила рукопись. Она спасла ее и во время Великой Отечественной войны. Когда рукопись Е.Д. Сташевского поступила к Романовскому, он по достоинству оценил ее уникальность. Дело в том, что Евгений Дмитриевич пользовался в основном архивными источниками на польском языке, он также делал выписки из многих других архивов. Ценность рукописи оказалась в том, что практически все архивные источники, которые привел Сташевский в своем труде, буквально через несколько лет безвозвратно исчезли. Они погибли в пожарах в годы Великой Отечественной войны.

К большому сожалению издательство Академии Наук, где готовилась книга, вынуждено было сократить ее объем. И из почти 80 печатных листов вышло только 35. Но полная рукопись книги Е.Д. Сташевского в единственном экземпляре сохранилась, она находится в архиве В.А. Романовского в Ставрополе. Так что для будущих исследователей Правобережной Украины имеется эта уникальная рукопись, до сих пор полностью не известная историкам.

В день своего 75-летия, свое ответное слово, произнесенное на заседании Ученого Совета Ставропольского педагогического института, Виктор Александрович закончил словами украинского поэта:

Невеличке я поле зорав,

Та за плугом ніколи не спав...

которые как нельзя лучше характеризуют всю полноту ки-

пучей деятельности, жизнь Романовского.

Виктор Александрович скоропостижно скончался 16 февраля 1971 г.

¹ Полную историографию вопроса см.: Літопис Самовидця. К. 1971. С. 9 - 21.

² Более подробно см. статью автора: Захаров Владимир. К вопросу о так называемых царских останках // Время империи. М., 1998. С. 4 - 13.

³ См.: Киянская О.И. Южный бунт. Восстание Черниговского пехотного полка 29 декабря 1825 3 января 1826. М. Российский гос. гуманитарный университет, 1997.

⁴ К большому сожалению, этот архив до конца еще не разобран. См.: Митрофаненко В.В., Сулова Е.С. Фонд В.А. Романовского в Государственном Архиве Ставропольского края // Археологический Ежегодник за 1991. М., 1994. С. 227 - 230.

⁵ [Захаров В.А.] Ставропольская Ученая Архивная Комиссия // Календарь памятных дат по Ставропольскому краю.

Микола Варварцев

ІТАЛІЙСЬКИЙ ПРОСВІТИТЕЛЬ ДЖОВАН П'ЕТРО В'ЕССЕ ТА ЙОГО ПОДОРОЖНІ СТУДІЇ УКРАЇНИ 1816 - 1817 рр.

Про цю постать годі шукати довідки в українських енциклопедіях і довідниках, як, до речі, і в російських. Тимчасом в історичних монографіях, виданих у Москві і Києві, є згадки про В'ессе, але вони пов'язані лише з внутрішніми подіями в Італії доби Рісорджименто, пошуками ідейних зв'язків її діячів зі слов'янським світом поза контекстом його праці за кордоном¹.

Значною мірою це спричинилось станом дослідницьких розвідок в самій Італії, історики якої, звертаючись до висвітлення діяльності В'ессе, обмежувалися загальними схе-

мами про його зарубіжні поїздки. В свою чергу, такий погляд пояснювався тим, що на відміну від багатьох сучасників, які мандрували по інших країнах, він не публікував своїх подорожніх вражень. Лише 1953 р. в Турині вийшла книга Раффаеле Чампіні "Джан П'етро В'ессе, його подорожі, його часописи і друзі"², де вперше наводилися окремі уривки із записів, зроблених просвітителем у зарубіжжі. Втім це видання, яке вийшло невеликим накладом, швидко потрапило до розряду бібліографічних раритетів і практично стало малодоступним навіть для дослідників. Отож рукописній спадщині В'ессе довелося чекати ще більше півстоліття на масштабне вивчення, яке, зрештою, вдалося здійснити в наш час Лючії Тоніті після копітного обстеження архівів Італії, Швейцарії, Франції, інших країн. Наслідком цих розшуків став виданий недавно том з подорожнім щоденником і службовим та особистим листуванням В'ессе за 1814 - 1817 рр.³ До наукового обігу, таким чином, потрапив цілий корпус історичних джерел, котрі дають змогу підняти завісу над малознаною працею визначного діяча Італії за кордоном, в тому числі в Україні.

Джован П'етро В'ессе (1779 - 1863) походив з франкомовної родини швейцарського неогоціанта і з молодих літ пішов по слідах батька. На відміну від нуворисів, які не зупинялися перед найбрутальнішими способами наживи, в роду В'ессе найвищим надбанням торговельної професії вважалися моральні чесноти, засади культури і науки. Невипадково в їхньому оточенні були такі особистості, як знаменитий історик і економіст Дж. Сісмонді, також виходець з Швейцарії.

Успадкувавши сімейну традицію, Джован П'етро змушений був багато подорожувати у торговельних справах. Самі мандрівки, хоча й мали діловий характер, разом з тим відкривали йому ширший світ - світ громадсько-політичної думки, літератури, мистецтва. Вирішальний злам в його долі стався після великої подорожі до Причорномор'я, коли він стає видавцем, активно включається в рух за національне відродження Італії. В 1819 р. В'ессе засновує у Флоренції, куди остаточно переселяється, першу публічну бібліотеку-читальню - "науково-літературний кабінет", який працює понині, зветься його ім'ям і, крім просвітницької діяльності, виступає дослідницьким центром з історії культури і науки.

В 1821 - 1833 рр. на базі "кабінету" недавній комерсант разом з своїм однодумцем Джіно Капонні видає журнал "Antologia" ("Антологія"), який згуртував навколо себе цвіт італійської інтелігенції і набув розголосу в усій Європі. На його шпальтах друкувалися письменник і філософ Нікколо Томмазо, майбутній керівник революційно-демократичного товариства "Молода Італія" Джузеппе Мадзіні, історик і славіст Себастьяно Чампі та інші протагоністи боротьби за єдину незалежну італійську державу. Втративши "Антологію", закрити владою, В'єссе видавав окремі праці, журнал "Італійський історичний архів", ініціював національні з'їзди вчених⁴.

Діяльності італійського просвітителя були завдячні учасники визвольних змагань інших країн, в тому числі українці, які зверталися до друкованих джерел, зосереджених в його бібліотеці. В 1871 - 1873 рр. її незмінним відвідувачем був Михайло Драгоманов, який збирав тут матеріали для своїх політичних студій. Зокрема, в листі від 26 листопада 1871 р. до Бучинського, відправленому невдовзі після прибуття у Флоренцію, він повідомляв: "З нетерпінням сліжу я за звітками в Австрії і ради цього перечитую німецькі газети", які одержував "тутешній кабінет читення Viensseux"⁵.

Та на самому початку ХІХ ст. ім'я В'єссе лунало лише в колах комерсантів. 1804 р. молодий Джован П'єтро дістає посаду керівника філії торговельної компанії в Антверпені, де досягає помітних успіхів. Але 1808 р. разом з фірмою потрапляє в зашморг наполеонівської континентальної блокади, спрямованої проти Англії. Його заарештовують і перевозять у Париж, де кидають у в'язницю. Звільнившись у квітні наступного року з тюрми, він продовжує торговельну кар'єру, працюючи поперемінно в Женеві, Нідерландах, Парижі. Це був час, коли, нарешті, впала наполеонівська імперія і вже влітку 1814 р. В'єссе запрошують до себе власники торговельного дому "Сенн, Гебар і К0" в Ліворно, які прагнуть освоїти нові ринки, передусім у малознаних периферійних регіонах Європи - на її Півночі і Сході. В зв'язку з цим виникає задум організувати дослідницьку подорож в ці краї, а вибір припадає на В'єссе, який дістає ще одну нагоду набути нових знань, задовольнити свої наукові інтереси.

Вже 28 вересня 1814 р. він вирушає з Ліворно в путь, яка тривала три роки. Спочатку мандрівник працював у Скандинавії, звідки поїхав до Петербурга та Москви і далі до Північного Причорномор'я, де провів близько року. За інтенсивністю та наслідками праці саме цей період виявився найбільш плідним в усій його подорожі. Займаючись в Україні на доручення ліворнської фірми збиранням й аналізом відомостей, В'єссе сформувався тут як глибокий дослідник актуальних проблем економіки.

Головним джерелом, з допомогою якого можна досить детально дізнатися про місця перебування італійського мандрівника в Україні, його оточення, є подорожній записник ("журнал"), який тепер зберігається в рукописному фонді Центральної національної бібліотеки Флоренції. Він складався з окремих колонок - для дат, найменувань населених пунктів, відстаней між ними. Топографічні дані мандрівник супроводжував нотатками про минуле та сучасне того чи іншого міста. Проте життя на колесах не залишало часу для розгорнутих описів, тому стиль щоденника - лапідарний, "телеграфний".

В Україну В'єссе в'їхав зі сторони Орловщини і свої перші враження від побаченого тут зафіксував 29 листопада 1816 р. у Києві, де замешкав на два дні. Він констатує відмінності, які впали йому в око не тільки в природничо-географічному середовищі, а й в господарській сфері, демографічній ситуації: "Тимчасом ми наближаємося до Півдня. - Приємна переміна температури. - Окремі залишки рослинності в Малоросії. - Краща культура. - Величезні ресурси цього краю." Увагу його привернула також "зміна мови і одягу". (с. 93).

Сторінки щоденника засвідчують, що його автор послідовно додержувався мети поїздки - вивчення питань, пов'язаних з економічною діяльністю. У "дуже мальовничому за своїм розташуванням" Києві він цікавиться знаменитими контрактами, знайомиться з місцевими купцями, які здійснювали оптові операції з хлібом. Торгівля збіжжям й стає предметом його особливих інтересів у подальшому. З Києва він поспішає до Бердичева, про який дізнається як про місто двох щорічних ярмарків. На шляху через Поділля бачить валки з зерном, котрі прямують, як і він, до Одеси. В

ній мандрівник зробив тривалу, на кілька місяців зупинку і відповідно щоденні записи в подорожньому "журналі" уриваються. Серед них ми бачимо лише невеликий пасаж про Одесу, "друзів і співвітчизників" під заголовком "Перше перебування в Одесі з 16 листопада 1816 до 21 березня 1817". Але і в цей час В'єссе не припиняв працювати з пером у руці. Саме в одеський період він складав звіти про Україну, які регулярно пересилав у Ліворно. Фактичний матеріал для них він черпав від широкого кола осіб, з якими встановив зв'язки. Про те, що він опинився у самій гушавині місцевої правлячої еліти і купецької верстви, свідчить доданий до "журналу" "Список моїх друзів і знайомих в Одесі" (с. 117 - 118). У цьому переліку (неповному, як випливає з кінцевої фрази "і інші") наведено близько 100 імен, серед яких губернатор граф Ланжерон, інші чини адміністрації, генеральні консули Англії, Іспанії, Франції, Австрії, власники оптових фірм, банкіри, поміщики - постачальники зерна на експорт, мандрівники з-за кордону. Найближчими помічниками і порадиниками дослідника в Одесі стали неогоціанти з Триєста - брати Джованні і П'єріно Сарторіо. Збереглися мемуарні записки Джованні, які засвідчують, що перед одеситами В'єссе постав передусім як дослідник-інтелектуал. В його особі, згадував Сарторіо, тут побачили "людину визначних знань" ⁶.

З Одеси мандрівник розпочав новий етап подорожі по Україні - причорноморськими й азовськими степами на Схід. Кінцевим пунктом цього маршруту був Таганрог, який також вів хлібну торгівлю, та поселення донських козаків. На зворотному шляху до Одеси він ретельно обстежив Крим, акцентуючи увагу на його порти - Керч, Феодосію, Севастополь.

У щоденнику В'єссе нотував різні свідчення зростаючого економічного потенціалу українського Півдня. Так, він відзначає "вигідне розташування Херсона на берегах Дніпра... для внутрішньої торгівлі", вказує на його можливості у розвитку судноплавства: "Імператорська корабельня. - Торговельна корабельня. - Я побачив 60 суден, які будуються. - Арсенал. - Фортця. - Шпиталь для моряків. - Канатне виробництво" (с.100)

У Херсоні він шукає і знаходить місцевих жителів, обіз-

наних з проблемами міжнародної торгівлі міста і прилеглої до нього зони. Один з них - француз Альбран, співробітник марсельської фірми А. Антуана - засновника першого в українському Причорномор'ї західного торговельного підприємства і автора "Історичного нарису торгівлі та навігації на Чорному морі" виданого 1805 р. в Парижі. Феодосійський запис щоденника також вказує на джерела торговельно-економічної інформації В'єссе. Він складається з переліку самих прізвищ, розшифровка яких показує, що мандрівника оточували і консультували купці-емігранти з Італії - Аморетті, Галлера, Лагоріо, Скассі, французький консул Шале та ін. (с. 109).

Слід зазначити, що крім матеріалів щодо хлібної торгівлі, В'єссе збирав відомості й про інші галузі сільського господарства. Біля Одеси він відвідав дослідний осередок по розведенню мериносних овець, який належав Марку Перке, одному із засновників женецького журналу "Bibliothèque universelle" ("Універсальна бібліотека"), побував на фермі великої рогатої худоби (с. 99).

Якщо "журнал" подає в загальних рисах картину Наддніпрянської і Південної України, то звіти, написані мандрівником, мають інший характер і є результатом узагальнення зібраної ним економічної інформації. Їх центральна тема - оптова торгівля збіжжям і весь комплекс питань, пов'язаних з її організацією. В ході подорожі 1814 - 1817 рр. В'єссе підготував 9 звітів, з них 7 - про Україну, і лише два присвячено Норвегії та Туреччині. Отже, саме Україна посіла пріоритетне місце в його дослідженнях.

Перший і найбільший за обсягом звіт з України у вигляді трактату (у публікації нараховує 37 сторінок книжкового тексту) автор присвятив одеській торгівлі зерном. Нічого подібного за масштабами залучених фактичних матеріалів, глибиною осягнення проблематики торговельної справи ми не знайдемо в свідченнях іноземних попередників В'єссе, які відвідували чорноморський регіон. Основний висновок свого трактату дослідник сформулював у перших рядках: "Торгівля в Одесі (і на Чорному морі) становить інтерес для всієї Італії і Ліворно зокрема" (с. 188). До свого аналізу В'єссе підійшов не тільки як економіст, але й як історик. У передмові він розглянув умови розгортання міжнародних тор-

говельних зв'язків українського Причорномор'я, відзначивши роль військово-політичних факторів, пов'язаних з боротьбою Росії проти Туреччини і особливо укладеною між ними Кючук-Кайнарджійською мирною угодою 1774 р.

Певне уявлення про характер і напрями його студій дають самі назви розділів, з яких складено трактат: "Про вартість збіжжя", "Спосіб купівлі й укладання угод", "Перевезення збіжжя з внутрішніх теренів до Одеси", "Приймання в Одесі, складування і завантаження збіжжя на судна", "Можливості розрахунків в Одесі через ярмаркові капітали" тощо. Цією працею дослідник показав, що основою господарського зростання Південної України є виробництво та експорт зернових культур. Не обмежуючись характеристикою ділової активності Одеси, він відзначає діяльність інших портів - Херсона, Очакова, Акермана, веде мову про міста, через які здійснюється постачання сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок, - Київ, Бердичів, Балту, Тульчин, Умань, Мелітополь, Борислав та ін.

Інші звіти, які В'єссе написав і відправив з Одеси до Ліворно, засвідчують, що він продовжував збирати відомості економічного характеру, доповнюючи ними відтворену в трактаті картину торговельної діяльності в Україні. Серед цих праць - "Окремий лист про одеську торгівлю", "Ще кілька міркувань про Одесу", "Про навігацію на Чорному морі і загальний погляд на його узбережжя та порти", "Азійський бік Чорного моря. Херсон і Таганрог. Крим". Під час відвідин Феодосії дослідник одержав цінні відомості від купця Амеретті. Так виник документ, відправлений до Ліворно під назвою "Ряд запитань про торгівлю збіжжям у Каффі, поставлених мосьє В'єссе". Він складається з 12 запитань і такої ж кількості відповідей, які власноручно написав феодосійський негоціант. Цей звіт - одне з найбільш переконливих свідчень, що у своїх дослідженнях В'єссе віддавав перевагу компетентним у своїй справі особам, не покладаючись лише на власні спостереження і висновки.

Розглядаючи стан торгівлі, дослідник водночас вивчав проблеми транспорту, звертаючись до них і в щоденнику, і в комерційних звітах. Щодо шляхів суходелом він користується часто епітетом "жахливі". Водночас покладає надії на

розвиток мережі річкових сполучень, перспективної на його погляд для зростання внутрішнього ринку та поєднання його з морськими перевезеннями.

Поряд з щоденниковими записами і діловими звітами нові штрихи до характеристики України початку XIX ст. додає особисте листування В'єссе. Воно містить ряд важливих відомостей про економічні аспекти міжнародних стосунків. Найвиразніше це відбито в його листі від 2/14 січня 1817 р. до згадуваного знавця проблем політекономії Сісмонді, перед яким викладає думки з приводу перспективи Європи через освоєння торговельних шляхів Чорного і Азовського морів.

Документальна спадщина В'єссе також віддзеркалила його спостереження і роздуми стосовно стану українських міст і сіл, зокрема їх благоустрою, на який автор нерідко нарікає. Раз у раз нотуються етнографічні відомості, називаються народності, які населяють Україну: євреї, поляки, греки, німці-меноніти, болгары, татари, вірмени. Особливо мандрівник виділяє "прикордонний край" - причорноморські степи, де на їх обширі існує "мішанина" національностей (С. 97).

На противагу деяким західним спостерігачам В'єссе не схильний ототожнювати Україну з Росією чи Польщею, відокремлюючи її за допомогою вживаного в ті часи терміну "Малоросія". Так, у своєму "Окремому листі про одеську торгівлю" він пише, що "Одеса перетворилась на Париж для поміщиків Малоросії і Півдня Польщі" (с. 225). Про українців він також говорить у виразах, які чує від співрозмовників - офіційних представників влади ("росіяни"), від польських аристократів ("польські селяни"; запис, зроблений під час перебування в Немирові та його околицях). На відрізку шляху від села Захаріївське, просуваючись в напрямі від Одеси до Маріуполя, В'єссе реєструє наявність "численного населення козаків" (с. 102). Познайомившись у Керчі з італійцем Скассі, який займався меновою торгівлею на північнокавказькому узбережжі, він дізнається про розселення на Кубані "чорноморських черкасів" (с. 110).

Матеріали подорожі відбили також свідченням про місцеві історичні старожитності, пам'ятки архітектури, знайомство з краєзнавцями. Так, у Бердичеві мандрівника

приймає археолог і власник рідкісної нумізматичної колекції, зібраної на українських теренах, С.Шадур. Показово, що ці контакти знайшли своє продовження і після подорожі, коли В'есе повернувся до Італії і почав видавати журнал "Антологія", на сторінках якого відводив багато місця висвітленню історичного минулого. Примірники цього видання він надсилав Шадуру, який вже обіймав посаду в учбовому відомстві Києва. Ще одним гідом по місцях античної і середньовічної старовини став для мандрівника керченський археолог Дюбрук.

Щоденник, службові звіти і особисте листування В'есе віддзеркалюють і низку фактів, важливих для вивчення початкового періоду формування суспільно-громадського і культурного життя в Одесі, де він згадує "клуб" (тут збиралися, зокрема, члени масонської ложі), театральні вистави.

Щоправда, відомості з історії і культури України, представлені в документах В'есе, не мають систематизованого викладу і утворюють лише фон до його головної праці, заради якої він здійснив тривалу подорож, - економічних студій. Та незважаючи на різноплановість і різницю в обсягах й осягненні інформації всі ці матеріали становлять незаперечну цінність як першоджерела до історії України та її міжнародних зв'язків початку ХІХ ст., бачення подій на українських теренах крізь призму західноєвропейської думки. "Журнал", звіти, листування В'есе - це водночас свідчення очевидця і дослідника України який своєю працею впродовж подорожі довів її непересічне значення в творенні та функціонуванні загальноєвропейського ринку за доби, що стала на континенті після падіння наполеонівської диктатури.

¹ Ковальська М.И. Италия в борьбе за национальную независимость и единство (от революции 1831 г. к революции 1848 - 1849 гг.). М., 1981. С. 21, 126, 143 та ін.; Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях. (Первая половина ХІХ в.). К., 1986. С. 86, 122.

² Ciampini R. Uian Pietro Viusseux, i suoi vinggi, i suoi giornali, i suoi amici. Torino, 1953.

³ Viusseux U.P. journal - iteneraire de mon voyage en Europe (1814 - 1817) con il carteggio relativo al viaggio. Acura di L.Toni. Firenze, 1998. (Далі посилання подаються у тексті статті лише на сторінки цього видання).

⁴ Viusseux. H Dizionario del Risorgimento nazionale. Milano, 1937. Vol. 4. P. 566 - 568.

⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Мелитоном Бачинським 1871 - 1877. Зладив М. Павлик. Львів, 1910. С. 60.

⁶ Sartorio U. Memoria, u enra di U.Stuparich. Trieste, 1949. P. 60.

Андрій Плахонін.

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В "НУЗХАТ АЛ-МУШТАК" АЛ-ІДРІСІ: СПРОБА ГЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

Історична географія є одним з інструментів наукового джерелознавства. І не тільки тому, що народи, людські спільноти, еволюція яких є предметом дослідження історика, формуються у чітко визначеному географічному ареалі; не тільки тому, що географічні (читай геологічні, кліматологічні тощо) важелі безпосередньо впливають на економічний, демографічний розвиток народів як доіндустріального так і постіндустріального періоду. Писемні джерела мертві без інтерпретації географічних назв і термінів та їх локалізації. Джерелом для історика є "не тільки тексти, але й ландшафт з усіма... слідами минулого, назвами місцевостей, розташуванням доріг, полів, осель"¹.

Для ранньосередньовічного історика, як це ми можемо побачити в "Повісті временних літ", географія дуже часто була однією з складових історичного опису. Історія східних слов'ян змальовується ним як процес їх розселення, як міграція частини східнослов'янських племен "від ляхів". Крізь літописні рядки постійно проступають згадки про Дунай, які підкріплюються наприкінці ХІІ ст. автором "Слова о полку Ігоревім".

В сучасній історичній науці ніхто не заперечує очевидну роль Дунаю та Балкан в історії слов'янства. Автор ставить собі за мету лише звернення до однієї наукової дискусії - проблеми локалізації міста Дисини, згаданого в "Нузхат ал-муштак" ал-Ідрісі.

Вперше цю проблему в вітчизняній науці підняв Ю. Кулаковський² в зв'язку з намаганням залучити свідчення арабського історика до спору щодо локалізації Вічінської єпархії Константинопольського патріархату³. Зазначимо, що майже всі аргументи Ю. Кулаковського проти локалізації В.Томашека (Мачин) застосовуються і досі. З часів Кулаковського підхід до цієї проблеми не змінився. Слідом за Кулаковським для пояснення свідчень одного джерела підключаються, часом беззастережно, інші, навіть такі, що належать до іншої історичної та культурної традиції. Саме В. Томашек і Ф.Брун сформувавши підхід до проблеми, за яким Дисину впевнено ототожнювали з Дичином "Списка городов дальних и ближних" і Вічиною італійських джерел XIV-XV ст.⁴ Ю.Кулаковський припустив змішування географічної кон'юнктури - ал-Ідрісі описав дві Дичини, - на нижньому Дунаї і у Північно-Східній Болгарії⁵. Румунський вчений П.Дьякону, з свого боку, беззаперечно відносить свідчення ал-Ідрісі до Північно-Східної Болгарії⁶. В своїй останній роботі з теми І.Коновалова відмічає, що "основний прийом, який застосовується при локалізації географічних назв, зводиться до нахождения точки на карті, яка найбільш точно відповідає, якщо не всім, то тим чи іншим даним джерела"⁷. Вона вважає, що вирішенню проблеми допоможе комплексний підхід до опису не конкретного географічного пункту, а всього регіону, який його оточує. Застосувавши цей підхід (зауважу, що він використовувався і до неї), І.Коновалова приєднується до числа послідовників В.Томашека⁸. В цій роботі ми спробуємо подолати суперечності тексту не методом порівняння свідчень джерел, а залучаючи до студіювання конкретного історичного джерела елементи методики географічного аналізу.

У другій половині XX ст. проблема Вічини привертала до себе увагу істориків переважно у зв'язку з відомостями

про Балкани в творі ал-Ідрісі "Нузхат ал-муштак"⁹. Цей твір, завершений у 1154 р. на замовлення Рожера II Сицилійського, справді справляє враження географічної енциклопедії. Більша його частина була складена за записами спеціальних емісарів Рожера II і тому марно його повна назва "Розваги стомленого в мандрах по областях". Сам ал-Ідрісі, майже п'ятнадцять років не залишаючи Палермо, збирав і систематизував матеріали числених експедицій, співставляючи їх на тлі праць попередників. Таким чином була виготовлена велика карта світу у вигляді срібного диску, яка потім і стала базою для написання "Нузхат ал-муштак"¹⁰. Переклад арабського тексту французькою мовою було виконано в 1836 р. П.Жобером¹¹; саме цим перекладом і користувалися Ю.Кулаковський та Б.Рибаків¹². Але в сучасній науці вже доведено його непридатність для наукового використання¹³. Повний переклад, виданий в Римі в 1970-1978 рр.¹⁴, недоступний для нас, тому в цій статті ми використовуємо сучасний болгарський переклад Б. Недкова¹⁵.

В книзі ал-Ідрісі Вічину згадано в 4-й та 5-й секціях VI клімату. Розбивка на клімати у ал-Ідрісі, на відміну від попередників, є лише механічним слідуванням Птолемею, - тут вони не служать основою для астрономічних обчислень. Дуже часто в творі вони накладаються один на одний, в разі якщо місто згадується в кількох маршрутах. Четверту секцію VI клімату присвячено опису міст Македонії і Фракії. Місто тут фігурує під назвою Дисина, що наближає її до назви річки Голяма-Камчия у Константина Багрянородного¹⁶ та Дичина "Списка містом руським далним и ближним"¹⁷ вміщеного у деяких руських літописних списках XV ст. Наводячи маршрут вниз по Дунаю від Афранісуфа (Бранічево за Недковим)¹⁸, ал-Ідрісі пише: "Від Афранісуфа, спустатися по річці Дану униз, до міста Нукастру займає два дні і половина... Від нього, як і раніше спустатися униз по річці, до міста Бідуни, який стоїть близько від згадуваної річки, займає один день з половиною прискореного руху. Також від міста Бідуни до міста Субест Кастров на схід є один день й половина... Від нього до міста Диристра на схід є один день й половина.. Від

Диристри через степ до міста Барасклафиса на схід є чотири дні. Останнє місто стоїть на одній річці, близько до Хавуза. Від Барасклафиса до міста Дисина на схід чотири дні. Дисина - квітуче місто з обширною округою, з численними обробленими полями й землеробськими культурами. В ньому зберігається багато всякого виду зерна, а ціни на нього такі низькі. Від Дисини до міста Армукастру на південь є два дні... Від Армукастру до міста Барнас... є один день" ¹⁹. В п'ятій секції VI клімату, повертаючись до Балкан, ал-Ідрісі між іншим додає: "Також від міста Агатубуліс до міста Тармисія є один день. Від Тармисія до Дисина на схід є один день. Між містом Дисина і морем є 40 миль. До Дисина наближається зі сходу ріка Дану" ²⁰.

Згадуваний нами Ю.Кулаковський намагався локалізувати Дисину, залучивши до цієї проблеми свідчення візантійських авторів. І дійсно, Константин Багрянородний згадує річку Дичина на узбережжі Болгарії, між Варною і Месемврією, як стоянку купців-русів на шляху до Константинополя ²¹. Вже само-собою ніби напрошується порівняння описів узбережжя Фракії у ал-Ідрісі і Багрянородного. Ал-Ідрісі двічі описує цей маршрут, але, здавалося б, жодного разу не згадує там Дисини чи Дичини. Весь шлях морем від Константинополя поділено ним на відрізки по 25 миль. Лише ділянка від Аймену до Варни дорівнює 50 милям ²². Якщо застосувати й тут поділ на відрізки в 25 миль, то стає зрозумілим, що пропущено гирло річки Голяма-Камчії (Дичини Багрянородного ²³). До того ж, наводячи маршрут походу імператора Алексія I, Анна Комніна теж, здається, пише про Вічину, - Голяму-Камчию, - що фонетично наближено до Дичина Константина Багрянородного ²⁴.

Розвідка Ю.Кулаковського дозволила реконструювати давню назву річки Голяма-Камчія, але, нажаль, не пояснила тексту ал-Ідрісі. В одному з фрагментів в ал-Ідрісі зазначено, що "до Дисина наближається зі сходу ріка Дану" ²⁵. Отже, принаймні в одному з фрагментів тексту йдеться про місто Дисина на Дунаї, яке лежить в 40 милях від моря. Італійські карти XIV ст. також нічого не пояснюють, наводячи декілька варіантів локалізації міста з назвою Ві-

за, Віца, Фіса тощо.

Вітчизняний коментатор ал-Ідрісі І.Коновалова вважає, що в наведених цитатах йдеться про одне місто, - Вічину на Дунаї, хоч і визнає присутність в тексті внутрішніх протиріч ²⁶. Пояснити їх без розуміння методу формування тексту "Нузхат ал-муштак" означає приєднатися до більш ніж сторічної наукової дискусії без надії на отримання істини. Спробуємо запропонувати дещо інший підхід до проблеми.

Книгу було написано на базі раніше складеного дискукарти ²⁷, яка доповнювалася записами емісарів Рожера II. На карті течія Дунаю має широтний напрямок від Бідуні (Відін), а в районі гирла повертає на південь. Отож і виходило, що "між містом Барнас (Варна) й Армукастру є 25 миль. Від Армукастру до річки Дану є 3 милі" ²⁸. Для ал-Ідрісі дельта Дунаю була лише на 28 миль на північ від Варни. Отже і всі пункти згадані в Добруджі і на Нижньому Дунаї для нього відповідно зміщувалися. Таким чином, Дичина на Дунаї та Дичина на Камчії в уяві ал-Ідрісі були географічно максимально наближені одна до одної, а тому і були ототоженні самим автором як одне місто. Цього не відбулося у випадку з Великим Преславом і Переяславцем на Дунаї лише тому що в джерелах вони мали відмінні назви (Мігалі Барасклафа і Барасклафа відповідно). Але ал-Ідрісі все ж таки плутає їх. В тексті, на що досі не звертали увагу, є два описи річки Голяма-Камчія (р.Вічина Анни Комніної ²⁹): "Шлях від міста Барнас до Константинії по суші. Від Барнасу на захід до міста Батарні на суші є 30 миль, які дорівнюють одному дню... Між Батарні й Бурфанту знаходиться одна річка, яка тече від Барасклафи й прямує на південь, поки не впадає у море. Від міста Бурфанту до міста Мігалі Барасклафа є один день... Близько до нього тече одна річка, "срено голяма" ³⁰. Як зрозуміло, річка, що тече на південь від Переяславця, та річка біля Великого Преслава, - це все та ж Голяма-Камчія. Отже, ал-Ідрісі або просто переплутав ці два міста співставляючи кілька джерел, або містить їх поряд, а тому і може довільно змішувати окремі відомості про них. Цей приклад добре ілюструє, що для ал-Ідрісі всі географічні об'єкти Північно-Східної Фракії (зокрема його обидві Барасклафи та Дичина) пов'язані саме з землями навколо Барнас-Варни.

Якщо звернутися до карти ал-Ідрісі ³¹ яку наведено в Софійському та Парижському рукописах ³², то ми побачимо, що обидві Барасклафи вміщено на річці, що ототожнюється з Голямою-Камчією (Дичиною), а саме місто Вічина вказано на північ від неї, на пів-дорозі до Дунаю (а, отже, посередині між дунайською Дисиною і річкою Дичина), що можна сприйняти лише як спробу переписчика позбутися суперечностей тексту і віднайти компроміс між двома типами свідчень про Дисину. Таким же чином вирішується суперечність тексту щодо річки, яка протікає повз обидві Барасклафи. Зважаючи на відмінність назв, складач карти просто розміщує Великий Преслав і Переяславець поруч, на одній річці, хоч останній і знаходився в гирлі Дунаю ³³. І дійсно, лише карта пояснює маршрут до Дисини від Доростола на схід, через степи. На сучасній карті шлях мандрівника було б зорієнтовано на північний, або південний схід (відповідно до Дунаю, або до Камчії). Лише на карті ал-Ідрісі ми знаходимо безпосередньо східний варіант руху. Лише карта середньовічного географа пояснює чому Дунай підходить зі сходу до Дисини ³⁴. Якщо слідувати локалізації Б.Недкова, - Мачин, - то Дунай мав би протікати з заходу; в разі розміщення в гирлі Дунаю, то з півночі, північного сходу. Лише звернувшись до карти, ми знаходимо, що в районі гирла широтний напрямок течії Дунаю змінюється на меридіональний. Дисину розміщено на захід від нього, а, отже, суперечності тексту для сучасника створення карти було подолано.

Наше дослідження карти дозволяє зробити ще один висновок. Хоч карти, прикладені до текстів рукописів і були, скоріш за все, виготовлені пізніше написання "Нузхат ал-муштак", в основу тексту покладено карту, на якій звірялися і співставлялися свідчення мандрівників. Лише такий висновок дозволяє пояснити деякі протиріччя в тексті.

Спираючись на наведену вище гіпотезу ми тепер можемо переглянути висновки щодо свідчень ал-Ідрісі про Дичину. Специфіка зображення арабським географом земель на Нижньому Дунаї не дозволяє будь-кому робити остаточні висновки щодо одного з двох основних варіантів локалізації Дичини. Ми можемо лише констатувати

той факт, що відомості ал-Ідрісі не заперечують можливість існування двох Дичин, в його творі описується ріка Голяма-Камчия, яка за тих часів носила назву Дичина. Наше припущення дозволяє пояснити суперечності відомостей про східне узбережжя Фракії в 5-й секції VI клімату і дещо усунути їх.

Повертаючись до питання про дунайську Вічину, слід охарактеризувати її роль в зв'язках Київської Русі з Візантією та балканськими народами. Константин Багрянородний в своєму нарисі про шлях купців русів в Константинополь зазначає: "Від Селини же вони не бояться нікого, але, вступив в землю Болгарії, входять в гирло Дунаю" ³⁵. Г.Літаврін зазначав, що на початку правління Ольги було укладено угоду Русі з Болгарією ³⁶, а зупинки руських караванів служили для міждержавної торгівлі, що підтверджують і археологічні данні ³⁷. Недаремно Переяславець на Дунаї стає згодом столицею Святослава, а літописець XI ст. напише: "яко ту вся блага сходятся: от Грек злато, поволоки, вина и оwoщеве разноличныя, из Чех же, из Угор сребро и комони, из Руси же скоро и воск, мед и челядь" ³⁸. В.Перхавко справедливо зазначає, що літописець зображує тут торгівельну кон'юктуру XI ст. ³⁹. Під 1043 р., згадуючи про похід Володимира Ярославича на Константинополь, літописець пише: "И поиде Володимеръ в лодях, и придоша в Дунай, и поидоша к Цесарюграду" ⁴⁰. Отже, гирло Дунаю весь цей час залишається в полі зору русів, що підтвержують для кінця XI-XII ст. згадувані нами свідчення Іпатіївського літопису під 1116, 1160, 1162 рр. Неодноразово ця далека окраїна імперії надається імператорами у володіння руським князям. Згадка міста Дцин (без сумніву Дичина) пов'язується літописцем з берладниками, які переховувались на Дунаї після вдалого нападу на Олешня ⁴¹. М.Котляр тісно пов'язує місця розселення бродників та берладників з Дунайським пониззям ⁴². Дельта Дунаю, незалежна від влади Галицьких князів ⁴³, стає містом де переховуються "вигонци Галичкыя", згадувані літописом під Калкою, інший волелюбний елемент. І досі відкритим залишається питання про зв'язок бродників з козацтвом ⁴⁴. Проте це питання лежить вже за межами нашої статті. Одним з їх центрів тут був Галич ⁴⁵

лий на Дунаї, згадуваний в грамоті князя Івана Ростиславича Берладника месемврійським купцям ⁴⁵.

Попри небезпідставні сумніви щодо походження цього документа ⁴⁶, сама постановка питання про руські міста на Дунаї, - Києвець, Переяславець, малий Галич, Доростол, Дичину, - як про значні торгівельні центри на Балканах, не викликає заперечень. Про роль Вічини в генуезській торгівлі кінця XIII ст. свідчать нотаріальні акти Пери і Кафи 1281, 1289-1290 рр. ⁴⁷. Її доля у всій чорноморській торгівлі Генуї в 1281 р. складала 20 відсотків. Імпортувалися переважно тканини, вивозився хліб. - Згадаємо тут основну характеристику Дичини XII ст. ал-Ідрісі: "В ньому зберігається багато всякого виду зерна, чому й ціни на нього такі низькі" ⁴⁸. В Вічині існувала значна колонія іноземних купців, відкрито було і консульство Генуї. Розквіт цього міста в цей час був зумовлений тим, що неподалік від неї містилася одна з столиць Ногая, - Ісакча. Складний етнічний склад населення цих земель з незначною первагою тюркомовних елементів відмічають численні джерела ⁴⁹. Але вже в наступному XIV ст. Вічина поступово занепадає, поступаючись своїм значенням Армукастру та Монкастро (Білгороду). Згадка її серед руських міст на Дунаї в "Списке містом руським далним и ближним" ⁵⁰, - лише автоматична компіляція з попередніх літописних списків. Як показав М.Тихомиров, - вже у XIV ст. шлях паломників до Константинополя пролягав лише до Білгорода, звідки вони відправлялися морем не заходячи у порти, свідомо обминаючи зону генуезської колонізації ⁵¹. В цей період уява про дунайські міста поступово розвивається, що зумовлюється турецькою навалою. І вже в 1485 р. псковський книжник, описуючи похід проти турків валашського воеводи Стефана, пише, що союзники, ідучи сухоходом до Царьграда перейшли Дунай "і не веми, что будет по сих" ⁵².

¹ Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей 1991. М., 1992. С. 51.

² Кулаковский Ю. Где находилась вичинская епархия кон-

стантинопольского патриархата. Б. м. 1897. Кулаковский Ю. Еще к вопросу о Вичине // Византийский временник. 1898. Т.5, Вып. 3.

³ Кулаковский Ю. Еще к вопросу о Вичине... С. 1-22

⁴ Tomaschek W. Zur Kunde der Hamus-Halbinsel, II: Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen, des Arabes Idrisi. - Sitzungsberichte der philosophisch - historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1887. С 1. Bd. 113. № 1.S. 302-303, 323; Брун Ф.К. О поселениях итальянских в Газарии: топографические и исторические заметки // Труды I Археологического съезда в Москве в 1869 г. М., 1871. Т.2. С. 366.

⁵ Кулаковский Ю. Вказ. праця. С. 396.

⁶ Diaconu P. Despre localizarea Vicinei // Pontica, 1971. Т. 3. S. 275-294.

⁷ Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. М., 1999. С.154.

⁸ Там само. С. 160.

⁹ Кендерова С. Т. Современное состояние изучения труда ал-Идриси "Нузхат ал-Муштак фи-Хтирак ал-Афак" // Материалы VI науч. конф. болг. аспирантов, обучающихся в СССР. М., 1983. Ч. 1. С. 351-366; Ї ж: Сведения ал-Идриси о Балканах и их источники: Автореф. дис... канд. ист. наук. Л., 1986. С.351-366

¹⁰ Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Сочинения. М., 1957. Т. 4.

¹¹ La Geographie d'Edrisi traduite de l'arabe en francais d'apres deux manuscrits de la bibliotheque du roi et accompagnie de notes par. Amedee Jaubert. Т. I-II. Paris, 1836-1840.

¹² Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси. 1154 год // КСИИМК. 1952. Вып. 43. С.3-44.

¹³ Коновалова И.Г. Арабские источники XII-XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР (далі - ДГ) 1990. М., 1991. С. 6.

¹⁴ Al-Idrisi. Opus geographicum sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant". Neapoli; Romae, 1970-1984. Fasc. I-IX.

¹⁵ Недков Б. Болгария и съседните ѝ земи през XII век според Идриси. София, 1960.

¹⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. М. 1991. С. 50/51.

¹⁷ Тихомиров М. Н. "Список городов дальних и ближних" // Русское летописание. М, 1979. С. 94.

¹⁸ Недков Б. Вказ. праця. С. 79.

¹⁹ Там само. С. 78-81.

²⁰ Там само. С. 104-105.

- 21 Константин Багрянородный. Вказ. праця. М., 1991. С. 50/51.
- 22 Недков Б. Вказ. праця. С. 78-79, 98-99.
- 23 Константин Багрянородный. Вказ. праця. С. 329.
- 24 Анна Комнина. Алексиада. М. 1965. С.207.
- 25 Недков Б. Вказ. праця. С. 104-105
- 26 Коновалова И.Г. Арабские источники XII-XIV вв. ... С. 45
- 27 Коновалова И.Г. Арабские источники XII-XIV вв... С. 28
- 28 Недков Б. Вказ. праця. С. 98-99
- 29 Анна Комнина. Вказ. праця. С. 528-529.
- 30 Недков Б. Вказ. праця. С. 80-81
- 31 Наведено основні публікації карт ал-Идрісі: *Geographie du moyen age edite par Joachim Lelewel: Atlas compose de cinquante planches gravees par l'auteur. Bruxelles, 1850; Miller K. Mappa arabicae: Arabsche Welt- und Landerkarten. Bd. I-IV. Stuttgart, 1926-1927; Кендерова С., Бешевлиев Б. Балканский полуостров изображен в картите на ал-Идриси: Палеографско и сториико-географско изследоване. София, 1990. Ч. 1.*
- 32 Див. додаток до: Недков Б. Болгария и съседните ѝ земи...
- 33 Перхавко В. Б. Летописный Переяславец на Дунае // ДГ. 1992-1993. М., 1995.
- 34 Недков Б. Вказ. праця. С. 104/105
- 35 Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1991. С. 50/51
- 36 Литаврин Г.Г. Древняя Русь, Болгария, Византия IX-Хвв. // IX Международный съезд славистов. История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1983. С. 73-74
- 37 История на България. София, 1981. Т. 2. С. 349-350
- 38 Полное собрание русских летописей (далі -ПСРЛ). М., 1965. Т. 17. Стб. 67.
- 39 Перхавко В. Б. Вказ. праця. С. 176
- 40 Повесть Временных лет. М.-Л., 1950. Т.1. С.103.
- 41 ПСРЛ. М., 1998. Т. 2. Стб. 505.
- 42 Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал (далі - УІЖ). К., 1966. № 2. С. 19; Його ж.: Хто такі бродники? (До проблеми виникнення українського козацтва) // УІЖ. К., 1969. № 8. С. 95-101; Його ж.: Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. К., 1985. С. 98-105.
- 43 Котляр М. Ф. Формирование территории... С. 105
- 44 Котляр М. Ф. Хто такі бродники?... С. 100.
- 45 Петрушевич А. Было ли два Галичи, княжеские города, один в Угорско-Словацкой области, а другой по сю сторону Кар-

пат над Днестром, или нет? // Научный сборник, издаваемый Литературным обществом Галицкорусской магицы. Львов, 1865. Вып. 1. С. 37-38.

46 Котляр М. Ф. Формирование территории... С.100; Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964. С. 81-83; Соболевский А. И. Грамота князя Ивана Берладника 1134 г. // Труды VIII Археологического съезда в Москве. М., 1895. Т. 2. С. 173-174.

47 Коновалова И.Г. Итальянские купцы в Северо-Западном Причерноморье в XIII в. // ДГ. 1987. М., 1989. С. 301-309.

48 Недков Б. Вказ. праця. С. 78/79

49 Коновалова И.Г. Арабские источники XII-XIV вв. ... С.103.

50 Тихомиров М. Н. "Список городов дальних и ближних" // Русское летописание. М, 1979. С.94.

51 Тихомиров М. Н. Пути из России в Византию в XIV-XV вв. // Византийские очерки. М., 1961. С.3-33.

52 Псковские летописи. М., 1935. Вып. 2. С. 65-67.

ПРО АВТОРІВ

БОРЯК ГЕННАДІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, заступник голови Комітету державних архівів України

ВАРВАРЦЕВ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРІВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГАЛЬЧЕНКО ОЛЕНА МИХАЙЛІВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України

ГОРБИК В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом Інституту історії України НАН України

ДЗИРА ІВАН ЯРОСЛАВОВИЧ, кандидат філологічних наук, докторант Інституту історії України НАН України

ДЗИРА ЯРОСЛАВ ІВАНОВИЧ, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ДМИТРІЄНКО МАРІЯ ФЕДОРІВНА, доктор історичних наук, професор, завідувачка відділом Інституту історії України НАН України.

ДУБРОВІНА ЛЮБОВ АНДРІЇВНА, доктор історичних наук, професор, директор Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України

ЖДАНОВИЧ ОЛЕКСІЙ ВІКТОРОВИЧ, аспірант Інституту історії України НАН України

ЗАХАРОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ, головний редактор літературно-історичного щорічника "Лермонтовський збірник".

ІЩЕНКО ЯРОСЛАВА ОЛЕГІВНА, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

КАЧАН РОМАН ІВАНОВИЧ, старший науковий співробітник, завідувач відділом Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника

КОТЛЯР МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ, член кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач сектором Інституту історії України НАН України

КУЛЬЧИЦЬКИЙ СТАНІСЛАВ ВЛАДИСЛАВОВИЧ, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України

ЛАЗУРЕНКО ВАЛЕНТИН МИКОЛАЙОВИЧ, кандидат історичних наук, аспірант Черкаського інженерно-технологічного інституту.

ЛИСЕНКО ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ, доктор історичних наук, завідувач відділом Інституту історії України НАН України

МАРКІТАН ЛЮДМИЛА ПОРФИРІВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

МИЦІК ЮРІЙ АНДРІЙОВИЧ, доктор історичних наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська Академія"

МОРОЗОВ АНАТОЛІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ, доктор історичних наук, професор Черкаського педагогічного інституту

ОМЕЛЬЧЕНКО МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ, пошукувач Інституту історії України НАН України

ПАРХОМЕНКО ОКСАНА АНАТОЛІЇВНА, інженер-дослідник Інституту історії України НАН України

ПЕРКУН ВІТАЛІЙ ПАВЛОВИЧ, аспірант Інституту історії України НАН України

ПЛАХОНІН АНДРІЙ ГАВРИЛОВИЧ, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

РЕЄНТ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ, член кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України.

СЛОНЧАК НАНА МИКОЛАЇВНА, директор Центрального кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, заслужений працівник культури України

СУХОВАРОВА-ЖОРНОВА ОЛЕНА БОРИСІВНА, науковий співробітник Національного музею історії України

СТЕПАНКОВ ВАЛЕРІЙ СТЕПАНОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту

ТОЇЧКІН ДЕНИС ВІТАЛІЙОВИЧ, аспірант Інституту історії України НАН України

ТОМАЗОВ ВАЛЕРІЙ В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ТРОНЬКО ПЕТРО ТИМОФІЙОВИЧ, академік НАН України, доктор історичних наук, завідувач відділом Інституту історії України НАН України

УЛЬЯНОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ІРИНАРХОВИЧ, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ХВЕДЧЕНЯ СЕРГІЙ БОРИСОВИЧ, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЯКОВЛЄВА ЛАРИСА ВАСИЛІВНА, кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України

ЗМІСТ

Від редакторів	5
<i>Ресит Олександр</i> . Завжди у пошуку нового.....	8
Проблеми українського середньовіччя:	
джерела	
<i>Степанков Валерій</i> . Універсали та накази Богдана Хмельницького як джерело функціонування державних органів влади у середині XVIII ст. (1648 - 1857 рр.).....	20
<i>Котляр Николай</i> . Галицько-волинская Русь и ее западные соседи в XIII веке. (История договорных отношений).....	32
<i>Мицик Юрій</i> . Про видання "Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини".	42
<i>Дзира Ярослав</i> . Палеографія реестру всього Війська Запорізького 1649 р. видатної пам'ятки живої української мови середини XVII століття	53
<i>Дзира Іван</i> . Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини - другої половини XVIII ст.....	81
<i>Хведченя Сергій, Качан Роман</i> . Українські православні монастирі: деякі аспекти заснування.....	100
<i>Тоїчкін Денис</i> . Холодна зброя як складова комплексу українського козацького озброєння XVII ст.: особливості та проблеми формування.	115
Фалеристика та сфрагістика	
<i>Дмитрієнко Марія</i> . Відзнаки Президента України в системі державних нагород.....	130

<i>Перкун Віталій.</i> Печатки православних інституцій та духівництва (за матеріалами Державного архіву Вінницької області XIX - першої третини XX ст.). Історіографічні зауваги.....	153		
<i>Пархоменко Оксана.</i> Сфрагістика в комплексі СІД.....	169		
Генеалогія та іконографія			
<i>Маркітан Людмила.</i> Іконографія в системі СІД.....	178		
<i>Томазов Валерій.</i> До генеалогія Патонів...	191		
<i>Суховарова-Жорнова Олена.</i> Історичні портрети кінця XVII-XVIII ст. у збірці Національного музею історії України: іконографічний огляд.....	201		
Геральдика та атрибутика			
<i>Ищенко Ярослава.</i> Використання історичної геральдичної спадщини в гербах радянської доби.....	220		
<i>Омельченко Микола.</i> Зовнішні атрибути Криму (1918 - 1992 рр.).....	247		
<i>Ульяновский Василий.</i> Предметы и символы "царства" Самозванца: трон, корона, ризы, монеты и медали.....	259		
<i>Морозов Анатолий, Лазуренко Валентин.</i> Церемоніал прийому іноземних гостей в Чигирині за часів Богдана Хмельницького.....	278		
Кодикологія, архівознавство та документалістика			
<i>Боряк Геннадій.</i> Проблеми укладання Археографічного реєстру національної архівної спадщини України.....	284		
<i>Гальченко Олена.</i> Бібліопегістика - спеціальна історична дисципліна про історію, техніку та мистецтво оздоблення оправи.....	313		
<i>Слончак Ніна.</i> Відеодокументалістика - як історичне джерело.....	322		
		<i>Яковлева Лариса.</i> Наукове співробітництво Інституту історії України НАН України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України 90-х рр. XX ст.....	326
		<i>Жданович Алексей.</i> Историческая информация в Интернет.Краткая история сети Интернет и использование ее информационных ресурсов.....	336
		<i>Лисенко Олександр.</i> Радянські документи про релігію та церкву в Україні у період II Світової війни: джерелознавчий аспект проблеми	347
		<i>Дубровіна Любов.</i> Кодикологія як спеціальна історична дисципліна, її об'єкт, предмет, методи і перспективи досліджень в Україні	
		<i>Кульчицький Станіслав.</i> Таємниця Тридцять сьомого року (проблема джерел).....	362
		Міста України:	378
		джерела, історія, пам'ятки	
		<i>Тронько Петро, Верменич Ярослава.</i> Типи і ознаки історичного міста: проблеми дослідження і охорони спадщини.....	
		<i>Горбик В'ячеслав.</i> Проблеми і завдання підготовки багатотомного "Зводу пам'яток історії та культури України".....	397
		Історичні постаті: вчені, краєзнавці	408
		<i>Захаров Владимир.</i> Виктор Александрович Романовский (1890 - 1971).....	
		<i>Варварцев Микола.</i> Італійський просвітитель Джован П'єтро В'єссе та його подорожні студії України 1816 - 1817 рр.....	418
		<i>Плахонін Андрій.</i> Північно-Західне Причорномор'я в "Нузхат ал-муштак" ал-Ідрісі: спроба географічного аналізу історичного джерела.....	440
		Про авторів	449
			460

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]/Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А.Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. ч.1, 459 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Комп'ютерний набір: Н.В.Грехова, Н.В.Новохатня

Науково-організаційне забезпечення:
Н.В.Грехова, Н.В.Новохатня, Л.П.Маркітан,
Н.М.Пасюк

Підписано до друку 09.11. 2000. Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 26,74 Обл.вид.арк. 26,22
Тираж 300 Зам.238 2000 р. Ціна договірна
Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4